

МИХАИЛО
МАРКОВИЋ

ДИЈАЛЕКТИЧКА
ТЕОРИЈА
ЗНАЧЕЊА

Марковић МИХАИЛО ДИЈАЛЕКТИЧКА ТЕОРИЈА ЗНАЧЕЊА

Издавање прво 2

ИЗАБРАНА ДЕЛА МИХАИЛА МАРКОВИЋА

ДРУГИ ТОМ

Главни уредник
МИЛИВОЈЕ СТЕФАНОВИЋ

Уредник
МАРИНА КОСТИЋ

МИХАИЛО
МАРКОВИЋ

ДИЈАЛЕКТИЧКА
ТЕОРИЈА
ЗНАЧЕЊА

БИГЗ
ГЕНЕС-С ШТАМПА
ПРОСВЕТА
СКЗ

Александр Степанович

САДРЖАЈ

УВОД — — — — —	1
----------------	---

Први део

ТЕОРИЈЕ ЗНАЧЕЊА У САВРЕМЕНОЈ ФИЛОЗОФИЈИ

Прва глава	
СИНТАКТИЧКА (ФОРМАЛИСТИЧКА) ТЕОРИЈА ЗНАЧЕЊА	33
Друга глава	
ФУНКЦИОНАЛИСТИЧКА ТЕОРИЈА ЗНАЧЕЊА — — —	52
Трећа глава	
БИХЕВИОРИСТИЧКА ТЕОРИЈА ЗНАЧЕЊА — — — —	64
Четврта глава	
ПРАГМАТИЧКА ТЕОРИЈА ЗНАЧЕЊА — — — — —	76
Пета глава	
ЕМПИРИСТИЧКА ТЕОРИЈА ПРОВЕРЉИВОСТИ — — —	102
Шеста глава	
КОНЦЕПТУАЛИСТИЧКА ТЕОРИЈА ЗНАЧЕЊА — — —	139
Седма глава	
РЕАЛИСТИЧКА ТЕОРИЈА ЗНАЧЕЊА — — — — —	156

Други део

ТЕОРИЈСКО-САЗНАЈНЕ ОСНОВЕ ДИЈАЛЕКТИЧКОГ СХВАТАЊА ЗНАЧЕЊА

Осма глава	
ОПШТИ ЛОГИЧКИ ПРОБЛЕМИ ИЗГРАДЊЕ ТЕОРИЈЕ ЗНАЧЕЊА — — — — —	181

Различите димензије значења — — — — —	181
Спорне димензије значења — — — — —	182
Општи критеријуми оцењивања појединих теорија значења	183
Логички принципи заснивања теорије значења — — — — —	184
Питање полазне тачке за изградњу теорије значења — — — — —	186
Друштвена пракса — фундаментална категорија дијалектичко-хуманистичке теорије значења — — — — —	188
Основне гносеолошке категорије изведене из категорије праксе а неопходне за изградњу теорије значења — — — — —	190
 Девета глава	
КАТЕГОРИЈЕ ОБЈЕКТИВНЕ СТВАРНОСТИ — — — — —	194
Релативност објекта. Објекат и субјекат — — — — —	194
Питање критеријума сазнања објеката — — — — —	197
Модерни облици скептичког става о проблему сазнања објеката — — — — —	197
Модерно емпиричко схватање објеката — — — — —	199
Критика емпиричког критеријума — — — — —	200
Прагматички критеријум сазнања објекта — — — — —	202
Критика прагматичких критеријума — — — — —	206
Општи закључак анализе емпиријско-прагматичког схватања објекта — — — — —	212
Реалистичко схватање објеката — — — — —	212
Критика реалистичке концепције објеката — — — — —	214
Успешно практично искуство — основа директног сазнања објеката — — — — —	216
Класификација објеката с обзиром на ступањ објективности	223
Материјални и психички објекти — — — — —	226
Материја, егзистенција, стварност — — — — —	228
Логичке форме као објекти — — — — —	230
Нестварни објекти — — — — —	231
Предмет и објекат. Биће и стварност — — — — —	234
Категорије материјалних објеката — — — — —	235
 Десета глава	
СИМБОЛИ — — — — —	243
Општа одредба симбола — — — — —	244
Знак и симбол — — — — —	246
Дискурзивни и недискурзивни симболи — — — — —	250
Постоје ли чисто експресивни симболи — — — — —	251
Језички симболи — — — — —	255
 Једанаеста глава	
ОБЈЕКТИВНО ИСКУСТВО — — — — —	260
Улога искуства у комуницирању — — — — —	260
Искуство — основа појмовног мишљења — — — — —	261
Појам објективног искуства — — — — —	265
Два смисла објективности — — — — —	267
Објективно у искуству је оно што је структурално дато — — — — —	268
Разлози за тезу о објективној структури искуства — — — — —	269
Релативно и апсолутно у појму објективног искуства — — — — —	275
Организаторска улога језика у формирању објективног искуства — — — — —	280
Комуникабилност симбола — — — — —	282
 Дванаеста глава	
ПОЈМОВИ И ОСТАЛЕ КАТЕГОРИЈЕ МИШЉЕЊА — — — — —	284

Прелаз од искуства ка мишљењу — — — — —	284
Критеријум по коме се врши апстраховање искуствених елемената — — — — —	285
Појмови и условни рефлекс — — — — —	287
Стваралачки моменат у појму — — — — —	291
Хипотетички елементи у садржају појма — — — — —	294
Појам и симбол — — — — —	300
Однос појма и објеката — — — — —	304
Класификација појмова с обзиром на њихов однос према објектима — — — — —	311
Став — — — — —	313
Закључак, теорија, систем — — — — —	316

Трећи део

АНАЛИЗА ЗНАЧЕЊА

Тринаеста глава

ЗНАЧЕЊЕ КАО КОМПЛЕКС РЕЛАЦИЈА — — — — —	325
Да ли је одређивање значења „значења“ кружни процес?	325
Шта може бити носилац значења?	327
Значење као комплекс релација — — — — —	329
Посебне релације које конституишу значење — — —	330

Четрнаеста глава

МЕНТАЛНО ЗНАЧЕЊЕ — — — — —	333
Врсте психичких диспозиција које конституишу ментално значење — — — — —	333
Варирање менталног значења с обзиром на функцију знака	338

Петнаеста глава

ПРЕДМЕТНО ЗНАЧЕЊЕ — — — — —	343
1. Општа природа односа знака и означеног објекта — —	343
Посредни карактер предметног значења — — — — —	343
Врсте означавања — — — — —	346
Специфичности језичког означавања — — — — —	348
2. Облици језичког означавања: денотација и конотација —	352
Развитак схватања о конотацији и денотацији од Мила до Рајла и Квајна — — — — —	353
Веза денотације и конотације — — — — —	358
Непосредна и посредна денотација — — — — —	360
Актуална и потенцијална денотација — — — — —	364
Три смисла релативности предметног значења — — —	367
3. Аутоматизам и функционализам — — — — —	370
4. Предметно значење разних категорија симбола — — —	380
Предметно значење когнитивних, емотивних и прескриптивних симбола — — — — —	381
Предметно значење разних врста когнитивних симбола —	383
Предметно значење симбола који припадају различитим семантичким категоријама — — — — —	389
Предметно значење реченица — — — — —	389
Предметно значење негативних реченица — — — — —	390
Предметно значење модалних реченица — — — — —	392
Предметно значење речи — — — — —	396
Предметно значење дескрипција — — — — —	410
Предметно значење функције — — — — —	412

Шеснаеста глава

ЈЕЗИЧКО ЗНАЧЕЊЕ	— — — — —	419
Језик као форма израза и форма конституције значења	—	421
Улога језика као проблем	—	421
Основни ставови према језику у историји филозофије	—	423
Језик и мишљење	—	428
Језик и материјална стварност	—	437
Језик као форма значења	—	442
2. Дефиниција	—	443
Појам дефиниције и подручје њене примене	—	443
3. Контекст	—	447
Недостаци вербалних дефиниција	—	447
Учење речи употребом у контексту	—	451
Конкретна интерпретација узимањем у обзир контекста	—	453

Седмнаеста глава

ПРАКТИЧКО ЗНАЧЕЊЕ	— — — — —	458
--------------------------	-----------	-----

Осамнаеста глава

Генеза знакова и значења	— — — — —	469
1. Првобитни облици комуникације међу животињама	— —	471
2. Комуникација вештачким симболима друштвеног значења код виших животиња и у првобитним људским заједницама	—	473
3. Првобитни језички симболи емпиријског значења	— —	478
Настанак артикулисаног говора	—	479
Настанак имена	—	484
Настанак симбола општег, појмовног значења	—	489
Настанак структуре језика	—	493
4. Језик теоријског мишљења	— — — — —	496

Деветнаеста глава

ОПШТА ДЕФИНИЦИЈА ЗНАЧЕЊА	— — — — —	502
Међусобни однос појединих димензија значења	— — — — —	502

Двадесета глава

УСЛОВИ ЕФЕКТИВНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ	— — — — —	511
Прво правило	— — — — —	515
Друго правило	— — — — —	517
Треће правило	— — — — —	519
Четврто правило	— — — — —	521
Пето правило	— — — — —	523
Шесто правило	— — — — —	525
Седмо правило	— — — — —	528
Осмо правило	— — — — —	530
<i>Summary</i>	— — — — —	537
<i>Именски регистар</i>	— — — — —	545
<i>Предметни регистар</i>	— — — — —	552
<i>Белешка аутора</i>	— — — — —	559

УВОД

Оној врсти скептика која сумња у стварни развитак људске културе и која за потврду своје тезе о вечитом варирању на исте основне теме и враћању на исте мотиве нарочито радо узима примере из филозофије — треба скренути пажњу на историју проблема језика и значења.

За традиционалну филозофију, с ретким изузецима, тај проблем углавном није постојао. Филозофе је првенствено интересовало какав је свет, која је основна супстанца од које је он начињен, какве опште законитости владају у њему, шта је смисао живота, да ли је човек у својој делатности слободан, како се може сазнати истина, које су основне форме нашег мишљења, које су основне људске вредности итд. При том је више или мање испуштана из вида, или прећутно претпостављана као нешто што не отвара никакав проблем — чињеница да како сва ова питања тако и разни могући одговори, пре свега морају бити формулисани у неком језику, и да се у свим дискусијама и истраживањима у којима чинимо напор да дођемо до решења пре свега непосредно срећемо с исказима и речима — нашим речима, којима се трудимо да изразимо и другима пренесемо наше мисли и туђим речима, које покушавамо да интерпретирамо. Кад постанемо свесни језика, овог медијума целокупне наше комуникације, на који смо се толико навикли да га најчешће и не примећујемо, одмах се отварају фундаментални проблеми: Шта је стварно друштвено значење таквих крајње апстрактних израза као што су „свет“, „супстанца“, „законитости“, „смисао“, „слобода“, „истина“, „вредности“ итд.? Како знамо да употребљавајући ове изразе у процесу друштвене комуникације и ми и наш сабеседник или читалац мислимо на исто? Како знамо да оваквим изразима уопште нешто одговара у стварности? Шта су онда критеријуми по којима можемо судити да питања која постављамо и одговори које дајемо уопште имају смисла за све људе или бар за све чланове једне друштвене заједнице? Који услови треба да буду задовољени да би употребљени језички изрази имали *одређено* друштвено зна-

чење и да би комуникација постала максимално ефективна?

Највећи класични филозофи, нарочито филозофи реалисти и рационалисти су *a priori* претпостављали да су речи неодвојиво повезане са стварима, и да у језику и његовим општим одредбама (универзалијама) откривамо структуру саме стварности. *Logos* је истовремено законитост и речи и духа и објективног бића. У Платоновом *Кратилу* Сократ, насупрот Хермогеновим сумњама, одлучно инсистира на томе да између речи и ствари постоји интимна природна веза и да је познавање значења имена истовремено познавање суштине саме ствари. Јер — све речи показују природу ствари. Аристотел и у *Органону* и у другим делима решавајући логичке, метафизичке и научне проблеме увек полази од синтактичких и семантичких облика грчког језика. Структура језика, мишљења и бића је за њега једно исто. Ово поверење у језик доминира и у средњовековној филозофији — језик има божанско порекло, дакле он је постао пре човека. „У почетку беше реч и реч беше с богом“... За Декарта разум и језик су неодвојиво повезани — језик је производ људског духа. У свим различитим језицима постоји у основи једна вечита рационална његова форма *Lingua universalis*. Итд., итд.

Не би се могло рећи да критичка анализа језика у савременој филозофији није имала многе своје претходнике, нарочито у редовима филозофа емпиричара и скептика. Међутим, никад она није била тако темељна и систематска, никад јој се није приписивао такав прворазредан и фундаментални значај као данас. Никад се проблемима језика, симболичких форми уопште и значења није бавио тако велики број филозофа, укључујући и најкрупније личности. Има неколико узрока који су довели до оваквог стања ствари у савременој филозофији.

*Узроци великог интересовања за проблем значења
у савременој филозофији*

Идући од специфичнијих узрока ка општијим, требало би најпре узети у обзир утицај који је на савремену филозофску мисао извршио настанак симболичке логике. Тежња да се створи један идеално прецизан симболички језик стара је вековима, — налазимо је још у Лулусовој *Arts magna* у XIII веку. Међутим, први успешан симболички језик применљив у логици створили су тек Џорџ Бул и Август де Морган средином XIX века. Отада логика добија једну нову оријентацију. Док је у прошлости често била схватана као вештина *мишљења* или наука о правилном мишљењу или чак као наука о структури *бића* (онтологија), она је за

највеће логичаре у другој половини XIX и првој половини XX века пре свега наука о непротивуречивим симболичким системима. Пошто је временом преовладало мишљење да тим системима не треба унапред давати никакву метафизичку интерпретацију — остала је једина алтернатива да се ти системи схвате као вештачки језици. У почетку су логичари били преокупирани углавном проблемима синтактичке структуре језика. Тридесетих година стављени су на дневни ред и проблеми значења симболичких израза. Настала је нова дисциплина логике — семантика.

Истраживања значења брзо су пренета с подручја вештачких језика на поље природног (обичног) језика. Јавила се, нарочито у енглеској филозофији, реакција на претходну оштру критику обичног језика. Ранијем широко прихваћеном уверењу да је вишесмисленост и неодређеност израза обичног језика главни узрок недовољне јасноће и егзактности филозофије супротставили су се нови облици реализма, по којима су једино могућа полазна тачка у филозофији — значења термина обичног језика. Па ипак, ови савремени покушаји поновног успостављања поверења у обични језик не врше се више на стари начин — на основи претпоставке о идентичности структуре језика и структуре стварности. Данас се сматра да су ове две структуре у најбољем случају сличне, што имплицира собом постојање многих одступања. Према томе, закључивање о бићу на основу језика укључује у себи један недозвољени логички скок. Значење језичких израза не може више бити схваћено на стари удобан начин као сама ствар на коју се тај израз односи. Јер многи изрази нису имена и не односе се ни на какве ствари, а и код имена питање је да ли је њихово значење адекватно природи саме ствари. Шта је онда значење? Последњих деценија јавио се велики број теорија које на различите начине покушавају да одговоре на то питање.

Проблем значења је брзо заинтересовао и остале филозофе сем логичара. Кад је једном била скренута пажња на симболички карактер језика и читавог процеса научног сазнања, није било тешко увидети да је и уметност у целини симболичког карактера. Интерпретирати једно уметничко дело значи, пре свега, разумети или емотивно доживети значење речи, боја, облика, музичких тонова или покрета људског тела. Исто тако, схватити моралну вредност једног људског поступка, оценити га као добар, исправан или рђав, значи, пре свега, знати значење симбола „добар“, „исправан“, „рђав“ итд. Ернст Касирер је у свом капиталном делу *Филозофија симболичких форми*¹ подробно испи-

¹ Ernst Cassirer, *Philosophie der Symbolischen Formen*, I 1923, II 1925, III 1929, Berlin.

тао и све остале симболичке форме — митске, религиозне, ритуалне и друге. Сад је појам значења битно проширен. Док је некад „схватити значење“ значило доживети неку идеју, представу, слику неког објекта, сад су Ричардс и Огден у свом класичном делу *Значење значења*² поред интелектуалног (когнитивног) увели и „емотивно“ значење. Касније је Морис предложио и категорију „прескриптивног“ значења, карактеристичног за симболе који врше функцију прописивања неке одређене врсте активности. Сад је прихваћено да многи симболи за нас нешто значе и на тај начин што у нама буде одређена осећања или нас стимулирају на акције.

Још већу ширину и значај за филозофију добио је проблем значења увиђањем да су језички и уметнички симболи само посебна врста једне веома обимне класе објеката који у нашем животу врше функцију *знакова*. Написане или изговорене речи су за једно свесно биће које разуме њихово значење утолико знакови што скрећу његову пажњу на неки објекат, стварни или замишљени, с којим се налазе у сталном односу. На сличан начин, кад прелазимо преко улице и у непосредној близини чујемо звук аутомобилске сирене, ми ћемо постати свесни близине аутомобила и пожуримо да му се уклонимо с пута или ћемо стати док он прође. Свесно биће које знак интерпретира не мора бити нужно човек. То може бити и свака животиња која је стекла условни рефлекс и у стању је да тако асоцира два објекта да појава једног (знака) изазове сличну њену реакцију као да је и други (означени објекат) присутан. Оваква разматрања отварају низ проблема. На пример, шта су знакови и каква је разлика између знакова уопште и симбола? Који су основни елементи ситуација оперисања знаковима? Какве све врсте знакова постоје, који су основни типови њихове употребе?

Пионирски рад у овом правцу обавио је још у XIX веку Чарлс Сандерс Перс. На жалост, његови радови су остали непознати широј филозофској јавности све до објављивања његових сабраних списа тридесетих година овог века.³

Чарлс Морис је систематски развио ову нову науку о знацима и назвао је „семиотика“.⁴ Она се дели на три основне дисциплине: *синтаксу* (у којој се анализирају односи међу самим знаковима), *семантику* (која испитује однос знакова према означеним објектима и *прагматику* (у ко-

² Ogden and Richards, *The Meaning of Meaning*, London, 1923.

³ Charles Sanders Peirce, *Collected Papers*, Cambridge, Mass. 1931—1935, vol. I—VI.

⁴ Charles Morris, *Signs, Language and Behaviour*, New York, 1946.

јој се изучава употреба знакова тј. однос знакова и људи који их користе).

Перс је сматрао да је знак све оно што посредује између једног објекта и једног менталног процеса.⁵ Кад једна ствар може да замени неку другу ствар у произвођењу извесног менталног ефекта онда је она *знак* („представник“ — „representamen“, како ју је звао Перс), ментални ефекат је *интерпретант*, а ствар коју знак замењује је његов *објекат*.⁶

Овакво објашњење термина „знак“ помоћу термина „ментални ефекат“, „мишљење“, „свест“, итд. било је касније оштро критиковано. Као аргумент је наведено да у том случају ми у принципу не можемо знати да ли је нешто знак уколико немамо на расположењу неки метод да одредимо да ли је тај знак изазвао какав ментални процес у глави свог интерпретатора. По овим критичарима једино могући метод је проучавање понашања датог субјекта. А ако је тако, онда се знак може дефинисати искључиво помоћу физичких реакција које његова појава изазива. Такву дефиницију је дао и сам Морис, и она гласи: „Ако неки објекат А усмерава понашање неког скупа организама *O* ка постизању неке практичне сврхе на сличан (мада не обавезно идентичан) начин на који би га ка истом циљу и у истој ситуацији усмеравао и неки други објекат *B*, онда је за скуп организама *O* објекат *A* знак који означава објекат *B*.“⁷

Пошто ни ова врста дефиниција није беспрекорна јер оперисање знацима код високо развијених свесних бића често није праћено никаквим непосредно опаљљивим физичким реакцијама (на пример, слушање музике на концерту) између тзв. *менталиста* и тзв. *бихевиориста* су почели спорови око свих питања теорије знакова и значења, који ни до данас нису довели до коначног решења у оквиру једног од та два правца, али су и у ширим редовима стручњака изазвали велико интересовање за ову проблематику.

Супротне тенденције хуманизације и отуђења у процесима симболичке активности

Проблем значења долази данас све више у центар филозофских интересовања и због тога што све веће ангажовање савременог човека у најразличитијим облицима симболичке активности отвара неке битне хуманистичке проблеме.

⁵ Peirce, *Collected Papers*, vol. V, § 484.

⁶ *Ibid.*, vol V, § 564.

⁷ Charles Morris, *Signs, Language and Behaviour*.

Врло велики и значајни део нашег живота пролази нам у стварању и интерпретирању значења симбола. Ми говоримо, читамо, пишемо, слушамо музику, гледамо слике, фотографије, дијаграме, оријентишемо се у раду знацима које нам показују различити инструменти и машине, знаковима преносимо и примамо најразличитије информације без којих се наша егзистенција не би могла ни замислити. Наши односи у друштву су у великој мери условљени поштовањем различитих правилности симболичког карактера којима се на максимално сажет начин омогућава ред и узајамно разумевање. Развитком технике и цивилизације савремени човек долази у ситуацију да све више оперише симболима а све мање физичким стварима у свом непосредном природном виду. Чак и они физички предмети који остају у свом првобитном материјалном облику добијају за човека један нов, људски смисао и значење — они постају средства за остварење неке људске сврхе, знакови и симболи нечег другог, што је важније од њих самих, уколико смо у стању да их тачно интерпретирамо. Овде се срећемо с једним посебним видом хуманизације природе. Човек природу себи потчињава и преображава према својим потребама и циљевима не само производњом нових материјалних објеката већ и производњом нових значења, придавањем дубљег људског смисла објектима које затиче око себе. На тај начин све природне појаве, од облака и месеца у лирској поезији до воћа и поврћа у мртвим природама сликара и знаменитих географских места у текстовима историчара и политичара, добијају своју симболичку функцију, постају материјалне тачке око којих се концентришу мисли и осећања интерсубјективног карактера и значаја.

Међутим, ова тенденција очовечавања природе путем њене симболичке трансформације праћена је увек супротном тенденцијом отуђивања једном створених симбола од човека. Њихова спонтана употреба и стихијска еволуција њиховог значења доводе често до тога да они почну да врше тачно супротну функцију од оне која им је била првобитно намењена. Уместо да обавесте, да пренесу и евоцирају извесна осећања, да људе сједине, они често дезинформишу, изазивају емотивне отпоре, постављају баријере и разједињују. Уместо да буду инструменти којима човек повећава степен своје слободе и власти над стихијом природних друштвених сила, они каткад постају непријатељске силе које човеком овладавају и спречавају му да види јасно друге и себе. Овај специфичан вид људског поробљавања од стране својих властитих оруђа изражавања изразио је велики енглески песник, сликар и визионар Вилем Блек следећим стиховима:

„У сваком крику сваког човека,
У сваком дечјем узвику страха,
У сваком гласу, свакој забрани,
Чујем окове духом исковане.“⁸

Ствар је у томе што су језик и друге симболичке форме колосално средство утицаја владајућих идеја, схватања, веровања, моралних назора, стереотипних емотивних начина реаговања на сваког појединца једне одређене друштвене заједнице. Додуше, само захваљујући говору, употреби симбола, човек успева да оствари своју друштвеност, само тако он успоставља комуникативне везе с другим људима, остварује с њима сарадњу у производњи, материјалној и културној, превазилази границе своје индивидуалне свести и постаје учесник у колективним психичким збивањима за која су нађена звучна имена „дух времена“, „национална свест“, „јавно мњење“ итд. На жалост, досад је у историји било мало облика друштвености који нису били злоупотребљени негде и од неког. Оно што изгледа општедруштвено често је само прикривено посебно, групно, супротно целом осталом друштву. Да ли човек, свесно се одричући једног дела своје индивидуалности да би прихватио форме понашања које му натура околина у којој живи — заиста постаје део човечанства, заиста се преображава у „друштвено биће“ — увек је проблем. Кад је реч о језику и разним другим формама друштвене симболичке активности, оне су се увек показивале не само као превасходан инструмент повезивања човека с другим човеком, већ и као најидеалније средство обезбеђивања суверене хегемоније привилегованих друштвених група. Огромна моћ магијских ритуала, религиозних проповеди и церемонија, идеолошких парола, и уопште клишеа и стереотипа који владају у једној средини — да окупе, сједине, остваре такву социјалну кохезију која каткад води до потпуног самозаборава и до фанатичног утапања јединке у колектив, досад је у историји често коришћена у антидруштвене сврхе: да оствари максимално потчињавање ауторитету централне (политичке или верске) власти и да стимулира антагонизам у односу на неку другу друштвену заједницу. Довољно је присетити се макар само неколико примера из историје.

Хришћани су побили и спалили на ломачи неколико стотина хиљада јеретика. Савременом човеку би у многим

8

„In every cry of every man,
In every infant's cry of fear.
In every voice, in every ban,
The mind-forged manacles I hear.“

(William Blacke, u *Songs of Experience*, цитирано по М. Cornforth, *In Defence of Philosophy*, London, 1950).

случајевима било скоро немогуће да схвати каква је била стварна разлика у убеђењима између њих и осталих верника. Најчешће, то су били још искренији и фанатичнији религиозни занесењаци — између њих и лојалних поданика цркве сва разлика се често састојала у прихватању или неприхватању неког заиста безначајног вербалног симбола (на пример, да ли сва три лица божја — отац, син и свети дух — имају исту суштину, и да ли је Марија родила Исуса као богочовека или као човека који је касније постао бог). Па ипак, верници су са уживањем посматрали предсмртни ропач својих анатемисаних противника, убеђени да чине добру ствар и да ће искорењивањем оних који не верују да, на пример, син има исту суштину као отац — човечанство бити у великом добитку. Треба се затим сетити да се милиони католика и православних већ вековима међусобно мрзе и ту мржњу рационализују уверењем да се ради о једном непомирљивом спору око оног фамозног *filioque*. У прошлом рату, у двадесетом веку, неколико стотина хиљада наших људи је било поклано у име тог бесмисленог *filioque*. Наравно, увек се ради о другим стварима, али оне бивају прикривене подесно изабраним симболима.

Енглези, Французи и Холанђани вековима угњетавају колонијалне народе у име „ширења европске културе и цивилизације“ и „васпитавања за демократски начин живота“. Безброј честитих људи оставило је своје кости хиљадама километара далеко од своје земље, уверени да подносе племениту и дубоко смисаону жртву за „ослобођење Христовог гроба од руку неверничких“, за „славу британског оружја“, „за слатку Француску“, за „матушку Русију“, за „велику историјску мисију германске расе“ — или пре неколико година у Кореји за „слободан свет“, односно за „победу источног ветра над западним“.

На жалост, ови облици духовног заробљавања и отуђивања нису мимоишли ни многе који се у данашњем друштву заиста боре или верују да се боре за укидање сваког поробљавања и отуђености. Тридесетих година је Стаљин уништио десетине хиљада истинских револуционара под паролом борбе „против агената империјализма“. Реална чињеница опасности од империјализма послужила је као основа за стварање једног вербалног мита којим се све могло објашњавати и у који су милиони људи, чак и у најапсурднијим случајевима његове употребе, без премишљања веровали. Данас смо сведоци многих сличних митова и клишеа подесних за пропагандне сврхе. На пример, „ревизионизам“ у неким источним и „комунизам“ у неким западним земљама употребљавају се често као симболи који оличавају све зло у свету, који су синоними угњетавања, издајства и неморала.

Савремена семантичка филозофија је добрим делом настала као резултат револта против овакве рђаве, мистификаторске и често јасно демагошке употребе апстракције. Она је указала прстом на једно зло — и то је њена стварна заслуга — али га углавном није објаснила, нити је могла да га објасни. Семантичари су извор огромне конфузије у савременом свету и често ирационалног понашања широких маса људи под утицајем дејства појединих стереотипних вербалних симбола видели само у „несавршености језика“, у „тиранији речи“⁹, у „неконтролисаној употреби апстракција“ итд. Дубље корене ове тираније речи, ове систематске употребе вербалних стереотипа који дезинформишу и рађају масовна осећања мржње, људи као Коржибски, Хајакава, Чејз и други нису видели у конфликту интереса одређених друштвених групација. Тако су неки међу њима открили фантастичан универзални лек за сва социјална зла: усавршавање језика, стицање једне пристojне семантичке културе, оспособљавање да се разуме стварна семантичка природа апстракције.

Овакви изразито идеолошки закључци свакако немају много везе с науком, међутим, одбацујући њих не треба поново заборавити реалне проблеме савременог друштва од којих они полазе и које на сасвим једностран начин покушавају да реше. Ми данас знамо да су сукоби класа у основи свих савремених друштвених појава, да се многе чињенице о незадовољавајућем положају човека у савременом друштву могу тумачити као различити облици његовог отуђења итд., међутим, од огромног значаја је испитати како се све те дубље друштвене законитости конкретно манифестују на плану људске комуникације и употребе језичких симбола. Према томе, уместо да заједно са семантичким теоријама одбацују и реалне хуманистичке проблеме на које су ове теорије, макар једнострано, указале, марксисти су дужни да се овим проблемима и сами озбиљно позабаве и да покушају да им утврде дубља, свестранија, научнија решења.

Различити нивои општости проблема значења

Проблем значења има различите нивое општости већ према томе да ли се ради о значењу симбола и знакова уопште, о значењу оних симбола који су од непосреднијег интереса за филозофију (а то су термини обичног и науч-

⁹ На пример, Стјуарт Чејз овако објашњава прогањање Јевреја: „Дуга агонија народа названог Јевреји у великој мери је проузрокована семантичком конфузијом.“ (Stuart Chase, *The Tyranny of Words*, p. 230).

ног језика, уметнички симболи, морални предикати) или се, најзад, ради о значењу оних симбола којима су изражене филозофске теорије (филозофске категорије и принципи).

Пошто појам значења узет у свом најширем обиму укључује у себе целокупну проблематику људске комуникације и интерпретације (дакле и оне облике који имају изразито ирационални карактер — као што су на пример ритуални, митски и религиозни симболи, затим оне облике где су знаци ма који природни предмети којима је човек придао неки свој људски смисао и сврху), јасно је да његово комплексно решавање прекорачује искључиве оквире филозофије. То је широко подручје за екипна истраживања филозофа, социолога, антрополога, социјалних психолога, лингвиста, етнолога итд. Поменути Морисова семиотика донекле представља покушај изградње једне такве комплексне научне дисциплине. Задатак филозофа свакако остаје да објасни не само категорију значења већ и остале фундаменталне категорије као што су: знак, симбол, смисао, комуникација, интерпретација итд. Његови су проблеми и одређивање специфичности значења појединих врста симболичке активности, као и утврђивање најопштијих услова под којима је један знак друштвено комуникабилан, тј. разумљив и другим члановима друштвене заједнице.

Није лако утврдити која од постојећих филозофских дисциплина треба да укључи ову проблематику у свој делокруг. Теорија сазнања и логика су у том погледу сувише уске јер се баве само проблемима сазнавања, док се овде срећемо с целокупном проблематиком људског психичког доживљавања и реаговања у процесу друштвене комуникације. Онтологија такође обухвата само један од поменутих проблема: Какав је онтолошки статус знакова и значења, у ком смислу се може рећи да они интерсубјективно постоје и чиме се разликују од других објеката? Очигледно је да су традиционалне филозофске дисциплине изграђиване у духу једне интелектуалистичке оријентације која је испуштала из вида многостраност човековог односа према свету и која је систематски игнорисала улогу коју у човековом стварању слике о свету и себи само имају језик и друге симболичке форме. Касирерова „филозофија симболичких форми“ се може схватити као једна нова филозофска дисциплина која покушава да отклони тај недостатак и која у много чему има фундаментални карактер у односу на остале филозофске дисциплине. Они који не желе да повећавају број филозофских дисциплина свакако су дужни да за ову проблематику оставе места у оквиру тзв. опште филозофије, односно опште филозофске теорије и методе.

Кад са овог најопштијег теоријског нивоа, на коме се поставља проблем значења свих знакова, пређемо на један

посебнији ниво на коме се срећемо са *симболима* који имају више или мање изражен рационалан карактер, подложен теоријској анализи, и који су због тога од специјалнијег значаја за филозофију (на пример, симболи научног језика, уметности, моралног живота), сви наведени проблеми се постављају у конкретнијој форми: Шта је значење речи и уопште језичких израза? Какав је однос језика и мишљења, језика и објективне стварности? Који су услови максимално ефективне језичке комуникације међу људима? Шта је значење уметничких дела и појединих њихових елемената (представљање реалних објеката, презентација индивидуалних визија свог аутора, експресија мисли и осећања итд.)? Шта је значење наших моралних и уопште вредносних оцена? Кад кажемо да је нешто добро или лепо — да ли тиме описујемо нека објективна својства предмета и људских поступака или изражавамо субјективне емоције одобравања и свиђања или сугерирамо другима заузимање извесних ставова или нешто другима препоручујемо, односно друге од нечег одвраћамо? Итд., итд.

На овом нивоу имамо посла с *језиком уопште*, с *научком*, *уметношћу* и *моралом*, другим речима, с објектима које проучавају у првом реду специјални научници (лингвисти, историчари и теоретичари уметности, антрополози и социолози итд.). Филозофи се њима баве само утолико што дају опште теоријске и методолошке основе за рад специјалиста. На пример, ствар је физичара да прецизно одреди значење термина који се срећу у физици, ствар је теоретичара књижевности и књижевног критичара да одређује значење посебних књижевних симбола. Међутим, задатак је логичара да утврди шта је значење израза научног језика уопште и да тачно утврди услове под којима се може сматрати да је значење ма којег конкретног научног термина заиста прецизно одређено. Исто тако задатак је естетичара да да општу одредбу значења уметничких симбола, да анализом разоткрије различите његове слојеве (мисаоно и емотивно, буквално — привидно и скривено — дубинско, лично и друштвено итд.), да објасни специфичности симбола разних врста уметности (поезије, музике, сликарства итд.).

Најзад, трећи најпосебнији, могло би се рећи — уже филозофски ниво на коме се појављује проблем значења јесте онај на коме се суочавамо с проблематиком значења *филозофског језика*.

Да би нешто рекао о језику посебних наука, о вредносним оценама, о уметничким симболима итд., филозоф се служи једним специјалним језиком; он мора да створи специфичне симболе највишег могућег реда апстрактности да би говорио о свим другим симболима. Каткад он покушава да говори и директно о стварности, да занемари по-

датке специјалних научника (који су му дати у симболичкој форми) — то је, на пример, случај метафизичара који жели да изложи своју интуитивну визију света. Међутим, у сваком случају, ма о којој филозофској дисциплини се радило, филозоф може нешто смислити и свету саопштити своје мисли само ако се послужи извесним бројем специфично филозофских симбола којима су изражене тзв. филозофске категорије: „материја“, „каузалитет“, „нужност“, „слобода“, „истина“, „добро“, „лепо“ итд. Нема сумње, нејасност и неодређеност значења као и постојање плуралитета значења оваквих термина главни је разлог што у области филозофије данас влада таква конфузија и одсуство међусобног разумевања, нарочито између филозофа који припадају супротним правцима и школама. Овде нагласак није на постојању великих разлика у мислима и убеђењима. Акцентат је на томе да су често релативно блиска убеђења изражена толико диспаратним језицима који се разликују од правца до правца и од школе до школе, да остаје утисак као да се ради о принципијелним, садржинским споровима.

Кад се нађемо пред једним апстрактним исказом, на пример „Стварност је индетерминистичка“ ми смо најчешће склони да речима које су у овом исказу употребљене придамо значење које оне по нашем схватању имају. Кад ово превођење часом извршимо, нама се чини да знамо и каква је мисао нашег сабеседника и каква тврдња о објективном свету је њом имплицирана. Ми потпуно заборављамо да између нас и мисли нашег саговорника стоје — речи и да ми, заправо, ништа друго и немамо пред собом до један језички израз, реченицу, дакле, један симбол. То је све што је материјално дато, што смо видели написано или чули изговорено. Шта тај израз значи, која мисао је њим изражена, на какво објективно стање ствари се та мисао односи — све је то *проблем* који треба да буде решен пре него што смо у стању да оценимо да ли је та мисао истинита, односно да ли је објективно стање ствари заиста такво или друкчије.

Термини филозофског језика разликују се од свих осталих симбола у томе што у далеко већој мери изражавају мисли, и то мисли врло општег и апстрактног карактера, него осећања или какве друге менталне диспозиције. Утолико је испитивање њиховог значења — предмет логике у довољно широком смислу те речи.

Овој тврдњи би се можда могло приговорити да у делокруг логике спада проблематика значења само једног дела филозофских термина, оних који се односе на процесе мишљења и сазнања, као што су „истина“, „доказ“, „верификација“, „појам“, „суд“ итд. Често се сматра да проблеми значења свих осталих филозофских категорија припадају

одговарајућој филозофској дисциплини — онтологији, етици, естетици, или, ако треба бити прецизан, они спадају у *мета-теорије* одговарајућих филозофских теорија. Ово разликовање нивоа теорије и мета-теорије заиста има своје пуно оправдање. У једној теорији неки термин се може употребљавати без давања његове експлицитне дефиниције. Мета-теорија је онда теорија вишег реда у којој ће значење и оваквих термина бити експлицитно дато. Може се онда заступати гледиште да дискусија значења етичких категорија („добар“, „исправан“, „морално дужан“, итд.) припада подручју мета-етике а дискусија значења естетичких категорија („лепо“, „ружно“, „узвишено“, „комично“ итд.) подручју мета-естетике итд. При свем том ово гледиште не противречи оном које је раније било изнето јер све мета-теорије у извесном смислу ипак припадају логици, — у њима се решавају извесни логички проблеми дате теорије. Треба рећи да логика овде није схваћена уско-формално, као наука о формалним правилима мишљења или о условима непротивречивости једног симболичког система. Под *логиком* се овде подразумева наука о условима сазнања објективне истине. Како у те услове спада и комуникабилност, односно друштвена разумљивост значења једног језичког израза, свака мета-теорија је заправо једна специјална логика или део логике.

Кад кажемо да је предмет логике — проучавање и утврђивање нужних услова које мишљење треба да задовољи да бисмо сазнали објективну истину, онда треба, пре свега, прецизирати о каквом мишљењу се ту ради.

Наиме, логика се не може бавити мишљењем као субјективним психичким процесом у глави неког одређеног појединца. Као свака друга наука и логика може проучавати само један предмет који има своју објективну егзистенцију ван појединачне свести, и који је, према томе, у принципу приступачан и другим људима. Такав предмет је *формулисано, језички изражено мишљење*.

Језик као кључ за проучавање мишљења

Језик може одлично послужити за изучавање мишљења из следећих разлога:

1. Језик је материјално дат; одређени звуци што их при говору производи наш ларинкс или одређене структуре мастила или штампарске боје које при писању производи наша рука — физичке су појаве; звучна треперења молекула ваздуха, извори светлосних вибрација који се могу непосредно чулима посматрати, и то на интерсубјективан начин. Како ове физичке појаве у датој друштвеној заједници по навици изазивају специфичне психичке реакције,

оне, очигледно, могу послужити као кључ за изучавање ових реакција. Језик је у ствари специфична форма људске праксе. Баш зато што је пракса у исти мах и нешто објективно и нешто субјективно, и нешто физичко и нешто психичко, пракса је најбоље средство за изучавање психичког живота у целини узетог. Научни језик је онај део праксе који најбоље служи за објективно испитивање високо развијених облика мишљења. Баш зато је за логику методолошки исправније и више у духу материјализма да своја испитивања почне од значења језичких израза а не од појмова и судова као у класичној логици.

2. Језички процес је структурално сличан с одговарајућим процесом мишљења; друкчије не би могло ни бити ако је језик објективни практички облик којим се мишљење изражава. Веза мишљења и језика је још много приснија него што изгледа. Не ради се о томе да ми *најпре* у себи мислимо — независно од језика, па *онда* своје мисли језиком изражавамо, објективирамо, чинимо приступачним другим људима.¹⁰ И кад ћутке размишљамо, ми заправо мислимо на једном одређеном језику. Човек који би потпуно заборавио сваки језик не би био у стању да ма о чему стварно мисли, уколико се под мишљењем подразумева један артикулисан, дискурзиван процес а не неко дифузно стање свести.¹¹ Језик је, према томе, одлучујући формативни фактор мишљења.¹²

¹⁰ Касирер истиче следећу чињеницу од битне важности кад је реч о односу језика и мишљења:

„Учећи да именује ствари, дете не додаје просто једну листу вештачких знакова његовом претходном знању већ оформљених емпиријских објеката. У ствари оно се учи да образује појмове ових објеката, да схвата објективни свет... Без помоћи имена сваки нови напредак у процесу објективације био би опет изгубљен већ у следећем моменту.“ (Ernst Cassirer, *An Essay on Man*, New Haven, 1944, p. 132).

¹¹ Грејс де Лагуна је у једној својој студији о језику и опажању с правом истакла: „Ако једна животиња не може да изрази своје мисли у језику, то је тако зато што она нема никакве мисли које би требало изразити; јер мисли које нису формулисане мало су мање него мисли.“ (Grace de Laguna, „Perception and Language“, *Human Biology*, I, 1929, p. 555—58).

Сличну мисао је усталом изразио још Декарт. „Из тога што ниједна животиња не уме да говори не произилази да животиње имају мање разума него ми, него да га уопште немају.“ (*Расправа о методу*).

¹² При истицању формативне улоге језика треба увек имати на уму да је сам језик резултат претходне еволуције искуства и мишљења. Карактер и богатство његовог речничког фонда, особеност његове граматике и синтаксе у потпуности су одређени искуствима људске праксе у датим природним и друштвеним условима. Ствар је у томе да једном оформљен он даље снажно утиче на начин мишљења сваког појединца једне друштвене заједнице и на даљи ток њеног културног стваралаштва.

Колико он утиче на организацију искуства и на читав поглед на свет и културу једне друштвене заједнице убедљиво су показала антрополошка истраживања примитивних народа. На пример, у свим европским језицима, поред именица које се односе на предмете са јасно одређеним границама (дрво, кућа) постоје градивне именице које се односе на хомогене континууме без утврђених граница (вода, платно, брашно итд.). Кад желимо да назначимо границе, ми додајемо посебну реч — тако добијамо изразе као што су „чаша воде“, „метар платна“, „џак брашна“ итд. Оваква конституција језика оријентише на то да се цео свет схвати као комбинација неоформљене грађе (супстанце, материје) и форме која сваком њеном посебном делу даје одређене границе. Међутим, у језику Хопи Индијанаца уопште нема градивних именица које би се односиле на континуиране масе; све речи се односе на одређене ствари — тела. Тиме је, поред осталог, унапред искључена дихотомија: материја-форма.¹³

Поред речника промена глаголских облика и структура реченице су такође језички фактори који у битној мери утичу на начин мишљења. За разлику од европских језика са својим системом глаголских времена, глаголи у језику Хопи Индијанаца немају прошло, садашње и будуће време већ различите облике према томе да ли говорник нешто саопштава или изражава неко своје очекивање или исказује нешто што је општепризнато као истинито. Одсуство глаголских времена налазимо и код Винту, Навахо и других индијанских племена. На мисаоном плану оваква граматичка структура спречава објективацију времена. Како Ворф закључује, Хопи не виде свет као комплекс *ствари* које све имају неку апстрактну прошлост, садашњост и будућност — они виде око себе догађаје од којих сваки има свој посебан конкретан начин трајања, пораста, опадања, *стваралаштва*. Не постоји време уопште, па ни општи глаголски облици времена.

Занимљиво је како морфологија глагола Винту Индијанаца открива читаву једну метафизику нужности и слободe. Сваки глагол у њиховом језику има две форме које се употребљавају у различитим околностима. Прва врста облика назначавача да субјекат *слободно* учествује у активности коју глагол именује. Друга врста се односи на радње и процесе који су *нужни* и изван његове контроле, пред којима је он потпуно неслободан и беспомоћан.¹⁴

¹³ Benjamin L. Whorf, „The Relation of Habitual Thought and Behaviour to Language“, *Language, Thought and Reality*, ed. by I. B. Carroll, Cambridge, Mass, p. 75—93.

¹⁴ Dorothy Lee, „Conceptual Implications of an Indian Language“, *Philosophy of Science*, 5, 1936, p. 90.

Најзад, можда више него и један други граматички фактор, на мишљење утиче структура реченице. У европским језицима преовлађују два типа реченица — једне, којима се неки предикат приписује неком субјекту, и друге, којима се изражава активност неког субјекта. У оба случаја субјект је нешто стабилно, супстанцијално — што вуче ка једној супстанцијалистичкој метафизици. Карактеристично је да је овакав „супстанцијалистички“ начин мишљења почео да ишчезава тек у најновије време под утицајем научног језика у коме све већи значај добијају релационе реченице (типа „Испаравање воде је узрок кише.“).

У језицима примитивних народа углавном налазимо један тип реченице подесан за описивање конкретних догађаја, који се у два важна аспекта разликује од европских језика. Прво, у њима нема копуле, субјекат није реификован, предикат није „суштина“, инхерентна субјекту (*Praedicatum inest subjecto*). То је, дакле, мисао која је још дескриптивна, непосредно конкретна, ситуациона, која још не тежи да открије дубље, константне и нужне одредбе објеката. Друго, у реченицама које изражавају активности, обично није човек тај који делује и узрокује акцију; кретање и радња су инхерентни самом објекту, човек је само доведен у везу с њима. Такав је случај, на пример, у граматички Навахо Индијанаца, како саопштава Хојер.¹⁵

Како ова карактеристика језика утиче на начин мишљења? Најпре, она подстиче једно врло динамичко прилажење објектима — објекти нису ствари већ непрестани ток ствари. Из тога је Хенле¹⁶ закључио да овде имамо бергсоновски а не аристотеловски начин мишљења (ка коме гравитира обични језик европских народа). Друго, чињеница да већ граматичка структура реченица углавном искључује човека као узрок радње у складу је с општим ставом примитивца према природи. Његова немоћ пред природом нашла је свој одраз у структури језика. И обратно, језик са своје стране, макар делимично, утиче на формирање једног пасивистичког менталног става. Како саопштавају Клакхон и Леитон, један Навахо Индијанац и не претендује на то да он може контролисати природу, уместо тога он покушава да утиче на њу магијом, песмама и ритуалима.¹⁷

Наведени примери несумњиво показују не само да постоје значајне варијације и темељне разлике у структури разних језика, већ и тесну везу природних и друштвених

¹⁵ Harry Hoijer, „Cultural Implications of Some Navaho Linguistic Categories“, *Language*, 27. 1951, p. 111—120.

¹⁶ Paul Henle, „Language, Thought and Culture“, *Language, Thought and Culture*, The University of Michigan Press, 1958, p. 18.

¹⁷ *Ibid.*, p. 23.

услова живота с једне, структуре језика с друге, и начина мишљења и погледа на свет с треће стране.

3. Трећи разлог да језик третирамо као кључ за проучавање мишљења јесте чињеница да тек језик обезбеђује ону неопходну унификацију мисли разних појединаца која је *conditio sine qua non* сваке интерсубјективне комуникације. Као и свака друга форма, језик је нешто константно у варијабилном, опште у индивидуалном. Мишљење појединца увек има своју личну боју: свако долази у контакт с другим појединачним објектима (макар они припадали и истој врсти), располаже различитим претходним искуством, осећањима, практичним потребама и интересима. Језик поставља границе могућности изражавања овога личног, субјективног, непоновљивог. Значења његових речи су општа, увек помало стереотипна и излизана од дуге употребе. Сужавајући могућности пуног изражавања богатих индивидуалности, он управо тиме обезбеђује могућност комуникације, оно чудесно уроњавање једне свести у другу, оно фасцинирајуће међусобно ланчање духова растављених хиљадама миља и хиљадама година. То ствара ону вечиту дилему пред којом стоје песници: Како изразити себе језиком *свих*? Да ли створити један потпуно нов језик и ризиковати да говориш а да те нико не чује и не схвати, или прихватити стереотипе и бити схваћен, али не рећи оно најличније, аутентично своје, што је можда једино стварно оригинално? Велики ствараоци налазе једну меру у овој дилеми — они неће себи дозволити да остану херметично затворени и нарцисоидно задовољни својом сјајном изолацијом, али неће се помирити ни са језиком таквим какав им стоји на расположењу; прековаће га, улиће му нову, свежу крв. После њих биће то по нечему нови, обогаћени језик. Мањи писци ту меру не нађу. Десиће се или да им клишеи и стереотипи нису сметали зато што ништа нису ни имали да кажу, или обратно, све што други разумеју — за њих ће бити само стереотипи. А људи ће се, пошто их саслушају, упитати да ли су заиста имали и шта да кажу. И с правом ће поставити оно самгиновско питање: „А да ли је дечака уопшта било?“ Јер за све слушаоце и читаоце биће као с Јонесковим старцем из *Столица* — оно што је њему изгледало да је величанствена порука човечанству, плод сазреле мисли целог једног живота, објективно ће изгледати као немоћно, неартикулисано муцање.

У науци и филозофији ова дилема се не поставља тако оштро, па ипак, она је још ту. Сваки велики филозоф морао је да унесе читаву једну нову појмовну апаратуру да би своју мисао изразио другима (и себи!). Па ипак, остаје чињеница да су могућа различита тумачења и да неки тек-

стови остају неразумљиви (треба се сетити Хегела, Вајтхеда, Хајдегера).

Ова дијалектичка супротност тежње појединца за потпуним аутентичним изразом и тежње за преношењем своје мисли другом, налази, дакле, своје разрешење у развоју језика, али таквом развоју којим језик не престаје да буде интересубјективан, друштвен.

Да мислимо — тога као чињенице можемо бити и непосредно свесни. Објективно знање о томе шта неко мисли и да ли је његова мисао истинита можемо имати само уколико је она добила свој стандардни друштвени облик посредством језика.

Место теорије значења у логици

Постоје три основне групе услова које једна формулисана мисао (став) треба да задовољи да би била прихваћена као објективно истинита.

1. друштвена комуникабилност,
2. теоријска доказаност, односно оправданост,
3. практична провереност, односно успешна практична примењивост.

За један став ћемо рећи да је друштвено *комуникабилан* онда кад су значења појединих термина, као и смисао целе реченице — јасни и друштвено разумљиви. Другим речима, мора постојати могућност да свако ко говори датим језиком и има довољно претходног искуства — адекватно интерпретира оно што је аутор става хтео њим да каже. Уколико услови комуникабилности нису задовољени, неће бити јасно који је став о чијој се истинитости ради. Самим тим неће бити могуће утврдити ни да ли он задовољава остале критеријуме истинитости, тј. да ли се може извести из претходно утврђених ставова у складу с логичким правилима (што је суштина доказивања) и да ли се из њега могу извести предвиђања о конкретним догађајима која успешно оријентишу нашу практичну делатност (што је суштина практичног проверавања).

Могући су различити случајеви у којима неки од услова комуникабилности није задовољен. На пример:

(а) Употребљава се вишесмислени термин, а не објашњава се (нити је из контекста непосредно јасно) које је значење усвојено.

(б) Значење термина је умерено или радикално измењено (у односу на опште прихваћено значење), међутим промена није експлицитно назначена.

(с) Употреба једног термина није доследна и варира од контекста до контекста.

(d) Прелази се из једног типа језика у други тако да није јасно које критеријуме значења треба применити. Наиме, критеријуми значења су различити за обични језик, научни језик, метафизички језик, језик уметности, језик религије и мита, језик политичке пропаганде итд. Многи симболи су бесмислени с чисто интелектуалног, логичког становишта, али добијају свој смисао ако је јасно да им је била намењена емотивна функција. Оно што је у популарном излагању комуникабилно, може бити непрецизно у научном језику; оно што је у научном језику лишено значења, може имати богато значење у језику поезије итд. Важно је да буде тачно одређено коју врсту симболичке функције употребљени знаци врше и коме типу језика припадају.

(e) Са становишта логике типични некомуникабилни симболи су они који претендују да нам нешто говоре о свету а не могу се довести ни у какву, макар врло посредну везу с практичним искуством. Такви су многи апстрактни термини спекулативне метафизике.

(f) Узрок некомуникабилности може бити и прећутна примена неке специјалне врсте логике чији су критеријуми диспаратности и апсурда различити. На пример, неки ставови форме „А је В и није В“, који су дозвољени у дијалектичкој логици уколико се односе на процесе кретања, изгледају парадоксални и бесмислени са становишта формалне логике. Свако одступање од логике која је опште прихваћена у датој друштвеној заједници (то је засад углавном обична, здраворазумска логика непротивуречивости) треба да буде експлицитно назначено и објашњено.

У свим оваквим случајевима остаје неодређена мисао која је датим језичким исказом изражена. Другим речима, остаје нејасно шта је то о чијој се истини ради. На пример, Хегел на једном месту у својој *Филозофији историје* каже: „Светска историја је уопште излагање духа у времену као што себе идеја као природа излаже у простору.“¹⁸ У овој реченици термини „светска историја“, „излагање“, „време“, „простор“ су и за Хегела симболи с мање-више сличном функцијом као у опште прихваћеном језику. Међутим, то није случај с речима „дух“ и „идеја“. Ако се ове речи тирају као уобичајени симболи који означавају интелектуалну свест неког човека, цела реченица је потпуно бесмислена. Према томе, далеко пре него што се може поставити питање о истинитости оног што Хегел каже поставља се питање смисла. Ком типу језика ова реченица припада (научном, метафизичком, уметничком итд.), шта је Хегел њом хтео да изрази, има ли та његова мисао и објективно, друштвено комуникабилно значење, најзад, које је то зна-

¹⁸ Хегел, *Филозофија повијести*, Култура, 1951, стр. 79.

чење ако се интерпретира с позиција једне одређене логике и опште филозофске теорије и методе? Тек после ових прелиминарних (семантичких) истраживања поставља се питање истине и отвара се могућност примене осталих критеријума.

С друге стране, има случајева где је прецизно познавање значења свих термина који се у једној реченици појављују, допуњено познавањем функције коју та реченица врши у датом контексту, не само *нужан* већ и *довољан* услов истинитости тог става. То је случај код *аналитичких* ставова као што су, на пример:

- (1) Сва браћа су мушкарци.
- (2) Пет је веће од три.
- (3) Протони су позитивно наелектрисани.

Кад се зна шта значе термини „брат“ и „мушкарац“ јасно је да први повлачи собом и други. Сваки брат већ по дефиницији мора бити мушкарац — никакво даље испитивање оваквог става (његово доказивање, упоређивање с искуственим чињеницама) није потребно; и без њега можемо бити сигурни у његову истинитост.

Исто тако, кад се зна шта значи „пет“, „три“, и релациони термин „већи“, нужно следи да у пет има већи број јединица него у три. Истина, аналитички ставови су увек релативни с обзиром на дати језик, у овом случају језик одређеног бројног система. У неком другом бројном систему дефиниције „пет“ и „три“ ће бити различите, тако да наведена реченица не само да можда неће бити аналитичка, него уопште неће бити истинита.

Најзад, „позитивна наелектрисаност“ је један од нужних елемената значења термина „протон“. Према томе, и овај став је, бар у неким контекстима, истинит већ на основу дефиниције термина који у њему фигурирају.

Овде треба истаћи да не постоји апсолутна разлика између аналитичких и синтетичких ставова (тако да би први зависили само од лингвистичких конвенција и дефиниција а други само од искуства). Једна иста реченица може фигурирати као аналитички став у контексту у коме га претходно дата дефиниција имплицира, и као синтетички став у контексту саопштавања искуствених чињеница којим се превазилазе значења термина дата претходним дефиницијама.

Онај део логике у коме се проучавају услови комуникабилности и аналитичности ставова, логички критеријуми смисла и бесмисла, као и сви други проблеми значења од чијег решавања зависи утврђивање истине могао би се назвати — *теорија значења*. То је у ствари једна од три ос-

новне дисциплине логике — друге две биле би *теорија доказа* и *теорија верификације*, у којима се проучавају две преостале групе услова објективне истинитости — доказаност и практичка провереност.

Теорија значења је уводни део логике у том смислу што испитивање значења једног става претходи примени свих осталих критеријума за утврђивање његове истиносне вредности.

Дијалектичка метода у примени на проблем значења

Наслов овог дела *Дијалектичка теорија значења* захтева још једно објашњење, наиме, шта у овом контексту треба подразумевати под *дијалектиком*. Овде се очевидно не може радити о излагању неке већ оформљене теорије значења у оквиру марксистичке или ма које друге дијалектичке филозофије, из простог разлога што у оквиру марксизма оваква теорија досад још била изграђена. Овде се ради заправо о покушају систематске изградње једне теорије значења с позиција материјалистичке дијалектике.

Под материјалистичком дијалектиком често се подразумева једна врста *онтологије* која у себи садржи најопштије законе кретања бића (јединство супротности, прелаз квантитета у квалитет, негација негације). Даље, дијалектика се често схвата као једна врста *логике* која је примењива на развојне процесе и за коју не важе формално логички принципи непротивуречивости и искључења трећег. У последње време пробија се и једна *антрополошка* концепција дијалектике као опште теорије људске праксе.

Све ове различите интерпретације дијалектике су у принципу могуће. Међутим, овде се нећемо бавити одређивањем шта је све дијалектика, или тачније, које су све њене могуће концепције, већ прецизирањем значења у коме ће термин „дијалектика“ бити употребљаван у конкретној примени на теорију значења у овом раду.

Под *дијалектиком* ћемо подразумевати општи филозофски метод за који је карактеристична тенденција да се истраживаним предметима прилази на максимално *објективан, свестран, динамичан и конкретан* начин и да се као кључ теоријске објективности схвати стваралачка људска пракса.

1. Тенденција ка објективности својствена је многим филозофским доктринама, али је питање шта под објективношћу треба подразумевати. Оно у чему се слажу многи филозофи који припадају разним правцима јесте да процес истраживања треба да доведе до интерсубјективних знања

о предметима и њиховим односима онаквим какви су у самој стварности, независно од свести појединачног субјекта. Постоји углавном слагање у томе да захтев објективности укључује у себе елиминисање свих ванинтелектуалних чинилаца (жеља, интереса, осећања) у процесу истраживања.¹⁹ Од свих наших менталних способности остаје да се служимо само опажањем у циљу утврђивања појединачних чињеница и логичким мишљењем у циљу извођења општих закључака. Да се у истраживању не сме полазити од унапред готових схема и постулирати оно што тек треба да се сазна — у томе се такође мање-више сви слажу, бар у теорији, иако не увек и у пракси.²⁰

Оно што је карактеристично за дијалектичку концепцију објекта и објективности јесте чврсто повезивање теоријског истраживања с практичком делатношћу. Објекат није схваћен као нешто просто *дато*, ван човека, потпуно независно од њега; у одредбу објекта је укључена људска друштвена пракса. Многи објекти несумњиво *постоје по себи*, али их ми *знамо* само онаквим какви су *за нас*, праксом преображени. Према томе, објективност једног резултата истраживања не може се утврдити само теоријским путем (опажањем и мишљењем) већ, пре свега, сврсисходним деловањем и мењањем предмета.

Какве треба да буду последице примене овог принципа у теорији значења? Ми се на овом подручју суочавамо са следећом ситуацијом. Велики број теорија тежи да значење *сведе* на неки субјективни акт или диспозицију — појам,

¹⁹ На пример, немачки историчар Ранке је критиковао романтичаре што су у својим историјским студијама испољавали љубав према свему чудесном, мрачном, мистериозном, бизарном и што су пуштали маха својим националистичким и религиозним осећањима. Типичан пример таквог необјективног односа према историји био је пруски историчар Трајчке који се намерно служио само пруским архивама да не би дошао до резултата који би противречили његовом глорификаторском ставу према пруској политици. Француски логичар Гобло је објективност чак сводио на рационалност — на искључење емотивних и других ванинтелектуалних процеса при истраживању.

²⁰ Типичне примере наметања чињеницама унапред фиксираних шаблона налазимо код Хегела и Тена. Полазећи од своје метафизичке концепције о развоју објективног духа од свог несвесног стања у коме располаже минимумом слободе до своје самосвести и максималне слободе, Хегел је целу историју поделио на три периода: (1) оријентални у коме појединачни деспот одређује ток историјских догађаја, (2) класични у коме влада утврђени поредак једнак за све и у коме су људи делимично слободни, делимично неслободни, и (3) немачки његовог времена у коме човек као човек поседује слободу.

Позитивист Тен, који се ужасавао „чудовишне Хегелове логике“ и прокламовао принцип да је историчар дужан само да утврди чињенице, и сам је истраживање чињеница ставио у оквир једне непроменљиве априорне формуле: све догађаје одређују три суштинска узрока — раса, средина и време.

скуп опажаја или менталних операција, спремност на одговарајуће физикално реаговање, или ако се ради о симболима с подручја уметности и морала — на емоцију свиђања и одобравања, на став препоручивања, стимулирања других да промене свој став итд. С друге стране, имамо теорија којима се проглашава да је значење једног знака одговарајући објекат *по себи*, или идеална суштина чије постојање није везано ни за психички живот човека ни за материјалну стварност већ за неку трећу, идеалну сферу важења итд.

Дијалектичка концепција значења морала би бити противстављена и једној и другој наведеној групи теорија. Ако један знак уопште нешто значи, поготово ако се фактички успешно употребљава у друштвеној комуникацији, тако да помоћу њега људи могу разумети један другог и координирати своју праксу, он сигурно означава нешто што је објективно дато, нешто различито од себе а независно од свести ма којег појединачног субјекта. Међутим, за разлику од разних врста реалиста и вулгарних материјалиста, *објекат* ће бити далеко еластичније схваћен. Најпре, то је врло широка категорија која у себе укључује и појединачне материјалне ствари и општа својства и односе и друштвене установе, па чак и друштвене идеје и опште структуре колективних психичких процеса — јер су све то ентитети који постоје независно од свести ма којег појединачног субјекта. Друго, то нису апсолутни, *по себи* дати, постулирани објекти. Човек може знати само оно с чиме је дошао у макар врло посредни практички однос, што је праксом модификовао. Нешто се може рећи само о људском, очовеченом свету објеката. Објекат *по себи* је најапстрактнија од свих апстракција.

Овим је имплициран и битни критеријум за одлучивање кад извесни симбол означава један *реалан* објекат а кад никаквог објекта те врсте нема, тако да је бар у својој сазнајној функцији, симбол бесмислен (што не значи да се не би могао односити на неки имагинарни или идеални објекат и да у некој другој функцији не би могао имати извесан смисао). Тај критеријум се оштро разграничава од оба екстрема — једностраности чисто емпиричких мерила (по којима би се могло говорити само о оним означеним објектима који се могу чулно искусити, а то су искључиво појединачне ствари и догађаји) и такође од некритичности реалиста који пренасељавају сферу бића постулирањем свих могућих врста објеката, полазећи од уверења да оно о чему се говори мора бивствовати на неки начин. Дијалектички критеријум, поред осталих теоријских момената, укључује у себе практичне операције које доводе до предвиђених резултата уколико дати симбол заиста означава неки реални објекат. Овај критеријум је довољно строг да

може искључити разне имагинарне, нереалне објекте као што су Пегаз, флогистон, етар и други, али је довољно еластичан да обухвати објективне корелате и најапстрактнијих логичких и математичких симбола којима се често пориче ма каква веза с објективном стварношћу.

2. Историјски процес људског сазнања поред осталих својих особености има и ту да ми најпре, свесно или несвесно, упрошћавамо објекте да бисмо уочили поједине њихове стране и односе, а затим овако упрошћене слике објеката коригујемо, допуњујемо, и евентуално тежимо да се различита парцијална знања интегрирају у једну синтетичку целину.

Једна од карактеристика дијалектичке методе јесте захтев да се упрошћавања при анализи врше свесно, методски, уз вођење рачуна о свему оном што је апстраховано, с пуном критичношћу према природним, спонтаним тенденцијама хипостазирања и апсолутизовања овако једнострано издвојених апстрактних момената. Сваки пут изнова оваква аналитичка, симплификаторска фаза истраживања мора бити превазиђена покушајем синтетичког, свестраног обухватања испитиваног предмета у свој његовој комплексности.

Све ово досад још није ништа специфично за дијалектику; многи филозофи и методолози заузимају критички став према једностраном прилажењу предметима, залажу се за узајамно допуњавање анализе и синтезе. Оно што је *differentia specifica* дијалектичке методе јесте тенденција да се при анализи проучаваног предмета у њему открију супротни и чак противречни конституенти и обратан, да се у процесу дијалектичке синтезе утврди стварни континуитет и јединство на изглед непомирљивих супротности.

Овакав принцип истраживања се заснива на емпиријски свестрано примењивој претпоставци да сви објекти имају таква својства и диспозиције које се међусобно искључују и на тај начин представљају извор динамичких импулса који условљавају кретање и мењање.

У примени на опште теоријске проблеме, дијалектика укључује у себе захтев да се синтетички обухвате све њихове анализом добијене посебне стране, димензије, компоненте. Зато је овај метод по својој природи — критика једностраних теорија у којима се неоправдано хипостазира један моменат на рачун других, њему супротних. Тако на пример многе теорије значења у савременој филозофији теже да значење објасне свођењем на један једини однос (знака према спољашњем објекту уместо кога стоји, према појму кога изражава, према другим знацима датог језичког система, према практичним операцијама које су с датим знаком асоциране). На тај начин се међу појединим теори-

јама појављују на изглед непомирљиве супротности. Примена дијалектичке методе оријентише на максималну комплексност и еластичност прилажења овом проблему. Ако се две или више теорија које бар нека своја тврђења успешно заснивају на извесним реалним чињеницама на изглед узајамно искључују, поставља се питање не изражавају ли оне парцијално истините моменте које треба све обухватити једном широм, комплекснијом теоријом. Није ли значење комплекс релација (једна структура)? Није ли сам појам значења релативан, одређен само у контекстима различитих система знакова, с обзиром на различиту врсту функције коју један знак може обављати да би задовољио разне врсте људских потреба? Тим путем успоставља се континуум супротних, дискретних момената.

Овај метод би могао да доведе до еклектизма кад би се спроводио на субјективан, произвољан начин. Међутим, јединство супротности мора бити објективно засновано. То значи: мора се поћи од *стварне језичке праксе*. Две супротне релације ће бити протумачене као две димензије једног вишег јединства — значења, само уколико се појам значења у пракси употребљава и на један и на други начин, уколико, дакле, та пракса не би могла бити у целини објашњена свођењем значења само на једну релацију. Међутим, према актуалној језичкој пракси се може имати и критички став — уколико сматрамо да она води конфузији или је ма у ком смислу неприкладна за остварење неке људске сврхе. У овом другом случају се постављамо практички, стваралачки према сопственој језичкој пракси: желимо да је променимо. Од битног је значаја, ипак, да ова жеља за променом мора бити објективно заснована: морамо дати образложену, рационалну критику постојеће језичке праксе и морамо навести објективне разлоге који оправдавају наш циљ и нашу практичку интервенцију. На пример, тежићемо да нашем синтезом појма значења обухватимо једну занемарену његову компоненту уколико тиме постижемо лакше решење неких других проблема, ако тиме отклањамо неку нејасност или некохерентност итд.

Ово дијалектичко сједињавање супротности, ако је ваљано теоријски образложено и практички засновано, не само што неће бити произвољно и еклектичко него ће у многим случајевима довести до релативирања супротности и до укидања њихове формално-логичке искључивости. Интеграција супротних момената претпоставља утврђивање релације (координантног система) у којој сваки од њих важи. Пошто ће се те релације (координантни системи) често међу собом разликовати, резултат овог процеса ће бити укидање њихове привидне неспојивости.

3. Једна од најбитнијих карактеристика дијалектичке методе је њено третирање свих објеката као развојних про-

цеса. Додуше, дијалектичари одавно нису усамљени у свом инсистирању на изучавању генезе и динамике изучаваног предмета. После тријумфа Дарвинове теорије еволуционизам је продро у све науке; данас више нема озбиљних научника и филозофа који би били спремни да верују у апсолутну статичност неких објеката и форми, и који не би сматрали да је објашњење њиховог настанка и развита битан део једног рационалног објашњења. Па ипак, развој може бити схваћен на разне начине. На пример Дарвин и многи еволуционисти су развој живог света схватили као постепено мењање без дисконтинуитета између старих и нових облика. Многи историчари су сматрали да и поред све варијабилности појединачних догађаја у свима њима долазе до изражаја извесне непроменљиве опште форме.²¹ Узроци развоја су често тражени у деловању одређених спољашњих фактора (бог као први покретач природе, географска средина и клима као узрок друштвеног развоја итд.).

Специфично је за марксистичку дијалектику, пре свега, да развој схвата као укидање унутрашње ограничености и да, према томе, у односу два сукцесивна развојна облика уочава и постепеност, континуитет у неким својствима, и прекидност, дискретност у неким другим својствима. То значи: свака следећа виша фаза донеће собом *нов квалитет* који се неће моћи свести на претходни и објаснити само као већа сложеност и већи квантитет *истог*.²² С друге стране, тај нови квалитет се не може потпуно објаснити ако се не доведе у релацију с квалитетом из кога је настао и чије је извесне битне елементе у преображеном виду задржао у себи.

Даље, дијалектика, такође, оријентише на истраживање инваријантног у варијабилном и на откривање одређених закона, типова, циклуса. Кретање се друкчије и не може појмовно објаснити. Ипак, за дијалектичара нема ничег апсолутно сталног. Све те на изглед трајне форме су условне и временом се мењају, ишчезавају, превазилазе другим формама. С дијалектичког становишта једини апсолут је промена, развој.

Најзад, узроци развоја су за дијалектичара пре свега унутрашњи. Динамика објекта је условљена противстављањем и узајамним искључивањем њихових својстава, диспозиција, унутрашњих тенденција.

²¹ Примери таквих непроменљивих форми су: вечно кружење — у које су веровали француски материјалисти XVIII века, тријаде Хегеловог апсолутног духа, Хердјева константа људске природе, Буркхардови неуништиви општи људски типови, Шпенглерови циклуси настајања процвата и пропадања цивилизација, итд.

²² Теорија емергентне еволуције енглеских реалиста Лојда Моргана и Александра.

Овај дијалектички принцип развојности у примени на проблематику значења повлачи собом захтев да се проучи настанак и развитак знакова и значења. Том проблему ће бити посвећена посебна глава; при том ће бити потребно да се узме у обзир, с једне стране, историја људског језика и симболичке активности уопште, с друге стране, развитак језика и мишљења у индивидуалној историји детета.²³

Даље, дијалектичко прилажење проблему значења оријентише нас да испитамо историју самог проблема и да с максималном тачношћу одредимо стање до кога се доспело у његовом истраживању у моменту кад се сами прихватамо његовог решавања. Стога ће систематском теоријском излагању претходити критичка анализа теорија значења које се историјски јављају пре дијалектичке. Уколико су и оне саме доживеле извесну еволуцију, њу треба обавезно узети у обзир и по могућству објаснити.

Најзад, општи карактер дијалектичке методе, нарочито принципа развојности, у великој мери одређује и метод критике. Критика, бар кад има посла с делима која су тековина извесног претходног развоја и где таленат и стручна спрема аутора нису у питању, треба да буде стваралачка у том смислу што ће *превазилазити* и гледиште које критикује и своје сопствено. Превазићи, још у Хегеловој интерпретацији, значи укинути и одржати. Без укидања једне тешкоће, без разграничавања, нема оформљавања једног *одређеног* новог квалитета. Али и обратно, без одржавања извесних вредности, без успостављања континуитета и прихватања парцијалне, макар и врло релативне истине коју критиковано гледиште у себи садржи — нема *стварног прогресивног* кретања унапред. Критика која претендује на то да буде дијалектичка не може дакле бити ни негаторска ни глорификаторска, — изнад свега она не може бити некритична према свом сопственом гледишту. Супротстављајући се другом, сагледаће ограничености саме себе и предузеће напор за једном новом синтезом — макар само у једној јединој појединости.

4. Дијалектичка *конкретност* је тенденција повезивања општег с посебним и појединачним. Под конкретним се у литератури најчешће подразумева „оно што је примењиво на неку актуалну појединачну ствар за разлику од апстрактног квалитета“, или „специфично насупрот општем“.²⁴ Под

²³ Крајња оскудица чињеничног материјала о симболичкој активности првобитних људи нагони да се о историјској генези знакова и значења говори у великој мери по аналогiji с познатим чињеницама о развоју дечјег говора и о језицима данашњих примитивних народа. Услед тога све што се о овој проблему каже има у највећој мери хипотетички карактер.

²⁴ Irving Copi, „The Growth of Concepts“, *Language, Thought and Culture*, ed by P. Henle, The University of Michigan Press, 1958, p. 33.

дијалектичком конкретношћу се подразумева један нарочити начин интерпретирања значења апстрактних термина: значење се не своди само на заједничку одредбу једне класе појединачних случајева, односно на ону огољену, изоловану узету општост која може бити у целини изражена једном релативно кратком дефиницијом. Конкретно схватити значење једне апстракције значи мишљу обухватити и *специфичности* појединачних објеката на које се она може применити, *услове* под којима је та примена у различитим контекстима могућна, најзад *практичне последице* које су релевантне за њену употребу. Овакав начин интерпретације значења апстрактних симбола налазимо делимично већ у Хегеловој идеји „конкретно опште“. На тој линији је и Персов принцип прагматизма,²⁵ као и захтев Опште семантике Коржибског да се апстрактно увек егземплификује, да се схвати „екстензионално“ а не само „интензионално“, да се употребљавају само они симболи који замењују стварне објекте²⁶ итд.

У примени на проблем значења дијалектички принцип конкретности повлачи собом, пре свега, захтев да се не остане само на давању опште, апстрактне одредбе значења већ да се покаже како оно варира и спецификује се у различитим врстама језика, при различитим функцијама које један симбол може остваривати. Отуд, иако нас, пре свега, интересује једна специфична врста значења — *сазнајно значење* које имају изрази научног језика, значење као општа категорија, па самим тим и *сазнајно значење* неће моћи да буде конкретно одређено ако бар у најкраћим цртама не узмемо у обзир и друге специфичне врсте значења, на пример, емотивно и прескриптивно. Слично томе, дискутујући о појединим димензијама значења, на пример о предметном значењу, поћи ће нам за руком да их конкретно одредимо само ако их спецификујемо с обзиром на разне врсте језичких израза, — на пример ако прецизирамо предметно значење разних категорија речи, реченица, дескрипција, логичких веза итд.

Даље, објашњавање појма значења повлачи за собом употребу низа општих филозофских категорија: као што су објекат, искуство, симбол, појам, пракса итд. Појам значења ће бити релативно конкретно одређен само под условом да и ови фундаментални теоријско-сазнајни појмови буду прецизирани и конкретизовани.

Стога ће бити потребно да излагању дијалектичке теорије значења претходи не само анализа свих других ути-

²⁵ „Посматрајте које ефекте, који би могли да имају практичне последице сматрамо да има објект нашег појма. Тада је начне схватање ових ефеката целина нашег појма о објекту.“ (C. S. Peirce, *Coll. Papers*, vol. V § 2).

²⁶ Korzybski, *Science and Sanity*, Connecticut, 1948, p. 82.

цајних савремених теорија значења већ и један посебни део у коме ће бити објашњене основне категорије потребне за изградњу ове теорије. Овим ће истовремено бити постављени и теоријско-сазнајни темељи дијалектичке теорије значења. Најзад, максимум конкретности у третирању проблема значења може бити постигнут тек ако се назначе практичне последице предложеног решења. У овом случају оно што практично треба да следи из општег теоријског објашњења појма значења јесте утврђивање услова под којима значење може бити јасно и комуникабилно за друге и под којима интерпретирање туђега значења може постати максимално адекватно. То намеће потребу да стварни практички циљ и теоријски закључак читавог овог рада буде прецизно одређивање услова ефективне комуникације међу људима.

Претходним излагањима не само што је одређен предмет и метод овог дела, већ и његова структура. Критичкој анализи савремених теорија значења биће посвећен Први део, излагање теоријско-сазнајних основа дијалектичке теорије значења биће садржај Другог дела. Најзад, у Трећем делу биће анализирани различите димензије значења и њихови међусобни односи. Коначни резултат читавог испитивања биће давање опште одредбе значења и утврђивање општих услова ефективне комуникације међу људима.

ПРВИ ДЕО

ТЕОРИЈЕ ЗНАЧЕЊА
У САВРЕМЕНОЈ ФИЛОЗОФИЈИ

СИНТАКТИЧКА (ФОРМАЛИСТИЧКА¹) ТЕОРИЈА ЗНАЧЕЊА

Синтактичку концепцију значења је заступао формалистички правац у симболичкој логици (Хилберт, Бернаис, Акерман) и у једној фази свог развитка еминентни представник Бечког круга и логичког емпиризма Рудолф Карнап.

Смисао ове теорије је да у оквиру једног језичког система знаци немају никакво друго значење сем оног које добијају у односу према другим знацима датог језика. На сажет и прецизан начин изразио је ово становиште енглески филозоф Ејер: „Рећи шта један симбол значи није његово довођење у везу с неким објектом већ његово интерпретирање помоћу других симбола.“²

То је теорија која се односи на вештачке, симболичке језике какав је језик математике и какав треба да буде један максимално егзактан логички језик. Према томе, пуни свој смисао ова теорија има само у математици и логици, уколико се пође од претпоставке да се ове науке могу најплодније развијати ако се занемари њихов однос према објективној стварности и ако се пажња обрати искључиво на структурална својства различитих могућих система знакова.

Синтактичко схватање значења је имплицитно садржано и у свим оним филозофским оријентацијама у ег-

¹ Термин „формализам“ употребљава се овде у ужем смислу, као ознака једног од основних правца у филозофији математике и симболичкој логици који је везан за име великог математичара Давида Хилберта и његову Гетингеншку школу. Карактеристично је за овај правац екстремно наглашавање формалних, структуралних аспеката математике и логике и, у вези с тим, гледиште да се формална својства једног система могу најефикасније испитати ако се логички и математички појмови третирају као структуре чистих знакова који немају никаква ванјезичка значења.

² A. J. Ayer, *Thinking and Meaning*, London, 1947, p. 27.

зактним природним наукама које оштро раздвајају и изолују теорију и искуство, и које теоријске структуре и моделе свде на *априорне* системе знакова, чија научна вредност зависи, пре свега, од једноставности и унутрашње конзистентности, а не од ма какве емпиријске интерпретације и примене.

На нивоу неформалног, природног језика ову теорију је немогуће заступати, јер је овде веза језичких израза и објеката реалног света очигледна, јер тај језик људима неоспорно служи да би његовим терминима нешто изразили и саопштили о себи и о природној околини; према томе, значења се овде конституишу у првом реду успостављањем односа између језичких израза и ванјезичке стварности. Међутим, обични језик се употребљава и у науци, нарочито у дескриптивним и недовољно развијеним теоријским дисциплинама. Том приликом уносе се у њега веће или мање модификације, из већег броја значења појединих термина бира се само једно или се стварају потпуно нова значења која се могу знатно разилазити од оних која термини имају у својој здраворазумској употреби. Том приликом имплицитно продиру извесни елементи формалистичког схватања значења у вези с великим поверењем у моћ (вербалних) дефиниција, у вези с привидом да аутор има пуну слободу избора свог појмовног апарата и произвољног приписивања једног или другог значења језичким знацима.

*Тенденције у савременој науци које су условиле
синтактичко схватање значења*

Својом тежњом да језик издвоји и од субјективног света људског искуства и мишљења и од објективног света природних предмета и људске физикалне праксе, својим ограничавањем на испитивање унутрашњих односа знакова једног језичког система, формализам је најапстрактније могуће схватање значења. Оно је неким врло истакнутим савременим логичарима, математичарима и природњацима изгледало могуће и привлачно захваљујући једној општој тенденцији у савременој науци ка све већој апстрактности, ка анализи конкретних квалитативних целина на што једноставније фундаменталне односе, ка формализовању научних појмова и теорија, изградњи упрошћених модела и максимално слободном испитивању њихових логичких могућности, уз привремено апстраховање сваке њихове везе са стварношћу. Нема сумње да је савремену научну револуцију, поред осталог, омогућила и дубока методолошка преоријентација научника: од описа ка анализи, од квалитета ка структури, од *непосредног* ка *посредованом* знању, од става да сваки корак у мишљењу мора одговарати по-

стојећој слици о стварности — ка ставу да мишљењу, у одређеним границама, треба дозволити да се креће по својим сопственим законима, привремено занемарујући оквире наше постојеће, непотпуне слике о стварности, да би ту слику критички испитало и што брже превазишло. Ова методологија дошла је до изражаја у свим највећим резултатима наука 19. и 20. века — од неееуклидске геометрије и Булове алгебре преко теорије релативности и квантне механике до кибернетике, теорије информација, теорије одлучивања, теорије игара, линеарног и динамичког програмирања, електронике, бионики итд. Она је омогућила већу прецизност и егзактност, већу објективност и неупоредиво већу плодност савремене науке.

Већа прецизност и егзактност била је обезбеђена превазилажењем вишесмислености и неправилности стихијски насталог природног језика, изградњом вештачких, строго формализованих језика у којима сви изрази имају тачно одређена значења и све операције се изводе у складу са експлицитно формулисаним правилима.

Већа објективност је постигнута померањем тежишта испитивања од квалитета ка структури, од садржаја ка форми. Наравно, наука почиње своје истраживање од конкретних, квалитативних, садржински разноликих појединачних појава — и она се њима враћа: кад упозна њихову структуру, њихове законитости она обезбеђује њихово објашњавање, предвиђање и практично мењање. Но, у целом том сложеном дијалектичком процесу сазнања максимум слагања међу научницима разних оријентација, националних култура и друштвених позиција могућ је управо кад је реч о структури, о законима појава. У опажању квалитета долази до великих варијација, како због разлика у практичкој усмерености субјекта, тако и због објективне променљивости самих квалитативних одредаба.³

Најзад, несхватљиво велику плодност савремене науке (која се најбоље огледа у чињеници да се данас укупна сума људског научног знања удвостручава сваке две деценије) омогућује, поред осталог, потпуно ослобађање креативности људског мишљења. Уместо да се ограничи на споро, приземно тапкање за искуством, и на опрезно безбедно уопштавање великих количина свестрано испитаних чињеница, мишљење у модерној науци полази од чињеница, али и жури далеко испред њих; оно је и визионарско и увек спремно да се сасвим одвоји од постојеће слике о свету, да привремено сасвим одлети у свет апстрактних, логичких и математичких могућности с надом да ће из њега

³ „Закон је оно што је константно (оно што остаје) у појави“... „Закон је оно што је идентично у појави“... „Закон = миран лик појава“ (Ленин, *Философске тетради*, Москва, Огиз 1947).

изронити и вратити се на земљу с једном новом великом синтезом која ће наш појам о стварности из темеља револуционисати.

Формализам као облик отуђења у науци

У друштвеним условима нашег времена овакво прилажење науци је захтевало не само крупне даље кораке у разгранавану поделе рада, већ је водило и уској професионалној специјализацији и стварању типа стручњака високо компетентног и продуктивног на свом уском подручју рада, али и потпуно незаинтересованог за целину којој ово подручје припада. Тако се развио један посебан вид људске отуђености, карактеристичан за научну производњу: производи људске теоријске делатности који свој пуни смисао имају само као моменти извесних конкретних целина, као средства за реализацију конкретних људских циљева отимају се људској контроли, осамостаљују, постварују, теже да постају независни ентитети, отргнути од људске праксе, дехуманизовани и у крајњој линији бесмислени. За све овакве случајеве отуђености карактеристична је противречност између теорије и праксе, између програма и његове реализације, између онога што овакав отуђени професионализован специјалист мисли да ради и онога што он стварно ради.

Као произвођач и стваралац на једном уско ограниченом специјалном подручју он открива све нове структуралне везе и односе, он конструише све нове форме апстрактног мишљења, све нове моделе аналогне структури саме стварности; на тај начин он припрема и све више обогађује апарат мишљења неопходан за поседовање пуног знања о конкретним целинама стварности.

Али као отуђено биће он одваја средство од циља и хипостазира творевине свог духа. Оне се одвајају од своје функције и постварују, добијају привид чистих форми без садржаја, *априорних* структура независних од искуства, система знакова без значења, апстрахованих и независних од могуће интерпретације и примене. Стварне претпоставке, мотиви ове конструктивне делатности духа, критеријуми избора између различитих могућих путева, крајњи циљеви ове праксе остају несвесни и прећутно претпостављени. Они се кријумчаре у систем у облику имплицитних регулатива, дистинкција, дозвола и забрана, узгредних објашњења, на изглед излишних и случајних коментара, примера, илустрација.

У сваком формализму ове врсте треба пажљиво разликовати, с једне стране, *методски став* привременог апстра-

ховања битних веза и издвајања дела из сложене целине, и, с друге стране, *експлицитну филозофску теорију* која то издвајање трајно фиксира, оправдава и идеализује. Прво је битан услов научног прогреса и сваке одређене практичне делатности. Друго је заблуда и теоријска ограниченост према којој треба заузети критичку дистанцу и превазићи је.

Хилбертово формалистичко схватање значења

Хилбертово схватање логике, формалног језика и значења било је условљено методологијом коју је он изградио у току истраживања основа геометрије. Да би геометрију уопштио и учинио је оптимално егзактном науком, Хилберт је апсраховао њену везу са актуалним физичким простором и схватио је као чисто формални систем. Висок степен формализације (у поређењу са осталом науком) достигла је геометрија већ у Еуклидовим *Елементима*. У току више од 2000 година *Елементи* су били образац дедуктивног система у коме се из ограниченог броја дефиниција, аксиома и постулата логички изводе све геометријске теореме. Али за све то време ни за кога није било сумње да се термини тог система односе на структуралне карактеристике реалног простора. Кант је био далеки претходник преокрета својим захтевом да се геометријски појмови схвате као *apriorne* форме људске чулности — дакле, форме независне од чулног искуства. Али у исто време он није сумњао да су геометријски ставови *синтетички*, дакле да нису резултати мисаоне анализе већ представљају судове о свету, о стварном простору. Паш је 1882. створио први строго дедуктивни геометријски систем у историји. За разлику од Еуклида, у чијем систему је интуиција још увек играла велику улогу и коме су се многе претпоставке прећутно подразумевале, Паш је већ поставио захтев да процес закључивања мора бити потпуно независан од значења која у обичном говору имају геометријски појмови, и од свега оног што непосредно интуитивно уочавамо посматрајући геометријске фигуре. Он мора зависити једино од односа који су међу геометријским појмовима успостављени у дефиницијама и теоремама. Ипак, Паш је још увек сматрао да је геометрија наука о реалном простору, и трудио се да њене премисе утврди анализом чулног искуства.

Коначни методолошки преокрет извео је Давид Хилберт у својим *Основама геометрије* из 1899. Геометрија је високо организована структура симбола који ништа не значе, који могу али не морају ма шта говорити о реалном простору. Додуше, основни појмови су наизглед слични оним које

употребљавамо да би се говорило о простору: то су „тачка“, „права“, „раван“, и њихови односи: „лежати на“, „бити паралелан“, итд. Али ти појмови немају никакво претходно интуитивно значење, једини смисао они добијају имплицитно, њиховом употребом у основним ставовима (аксио-мима).

У тако потпуно формализованој геометрији, ослобође-ној свега искуственог и интуитивног, битни критеријуми избора између многих могућих аксиома, према томе и између неограничено великог броја могућих система постају вредности формалног карактера, у првом реду доказ непротивуречности система. Најефикаснији метод за доказивање непротивуречности система јесте налажење модела који задовољава аксиоме. Тако се накнадно симболима система може придати значење ван самог система. Али модела може бити много, па према томе и значења симбола може бити онолико колико има подручја науке или саме стварности која су са датим системом изоморфна. Сам Хилберт је, идући Декартовим путем, моделе за геометрију налазио у алгебри.

Следећи корак у примени његовог метода била је формализација целе математике и логике. Хилберт је створио јединствени формални систем чији основни симболи подсећају на извесне логичке и аритметичке појмове, али им сам аутор пориче да имају ма какво значење сем онога које имплицитно добијају употребом у аксио-мима.⁴ Тако добијене комбинације симбола су *ideale Aussagen*, просте формуле које ништа не тврде о свету и не могу се сматрати ни истинитим ни лажним у уобичајеном смислу. Из оваквих основних, неинтерпретираних формула дедуктивно следе све математичке теореме. Цела математика постаје на тај начин један неинтерпретиран симболички систем који ништа одређено о свету не тврди, али баш зато представља структуру свих могућих одређених система. Питање вредности аксиома и дедукција из њих своди се на питање непротивуречности математике, а ово на проблем налажења елементарних и непосредних модела (какви су, на пример, аритметички). Тим проблемом треба да се бави наука која ће бити мета-теорија у односу на математику као теорију. Хилберт је ову дисциплину назвао *мета-математиком*.

⁴ У овој одлици Хилбертове методе видео је Бохенски суштину формализма: „Формализам је, дакле, метода која се састоји у томе да се потпуно апстрахује еидетски смисао знакова и да се с њима оперише на основу одређених правила трансформација која се тичу само графичког облика знакова“ (Bochenski, *Die Zeitgenössisch Denkmethode*, München, 1954, S. 46).

Формализам као техника и као филозофија

Хилбертов формализам је у исти мах једна техника грађења и оправдавања аксиоматских система, и једна филозофија математике.

Као техника она омогућава максимум прецизности и егзактности у излагању логичке форме система и теорија, у испитивању веза између појединих грана математике, у доказивању. У том контексту и формалистичка теорија значења добија своју одређену функцију и смисао: да бисмо добили теоријски систем велике општости и широких могућности примене треба, пре свега, максимално упростити постојећи научни појмовни апарат: елиминисати из значења термина све конкретно, специфично, варијабилно: задржати само најдубљи, најопштији слој значења. Да би се испитале основне структуралне карактеристике тако добијеног симболичког система, логично је, могуће и плодно отићи и корак даље: *привремено* апстраховати све спољашње везе тог система с другим системима, укључујући и његову везу са светом искуства и мишљења. Тим мисаоним експериментом унутрашња структура не бива нарушена, иако цео систем добија изглед чисте игре са симболима. Имплицитним дефиницијама се постиже да основни симболи очувају најопштији и најелементарнији слој свог значења. Разуме се, то више нису *одређени* појмови, већ још само *схеме* за прављење појмова — појмовне *форме*. Управо тиме се и постиже потребна општост: оно што је привидно игра симболима може бити структура безбројних могућих система. Задовољавајући ту сврху, истовремено се вешто избегавају извесне фундаменталне тешкоће других теорија:

а) Избегава се *regressus ad infinitum* који настаје при покушају да се сва значења дефинишу у језичкој сфери изградњом хијерархије језика (па се значења једних термина одређују помоћу других значења, других помоћу трећих итд. *ad infinitum*).

б) При покушају да се значења одреде у односу језика према предметној, мисаоној и искуственој сфери стварности избегава се одговор на најтежа онтолошка и епистемолошка питања о карактеру ентитета који конституишу све те остале сфере стварности.

Као филозофија формализам тежи да потпуно занемари и да порекне и само постојање свега оног што је из методолошких разлога, мање или више умесно, апстраховао. Полазна тачка сваке формализације су појмови и теорије који имају своју дугу историју, који припадају једној одређеној научној и општој култури, који су бројним слојевима свог значења дубоко укорењени у целовит свет људског искуства и мишљења. Сва та историја, тај културни кон-

текст, та целина људске стварности чији је један фрагмент у питању — бивају најпре методски „стављени у заграде“, а затим и експлицитно порекнути. Основни термини система су само графички знаци, основне формуле су само произвољно изабране комбинације знакова, систем као целина је у најбољем случају само непротивуречива и потпуна, строго правилна игра симболима која неком чудном необјашњивом коинциденцијом ипак налази примену у стварности. Једном речју, формализам као филозофија је врло непотпуно и незадовољавајуће осмишљење оног што данас математичари и логичари фактички чине, штавише, то је неадекватна самосвест праксе самих формалиста у области филозофије и математике; та пракса је дала значајне резултате захваљујући, поред осталог, и томе што су многе *неформалистичке* претпоставке *прећутно* претпостављене.

Синтактичка теорија значења Рудолфа Карнапа

Концепцију значења сличну формализму Гетингеншке школе развио је тридесетих година овог века Рудолф Карнап, тадашњи професор универзитета у Бечу. Он је био усвојио Витгенштајнову тезу да „сва филозофија треба да се састоји у критици језика“⁵. Ово екстремно гледиште је доследно развијање номиналистичке тезе да су сви апстрактни, логички и математички појмови у ствари само језички знаци, који немају свој корелат у општим својствима и односима објективне стварности ни у менталним процесима као што су поимање, суђење и закључивање. С друге стране, ова Карнапова преокупација искључиво проблемима језика била је у тесној вези с позитивистичком тезом да је све оно што се не може проверити личним искуством — бесмислено. Пошто се ни општи ставови о објективној стварности ни ставови о постојању колективних (друштвених) менталних процеса не могу тако проверити, они су бесмислени (тј. „псеудо-ставови“). Једино о чему се може са смислом у филозофији говорити јесу процеси оперисања знацима, јер су знаци нешто непосредно опажљиво.

Из тога следи да је основни задатак филозофије изградња једног прецизног језика чија ће синтактичка правила унапред искључити могућност конструисања бесмислених ставова и постављања бесмислених питања. Основна филозофска питања у ствари су питања о структури језика, а не о структури објекта као што могу изгледати. Зато, кад хоћемо да будемо прецизни, треба да заменимо такозвани „садржајни начин говора“ (који оставља утисак да се го-

⁵ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, London, 1951, 4.00031.

вори о објектима) такозваним „формалним начином говора“ (где је експлицитно јасно да се говори о језику). Карнап, додуше, не пледира за то да садржајни начин говора треба потпуно искључити. Он каже: „Пошто је у општој употреби и често је лако разумљив, он се може мирно задржати. Међутим, добро је постати свестан његове употребе да би се спречиле нејасности и привидни проблеми који иначе лако настају.“⁶

Карнап у овој фази свог развика нарочито упозорава на метафизичке поноре који вребају при употреби израза који наводно говоре о односу између језика и објективне стварности. Такви су изрази: „именује“, „означава“, „значи“ и слично (то су такозвани семантички изрази). Он предлаже да се сви такви изрази који наводе на помисао да је значење *однос према објекту* замене изразима из којих ће се непосредно видети да је значење однос према другим знацима. На тај начин уместо израза „Реч ‚луна‘ латинског језика означава месец“, једино прецизно би било рећи: „Постоји по садржини веран превод латинског на немачки језик где је реч ‚месец‘ корелат речи ‚луна‘.“⁷

Дакле, кад се у овој новој лингвистичкој оријентацији филозофије јави питање значења знакова, не смеју се кроз прозор вратити сви они „изанђали инструменти метафизичког мишљења“ (појмови, суштине, материјални предмети) који су једном били избачени кроз врата. Према томе, значења логичких термина морају се одредити искључиво односом једних према другима. Наука која утврђује те односе јесте логичка синтакса научног језика, и то је све што од филозофије треба да остане. Сви логички односи постају функција редоследа и врсте знакова, тј. њихових „синтактичких својстава“.

Карнап је на следећи начин објаснио разлику између граматичке и логичке синтаксе:

„Став, *Цезар је и*’ већ је на први поглед бесмислен јер синтакса захтева да трећа реч не буде свеза, већ именица или придев. Међутим, став, *Цезар је примаран број*’ је граматички тачан, док је логички бесмислен. У ставу, *А је примаран број*’ ми не можемо да заменимо, *А*’ са, *Цезар*’. Из тога се види недовољност граматичке синтаксе. Она зауставља своје разликовање на категоријама речи. Логика захтева да се иде даље. Именице се деле на више врста према томе да ли означавају имена тела, бројева итд. ‚Римљанин‘ и ‚примаран број‘ фигурирају у различитим категоријама. У једном коректно конструисаном језику не би било разлике између првог и другог случаја, и граматика би оба аутоматски елиминисала. Било би довољно посматрати не

⁶ Rudolf Carnap, *Logische Syntax der Sprache*, Wien, 1934, S. 215.

⁷ *Ibid.*, S. 216.

значење (мисли се на ванјезичко значење — М. М.) сваке речи, већ њену синтактичку категорију.⁸

Карнап је у ствари поставио пред себе као циљ утврђивање општих услова за конструисање таквих вештачких језика у којима ће сви односи између знакова бити регулисани експлицитним синтактичким правилима и где ће значење сваког термина бити непосредно јасно на основу ових правила. На тај начин била би избегнута вишемисленост термина и произвољност интерпретације — једном речју, све оно што језик чини несавршеним, а мишљење неегзактним и конфузним.

Овај циљ је несумњиво вредан пажње. Посебна одлика синтактичке теорије значења јесте њена једноставност и максимална критичност, односно минимална метафизичност. Једина врста ентитета које ова теорија претпоставља јесу сами језички знаци.

Ипак, током времена се показало да је ова теорија неодржива. Сам Карнап је, убрзо после објављивања своје *Логичке синтаксе језика*, предузео да синтаксу допуни семантиком, што је значило и превазилажење синтактичке теорије значења. Данас је опште усвојено да се односом знака према другим језичким знацима одређује само једна димензија значења датог симбола — његово синтактичко значење.

Тешкоће синтактичке теорије

Основна тешкоћа синтактичке теорије је у томе што је практично немогуће изградити комуникабилан и у научне сврхе применљив систем знакова (језик) у коме би сва значења била конституисана искључиво односом према другим знацима. Да би тај систем био разумљив и да би могао да се употреби као средство за преношење информација, морају се прокријумчарити бар неки знаци чија значења нису синтактичког карактера.

У обичном животу, ова немогућност остајања само на синтактичком значењу је непосредно очевидна. Додуше, кад учимо неки страни језик, ми можемо научити значење свих речи помоћу речника, тј. њиховим довођењем у везу с речима нашег матерњег језика, као и уочавањем њихових међусобних односа у разним контекстима. Међутим, друкчије стоји ствар с нашим матерњим језиком. Ту један основни фонд речи не можемо научити друкчије но директним довођењем у везу речи с извесним предметима, односно психичким доживљајима. На пример, нама се покаже један

⁸ Carnap, *La science et la metaphysique devant l'analyse logique*, Paris, 1934, p. 21—22.

предмет и изговори се једна реч и ми, пре или после, схватимо да та реч означава показани предмет. Овако изграђена значења очигледно су искуственог карактера. Помоћу њих могу се одредити значења свих осталих израза у матерњем језику, па онда посредно и у свим страним језицима. Без њих сви језици света су нам неразумљиви, макар да су нам односи међу знацима јасни. Ако ову идеју схематски представимо, може се рећи: значења једног скупа знакова A могу се одредити помоћу другог скупа знакова B , овог помоћу C итд., али на крају мора постојати једна група знакова X која стоји у одређеној корелацији са *искуством* интерпретатора, чија су значења, према томе, ванјезичког карактера.

Наравно, ово што је, илустрације ради, речено о ситуацији у обичном језику није још аргумент против синтактичке теорије значења која се односи искључиво на вештачке, симболичке језике. Ствар је, међутим, у томе што у случају вештачких језика имамо аналогну ситуацију. Један такав језик би био потпуно неразумљив кад извесна основна објашњења не би била дата на обичном језику, или ма на ком језику чија значења су посредно доведена у везу са значењима речи у обичном језику. Тако на пример, Хилберт и Акерман у свом познатом делу *Основи теоријске логике* на следећи начин уводе значење термина „реченица“ и основних логичких односа међу реченицама („негације“, „конјункције“, „дисјункције“, „импликације“, и „еквиваленције“):

„Под реченицом треба да се подразумева ма који израз о коме има смисла рећи да је његов садржај истинит или лажан. Примери реченица су *'Математика је наука'*, *'Снег је црн'*, *'9 је прост број'*.“

„Употребљаваћемо велика слова у курсиву: X , Y , Z , U ... да замењују реченице.“

Затим аутори уводе пет симбола: $\bar{}$, $\&$, $\vee$, $\rightarrow$, $\sim$, и на следећи начин објашњавају какве логичке односе они изражавају:

„1. $\bar{X}$ (читај „не X “) представља супротност или противуречност од X ; то је она реченица која је истинита ако је X погрешно и која је погрешна ако је X истинито.

2. $X\&Y$ (читај „ X и Y “) представља реченицу која је истинита ако су X и Y истинити.

3. $X\vee Y$ (читај „ X или Y “) представља реченицу која је истинита ако је бар једна од две реченице X , Y истинита.

4. $X\rightarrow Y$ (читај „Ако X онда Y “) представља реченицу која је погрешна само ако је X истинита а Y погрешна реченица.

5. $X \sim Y$ (читај „ X ако и само ако Y “)... представља реченицу која је истинита ако су X и Y или обе истините или обе погрешне реченице.“⁹

Даље аутори објашњавају да „или“ у комбинацији „ X или Y “ не треба да се меша с ексклузивним „или“ у смислу латинског *aut* („ X или Y “). Она има значење инклузивног „или“ у смислу латинског *vel* („ X или Y или оба“), тј. дозвољена је могућност да и X и Y буду истовремено истинити.

Према томе, значење симбола X , Y , Z , U , итд. уведено је помоћу термина неформалног, природног језика: с једне стране, дата је дефиниција појма реченице помоћу термина „израз“, „смисао“, „садржај“, „истинит“, „лажан“, с друге стране, дати су примери реченица у обичном језику.

Исто тако значење симбола $\neg$, $\&$, $\vee$, $\rightarrow$, $\sim$, постало нам је јасно само захваљујући употреби израза обичног језика „не“, „и“, „или“, „ако-онда“, „ако и само ако“, „супротност“, „противуречност“, „ексклузивно“, „инклузивно“, „бар“, „један“, „два“ итд. То су, међутим, изрази који имају своју историју и чије је значење конституисано употребом у ставовима који говоре о свету и изражавају наша искуства о свету.

Разуме се, сама чињеница да аутори формалног система редовно дају макар минималне вербалне коментаре да би објаснили смисао својих основних симбола и правила не доказује неопходност ових коментара. Немају ли они само педагошку сврху да олакшају разумевање оног што је иначе дато самим имплицитним дефиницијама?

Довољно је, међутим, само погледати неке имплицитне дефиниције па увидети да није тако. На пример, четири аксиома рачуна ставова у Хилбертовој нотацији гласе:

- a) $X \vee Y \rightarrow X$
- b) $X \rightarrow X \vee Y$
- c) $X \vee Y \rightarrow Y \vee X$
- d) $(X \rightarrow Y) \rightarrow (Z \vee X \rightarrow Z \vee Y)$

Стручњак из области логике и филозофије математике схватиће смисао ових структура (ма какву нотацију употребили) зато што он *већ познаје* ове аксиоме: упркос неограниченој слободи избора коју себи придају творци симболичког система, рачун ставова најчешће садржи ове аксиоме.

Образовани савремени човек, и ако није логичар ни математичар, схватиће да се ради о једној апстрактној теоријској структури, јер се већ у алгебри срео са симболима

⁹ D. Hilbert, W. Ackermann, *Principles of Mathematical Logic*, New York, 1950, p. 3—4.

X, Y, Z итд. и зна да су то ознаке неспецификованих (променљивих) вредности. Он зна да заграде обављају функцију назначивања поретка логичких операција. Знак „→“ се и у свакодневном животу употребљава да назначи правац по коме нешто следи иза нечег другог.

Чак и разумном бићу с неке друге планете ова структура знакова још увек може нешто значити самим распоредом појединих типова слова — под условом да је структура његовог мишљења слична нашој, што имплицира и да су његова *искуства слична*. У том случају он би био у стању да нешто *препозна* у нашим аксиомима рачуна ставова, да нешто из свог *претходног* мисаоног и искуственог света с њима асоцира. Само на основу установљивања аналогije он би био у стању да утврди и евентуалне разлике и одступања у значењу, — уколико би ови аксиоми могли да се схвате као *дефиниције* (а не као тврђења о свету на основу познатих појмова).

Без ове аналогije, без препознавања, чак и без икакве могућности разликовања типова знакова (за ентитете који се повезују за врсту везе међу њима и за поредак операција повезивања), ови аксиоми су само четири низа графичких знакова без смисла и сврхе. Илузорно је мислити да би неко чији је дух *tabula rasa* уопште могао да их схвати као имплицитне дефиниције.

Из свега овог следи, прво, да одређивање значења довођењем у везу једног симбола с другим претпоставља постојање бар неких симбола чије значење је конституисано њиховим довођењем у везу с искуством.

Друго, и грађење и интерпретација једног формалног система претпостављају развијени појмовни апарат који је друштвени и историјски производ. Творац система не мора да буде и често није тога свестан. Отуд *привид* да гради свој систем произвољно и *a priori*. Овде није реч о методолошком упрошћавању, карактеристичном за сваки рад у области формалне логике и математике. Није реч ни о привременом апстраховању, о *релативној* априорности у односу на *накнадну примену*, о понашању *као да* никаквог претходног појмовног апарата ни историје сазнања није било — да би се избегле дискусије о стварима које у датом часу нису од непосредног теоријског или практичног интереса. Реч је о *филозофском* ставу да све оно што је апстраховано и нема значаја, о заборављању претходне историје, о привиду да теоријски човек располаже потпуном слободом стварања чистих форми и конструисања структура симбола, који ван датог језика немају никаквог значења. По овом ставу симболи *могу, али не морају добити* и значења у односу на ванјезичке ентитете ако се пронађу објекти на које могу да се примене, односно чија је структура слична структури симболичког система.

На пример, ако је реч о систему аритметике, најпре се знаци „0“, „1“, „2“, „3“, третирају као чисто графичке творевине које немају никакве везе с бројањем, рачунањем нити с квантитативним односима стварности. Они се доводе у међусобну везу и њихова својства се „дефинишу“ помоћу аксиома и теорема. Тек онда кад је симболички систем већ изграђен каже се да су сви они ентитети на који се тај систем може применити, односно који испуњавају дате постулате — бројеви. Слично томе, у рачуну вероватноће се симбол вероватноће p уводи као чисти графички знак, коме се *априорно* придају одређене структуралне карактеристике у односу на неке друге симболе. (У односу на ознаке пара ставова h и e или пара класа A и B , скуп реалних бројева у интервалу од 0 до 1 итд.) На крају биће објашњено да је појам вероватноће све оно што задовољава дате аксиоме и теореме (а то може бити: логички однос међу ставовима, граница релативне учестаности низа догађаја, мера субјективне уверености у одређени ток збивања итд.).

Изгледало би, према томе, да синтактичка значења претходе семантичким и да су од њих потпуно независна. У ствари тај привид је условљен игнорисањем историјског карактера научног мишљења. Творац аритметичког аксиоматског система мора већ на почетку имати на уму опште усвојене, искуствено применљиве карактеристике природних бројева и управо њих изразити својим постулатима.¹⁰ Иначе, цео систем не би било могуће касније интерпретирати као систем бројева, не би га било могуће ускладити са актуалним операцијама бројања, сабирања, множења, итд. Према томе, био би теоријски безвредан. Исто тако структуралне карактеристике појма вероватноће које прецизно формулишу аксиоми рачуна вероватноће (својство да се о вероватноћи неког A може са смислом и једнозначно говорити једино с обзиром на неко B , мерљивост у интервалу реалних бројева од 0 до 1, адитивност, мултипликативност итд.) производ су историјског развоја статистике и решавања проблематике хазардних игара — према томе, имају своју искуствену основу.

Само тако се и може објаснити зашто рачун вероватноће налази тако плодну примену у емпиријским наукама. Било би чиста мистификација веровати да се *произвољно* конструисане форме *случајно* могу показати тако плодним тео-

¹⁰ На пример, Пеанови аксиоми тврде да се сви бројеви могу поређати у низ који има најмањи члан (0), који је отворен (јер је следбеник сваког броја опет број) и једнозначан (јер не постоје два броја која би имала истог следбеника), најзад за који важи принцип математичке индукције. Нема сумње да је појам броја садржавао све ове карактеристике давно пре Пеана.

ријским оквирима за сређивање, систематисање и доказивање искуствених чињеница.¹¹

Према томе могуће су две алтернативе:

(а) Или творац симболичког система заиста потпуно произвољно конструише синтактичка значења својих симбола. У том случају систем не може добити значајну и плодну интерпретацију ни примену и не може имати никакву научну вредност.

(б) Или су синтактична значења (конституисана имплицитним дефиницијама) само језички израз већ постојећег, изграђеног, макар и недовољно анализираних или промишљеног појмовног апарата, дакле нешто секундарно и изведено.

У свим значајним логичким и математичким системима имамо овај други случај. Слобода избора и правила аксиома обично је већ унапред ограничена теоријско-практичном сврхом коју су аутори имали у виду — наиме чињеницом да свој систем нису правили ради забаве већ ради решавања неког мање или више значајног проблема логике, геометрије, аритметике или неке друге науке.

Чак и да нису имали у виду никакву практичну сврху, овде није од пресудног значаја субјективна мотивација аутора у моменту грађења једног система. Претпоставимо да творац једног система у датом случају заиста само жели да се поигра симболима и да није свестан везе између своје делатности конструисања синтактичких значења својих симбола и појмовног апарата који је, живећи у једној одређеној научној и културној средини, стихијски усвојио. Битно је ипак да научну применљивост његовог система обезбеђује једино логичка веза значења симбола тог система са структуром интерсубјективног људског искуства.

Занемарујући ову везу, синтактичка (формалистичка) теорија значења оставља ван теоријске контроле и критике један од битних фактора од којих зависи анализа основа

¹¹ Овде имамо модеран пример оне мистификације о којој је Маркс говорио у вези с Хегеловом спекулативном конструкцијом у једном класичном тексту из *Свете породице*. Апстрактни теоретичар заборавља да се до логичке форме (појам „плод“, симболи и правила формалног система) дошло апстраховањем конкретног предметног садржаја (реалне јабуке, крушке, јагоде; искуствено засновани појмови обичног језика). Логичка форма постаје у његовој уобразиљи самостална супстанца која се развија независно од ма какве предметне стварности (по сопственим законима у Хегеловом објективном идеализму, по вољи творца система у конвенционалистички схваћеној логици и математици). У сваком случају потпуно је мистично како се ови плодови „израсли у етру вашег мозга“ инкарнирају на природном земљином тлу. Овом својом критиком Маркс је изразио суштинску тешкоћу не само Хегеловог већ и сваког другог формализма. (Marx, Engels, *Die heilige Familie*, S. 155—159, *Aus dem literarischem Nachlass von K. Marx, F. Engels und F. Lassalle*, II Stuttgart, 1933)

научног мишљења. Ако је фикција да се један плодни формални систем може градити *ab ovo*, ако његови симболи и правила фактички увек претпостављају један претходан језик, један више или мање традиционални, владајући фонд појмова, онда порицање те чињенице може довести само до тога да се ти појмови прећутно и некритички кријумчаре у систем. *Изградња неког новог језика вишег степена формалности мора, према томе, бити резултат критике језика који му логички и историјски непосредно претходи.*¹² *Аналогно томе, формализација једне теорије мора, поред осталог, бити резултат критике појмовног апарата те теорије*¹³.

Принципијелне ограничености формалних језика

Формалисти су сматрали да извор аксиома и правила, дакле и значењске структуре система, треба оправдати *искључиво* унутрашњим, формалним критеријумима, пре свега, доказом непротивуречности и потпуности система.

Међутим, већ тридесетих година нашег века, нарочито захваљујући радовима Курта Гедела, утврдило се да постоје извесне суштинске ограничености у погледу егзактности и у погледу исцрпности сваког система који претендује да излаже логичку форму математике и логике.

С једне стране, непротивуречност ма којег оваквог система не може се доказати средствима самог система и захтева конструкцију једног система вишег нивоа, који са своје стране није довољан за доказивање сопствене непротивуречности већ захтева изградњу система следећег вишег нивоа итд. *ad infinitum*. Другим речима, програм доказивања непротивуречности не може се никад у целини реализовати.

¹² У свом делу *Die Grundlagen der Philosophie und der Mathematik* (Leipzig, 1933, III, „Zur Sprachkritik“, нарочито S. 133—142) Лудвиг Фишер је убедљиво скренуо пажњу на овај проблем и показао неопходност разликовања више слојева претходног језика — почев од основних појмова једне теорије до слоја фундаменталних категорија теоријског мишљења.

¹³ На пример формализација Канторове теорије скупова захтева критичку анализу кључних претпостављених појмова. По Кантору „Скуп је обухватање у целини одређених, јасно разликованих објеката нашег опажања или мишљења“ (*Mathematische Annalen*, Bd. 46, S. 481). Међутим он није објаснио шта значи појам објекта, да ли се он односи само на стварне или и на могуће објекте, како су нам они дати у опажању или мишљењу, по којим критеријумима их можемо обухватити у целину. Исти проблем се јавља и у вези с Цермеловом дефиницијом: „Сваки скуп одређују његови елементи“. (Zermelo, *Math. Annalen*, Bd. 65, S. 261 ff) Појмови „скуп“, „елемент“, „сваки“, „одредити“, итд. уводе се без икакве претходне дискусије.

С друге стране, сваки формални математички и логички систем је недовољан да у потпуности изрази структуру логике и математике. Математика и логика су много сложене и не дају се формализовати једним системом. Један од Геделових резултата¹⁴ био је да не постоји систем у коме би сви аритметички ставови били одлучиви или у коме би сви аритметички појмови били дефинисани (експлицитно или имплицитно). Сваки такав систем претпоставља да неки његови знаци добијају значење тек изван система. Сколем је доказао да је у принципу искључено да се бројни низ може окарактерисати с коначним бројем аксиома.¹⁵

Сам Карнап је тачно описао ситуацију рекавши: „Све што је математичко у принципу се може формализовати, али математика се не може исцрпсти једним системом, већ захтева бесконачни низ све богатијих језика.“¹⁶ То исто објаснио је на другачији начин Вајсман: „Математика је у ствари упоредно постојање безбројно много система који се узајамно логички искључују и од којих сваки садржи проблеме који се не могу одлучити унутар тог система. Један од тих проблема је и непротивуречивост, тј. исказ да је систем S непротивуречив, неодлучив је у S .“¹⁷

Отац интуиционизма Броувер био је у праву и спонтано је изразио једну дубоку дијалектичку мисао кад је формализму замерио што губи из вида да је математика, пре свега, *делатност*, један низ смисаоних операција, који се не може обухватити неким *статичким* системом.

*

Формализам као *теорија* значења не задовољава већ због тога што се везује искључиво за статичне, затворене, изоловане, завршене системе, што проблем значења (као и све остале теоријске проблеме којима се бави) третира на максимално упрошћен и апстрактан начин — ван историје, независно од научног и културног наслеђа, независно од неисцрпно богате и динамичке праксе сазнавања.

¹⁴ K. Gödel, „Über formal unentscheidbare Sätze der Principia Mathematica und verwandter Systemen“, *Monatshefte für Mathematik und Physik*, V. 38. 1931.

¹⁵ Пеанових пет аксиома не задовољавају само бројеви већ и сваки други низ (на пример низ тачака у простору или тренутака у времену). Ми можемо додавати нове аксиоме да бисмо то спречили. Међутим, Сколем је доказао да никад не можемо аксиомама окарактерисати бројеве на тако специфичан начин да се избегну све споредне интерпретације. (Skolem, „Über die Unmöglichkeit einer vollständigen Charakterisierung der Zahlenreihe mittels eines endlichen Axiomensystems“ *Norsk. Math. Forenings Skrifter*, Ser II. 1933, p. 75.

¹⁶ Carnap, *Die Antinomien, und die Unvollständigkeit der Mathematik*, *Monatshefte für Mathematik und Physik*, 1934.

¹⁷ Friedrich Waismann, *Einführung in das Mathematische Denken*, Wien, 1947, S. 73.

Разуме се, сама пракса сазнавања захтева, поред осталог, и рад управо на оним питањима којима су се бавили формалисти: рад на формалним, унутар системским питањима, разликовање значења које се у процесу формализације симболима предаје „имплицитним дефиницијама“ од свих осталих димензија њиховог значења. Међутим, методологија формализације теорија и језика, методологија прогресивне изградње све богатијих модела, не захтева ни губљење из вида и порицање свега што је апстраховано, ни хипостазирање оног што је узето у обзир. Напротив, оно добија свој пуни смисао тек као моменат једне целовитије и гипкије филозофске концепције значења.

У току последњих неколико деценија појавило се мноштво теорија које, у оквиру општих разматрања проблема језика и симболизма уопште, покушавају да објасне шта је значење као филозофска категорија. Веома је распрострањено мишљење по коме је, захваљујући бројним радовима у овом правцу, створена једна нова наука, наука о значењима знакова, која се може назвати „семантиком“.

Сам термин „семантика“ потиче од Мишела Бреала, који је око 1883. године њим означавао изучавање промена филолошког значења речи (Године 1897. он је написао књигу *Essai de semantique, science des significations*.)

Данас се у филозофији термин „семантика“ употребљава у неколико значења.

Пре свега „семантиком“ се назива онај део логике у коме се објашњавају значења логичких симбола, тј. дају дефиниције термина и наводе правила којима се одређује смисао логичких ставова (ово су такозвана семантичка правила). У модерној формалној логици семантика је мета-теорија логичке синтаксе.

Даље, „семантиком“ се често назива и један од три дела науке о знацима — семиотике. Друга два дела су синтакса, дисциплина у којој се проучавају односи знакова према другим знацима (дакле, структура знакова), и прагматика, дисциплина у којој се проучавају односи знакова према организмима који их употребљавају и интерпретирају (предмет прагматике је, дакле, изучавање језичког понашања свесних организама). За разлику од ове две, семантика би се бавила питањем односа знакова према оном што је означено, јер се у том односу, наводно, састоји значење датог знака.

Ова два значења термина „семантика“ се не поклапају, јер би по првом теорију значења у целини требало назвати „семантиком“, док би по другом само неке концепције зна-

чења биле сматране семантичким, пошто има и таквих теорија које значење једног симбола уопште не виде у његовом односу према оном што је њим означено, већ га објашњавају на друге начине.

Има и трећи смисао у коме се употребљава термин „семантика“. Данас се већ може говорити о једној специфичној семантичкој филозофској методи, за разлику од, на пример, дијалектичке, феноменолошке, прагматичке и других општих филозофских метода. Карактеристично је за ову методу да сваком филозофском проблему прилази са лингвистичког становишта и тежи да га реши искључиво разјашњавањем значења термина и ставова помоћу којих се он може језички изразити.

Због ове вишесмислености термина „семантика“ ми ћемо се старати да га избегавамо у току наших даљих излагања. Употребимо га једино да њим обележимо оне теорије које значење схватају као однос знака према ентитету који је њим означен.

Ред којим ћемо ићи приликом испитивања ових теорија је следећи. Поћи ћемо од оних које су најкритичније и „најслабије“, тј. имају најмање онтолошких претпоставки које се не могу искуством проверити. Завршићемо онима које су најнекритичније и „најјаче“, јер за објашњење значења претпостављају највише онтолошких категорија.

Видећемо да први од ова два екстрема (синтактичка, формалистичка теорија), иако се одликује једноставношћу и ригорозношћу, не успева да обухвати и објасни све различите случајеве значења. Други екстрем (реалистичка теорија) нема тешкоћа у погледу функције објашњавања, уколико се ова схвати на формалан начин, али ова теорија догматски претпоставља своје онтолошке ставове као истините, што јој је несумњиво крупан недостатак.

Концепција значења коју ћемо ми, у трећем делу књиге, покушати да развијемо треба да задовољи два услова:

1. да буде што једноставнија, да се што више ограничи у својим онтолошким претпоставкама;

2. да успе да објасни све круцијалне чињенице у вези с проблемом значења.

ДРУГА ГЛАВА

ФУНКЦИОНАЛИСТИЧКА ТЕОРИЈА ЗНАЧЕЊА

За разлику од синтактичке теорије, која значење своди на релације међу самим знацима једног језичког система, у последње време је међу емпиристички (а то данас значи и бихевиористички) оријентисаним филозофима веома раширена теорија која значење једног симбола третира као његову *употребу* у оквиру једног језичког система.

За разлику од претходне теорије, ова теорија је применљива на сваки језик, укључујући и обични; она је конкретнија јер претпоставља, поред симболâ, и људе и њихово језичко понашање; најзад, она је динамичнија јер, уместо о статистичким релацијама, говори о *функцији*, о *употреби* као динамичким процесима. Међутим, она са синтактичком теоријом има један битан заједнички елемент: значење се и овде конституише односом према другим симболима у датом контексту.

С друге стране, ова теорија садржи један битан елемент бихевиоризма: употреба симболâ једна је од основних компоненти људског спољашњег, видљивог понашања (*overt behaviour*). Било би сасвим исправно кад би се и она убројала у бихевиористичке теорије. Ипак, она се по свом чисто логичком начину прилажења проблемима знатно разликује од бихевиористичких теорија (каква је, на пример, Морисова семиотика), код којих су на анализу проблемâ значења примењене методе бихевиористичке психологије. Сем тога, она узима у обзир само једну специјалну врсту људских реакција (језичке реакције) и ограничава се на испитивање значења *језичких симбола*, док бихевиористичке теорије узимају у обзир све људске реакције, и то не само при оперисању симболима, већ и свим осталим знацима.

Због тога је ову теорију по којој је значење симбола њихова употреба — умесније третирати издвојено, као прелазни члан од формализма ка бихевиоризму.

Ова теорија је данас популарна нарочито у Енглеској, захваљујући утицају каснијих схватања Лудвига Витгенштајна. Витгенштајн је десетак година после *Логичко-филозофског трактата* био потпуно напустио реалистичку гносеологију којом је овај био прожет. Он је одбацио своје првобитно гледиште из *Трактата* по коме језик одсликава стварност, по коме само ставови који су истиносне функције елементарних ставова имају значење — при чему су елементарни ставови били схваћени као имена елементарних, такозваних атомских чињеница. У својим предавањима на Кембричком универзитету (чије стенографске белешке су недавно објављене под називом *Плава и мрка књига*¹ он је веома одлучно истицао да се на питање шта је значење једне речи не може показати нешто одређено. Раније се сматрало да се значење може научити углавном помоћу вербалних и остензивних дефиниција. Прве нас само воде од једног вербалног израза другом и не одводе нас никуд даље. Међутим, у погледу остензивних дефиниција, за које се раније сматрало да су од фундаменталног значаја за учење значења, постоје две битне тешкоће. Једна се састоји у томе што се многе речи не могу дефинисати на остензиван начин (на пример, речи „један“, „број“). Друга је тешкоћа у томе што се остензивне дефиниције могу интерпретирати на разне начине. На пример, кад нам се покаже оловка и изговори један израз, ми не можемо знати да ли се тај израз односи на оловку или на њена разна својства (ово је тврдо, округло, дрвено) или на њену квантитативну одредбу (ово је једно итд.).

На питање шта је оно што једном мртвом и безначајном знаку даје живот и значење — Витгенштајн одговара: „Ако треба да именујемо оно што је живот знака, мораћемо да кажемо да је то његова употреба.“² Знак (реченица) добија своје значење од система знакова, од језика коме припада. Упрошћено речено, разумевање једне реченице значи разумевање језика. Ово комплексно, функционалистичко прилажење, насупрот ранијем атомизму, нарочито се огледа у наглашавању улоге контекста у значењу једног језичког симбола:

„Ја знам шта реч значи само у извесним контекстима.“

На пример, немогуће је у нормалном контексту разумети значење питања: „Где видите слику ове књиге?“ Међутим, ако неко објасни како и у којим контекстима упо-

¹ Ludwig Wittgenstein, *The Blue & Brown Books*, Oxford, 1958.

² Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, Oxford, 1953, § 43.

требљава термине за локализацију у вези с менталним процесима, његово питање и могући одговори на њега могу добити смисао. На пример, ако би се забадањем сонди у мозак открило како то утиче на промене нашег визуелног поља, и ако би се на тај начин координирале тачке у мозгу с тачкама у визуелном пољу, онда би се могло питати: „Где видите слику ове књиге?“ и могло би се одговорити: „Надесно од те оловке“, или „Три инча иза мог левог ока“ итд.

Исто тако, нормално се не разуме шта значи ако неки врач каже да он осећа да је на датом месту вода 5 стопа дубока. Посебно, ми не знамо шта значи веза између „ја осећам“ и „вода 5 стопа дубока“. Ми знамо шта значи дубина само кад се измери. Међутим, његов исказ би могао да добије значење ако би врач објаснио да је научио да оцењује дубину воде кад, копајући до воде, има неко нарочито осећање, на пример неку изванредну напетост у руци. На тај начин је он утврдио корелацију таквих осећања с мерењем дубине. То је она основа значења његовог исказа коју првобитно нисмо могли да разумемо, док нам је сад постала јасна.

„Значај оваквог испитивања“ — истиче Витгенштајн — „лежи у томе што се оно примењује на однос између учења значења једне речи и употребљавања те речи.“

У свом изванредно значајном постхумном делу *Филозофска истраживања* Витгенштајн је исцрпно критиковао реализам (укључујући и свој сопствени из фазе *Трактата*) и широко развио нову теорију значења, коју смо назвали функционалистичком, а која би се по неким местима у његовој књизи могла назвати и инструменталистичком или конструктивистичком.

Реализму он пребацује:

1. што сматра да је значење сваке речи — објекат уместо кога реч стоји. У ствари, најчешће је немогуће показати неки појединачни објекат или неку заједничку карактеристику скупа објеката (суштину) на коју дата реч треба да се односи³;

2. што сматра да језик, будући несавршен, прикрива мисао и да због тога иза актуалне употребе речи треба открити њихова права значења. У ствари, језик је већ мисао и, сем актуалне употребе речи, нема никаквог другог критеријума за утврђивање њиховог значења;

3. што сматра да се „суштине“ које конституишу значење могу искусити као нека врста менталне слике и да

³ „Ако се, на пример, потражи шта је та заједничка карактеристика свих игара која је означена речју „игра“ или свију процеса читања која је означена речју „читање“ — њу нећемо наћи. Уместо тога срећемо се с компликованом мрежом сличности које се међусобно покривају и укрштају.“ (*Philosophical Investigations*, § 66.).

су мишљење, разумевање итд., према томе, ментални процеси. У ствари, те менталне процесе никакво посматрање ни анализа не може открити;

4. Најзад, што, у вези са свим претходним, сматра да се учење једног језика састоји у давању имена објектима. У ствари, значење речи једног језика зависи од њихове функције у разним ситуацијама.

Витгенштајн се труди да објасни значење испитивањем примитивних, врло рудиментарних форми језика које он назива „језичким играма“⁴;

„Шта означавају речи овог језика? — Шта је оно што показује значење речи ако не врста њихове употребе?“⁵

„За велику класу случајева — мада не за све — у којима употребљавамо реч ‚значење‘ она се може дефинисати на следећи начин: значење једне речи је њена употреба у језику.“⁶

Не само за језичке игре, него и за друге врсте симболичке активности Витгенштајн налази да је суштина значења у томе што особе које међусобно опште употребљавају знаке на одређен начин, поштујући извесна правила, при чему је ирелевантно да ли се и какви се ментални процеси обављају у њиховим главама. На пример, при игрању шаха битно је то да оба партнера играју по одређеним правилима шаховске игре. Симболичко значење једне шаховске фигуре конституисано је правилима која регулишу њено кретање, а не менталном сликом коју о њој има ма који од партнера. Истоветна ситуација је и у језику: „Ако неко изговори једну реченицу и разуме је, он изводи операције једног калкила по одређеним правилима.“⁷

Разумевање је, дакле, способност да се изводе операције по утврђеним правилима — а не ментална појава. Због тога и учење језика не треба схватити као формирање ма каквих менталних ентитета или повезивање речи са објектима, већ као „прилагођавање једног механизма да реагује на одређену врсту утицаја“. „Учење језика није објашњавање, већ вежбање.“⁸

Многи савремени енглески филозофи, нарочито они који припадају такозваној Оксфордској школи, углавном разрађују и примењују ове и бројне друге Витгенштајнове тезе.

⁴ *Ibid.*, p. 5, § 7.

⁵ *Ibid.*, p. 6, § 10.

⁶ *Ibid.*, p. 20, § 43.

⁷ *Ibid.*, p. 38, § 81.

⁸ *Ibid.*, p. 4, § 5.

Ову функционалистичко-инструменталистичку теорију⁹ изразио је водећи филозоф Оксфордске школе и главни уредник познатог енглеског часописа „Mind“ Гилберт Рајл, на следећи начин:

„Рећи да неко x има извесно значење — значи рећи да то x има извесну употребу, тј. један скуп правила или конвенција које регулишу његову употребу.“¹⁰

Гилберт Рајл је детаљно критиковао реализам и атомизам¹¹ у теорији значења у чланку *Теорија значења* у зборнику *Британска филозофија средином века*. Он изричито тврди да „значења нису ствари, чак ни врло необичне ствари“¹².

„Изрази не значе нешто зато што означавају (денотирају) ствари; неки изрази означавају ствар на један или други од више различитих начина зато што имају значење.“¹³

Насупрот реализму и атомизму, Рајл развија своју бихевиористичку и функционалистичку теорију: „Учење значења... је учење да се тачно оперише једним изразом и ма којим другим изразом који му је еквивалентан.“¹⁴ Или, опширније:

„Разматрање значења (конотације) једног израза јесте разматрање шта се њим може рећи, тј. рећи истинито или рећи погрешно, као и шта се може питати, заповедати, саветовати или рећи ма на који други начин. У овом смислу ‚значења‘, а то је нормални смисао, значење једног дела неког израза, као што је реч или фраза, јесте функционални чинилац подручја могућих тврдњи, питања, заповести и осталог.“¹⁵

⁹ Текст из § 569: „Језик је инструмент. Његови појмови су инструменти.“ Сугерира да се Витгенштајнова теорија назове *инструментализмом*. Међутим, Паул Фојерабенд је сматрао да се Витгенштајнова теорија може разумети и као једна *конструктивистичка* теорија значења, нарочито на основу текста са стране 220: „Пустите нек вас доказ научи шта је то што је било доказано.“ (Paul Feuerabend, „Wittgenstein's Philosophical Investigations“, *The Philosophical Review*, vol. LXIV, No 3, July 1955, p. 462).

¹⁰ Weitz, „Oxford Philosophy“, *The Philosophical Review*, No 12, 1953, p. 187—233.

¹¹ Атомизам у теорији значења се састоји у гледишту да језички изрази изоловано узети ван контекста, ван употребе у вези с другим изразима имају своје значење. Атомизам проистиче из реализма — ако један симбол означава један статички схваћен објекат, онда он заиста има значење независно од своје функције.

¹² Gilbert Ryle, „The Theory of Meaning“, *British Philosophy in the Mid Century*, London, 1957, p. 251.

¹³ *Loc. cit.*

¹⁴ *Loc. cit.*

¹⁵ *Ibid.*, p. 248.

Ова теорија претендује на то да је веома критична и једноставна у својим онтолошким претпоставкама, јер елиминише „догме“ и реализма и ментализма (посебно концептуализма), омогућујући при том емпиристичке методе истраживања. Видећемо касније да је њена једноставност не само њена снага, већ и њена слабост и да се она судара с таквим тешкоћама које је могуће решити само прећутним уношењем неких претпоставки које саму теорију у ствари поричу и превазилазе.

Ипак, она је одиграла прогресивну улогу у савременој филозофији језика. Својом критиком реализма, атомизма и старог наивног ментализма ова теорија је успела да елиминише извесне дубоко укорењене заблуде. Језички симболи се заиста не смеју *en général* третирали као имена јер многи од њих немају своје корелате у објектима и „сушти-нама“ објеката, а ипак имају значење. Даље, значење заиста није својство или релација коју неки знак има по себи, тј. кад се изоловано, атомистички третира. И најзад, заиста људи често разумеју значење извесних симбола иако нема никакве евиденције да се у њиховим главама обавио неки ментални процес, поготову не доживљај неке менталне слике — на чему је некад толико инсистирао Расл.

С друге стране, драгоцен допринос функционалистичке теорије значења савременој филозофији језика јесте њено инсистирање на језичкој пракси, на стварној употреби извесних симбола као мерилу значења. Људи често не умеју да дефинишу извесну реч, али зато умеју да се њом служе, и из тога како се њом служе види се шта она за њих значи.

Даље, веома значајно је указивање на улогу коју дати контекст игра у коначном конкретном оформљавању значења. Дефиницијом се значење једног симбола у најбољем случају може изразити само на веома апстрактан начин. Дефиницијом се долази само до опште схеме значења, која тек употребом датог симбола у разним контекстима добија све своје нијансе, сву пуноћу свог садржаја.

У делима научника и филозофа се неретко дешава да употреба једног симбола далеко превазилази његову дефиницију, тако да се до стварног његовог значења долази тек анализирањем улоге коју он игра у разним контекстима у којима је био употребљен.

Тако, на пример, Џон Стјуарт Мил је дефинисао индукцију као „закључивање од познатих чињеница ка непознатим чињеницама“.¹⁶ Он је одбио да призна као индуктивне закључке оне опште ставове који су изведени *апстрактацијом* из појединачних чињеница. Овакве процесе је он назвао дескрипцијом (!). Ту, по Милу имамо „просто

¹⁶ John Stuart Mill, *A System of Logic*, London, 1905.

скраћено регистровање познатих чињеница¹⁷, или, како на једном другом месту он каже, „просто извођење апстракцијом нечег општег и нужног што представља суштину дате групе познатих чињеница“. „Овде нема индукције — вели Мил — „јер нема закључивања; закључак је просто сумирање оног што се тврдило у различитим ставовима из којих је изведен.“¹⁸

Таква је Милова општа концепција значења термина „индукција“. Добија се утисак да он приписује том термину знатно друкчије значење од уобичајеног („индукција је закључивање општег на основу знања о појединачном“). Међутим, кад се испита како све Мил употребљава термин „индукција“ у различитим контекстима, види се да он ипак укључује у значење термина „индукција“ и традиционално значење тог термина које је претходно назвао „описом“. На пример он своје чувене каноне испитивања узрока назива *индуктивним* методама, међутим, тим методама се управо изводи апстракција нечег општег (односно „заједничког“, како он каже) из појединачних појава¹⁹, а то би, по његовим дефиницијама, требало да буде само дескрипција, а не индукција.

По функционалистичкој теорији, *имплицитно* значење је далеко важније од *експлицитног*, које често није ни дато. Да бисмо испитали шта термин „индукција“ стварно значи за Мила, треба да узмемо у обзир све оне случајеве кад он тај термин употребљава. То је, очигледно, ствар емпиријског прикупљања чињеница. Анализа која се на таквом чињеничком материјалу обавља води савршено објективним резултатима. Док се сам аутор приликом дефинисања може варати у погледу стварног значења које један термин има за њега, јер експлицитно дефинисати један термин значи довести до свести и формулисати оно што је битно у целом једном систему несвесних навика, а при том су крупне грешке могуће, дотле један истраживач значења примењује много објективнију методу. За њега су навике датог аутора, у нашем случају Мила, већ нешто фиксирано, објективирано у Миловим текстовима које он има пред собом. Он треба само да скупи чињенице, тј. различите случајеве употребе једног термина, да их класификује и да изведе извесне опште закључке, а то је методски поступак који се примењује у свим емпиријским наукама.

Ако се пита шта неки термин значи не за једног човека, већ за целу друштвену групу или заједницу, онда

¹⁷ *Ibid.*, p. 332.

¹⁸ *Ibid.*, p. 324.

¹⁹ Тако на пример, први Милов канон индукције гласи: „Ако два или више случајева испитиване појаве имају само једну околност заједничку, околност у којој се једино сви случајеви слажу јесте узрок (или ефекат) дате појаве.“ (*Ibid.*, вол I, p. 430).

треба утврдити како у разним приликама тај термин употребљавају сви чланови заједнице или типични чланови који представљају репрезентативну групу (узорак) дате заједнице.

Пример овакве анализе налазимо у радовима оксфордских филозофа. Тако је Стросон, испитујући језичку праксу термина „истина“²⁰, дошао до закључка да постоји пет основних типова употребе тог термина:

1. употреба *потврђивања*, кад неко нешто саопшти, а ми кажемо „Истина је“ у смислу „Тако је“, „Ја то потврђујем“;

2. употреба *признавања*, кад неком изнесемо чињенице о неком његовом поступку, а он изјави „Истина је“ у смислу „Признајем да је тако“;

3. употреба *допуштања*, кад се каже „Истина је ... али ...“.

4. употреба *слагања*, кад, уместо да кажемо „Слажем се“, изјавимо „Истина је“;

5. употреба *истицања неког новог момента*, кад хоћемо да кажемо „Заиста је тако, никад нисам помислио на то“.

На крају овакве анализе и класификације Стросон изводи закључак да ми, тврдећи за неку реченицу да је истинита, не кажемо ништа ново и у ствари не изражавамо никакво својство саме реченице, јер она може бити добро или рђаво изражена, граматички тачна или нетачна, добро или лоше преведена, али не може бити њено својство да је истинита или лажна, — то би био нонсенс. Рећи да је једна реченица истинита — значи само потврдити, признати, допустити, сложити се итд. с оном одређеном комбинацијом речи коју она садржи.

На сличан начин припадници Оксфордске школе су анализирали и многе друге филозофске категорије, као, на пример, „знање“, „веровање“, „проверавање“, „опажај“, „узрок“ итд.

Емпиријски и аналитички посао који функционалистичка теорија сугерира (прикупљање разних случајева употребе неког симбола, класификовање разних типова употребе итд.) несумњиво је користан. На крају крајева, на тај начин се и праве добри речници. Речничка значења су резултат класификовања и уопштавања контекстуалних, „употребних“ значења.

Међутим, основна слабост функционалистичке теорије је у томе што је претерано радикалним одбацивањем реализма и потпуним елиминисањем из концепције значења односа знака према објекту као једне од димензија значења — изгубила сваки критеријум за критичко оцењивање разних типова употребе, за давање преимућства јед-

²⁰ Strawson, „Truth“, *Analysis*, June 1949, p. 83.

нима пред другима. Није сваки језик и свака употреба симбола подједнако адекватна, подједнако заснована на структури нашег искуства, подједнако ефикасна у комуникацији и, према томе, подједнако важна за утврђивање значења. На Витгенштајновом примеру с врачом који „осећа“ дубину реке то се лепо види. Значење које има реч „дубина“ у језику врача, у коме се за дубину може рећи да је неко осећа, нема исту комуникативну и сазнајну вредност као значење које та реч има нормално. Прилично је јасно да није свачија употреба подједнако важна за утврђивање друштвеног значења једног симбола. Свако би се без двоумљења сложио да је за утврђивање значења термина „маса“ или „простор“ употреба тих термина од стране физичара стручњака далеко меродавнија него њихова употреба од стране лаика. Или, ако је реч о значењу термина „праведан“, зар је подједнако меродавна језичка пракса једног Хитлера и једног Нехруа.

Постоји не само употреба него и злоупотреба речи и других симбола. На пример, тешко је оспорити да неки људи злоупотребљавају речи као што су „демократија“, „слобода“, „социјализам“, „мир“, „хуманизам“ итд. Ми не кажемо да они просто употребљавају те речи на друкчији начин, који је исто толико легитиман, дакле, еквивалентан нашој употреби, — ми, напротив, хоћемо да кажемо да они употребљавају те речи на нетачан начин.

Бихевиоризам уопште, и функционалистичка теорија посебно, није у стању да објасни оправданост прављења ове разлике између тачне и нетачне употребе, односно злоупотребе симбола. Видећемо касније због чега он то није у стању. Засад треба најпре још убедљивије показати да је прављење ове разлике неопходно. При том треба направити још једну дистинкцију.

Није нетачна свака она употреба термина која је различита од општеусвојене употребе или од оне која је усвојена од стране меродавних стручњака. Тако, на пример, у свим језицима се тачно зна шта значе термини „отац“ и „брат“ и њима одговарајући (*père* и *frère*, *father* и *brother* итд.). Употреба ових термина је опште усвојена. Може се сад десити да неки особењак, у жељи да избегне конвенционални начин говора, промени значење термина „отац“ и „брат“. Претпоставимо да се његов отац зове „Марко“, а његов брат „Јанко“ и претпоставимо, даље, да овај наш особењак почне свуда да говори да је Марко његов брат, а Јанко његов отац. У почетку би његова околина вероватно помислила да се шали или да је сишао с ума, али, ако он своју замену спроводи врло доследно и у односу на све друге очеве и браћу, један просечно интелигентни посматрач би на крају увидео да је с памећу нашег индивидуалиста све у реду, само што је променио места симбо-

лима, а тиме и однос између симбола и њихових значења. Неко може бити још екстравагантније расположен па извршити још темељније промене у свом језику. Он, наравно, ризикује да изгуби контакт с другим људима и да му, услед његових огромних одступања од уобичајене употребе речи, комуницирање с другим људима буде онемогућено. Ипак, уколико он остави за друге изврстан кључ за продирање у тајну његовог језика, или уколико остави бар изврстан број речи које се употребљавају на стандардан начин, и, наравно, уколико други људи имају разлога да се муче око дешифровања његовог језика, покидане везе разумевања могу бити поново успостављене и потпуно превођење његовог језика на сваки други — омогућено.

У овом случају ми не говоримо о нетачној већ само о нестандартној, евентуално о екстравагантној употреби симбола.

Међутим, у неким случајевима ми ћемо инсистирати на томе да је у питању баш нетачна употреба или чак злоупотреба.

Први овакав случај имамо кад упоређујемо употребу неког термина од стране једног стручњака и једног лаика. На пример, (у 1960. години) лаик каже да „електрон прескаче с једне путање на другу“, или да су „у историји филозофије материјалисти увек били прогресивни, а идеалисти — реакционарни филозофи“ итд. Термини „електрон“, „материјалист“ и „идеалист“, односно „прогресиван“ и „реакционаран“, употребљени су овде мање или више на нетачан начин услед незнања. Треба одмах обратити пажњу на то да бихевиорист не сме прибегавати терминима „знање“ или „незнање“ ма у каквом менталном смислу да би објаснио разлике у употреби симбола. Он је у ствари присиљен да „знање“ и све друге гносеолошке категорије третира као секундарне, изведене из основних категорија језичке праксе као што су „симбол“ (знак), „употреба симбола“ итд.

Други случај нетачне употребе симбола имамо онда кад неко намерно жели да превари друге. То се веома често дешава у политичкој, религиозној, комерцијалној и другој пропаганди. Кад је Хитлер и пре и за време Другог светског рата говорио да је „успостављање трајног и стабилног мира — основни циљ његове политике“, термин „трајан и стабилан мир“ је ту очигледно имао умерено значење, тј. значио је трајну и стабилну доминацију над окупираним земљама.

Разлика између овог случаја и оног кад је била у питању само екстравагантна употреба речи без икаквог дубљег интереса састоји се у следећем:

Тамо „реформатору“ језика или није стало до комуникације с другим људима, или, ако му је до тога стало, он се стара да други људи схвате померања која је он извршио и да с максималном тачношћу интерпретирају његове симболе у складу са значењима која им је он сам приписао.

Овде је промена унета с тачно одређеном сврхом — да се обману други људи. Ономе који је померио значења симболâ веома је стало до комуникације с другим људима, али је при том од основне важности за успех целе операције да други његове симболе интерпретирају *на уобичајен, а не на његов промењен начин*. На пример, они термин „мир“ треба да схвате баш као мир, а не као мировање под окупацијом.

Постоје још и многи други, мање драстични случајеви кад се о значењу симболâ не може судити по њиховој употреби. Ми се често питамо док слушамо нечији говор: „Он тако прича, али да ли то стварно и мисли?“ Другим речима, имају ли симболи које он употребљава исто оно значење које је стандардно и опште прихваћено, или им је он приписао неко своје специфично значење а о томе нас не обавештава, или је у питању само једна игра у којој се речи слажу по сасвим другим законима од нормалних (на пример, у поезији, при разним ритуалима итд.).

Тако, на пример, речи којима се изјављује љубав типичан су пример симбола чије се значење не може докучити по самој њиховој употреби. Очигледно би се морало узети у обзир као критеријум још нешто. Али шта? Бихевиоризам нас упућује на језичку праксу као на једини критеријум. Према томе, ако хоћемо да будемо доследни, ми не смемо ићи преко граница које бихевиоризам поставља и узимати у обзир и такве моменте као што су искреност и друге особине датог субјекта које су очигледно менталног карактера.

У обичном животу ми правимо разлику између *употребе* неких вербалних израза и њиховог *значења*. Ми у ствари раздвајамо оно што бихевиористи хоће да идентификују.

Постоји још једна класа случајева који се не могу објаснити ако се полази од принципâ бихевиоризма, и то због његовог претерано радикалног одбацивања „ментализма“. То су разни необични случајеви кад употреба извесних симбола није праћена свешћу или бар не нормалном свешћу. Овде спада говор људи који су болесни од неке психозе, људи док спавају, говор папагаја. То је, затим, случај кад машина изводи одређене операције помоћу симболâ. Као што је познато, модерне електронске машине су у стању не само да обављају најкомпликова-

није рачунске операције, већ и да преводe с једног језика на други, да оркестрирају неку мелодију, да играју шах итд. Ако значење није ништа више до употреба вербалних израза, немогуће је видети ма какву разлику између оваквих случајева и нормалних. Отуда се у англо-америчким земљама у којима бихевиоризам има дубоког корена често по часописима могу наћи чланци на тему: Могу ли машине мислити? Пошто је мишљење потпуно сведено на оперисање знацима, постало је немогуће правити разлику између оних случајева кад је то оперисање аутоматско и регулисано програмом састављеним од стране човека (као што је то случај код машина) и оних кад је оно свесно и руковођено извесним психичким садржајима.

Према томе, закључак ове критичке анализе функционалистичке теорије значења био би следећи:

1. Док се синтактичка теорија ограничава углавном на одређивање значења у вештачким, симболичким језицима, функционалистичка теорија пружа методу која омогућује испитивање значења не само у вештачким него и у природним језицима.

2. Та метода је емпиријског карактера. Захваљујући томе што она полази од језичке праксе, дакле нечег материјално датог, непосредно опажљивог, а ипак интересубјективног, она дозвољава употребу свих савремених објективних метода истраживања у специјалним наукама — као што су статистика, анкета, експеримент итд.

3. Значај те методе је у томе што она омогућује прикупљање драгоценог чињеничног материјала о спољашњим манифестацијама значења симболâ једног језика. На тај начин она у многим случајевима може успешно дати индикацију значења симболâ.

4. Недостатак ове методе је у томе што она не успева да објасни неке важне дистинкције које се морају правити. Ту је, пре свега, очингледна разлика између језичког понашања свесних бића, с једне стране, и мање или више несвесних организама или машина, с друге. Ту је, затим, разлика између нормалне комуникације при којој се помоћу симболâ хоће да што адекватније пренесе другим људима изван мисаони или емотивни садржај, и свих оних случајева кад спољашња употреба симболâ од стране неког човека не одговара стварном току његовог мишљења или његових осећања, тј. стварним значењима које ти симболи за њега имају.

5. Закључак би био, према томе, да значење мора бити нешто више од чисто спољашње употребе симболâ, од функције коју они обављају у једном симболичком систему, и да се емпиријске методе морају допунити теоријском анализом.

ТРЕЋА ГЛАВА

БИХЕВИОРИСТИЧКА ТЕОРИЈА ЗНАЧЕЊА

Бихевиористичка теорија значења настала је као резултат покушаја да се проблематика језика и оперисања знацима уопште третира строго емпиријским методама, као што се то чини у психологији, социологији и лингвистици. Зато се она није ограничила само на испитивање оних проблема језика и значења који су од битног значаја за логику и теорију сазнања, већ је за предмет изучавања узела целокупно понашање живих организама у процесу употребе знакова и међусобне комуникације. Да би се то постигло, изграђен је обиман појмовни апарат, уведено безброј техничких термина, направљено мноштво финих дистинкција и класификација — једном речи, створена је посебна научна дисциплина, нека врста прелазног члана између логике и специјалних наука, коју је један од пионира на овом пољу Чарлс Морис назвао *семиотиком*.

Класични бихевиоризам Вотсона

Основни је принцип бихевиористичке теорије да значење једног знака не треба тражити у менталним стањима организма који се знацима служе, већ у њиховом спољашњем понашању, у реакцијама које један знак стимулира, а које су истоврсне с оним које би изазвао објекат уместо кога знак стоји.¹

Већ је отац бихевиоризма као правца у психологији Џон Вотсон поставио тезу да језик као опаљљива појава треба да се третира искључиво строго емпиријским методама. А пошто језик има својство које зовемо „значењем“, бихевиоризам треба да га објасни без употребе интроспек-

---

¹ Општа парола бихевиоризма је била „Mind is behaviour“ — „Дух је понашање“.

тивне методе и без прибегавања „менталним“ појавама које се не могу научно третирати пошто их само један посматрач може запажати.²

Вотсон иде и корак даље од овог па уопште пориче постојање менталних аката који се не би могли свести ка неке телесне појаве. Типичан пример таквих појава, које он назива „имплицитним понашањем“, јесу разни унутрашњи механизми говора, локализовани у ларинксу и језику.³

Учење значења речи од стране детета Вотсон објашњава на следећи начин:

„Стимулус (објекат) на који дете често одговара, на пример једна кутија коју оно отвара, затвара и у коју ставља предмете, може да илуструје наш аргумент. Дадилца, опазивши да дете на кутију реагује својим рукама, ногама итд., почиње да говори ‚кутија‘ кад детету пружи кутију, ‚отвори кутију‘ кад је дете отвори, ‚затвори кутију‘ кад је оно затвори, и ‚стави лутку у кутију‘ кад је тај акт обављен. То се непрестано понавља. Током времена дешава се да дете, без икаквих других стимулуса сем кутије, која је у почетку изазвала само телесне навике, почиње да говори ‚кутија‘ кад је угледа, ‚отвори кутију‘ кад је отвори итд. Присутна кутија сад постаје стимулус који може да изазове било телесне навике или говорну навику, тј. развитак је довео до две ствари: (1) до серије функционалних веза између лукова који воде од визуелног рецептора до вратних мишића и (2) до серије већ раније повезаних лукова који воде од истог рецептора до мишића тела... Дете угледа објекат. Оно потрчи к њему, покушава да га дохвати и каже ‚кутија‘... Најзад, реч је изговорена а да покрет одлажења ка кутији није обављен... Образоване су навике да се тражи кутија кад су руке пуне играчака. Дете је научено да их ставља у кутију. Кад су његове руке натоварене играчкама а тамо нема кутије, настаје говорна навика, и дете тражи ‚кутију‘; додају му је, оно је отвара и ставља лутке у њу. Овим је у општим цртама назначено оно што бисмо назвали једном истинском језичком навиком (*a true language habit*).“⁴

Вотсон је мишљење потпуно свео на овакве језичке навике: „Ми о закључивању не кажемо ништа јер га не признајемо као истински тип људског понашања, сем као специјалну форму језичке навике.“⁵

Исто тако, он је порицао и менталне слике: „Ја бих потпуно одбацио слике и покушао бих да покажем да се

² John B. Watson, *Behaviour: An Introduction to Comparative Psychology*, New York, 1914, pp. 321—334.

³ *Ibid.*, p. 20.

⁴ *Ibid.*, p. 329—330.

⁵ *Ibid.*, p. 319.

практично целокупно природно мишљење (*natural thought*) обавља помоћу сензорно-моторних процеса у ларинксу (али не помоћу мишљења без слике).“⁶

У том смислу су и други бихевиористи покушавали да докажу да су, на пример, менталне слике у ствари само мускуларне контракције и да је опажање свести које се наводно постиже применом интроспективне методе — у ствари запажање телесних осета.

Раслова критика класичног бихевиоризма

Бертранд Расл је још 1919. године критиковао Вотсона и бихевиористички начин прилажења проблемима језика (мада је и сам био, и тада и касније, донекле бихевиористички оријентисан — као и сви други модерни емпиричари).

Он је бихевиористичкој теорији ставио једну фактичку и једну теоријску примедбу.

Фактичка примедба је у томе да се порицање постојања менталних слика емпиријски не може бранити. Свако је фактички у стању да, кад затвори очи, доживи визуелну слику свог пријатеља на столици која је реално празна. Из тога Расл закључује да „физички свет не садржи све чега смо свесни и да интроспекција мора бити призната као извор сазнања које је различито од осета.“⁷

Раслова теоријска примедба Вотсоновој тези је у томе да се на основу ње не може објаснити употреба речи кад је дати објекат само жељен, а не и актуално присутан. Једна од најочигледнијих карактеристика језика је та да нам он омогућује да деламо и у погледу одсутних објеката, а не само с обзиром на оне који су чулно присутни. Расл признаје да се многе акције, можда и већина, могу физички објаснити, али ипак, изгледа да је немогуће да се сва активност објасни ако се не узимају у обзир „идеје“, тј. слике одсутних објеката.“⁸ Како то код детета руке пуне играчака узрокују реч „кутија“ без икаквог посредника?

Сам Расл није сматрао да се на овај теоријски аргумент у принципу не може одговорити и већи значај је придавао емпиријском аргументу.

⁶ Watson, *Psychological Review*, 1913, p. 174.

⁷ Bertrand Russell, „On Propositions: What They Are and How They Mean“, *Logic and Knowledge, Essays 1901—1950*, London, 1956, p. 296.

⁸ *Ibid.*, p. 297.

Током времена су бихевиористи усавршили своју аргументацију. Они данас више не тврде да се психолошки ставови могу јавно проверити само ако су психолошки термини бихевиористички дефинисани. Све што се захтева да би они могли бити јавно проверени је то да треба да буду установљени психофизички закони захваљујући којима ће ставови о менталним догађајима фактички условљавати ставове о одговарајућим актима понашања.

Дакле, модерни бихевиористи су увидели да им ни најмање није потребно да, као Вотсон, улазе у онтолошка питања око постојања или непостојања слика, идеја и других менталних ентитета, већ да своје гледиште могу бранити чисто методолошким разлозима.

Леп пример оваквог модерног бихевиористичког прилажења проблемима налазимо код Чарлса Мориса.

„Истина је да је претходно објашњење (појма знака — М. М.) потпуно и намерно избегло сваку употребу „менталистичких“ термина при стварању семиотичке терминологије. Исто тако је истина да је менталистичко прилажење доминирало у историји семиотике и да оно увек изгледа многим мислиоцима као алтернатива којој треба дати преимућство пред прилажењем које је овде развијено.

Одбрана бихевиористичке семиотике не сме се погрешно разумети. Ми нисмо тврдили и не верујемо да су такви термини као што су „идеје“, „мишљење“, „свест“ и „дух“ — бесмислени. Нити смо ма у којем смислу порекли да један човек може да запажа своја осећања, или своје мисли, или своје снове, или своје знаке на начин који није могућ другим људима. Наша сврха је просто да унапредимо семиотику као науку, и та сврха једино одређује који основни термини треба да буду прихваћени за стварање семиотичке терминологије. Предмет спора није у избору између „ментализма“ и „бихевиоризма“, већ је искључиво методолошки проблем: јесу ли такви термини као што су „идеја“, „мисао“, „дух“ више или мање прецизни, интерперсонални и једнозначни него термини као што су „организам“, „стимулус“, „низ одговора“ и „диспозиција на одговор“? Бирањем последњих термина ми само изражавамо веровање да су они подеснији за научни напредак.“⁹

Овакво гледиште не може више бити погођено уобичајеним аргументима против бихевиоризма као што су били Раслови, којима се доказује постојање менталних аката и ентитета. Борба је пренета на методолошки и семантички план. Критично питање за бихевиоризам постало је питање избора појмовног апарата: Да ли су бихевиористички појмови заиста подеснији за научни напредак?

⁹ Charles Morris, *Signs, Language and Behaviour*, p. 28.

Семиотика Чарлса Мориса

Најзначајнија верзија бихевиористичке теорије значења може се срести у Морисовој *Науци о знацима* (семиотици).

Додуше, карактеристично је да у његовој семиотици сама категорија „значење“ не фигурира као један од основних термина. Он то образлаже на следећи начин: „Овај термин, довољно користан на нивоу свакодневне анализе, нема прецизност потребну за научну анализу. Објашњења значења обично бацају прегршт на мету феномена знака, док техничка семиотика мора да нас снабде с речима које су заострене стреле. „Значење“ означава ма коју фазу и све процеса оперисања знацима (*sign-process*) — статус знака, интерпретант, чињеницу денотације, оно што је означено, а често сугерира и менталне и вредносне процесе. Због тога је пожељно да семиотика елиминира тај термин и да уведе специјалне термине за различите чињенице које термин „значење“ не успева да разликује.“¹⁰

Са становишта практичне применљивости и комуникабилности, елиминација једног тако широко прихваћеног и значајног термина као што је „значење“ није препоручљива — као што уопште нису препоручљиве све оне језичке реформе које уносе сувише велике пертурбације у постојећу језичку праксу. Међутим, том поступку се не може ништа приговорити ако је довољно образложен, ако се тиме заиста нешто добија у прецизности и јасноћи.

Основни елементи процеса оперисања знацима јесу: *знак*, *интерпретор*, *интерпретант*, *денотација*, односно „*denotatum*“ и *сигнификација*, односно „*significatum*“.

Нарочито је од битног значаја дефиниција знака јер је у њој имплицитно садржана и концепција значења. Морис је увео низ помоћних појмова да би отклонио тешкоће с којима су се борили његови претходници бихевиористи при покушају дефинисања знака.

Тако, на пример, раније је знак одређиван као *стимулус-замена* (*substitute stimulus*) који изазива исте реакције као неки други објекат. Међутим, ова одредба је била фактички неистинита: звоно које означава ручак пас неће појести као што би појео ручак. Између знака и објекта, дакле, постоји (бар у већини случајева) једна *асиметричка релација*.

Даље, знак не треба дефинисати тако да интерпретација знака *мора* бити непосредно праћена неком телесном реакцијом. Човек који слуша шта му се говори најчешће не реагује симултано ни на какав спољашњи начин. Мора се, дакле, допустити *латентност реакције*.

¹⁰ Charles Morris, *Signs, Language and Behaviour*, p. 19.

Да би отклонио ове две тешкоће, Морис уводи, пре свега, појам *припремног стимулуса* (*preparatory stimulus*). То је сваки онај стимулус који „изазива одговор на нешто друго него што је он сам, уместо да изазове одговор себи самом“¹¹. „Под *стимулусом* се подразумева ма каква физичка енергија која делује на рецептор неког живог организма; извор ове енергије биће назван *стимулус-објекат* (*stimulus-object*).“¹² „Под *одговором* (*response*) се подразумева ма која акција неког мишића или жлезде.“¹³ (Ова последња дефиниција је нарочито критична за бихевиоризам.) Веома значајан појам у Морисовој теорији је појам диспозиције: „*Диспозиција* (*disposition*) да се одговори на нешто је такво стање неког организма у датом времену да под извесним допунским условима долази до одговора који је у питању.“¹⁴

Даље, поред директних одговора на неки стимулус као *циљ-објекат* (*goal-object*), постоје и *серије-одговора* (*response-sequence*).¹⁵ То су низови директних одговора који су мотивисани неком *потребом* (*need*) организма, а свршавају се одговором на стимулус-објекат као на циљ-објекат, тј. објекат који делимично или потпуно отклања потребу организма која је довела до серије-одговора.¹⁶ Тако, на пример, „низ реакција гладног пса који опази зеца, јури за њим, удари га и тако добије храну — јесте серија-одговора.“¹⁷

Најзад, „*фамилија-понашања* (*behaviour-family*) је ма која класа серија-одговора које су изазване сличним стимулусима-објектима и које се завршавају у овим објектима као слични циљеви-објекти за сличне потребе“¹⁸.

На основу овако широко и детаљно развијеног апарата помоћних појмова Морис на крају даје следећу дефиницију знака:

„Ако је ма шта, А, припремни стимулус који, у одсуству стимулуса-објекта који изазива серије-одговора извесне фамилије-понашања, узрокује диспозицију у неком организму да под извесним условима одговори серијама-одговора ове фамилије-понашања, онда је А знак.“¹⁹

Пошто је овако дефинисао кључни термин своје теорије, Морис одређује основне термине семиотике на следећи начин:

¹¹ H. L. Hollingworth, „Meaning and the Psycho-Physical Continuum“, *Journal of Philosophy*, No 20, 1923, p. 436.

¹² Morris, *op. cit.*, p. 8.

¹³ *Loc., cit.*

¹⁴ *Ibid.*, p. 9.

¹⁵ *Ibid.*, p. 9.

¹⁶ *Ibid.*, p. 9.

¹⁷ *Loc., cit.*

¹⁸ *Ibid.*, p. 10.

¹⁹ *Ibid.*, p. 10.

„Интерпретор (*interpreter*) је ма који организам за који је нешто знак.“

„Диспозиција интерпретора да на знак одговори серијама одговора исте фамилије-понашања биће *интерпретант* (*interpretant*).“

„Ма шта што би допустило завршавање серија-одговора на које је интерпретор диспониран биће названо *денотатум* (*denotatum*) знака.“ (Денотатум је на тај начин циљ-објекат који фактички задовољава диспозицију коју је знак изазвао.) „За знак се каже да *денотира* (*denotes*) један денотатум.“

Најзад, „они услови који су такви да све оно што их испуњава јесте неки денотатум биће названи *сигнификатум* (*significatum*) знака. За знак се каже да *сигнификује* један *сигнификатум*“²⁰.

Неодређеност неких појмова семиотике

Није тешко уочити, како по огромном броју уведених техничких термина, тако и по експлицитним, већ наведеним изјавама самог аутора (он говори о предности својих термина над менталистичким, упоређује их са „заоштреним стрелама“, верује да су једино они подесни за научни напредак), да ова теорија веома много претендује на прецизност, јасноћу и унутрашњу кохерентност.

У том правцу је заиста уложен огроман напор, и многи резултати семиотике веома стимулативно делују. Ова теорија утолико пре заслужује пажњу што је у основи материјалистичка.

Па ипак, баш с обзиром на велике претензије ове теорије, њене непрецизности, нејасности и недоследности се испољавају у двоструко оштром светлу.

Пре свега, неки појмови који су узети као основни, недефинисани појмови теорије далеко су од тога да буду јасни. Услед тога и неки од кључних дефинисаних појмова остају у знатној мери неодређени.

Тако, на пример, Морис није одредио значење веома важног термина *утицати* (*influence*), којим он изражава однос између стимулуса-знака и реакције интерпретора. Кад Морис каже да је један стимулус *припреман* уколико „утиче“ да дође до одговора на неки други стимулус, ово „утиче“ је веома неодређено. Блек је показао да се може наћи мноштво примера где неки стимулус утиче (на пример, каузално условљава) на касније понашање интерпре-

²⁰ *Ibid.*, p. 17.

тора, па ипак није знак и не означава (денотира, односно сигнификује) ништа.²¹

Термин *диспозиција* такође је далеко од тога да буде довољно јасно одређен. Кад се само каже да је то „такво стање неког организма у датом времену да под извесним допунским условима долази до одговора који је у питању“, то је толико широка одредба да у њу може да се укључи много шта што уопште није диспозиција. На пример, ако је у те допунске услове укључен директан стимулус, онда је одговор који је у питању директан, а није манифестација диспозиције. Морис не даје никакав прецизнији критеријум по коме би се могло судити о постојању или непостојању извесне диспозиције.

Исто тако, и термин *услов (condition)* има веома широко и неодређено значење и на неким местима се готово идентификује са „својствима“ и „карактеристикама“. Каже се, на пример, „они услови који су такви да све оно што их испуњава јесте неки денотатум биће названи сигнификатум знака“²². Даље се наводи да се термини *significata* односе само на „својства која нешто мора имати да би било означено знаком“²³. На пример, „знак ,или... или‘ има као свој сигнификатум — својство алтернативности“²⁴

Сигнификатум је у ствари појам који одговара Миловој конотацији, Фрегеовом смислу (*Sinn*), интензији, такозваном садржају појма (за разлику од обима) или, најзад, Персовој „дубини“ (за разлику од „ширине“). Међутим, овај термин је мање јасан од већине наведених термина. Што је још горе, он, због Морисове страсти за класификацијама, повлачи за собом цео низ још нејаснијих термина. Тако Морис каже: „Можда је пожељно да имамо специјалне термине за специјалне врсте ,сигнификата‘ које су укључене у знаке код разних модуса ,сигнификовања‘. Ми ћемо употребљавати *locatum*, *discriminatum*, *valuatum* и *obligatum* као знаке који означавају сигнификате идентификатора, дезигнатора, апрејзора и прескриптора.“²⁵

Додуше, читаоце који би се могли уплашити да се на овај начин свет насељава веома проблематичним ентитетима Морис настоји да умири тврђењем да се сви ови термини односе само на својства која нешто мора имати да би било означено (денотирано) знаком и да ова терминологија, „иако незграпна, није штетна и још увек је бихевиористичка по формулацији“²⁶

²¹ Black, „The Semiotic of Charles Morris“, *Language and Philosophy*, Ithaca, New York, II pr., 1952, p. 176.

²² Charles Morris, *Signs, Language and Behaviour*, p. 17.

²³ *Ibid.*, p. 67.

²⁴ *Ibid.*, p. 157.

²⁵ *Ibid.*, p. 67.

²⁶ *Loc., cit.*

Међутим, ово последње је доиста тешко уочити. Парадоксално је кад се, ради обезбеђења тачности и интерсубјективности резултата, веома стриктно, могло би се рећи крајње пуритански, избегавају „менталистички“ термини (који се односе на процесе којих је свако непосредно свестан) а при том се у терминологију укључују термини не само нејасни, него и некритично-реалистички и метафизички чије постојање се не може проверавати ни интроспективно ни интерсубјективним посматрањем. Једна суштинска недоследност у примени емпиријских научних метода је ту очигледна.

Бихевиористичка теорија значења — уска и сиромашна основа за објашњавање људске симболичке активности

Појмовни апарат који је Морис у својој семиотичкој теорији развио сувише је уска и сиромашна основа за третирање виших форми људске симболичке активности, и то (1) због његовог биологизма и (2) због инхерентних слабости у самом бихевиоризму.

Морис је тежио максималном уопштавању — зато је говорио о знацима уопште, а не само о симболима, зато је свуда узео термине који су довољно општи да се могу односити и на оперисање знацима у животињском свету, а не само у људском друштву. То је резултат његове биологистичке оријентације, коју је експлицитно поменуо већ у првој глави свог рада: „Ова студија је заснована на убеђењу да наука о знацима може бити најкорисније развијена на биолошкој основи и специфично у оквиру науке о понашању...“²⁷

Морисова теорија је још једанпут потврдила старо искуство да оно што се развије на биолошкој основи не може никад објаснити појаве на квалитативно различитом и вишем нивоу људске, друштвене стварности (као што ни теорије развијене на физичкој и хемијској основи не могу бити адекватно примењене на сложеније и квалитативно друкчије биолошке појаве). Његов појмовни апарат (циљеви-објекти, стимулуси, одговори, потребе) релативно добро функционише у односу на псе, пацове, зечеве и мишеве. У њиховом животу заиста доминантну улогу играју знаци које можемо назвати стимулусима; њихове реакције су заиста редовно „акције мишића и жлезда“; очигледна је непосредна потреба за циљем-објектом који ће ту потребу делимично или потпуно задовољити.

Међутим, тај апарат потпуно отказује послушност кад се примени на више форме људске симболичке активности.

---

²⁷ *Ibid.*, p. 2.

У људском животу знаци су обично симболи. Они најчешће не стимулирају телесне акције. Док читамо какав добар роман, или у галерији стојимо пред неком скулптуром, или слушамо музику на концерту — наши мишићи и жлезде нормално мирују, односно не показују никакву активност специфичне врсте, изазвану баш датим симболом. Наш аплауз или речи дивљења или критике које изговоримо људима који су с нама — веома мало откривају од изванредно сложеног значења које знаци ове врсте могу имати. Па и кад дође до телесних реакција, оне су нормално праћене врло сложеним унутрашњим психичким процесима интерпретације.

Кад неко у позоришту викне „Ватра!“, само најпримитивнији људи готово рефлексно полете ка најближем излазу. Цивилизован и друштвен човек доживеће један комплексан психички процес у коме ће разне представе бити помешане с осећањем страха, али и с осећањем људског достојанства које ће га спречити да се понаша кукавички, затим с осећањем сажаљења према деци и старцима итд. Поред импулса за бежањем, он ће осетити и импулс да се учини нешто за спречавање панике, да се помогне у гашењу ватре итд.

У највећем броју случајева људског оперисања знацима не постоји никаква непосредна потреба за „циљем-објектом“. Блек с правом пита: „Где су ти циљеви-објекти које је неко, чувши реч „црн“, диспониран да тражи? И треба ли да претпоставимо да је нека *специфично* људска потреба задовољена или отклоњена тиме што смо дошли до поседовања неког црног предмета независно од свих других карактеристика које он има?“²⁸

Чињеница је да веома много објеката означених неким знаком нису никакви циљеви-објекти који треба да задовоље потребе интерпретора. И не само то — многи знаци уопште и не означавају никакве реалне објекте који би могли да функционишу као циљеви. То важи за све знаке који се односе на фиктивне објекте, а исто тако и за све знаке који се односе на догађаје у прошлости. У свим овим случајевима бихевиористичка теорија се не може применити.

Видимо, дакле, да Морисова семиотичка теорија, не само због своје биологистичке оријентације, већ и због неких слабости основних принципа бихевиоризма уопште, пружа сувише уску и сиромашну основу да би могла да објасни човекову симболичку активност и посебно његову комуникацију. Ову чињеницу је, поред Блека, истакао и Ејер у свом реферату на XII интернационалном филозоф-

²⁸ Black, „The Semiotic of Charles Morris“, *Language and Philosophy*, Ithaca, New York, II pr., 1952, p. 175.

ском конгресу у Венецији: „Ма у којој интерпретацији (бихевиористичка — М. М.) теорија је прикладна за извесне прости случајеве, али јој веома много недостаје да би утврдила нужне услове које један знак треба да испуњава да би имао значење.“²⁹

Бихевиоризам и ментализам

Веома су занимљиви и у великој мери тачни приговори које бихевиористима упућују присталице „ментализма“. По менталистима бихевиористи се боре да се нигде експлицитно не позову на неки менталистички појам, док у пракси често морају да такве појмове имплицитно подразумевају.

Тако, на пример, организам који реагује на извешан знак мора, пре свега, *бити свестан* извесне практичне сврхе, затим, он мора *веровати*, дакле опет бити свестан, да ће баш понашање одређене врсте остварити ту сврху и, најзад, он мора *знати* да су дати извесни услови под којима његово понашање може заиста водити постављеном циљу.

Због тога је Дикас³⁰ предложио да се одредба знака допуни на следећи начин: „Ако инсистирамо на томе да се појам ‚знак‘ дефинише као функција непосредно опажљивог понашања једне особе, дефиниција би морала да буде оваква: *S* је знак објекта *O* за интерпретора *I* уколико присуство *S* — заједно с намерама врсте *P* у *I* и са веровањем од стране *I* да су околности врсте *C* и са веровањем да би под таквим околностима понашање врсте *B* водило остварењу тих намера — узрокује да се *I* понаша на начин *B*.“

По оваквој дефиницији, *бити знак нечега* је функција која зависи од четири променљиве. Само једна од њих је понашање датог субјекта које могу посматрати и други људи. Остале три су менталног карактера (свест о намерама, вера у целисходност одређене врсте понашања, знање потребних услова за успешну практичну акцију), тј. директно су познате само датом субјекту помоћу интроспекције. Други људи их могу знати тек касније и индиректно, судећи по његовим телесним акцијама.

Морис се од овакве критике бранио на следећи начин: Иако су веровања и друга ментална стања нешто што претходи активном понашању субјекта, наука не распо-

²⁹ Alfred Ayer, „Meaning and Intentionality“, *Relazioni Introductive del XII Congresso Internazionale di Filosofia*, Sansoni-Firenze, 1958, p. 151.

³⁰ Ducasse, „Some Comments on C. W. Morris's Foundations of the Theory of Signs.“, *Philosophy and Phenomenological Research*, № 3. 1942, pp. 49—52.

лаже никаквим средствима за њихово објективно испитивање. Зато у свим случајевима где се јави питање да ли је неки објекат А за датог интерпретора знак који замењује неки други објекат а не постоје никакве спољашње физичке реакције интерпретора од којих би се у процесу испитивања могло поћи — научник мора одговорити да не зна да ли је А знак. У оним случајевима где такве реакције постоје није потребно прибегавати менталним стањима и процесима; они се могу потпуно заменити физичким процесима у којима се манифестују.

На тај начин спор између менталиста и бихевиориста доводи до следећег закључка: Први, тежећи да обухвате процес оперисања знацима у свој његовој комплексности, превазилазе чисто емпиријске методе проучавања. Због тога им бихевиористи пребацују склоност ка спекулативности и метафизици — једном речју, ка ненаучности.

С друге стране, бихевиористи се методолошки ограничавају на чисто емпиријске методе директног интерсубјективног опажања, експериментисања и мерења. Они желе да од теорије знакова створе егзактну науку; међутим, услед сувише ригорозног ограничавања врста чињеница које долазе у обзир за научна истраживања, они не успевају да објасне многе сложеније (тј. вишег реда) процесе оперисања знацима. Зато су менталисти, и поред свих својих грехова, у праву кад им пребацују површност и вулгарност.

Свет значења људских симбола се заиста ни онтолошки ни методолошки не може ограничити само на физичко понашање.

ЧЕТВРТА ГЛАВА

ПРАГМАТИЧКА ТЕОРИЈА ЗНАЧЕЊА

За разлику од позитивистички оријентисаних бихевиориста, односно функционалиста (какви су, на пример, филозофи Оксфордске школе), који само језичко понашање — употребу симбола узимају као критеријум значења, и за разлику од биологистички и психологистички оријентисаних бихевиориста (какви су, на пример, семиотичари), који људско понашање свODE на активности мишића и жлезда, — са становишта прагматизма се значење језичких израза манифестује у целокупној људској пракси.

Принцип прагматизма Чарлса Сандерса Перса

Творац прагматизма као филозофске методе био је Чарлс Сандерс Перс. Термин „прагматизам“ има за Перса друкчије значење од оног које је везано за Џемсов прагматизам као филозофски правац. Док је касније за Џемса прагматизам, пре свега, једна индивидуалистичка и ирационалистичка теорија истине, термин „прагматизам“ за Перса значи „методу утврђивања значења тешко разумљивих речи и апстрактних концепција.“¹

Сврха изграђивања ове методе била је код Перса елиминисање бесмислених спекулативних термина и концепција. Треба овде рећи да Перс није био против апстракција и против метафизике уопште — као модерни позитивисти.² Он је, штавише, сматрао да апстракције, кад имају смисла,

¹ Charles Sanders Peirce, *Collected Papers*, v. V, § 464.

² „Метафизика, чак и рђава метафизика, у ствари почива на опажањима, без обзира да ли свесно или не. Једини разлог што ово није универзално признато јесте да она почива на врстама појава којима је искуство сваког човека толико засићено да им обично не поклања посебну пажњу.“ (*Collected Papers*, v. VI, § 2)

Перс је одбацивао онтолошку метафизику „чији су сви докази месечева светлост“, али је веровао у могућност једне про-

одговарају извесним општим тенденцијама саме стварности — законима.³ Цео један том од укупно шест томова његових *Сабраних списа* је посвећен проблемима „научне метафизике“.

Перс се, тако, није слагао са субјективно-идеалистичким емпиристичким критеријумима за елиминисање метафизике и већ један од својих најранијих радова посветио је критици Берклија⁴. Он је сматрао да би Берклијев критеријум одређивања значења апстрактних формула и термина (могућност да се створи ментална слика, идеја, која би овој апстракцији одговарала) елиминисао низ изванредно значајних појмова модерне науке, нарочито математике (на пример, негативну количину, имагинарни број, инфинитезимал итд.). На тај начин наука би била толико упрошћена да многе тешке проблеме више уопште не би могла да реши.

Перс зато предлаже једно боље правило за избегавање језичких конфузија и обмана. Треба обратити пажњу на практичке ефекте ствари:

„Ако сам научио неку неразумљиву формулу која тако утиче на моје памћење да ме у сваком појединачном случају оспособљава да делама као да имам једну општу идеју, какве користи може бити од прављења разлике између такве неразумљиве формуле и неке идеје?“⁵

Целог свог живота Перс је развијао ту основну идеју коју је назвао принципом прагматизма: један симбол има значење само ако смо, захваљујући њему, у стању да деламо на изванредно одређен начин.

Пошто ниједан знак ни формула не постоји *in vacuo*, већ само у систему знакова, ми у ствари увек имамо посла с извесним хипотезама које претендују на то да означавају извесна знања. Међутим, да бисмо разумели значење овакве једне хипотезе, да би нам она давала ма какво позитивно обавештење, мора се имати нека евиденција која би говорила за њу или против ње. *Бар један део* ове евиденције, релевантне за дату хипотезу, мора се добити као резултат планског и сврсисходног *делања* (експеримента и сваке друге праксе уопште). Овим практичким *делањем* морају бити проверене бар неке од последица дате хипотезе. Про-

чишћене метафизике која би се бавила најопштијим питањима у вези с реалним чињеницама. (*Op. cit.*, v. V, § 423)

³ Перс је инсистирао на томе да свака „експерименталистичка теорија значења као што је прагматичка, претпоставља да постоје опште тенденције или општи закони који делују у природи“. Перс уопште тврди да је његов прагматизам заснован на једној посебној верзији реализма. (*Op. cit.*, v. V, § 503).

⁴ Приказ Фрезеровог издања Берклијевих дела у *North American Review*, v. 113 (1871, p. 449—72).

⁵ *Loc. cit.*

веровање, дакле, не мора бити обавезно директно, али, уколико га није могуће обавити чак ни на индиректан начин, не може се ништа рећи о значењу датог апстрактног термина, и он треба да буде елиминисан из научног језика.

Персово гледиште се може илустровати на примеру с термином „ген“. Шта значи реч „ген“? Треба узети један став у коме се тај термин појављује, на пример: „Гени су саставни делови хромозома.“ Тај став је хипотеза уколико постојање gena није већ праксом проверено и самим тим значење термина „ген“ утврђено. Из ове хипотезе следи да мора постојати и неки експериментални начин да се запазе или издвоје делови хромозома који су јединице наслеђа. Уколико пође за руком да се то и практично реализује, тј. да се извесним операцијама заиста добију делови хромозома који обављају одређену функцију при наслеђивању, оправдано је термину „ген“ приписати значење дела хромозома итд. У противном, треба сматрати да је то спекулативан термин без правог научног значења.

Све доде је Персова концепција изванредно значајна и потпуно прихватљива. Тврди се само то да је за један симбол, да би имао значење, неопходно да ставови у којима се он појављује имају последице које се праксом могу проверити. И то је заиста тачно. Међутим, Перс иде и даље па тврди да се значење једног симбола и своди искључиво на ове практичне последице. Тако, на пример, у његовом чланку *Како да учинимо наше идеје јасним* (1878)⁶ налази се следеће место (које је касније постало чувено као полазна тачка за изграђивање прагматичке доктрине Вилема Џемса):

„Посматрајмо какве ефекте објекта наше концепције можемо замислити и какве су њихове могуће практичне последице. Онда је наша концепција тих ефеката *целина наше концепције* објекта.“

Критика Персовог прагматизма

Одмах пада у очи једностраност истицања да се *целина* наше концепције (тј. целина значења једног симбола) своди на практичне ефекте. Ова једностраност постаје још јаснија у једној другој формулацији где Перс додаје:

„*Сума* ових практичних последица конституисаће целокупно значење те концепције.“⁷

Ово становиште Перс је понављао и у другим списима из тог периода, тврдећи, на пример, да „значење ма којег

⁶ Peirce, „How to make our ideas clear“, *Coll. Papers*, v. 5, § 2.

⁷ *Ibid.*, v. V, § 9.

става мора бити у општем опису свих експерименталних појава које тврдња става виртуелно предвиђа⁸.

Међутим, најчешће ми нити можемо да саставимо неку потпуну листу свих практичних последица нити нам је то потребно.

1. Ми не можемо да их све побројимо јер су оне често неисцрпне. Перс је за пример узео врло прост случај хемијског елемента литијума. Он је набројао неких двадесетак операција које један хемичар треба да изведе да би добио литијум и закључио је да се у суми тих операција исцрпљује целокупно значење термина „литијум“. Међутим, иако је Перс изабрао један од најповољнијих могућих случајева за потврду своје тезе, његова листа не садржи све практичне операције. Хемија је од Персовог времена до данас огромно напредовала, знатан број изотопа свих хемијских елемената је откривен и ниједна генетичка дефиниција помоћу практичних последица не би данас била сматрана потпуно исцрпном, прецизном и недвосмисленом. Сам по себи, овај аргумент нема одлучујући значај јер му се може приговорити да се значења наших симбола развијају и да се упоредо с повећавањем броја практичних последица проширује и обогаћује значење термина „литијум“. Па ипак, има нечег натегнутог у тези да свака нова практичка последица једног симбола проширује његово значење. Да ли заиста изградња сваког четворособног стана, четвороседног аутомобила, четворофазне ракете, свака фудбалска утакмица на којој је један од противника дао четири гола — повећава значење симбола „четири“?

У неким сложенијим случајевима Персов захтев да се значење сведе на скуп практичних последица граничи се с апсурдом. Значење једне уметничке слике или песничких симбола не може се изразити никаквом сумом практичних последица.

2. С друге стране, ми не само што не можемо него и не морамо да састављамо ове бескрајно дуге листе. Значење многих апстрактних термина може бити довољно објашњено на начин који предлаже синтактичка теорија — њиховим довођењем у везу с другим терминима чије значење је већ претпостављено. Једино ти други термини треба да имају практично значење у Персовом смислу, а у том случају имаће га и први, само посредно, а не директно.

Сем тога, за утврђивање практичног значења извесних основних термина довољне су неке круцијалне практичне операције, које доводе до искустава која се никаквом хипотезом не могу објаснити и помоћу којих проверавамо постојање извесних објеката. После тога, полазећи од ових

⁸ *Ibid.*, v. V, § 427.

објеката, утврђујемо значења сложенијих и општих симбола. Они представљају скраћенице великог броја практичних операција. Зато се ми можемо увек на њих позивати кад одређујемо значења апстрактних термина, уместо да састављамо бескрајне листе њихових практичних последица. Тако, на пример, требало би навести бескрајно велики број операција производње, размене и употребе којима би се исцрпило значење термина „роба“. У ствари, тај термин постаје јасан већ онда кад се наведу опште карактеристике неких основних објеката на које се он односи. Објекти (онакви какве их ми знамо) у ствари су закључци праксе која је безброј пута поновљена. Њихово увођење у теорију значења јако упрошћава дефинисање значења, али тиме истовремено и доследни прагматизам бива превазиђен неком врстом критичко-реалистичке семантичке теорије.⁹

Прагматичка теорија значења има још један битан недостатак. Сам термин „практичке последице“ садржи различита значења већ према томе шта је циљ извесне практичне активности.

Упитајмо се, на пример, шта је значење термина „нафта“ кад се оно изрази практичним последицама. Имамо скупове врло различитих практичних последица у зависности од интереса разних група људи. Један скуп ће у значење термина „нафта“ укључити: организовање експлоатације нафте, борбу да се повећа политички утицај у земљи која поседује изворе нафте, одржавање војних база, шпијунску делатност, пропаганду, искрцавање трупа „ради заштите мира у том делу света“ итд. Други скуп ће укључити акције као што су: демонстрације против странаца, саботажа на нафтоводима, дипломатски преговори, атентати, рушење постојећег режима итд. Трећи скуп ће укључити операције које геолози морају да предузму да би нафту нашли. Четврти скуп ће укључити операције које хемичари у лабораторији морају да изведу да би испитали хемијски састав нафте. Итд., итд.

Да ли се у значење термина „нафта“ може укључити све ово? То би се тешко могло рећи. Многе од наведених практичних операција не говоре толико о самој нафти колико о онима који изводе те операције, иако су све оне у вези с нафтом и улазе као елементи у субјективне интерпретације које термин „нафта“ добија од стране ових или оних појединаца или друштвених група. Ове интерпре-

⁹ Перс није доследни прагматист. Иако је веома много инсистирао на одређивању значења помоћу практичних операција и често идентификовао значење са њиховом сумом, он није негирао постојање објеката и на неким местима их је чак претпостављао у самој дефиницији принципа прагматизма (*Coll. Papers*, v. V. § 2). У суштини је он био реалист.

тације су често произвољне и међусобно противречне, а у сваком случају нису интересантне чак ни са лингвистичког а камоли са логичког становишта. За утврђивање објективног значења једног термина за филозофију су интересантне само оне практичке акције које су усмерене у правцу задовољавања интереса *друштва као целине*. То су, у првом реду, све оне акције помоћу којих се утврђује и проверава објективна истина научних ставова у којима се дати термин појављује као саставни елемент.

Кад овде говоримо о објективно-истинитим ставовима, ми претпостављамо да они задовољавају и извесне теоријске критеријуме поред практичних. На основу тога сматрамо да су они релативно адекватни објективној стварности.

Инструментализам Џона Дјуија

У филозофији XX века најзначајнији представник прагматизма у теорији значења несумњиво је Џон Дјуи. Он је био под изванредно снажним утицајем Чарлса Сандерса Перса.¹⁰ Мало је рећи да је ту био у питању само „афинитет“, као што то на уобичајено опрезан, енглески начин каже писац (иначе изврсне) књиге о Персу — Гали¹¹; у ствари, однос Дјуија према Персу сличан је односу Расла према Фрегеу. Ова два бриљантна духа (вероватно највећи филозофи прве половине XX века) највећи део својих идеја у области теорије језика и симболичке логике усвојили су од своја два мање славна — иако не мање генијална претходника, који су сигурно два највећа логичара XIX века.

С друге стране, утицај званичног творца прагматизма Виљема Џемса на Дјуија био је незнатан. Као и Перс, који се одрекао свог сопственог термина „прагматизам“ и своју доктрину назвао „прагматикализмом“ да би избегао могућу збрку, тако је и Дјуи „сматрао препоручљивим да избегава употребу речи „прагматизам“ како не би дошло до неспоразума и многих бесплодних распри“. Ипак, у једном смислу речи и Дјуи себе експлицитно сматра прагматистом:

„У правој интерпретацији „прагматичког“, наиме ако је његово значење у томе да су функције ставова последице неопходног проверавања њихове ваљаности, ако су ове последице операционо установљене, и ако су такве да ре-

¹⁰ Дјуи је био први који је скренуо пажњу шире јавности на Перса у чланку „Прагматизам Перса“ (1915). Годину дана пре тога Перс је умро скоро непознат.

¹¹ Gallie, *Peirce and Pragmatism*, Edinburgh, 1952, p. 31.

шавају специфичан проблем који је операцију изазвао, онда је текст који следи потпуно прагматичан.¹²

Дјуи је морао одбијати Џемсов ирационализам, његово занемаривање улоге теорије у процесу истраживања.¹³ Међутим, рационалност је Дјуи схватао на потпуно оригиналан начин, као „уопштenu идеју релације средство — циљ“.¹⁴ Она треба да се састоји у томе што ће се употребљавати управо она средства која ће с максимумом вероватноће утврдити последице које су намераване. С обзиром на то, „све логичке форме су схваћене као примери релације између средстава и циљева у једном ваљано контролисаном истраживању“.¹⁵ Управо због овог наглашавања инструменталне природе мишљења, а то за Дјуија увек значи — језика и језичких значења, варијанта прагматизма специфична за Дјуија назива се *инструментализмом*.

Мало је филозофа који су толико као Дјуи били свесни огромне биолошке и друштвене улоге језика и симболизма уопште. Откриће симболâ сматрао је Дјуи највећим открићем у историји човека. Наводећи мишљење антрополога Франца Боаса да су организовани артикулисани говор и употреба оруђа две главне одлике човека у односу на животињу, Дјуи чак на прво место ставља „оруђе над оруђима“ — језик.¹⁶ Примена оруђа већ претпоставља давање упутстава и саопштавање помоћу говора.¹⁷ Од свих функција језика, Дјуи нарочито инсистира на комуникацији, коју уопште сматра „условом свести“.¹⁸ „Суштина језика није ‚изражавање‘ нечег претходног, а најмање изражавање претходног мишљења. Суштина језика је комуникација, утврђивање кооперације у активности у којој постоје партнери и у којој је делатност сваког појединца модификована и регулисана партнерством. Не разумети — значи не сложити се у акцији.“¹⁹

Дјуи уопште пориче егзистенцију мишљења као неке чисто духовне делатности. У својој *Логичи* Дјуи каже да он лично сумња да нешто што би могло да се назове мишљењем има стриктно психичку егзистенцију.²⁰ Излажући своје схватање мишљења и комуникације, он оштро критикује трансцендентализам и супранатурализам какав се може срести код објективних идеалиста од Платона до

¹² John Dewey, *Logic, Theory of Inquiry*, Preface, New York, 1938, p. IV.

¹³ *Ibid.*, p. 10.

¹⁴ *Ibid.*, p. 11.

¹⁵ Dewey, *Essays in Experimental Logic*, p. 93.

¹⁶ Dewey, *Experience and Nature*, Chicago — London, 1926, p. 186.

¹⁷ *Ibid.*, p. 168.

¹⁸ *Ibid.*, p. 187.

¹⁹ *Ibid.*, p. 179.

²⁰ Dewey, *Logic, Theory of Inquiry*, p. 51.

Дјуијевог претходника у америчкој филозофији — Џосије Ројса. Полазећи од претпоставке *појединачних* духова који постоје по себи, као нешто примарно и апсолутно, и чија је функција да контемплирају и сазнају, немогуће је објаснити чињеницу њихове *међусобне комуникације*. Зато се морало прибећи постулату једног трансценденталног, супранатуралног „ја“ које сва ова појединачна „ја“ прожима и духовно уједињује. Међутим, на овај начин се у филозофију уносе елементи мита. Кад се на крају ово супранатурално и супраемпиријско „ја“ објасни као заједница појединачних „ја“ (што је учинио Ројс), „круг се вратио емпиријској чињеници од које се могло лепо почети; међутим, интервенција с укључивањем трансценденталног „ја“ постаје крајње непријатна ствар (*a plague*). Она изолује заједницу „ја“ од њихове природне егзистенције и, да би природу поново довела у везу с духом, принуђена је да је сведе на систем жеља, осећања и мисли“.²¹

Дјуи исто тако одбацује и субјективни идеализам који је „формулисао проблем логике као проблем везе логичке мисли с чулним материјалом“.²² Претпоставка да мишљење оперише „датим“ чулним подацима „монструозна је прерасуда“.²³ Подаци запажања релевантни за мишљење увек су одабрани (*selected*) и морају да буду проверени (*tested*). Подаци, дакле, нису нешто *дато* (*givens*), већ нешто *узето* (*takens*).²⁴

У ствари, да би се мишљење објаснило, треба узети у обзир целокупну ситуацију у којој се човек налази, цео комплекс његових односа: и према околини која поставља пред њега проблеме и према другим људима с којима комуницира и сарађује да би спољашњу околину својим деловањем трансформисао. Идеалистичка логика је „превидела битну одлику логичког мишљења: контролу околине ради људског прогреса и благостања“.²⁵ Међутим, (1) мишљење се не може одвојити од делања²⁶, (2) елементи који у њему учествују потпуно су природни (због тога се Дјуијева теорија комуникације назива „натуралистичком“) и (3) мишљење има инструментални а не трансцендентални карактер:

²¹ Dewey, *Experience and Nature*, p. 168.

²² Dewey, *Essays in Experimental Logic*, p. 21—22.

²³ Dewey, *Logic*, p. 428.

²⁴ Dewey, *The Quest for Certainty, A Study of the Relation of Knowledge and Action*, New York, 1929, ch. 7.

²⁵ Dewey, *Essays in Experimental Logic*, p. 21—22.

²⁶ По Дјуију прављење разлике између сазнавања и делања одговара само једној посматрачкој, контемплативној теорији сазнања. „Само сазнање је једна врста акције“ и помоћу ове акције треба дефинисати сам дух. (*The Quest for Certainty, A Study of the Relation of Knowledge and Action*, pp. 22, 23, 167, 279).

„Мишљење је инструмент контроле околине, контроле која се обавља помоћу аката који не би били предузети без претходног рашчлањавања једне сложене ситуације у несумњиве елементе и пратеће пројекције могућности... Мишљење... је име догађаја и аката који сачињавају процесе аналитичке инспекције и пројектованог проналажења и проверавања... Ови догађаји, ови акти, потпуно су природни... Мишљење је оно што неке од актуалних егзистенција чине.“²⁷

У складу с тим, Дјуи пориче да је мишљење процес који се обавља само у кори великог мозга: „и руке и ноге, апарати и оруђа свих врста исто толико су део мишљења колико и промене у мозгу“²⁸.

Нарочито је велика улога језика у мишљењу. Без језика мишљење уопште не би било могуће — човек би остао у сфери непосредног, квалитативног, текућег. Да би неки елеменат могао да се издвоји и интенционално употреби, он се најпре мора фиксирати неким лако обновљивим и рекурентним актом који организам може да контролише, као што је гест, изговорени знак.²⁹ Без језика, као и без других оруђа, човек нема никаквог начина да разликује непосредне егзистенције од ма каквих потенцијалних ефеката. Класична филозофија је углавном превиђала ову тесну везу језика и мишљења. Најпре су Грци идентификовали структуру језика са структуром ствари, апстрахујући друштвену природу језика. У модерној филозофији откривен је свет унутрашњег искуства и мишљења, али се није схватило да је овај свет зависан од језика. Сматрало се да језик само преноси или изражава запажања и идеје које имају примарну и независну егзистенцију. „Улога знакова у стварању размишљања, предвиђања и памћења је заобиђена. Услед тога идеје постају мистериозан паралелни додатак физичким догађајима, без везе и без моста од једног ка другом.“³⁰

У борби против одвајања мишљења и језика, односно говора, Дјуи је отишао у другу крајност: свео је прво на друго. Поред „јавног говора“, он разликује и „онај прелиминарни говор који се назива мишљењем“.³¹ „Потпуно је вероватно“ — развија он ову мисао — „да су идеје које је Хјум налазио у константном току кад год је посматрао себе — биле сукцесија речи исказаних безгласно.“³²

²⁷ Dewey, *Essays in Experimental Logic*, p. 30—31.

²⁸ *Ibid.*, p. 14.

²⁹ Dewey, *Experience and Nature*, p. 186—187.

³⁰ *Ibid.*, p. 168—169.

³¹ *Ibid.*, p. 166.

³² *Ibid.*, p. 169—170.

Овом тезом Дјуи је извршио снажан утицај на многе емпиричаре. Још очигледнији и непосреднији је његов утицај на биологистички оријентисане бихевиористе типа Чарлса Мориса. Дјуи је свој натурализам у теорији језика, мишљења и комуникације довео до крајњих консеквенци тезом о мишљењу као одговору (*response*) на изванредан специфичан стимулус.³³ Он је био уверен да је с натуралистичког гледишта то једина алтернатива схватању мишљења као нечег „по себи“. Мишљење не би могло да се схвати ни као „стање свести“ ни као „серија функционалних операција свести“, већ као интраоргански догађај изазван неким специфичним екстраорганским стимулусом. Спољашњи стимулус је овде редовно нека тешкоћа у спољашњој ситуацији, појава неспојивих чинилаца у њој, што рађа напетост која мора бити разрешена акцијом. Мишљење је при том *средство* које припрема један одложени (*delayed*) али адекватнији одговор.

У оваквом контексту развио је Дјуи своју инструменталистичку теорију по којој је значење метода акције, правило за практичну делатност. Значење није за Дјуија нека објективна ментална суштина, али није ни чисто приватног карактера — „својство аветињских психичких егзистенција“.³⁴ Значење је, пре свега, својство понашања, па тек онда својство објеката: „Значење заиста није психичка егзистенција, оно је у првом реду својство понашања, а у другом реду својство објеката. Али понашање чији је оно квалитет јесте нарочито, кооперативно понашање... Поседовање способности ангажовања у таквој активности јесте интелигенција.“³⁵

Значење је операција којом организам у датој природној околини открива однос присутних података према неким другим сугерираним подацима. Схватити значење — значи схватити узајамно деловање, предвидети у које сврхе једна ствар може да се употреби. Битно је за значење једног симбола да организам који га разуме не дела само инстинктивно, по навици, већ је у стању да преноси искуства на нове услове, да на тај начин антиципира будућност. „Значења су правила за употребу и интерпретирање ствари, при чему је интерпретирање увек одређивање могућности неке последице.“³⁶

Из ових текстова сасвим је јасна Дјуијева прагматичка и бихевиористичка оријентација. У њеном оквиру Дјуи је био свестан опасности од субјективизма којим је Џемсов прагматизам био тешко оптерећен. Зато је он веома много инсистирао на *објективном* карактеру значења:

³³ Dewey, *Essays in Experimental Logic*, p. 93.

³⁴ Dewey, *Experience and Nature*, p. 189.

³⁵ *Ibid.*, p. 179.

³⁶ *Ibid.*, p. 188.

„Значење је објективно и универзално. Настајући као плански организована или комбинована метода употребе или уживања ствари, оно назначује неку могућу интеракцију, а не неку ствар у изолованој појединачности...

„...Значења су објективна јер су *начини природног узајамног деловања*, таквог узајамног деловања које, мада се обавља у првом реду између органских бића, укључује у себе и ствари и енергије спољашње живим створењима.“³⁷

С друге стране, имајући у виду један други крупан недостатак Џемсовог прагматизма, Дјуи је желео да искључи и сваку могућност да се његова теорија индивидуалистички тумачи. Битно је за свако значење да оно настаје у процесу комуницирања и кооперације. Један звук, гест или написани знак „постаје реч добијајући значење, а он добија значење кад његова употреба успоставља једну истинску заједницу акције“.³⁸

„... Тако је свако значење генеричко или универзално. Оно је нешто заједничко говорнику, слушаоцу и ствари на коју се говор односи. Оно је универзално и као средство за уопштавање. Јер значење је метода акције, начин употребе ствари као средства за неко заједничко остварење, а метода је општа, иако су ствари на које се она примењује појединачне.“³⁹

До општости значења се, по Дјуију, не долази упоређивањем предмета и издвајањем онога што им је заједничко — као што се то сматрало у аристотеловској логици. На тај начин се само може проверавати предложена проширена примена једног правила. Првобитно проширење неког значења његовом применом на нове случајеве обавља се спонтано: „Једно новостечено значење се форсирано примењује свуда где нема очигледног отпора (као што дете употребљава једну нову реч). Значења се ка новим случајевима сама крећу“⁴⁰ (*are self-moving* — овај термин је очигледан остатак некадашњег Дјуијевог хегелијанства).

Анализа Дјуијеве теорије значења

Мало је теорија значења у савременој филозофији у којима се може наћи толико позитивних елемената као што је то случај с Дјуијевим инструментализмом, односно натурализмом. Наравно, Дјуи је историјски дошао после Хегела, Маркса и Перса и користио се њиховим резултатима више него иједан значајан савремени филозоф на Западу.

³⁷ *Ibid.*, p. 189—190.

³⁸ *Ibid.*, p. 184—185.

³⁹ *Ibid.*, p. 187.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 188.

Без претензије да се исцрпно опише утицај ових мислилаца на Дјуија, може се рећи да се корени Дјуијевог *динамичког* прилажења логичким и гносеолошким проблемима (што се огледа и у теорији значења кад он говори о развијању и самокретању значења) налазе у Хегеловој дијалектици — мада је не мање на Дјуија утицао и Дарвинов еволуционизам (целокупна Дјуијева филозофија је у знатној мери биологистички фундирана).

У Дјуијевој инсистирању на *делатности, пракси* као основи и резултату мишљења, коју он (нарочито у зрелијим делима где се првобитни биологизам почео да губи), за разлику од Џемса, схвата не само као појединачну интеракцију с природном околином, већ и као друштвену кооперацију и комуникацију, несумњиво се огледа Марксов утицај. Могло би се с пуно права тврдити да је Дјуи више учинио за детаљну разраду Марксових Теза о Фојербаху (нарочито прве тезе) него већина савремених марксиста. Друга је ствар што је Дјуи при том претерао и што је хипостазирао праксу као процес узајамног деловања на рачун објеката који у том узајамном деловању учествују.

О Персовом утицају на Дјуија већ је било речи. Тај утицај се испољава у начину третирања специфичних проблема теорије знакова и значења, нарочито у негирању ментализма, објашњењу мишљења као оперисања знацима (говора) и инсистирању на улози навика у конституисању значења.

Слабости Дјуијевој теорије не леже толико у оном што он каже (то су углавном тачне ствари) колико у оном што он пропушта да изнесе и намерно занемарује.

Његова објашњења, пре свега, нису довољно јасна. Нејасан је његов појам *спољашње околине* коју човек трансформише у складу са својим интересима, а која је потпуно неоформљена (све форме, наводно, човек ствара у процесу истраживања⁴¹). Немогуће је чак и замислити једну *одређену* ситуацију у којој се човек налази, једну *одређену* околину коју он својим делањем трансформише, а да та ситуација, та околина не буде на неки начин структурирана. (О томе ће још бити речи доцније у критици операционализма.)

Даље, нејасан је појам мишљења. Изврсна је Дјуијева критика трансцендентализма и ментализма, његово схватање мишљења као природног процеса, инсистирање на вези мишљења и говора, рашчлањавање мишљења на саставне процесе — сугерирање, претпостављање, проверавање итд. Међутим, после свега тога ми још увек нисмо начисто с тим шта је у ствари мишљење, којем типу процеса оно припада.

⁴¹ Dewey, *Logic, Theory of Inquiry*, p. 372.

Ако се пориче постојање менталних процеса и свести која би рефлектовала у себи материјалне објекте, остаје још једино да се мишљење идентификује с физиолошким процесима у кортексу. Време кад је такав биологизам могао изгледати вероватан давно је прошло. Па ипак, баш то је један део Дјуијевог објашњења. Други део је тај да су „и руке и ноге, апарати и оруђа свих врста исто толико део мишљења колико и промене у мозгу“. Трећи део је тај да је мишљење „прелиминарни“ или „безгласни“ говор. На тај начин мишљење је идентификовано с три потпуно различите врсте процесâ (које се међусобно не би могле идентификовати). Такав начин објашњавања једног појма је далеко од тога да га учини јаснијим.

Најзад, и поред свих објашњења појма значења, ми нигде нећемо наћи његову прецизну одредбу. Питање је: *Шта је значење* да би могло да буде метода акције, правило за употребу, програм понашања итд.? Додуше, Дјуи је на једном месту тврдио да је значење у суштини увек извесна релација. Није, међутим, објашњено шта су конституенти тога односа. Је ли то однос између знака као стимулуса и реакције (одговора) организма? Или однос између одговора једног организма и других организама? Или однос између једне ствари и могућих практичких последица које се интеракцијом с њом могу добити? Дакле, при објашњавању значења као категорије Дјуи ни издалека није био довољно експлицитан.

Поред недовољне јасности, очигледна је и једностраност Дјуијевих објашњења. Он ону димензију значења коју ће у првој фази своје семиотике Чарл Морис назвати *егзистенцијалним значењем* — однос знака према означеном објекту — готово потпуно занемарује. То је последица његове жеље да избегне сваки онтологизам и метафизику и да објекте схвати само као резултат истраживања. Међутим, у том случају заиста је тешко објаснити како значења могу ефективно усмеравати нашу акцију ако бар нека од њих нису адекватна објектима с којима се налазимо у практичном контакту.

Поред тога, Дјуи пориче и ону димензију значења која би се могла назвати појмовним или, општије, менталним значењем. *Схватити значење* — не може бити *исто* што и *предвидети неке практичне операције* које ће у будућности моћи да буду изведене. То двоје се не може идентификовати чак и кад би то биле две фазе једног истог процеса, фазе које никад не иду једна без друге. Чињеница је, међутим, да постоје научне области (такозвана чиста или теоријска наука — теоријска математика у првом реду) где везе између поимања и практичког предвиђања, односно примене, могу имати далеко посреднији карактер него што би то на

основу Дјуијеве теорије изгледало, где прво може бити чак и релативно независно од другог. (На пример, многи резултати математичке теорије група или неееуклидовских геометрија вероватно неће никад имати практично значење — зна се шта они појмовно значе, иако се не зна шта се с њима може практично учинити.)

Најзад, неретко је Дјуи занемаривао и *друштвени* моменат у значењу, нарочито у својим ранијим делима, кад је целокупна његова филозофија била изразито биологи-стички обојена. Кад он на неким местима одређује мишљење као „интраоргански догађај“ који се дешава као реакција на неки спољашњи стимулус, у првом реду на неку нерешену ситуацију пуну напетости, ту је испуштена из вида друштвена природа човека — чињеница да човек живи у једној специфичној друштвеној средини, да он далеко више самостално и плански ствара него што само реагује и да су његове акције у сваком случају бар исто толико условљене његовим местом у друштву колико и проблемима које природа пред њега поставља.

Операционалистичка теорија значења

Отац операционализма је физичар и филозоф Бриџмен, који је у свом познатом делу *Логика модерне физике*⁴² покушао да докаже да појам није ништа друго до скуп операција. Ако не постоје операције којима се може одговорити на неко питање, само питање нема смисла. Суштину свог схватања он је изложио на следећи начин:

„Уопште, ми под појмом не подразумевамо ништа друго до скуп операција: *појам је синоним одговарајуће групе операција*. Ако је појам физикалан, као, на пример, појам дужине, операције су актуалне физичке операције, наиме операције којима се мери дужина, или, ако је појам мисаон, као што је појам математичког континуитета, операције су мисаоне операције, наиме оне којима одређујемо да ли је дати скуп величина континуиран. Појмови се могу одредити само у оквиру актуалног експеримента, и неодредљиви су и бесмислени у областима које су још нетакнуте експериментима... Наравно, истинито значење једног термина треба да буде нађено посматрањем шта човек с њим чини, а не шта о њему каже.“⁴³

Није тешко уочити да овај Бриџменов операционализам представља само даљу разраду Персовог принципа прагматизма. У оба случаја постоји тенденција да се значење термина, односно појам, *сведе* на одговарајуће практичне опе-

⁴² Bridgman, *The Logic of Modern Physics*, New York, 1927.

⁴³ *Op. cit.*, p. 5—7.

рације. Изузев ове корелације језика и праксе, све друге могуће корелације, на пример, језика и објективне стварности, језика и психичких процеса мишљења, — биле би елиминисане.

Операционализам је данас у великој моди у свим експерименталним наукама. Он, поред осталог, изражава и једну прогресивну тенденцију модерне науке, наиме тенденцију да се из ње у што већој мери прогна спекулативни дух и избаце сви они појмови који немају никакав практички садржај. Такви су били, на пример, појмови топлотне материје — флогистона, животне силе — ентелехије, етра итд. Чим је неки појам ирелевантан за нашу праксу, тј. чим његово увођење не утиче на њу, значи да је он метафизичког карактера и да га као излишног треба избацити из употребе.

Леп пример предности коју једна операционалистичка дефиниција пружа даје Артур Пап у вези с физикалним појмом „маса“. Кад се маса једног тела дефинише као отпор који тело пружа променама свог положаја и брзине, а поготову кад се она одреди као „количина материје у једном телу“, такве дефиниције ни најмање нам не помажу да практично утврдимо (у овом случају измеримо) масу једног тела. Међутим, то нам омогућује добро позната Махова операционалистичка дефиниција појма масе помоћу појма убрзања: Претпоставимо да се тело A директно судари с телом x ; ми меримо убрзања A и x настала услед судара и налазимо да ма које тело било означено са x , однос убрзања x према убрзању A је константан; ову константу називамо односом масе A према маси x ; затим, одређујући произвољно неко тело x као мерило или јединицу масе, добијамо средство за утврђивање нумеричке вредности масе тела A .⁴⁴

И обрнуто, ако један термин има значење, то значи да постоје операције које омогућују његову примену на одређену групу случајева. На пример, термин „интелигентан“ има значење ако постоје операције (тестови) којима се може установити да је један човек интелигентан у одређеној мери.

Сви значајни појмови, без обзира на ступањ њихове апстрактности, релевантни су за нашу праксу, макар и на веома посредан начин. Тако, на пример, увођење категорије „закон“ с њеним уобичајеним садржајем („релативно константан, општи и нужни однос у стварности“) уноси изванредан ред и правилност у нашу праксу и оријентише нас да планирамо и предвиђамо будућа искуства. Категорија „објекат“ је неопходна претпоставка сваке праксе, јер је пракса у принципу савлађивање нечег што је дато ван наше субјективне свести, дакле борба субјекта с објектом.

⁴⁴ Pap, *The Elements of Analytical Philosophy*, p. 97.

Филозоф који одбацује категорију објекта или категорије које мање или више с њом коинцидирају („материја“, „биће“, „стварност“) самим тим елиминише и могућност праксе. Са становишта солипсизма, пракса је у принципу немогућа јер ван субјекта нема ничег што би му се супротстављало и пружало отпор. Сами прагматисти, нарочито Дјуи, тачно су приметили да и мисаона пракса има као своју претпоставку постојање некакве спољашње препреке, неке објективне тешкоће коју свесни организам мора да савлада. Та тешкоћа постаје полазна тачка његовог мисаоног процеса, проблем који његово мишљење мора да реши.

Оно што је у операционализму тачно јесте став да сваки термин мора имати свој практични корелат и да је његово значење неодвојиво од практичних операција које он сажето изражава, осмишљава или собом имплицира. Међутим, операционалисти иду даље од овог и тврде да је значење термина *идентично* с овим практичним корелатом, тј. *није ништа више од тога*.

Тешкоће оваквог гледишта су двојаке. Њим се, пре свега, једнострано схвата однос између теорије и праксе. Брицмен, додуше, говори и о мисаоним а не само о физичким операцијама, али се теорија не може свести само на актуалне мисаоне операције. Свака операција је процес који има свој *резултат* (као што свако *постојање* у Хегеловом смислу нужно води неком *постојању*). Резултат физичке праксе је извесна модификација на спољашњем објекту чије мењање је било циљ наше делатности. Резултат мисаоне праксе је модификација наших представа и идеја. Стварају се, тако, извесне, мање или више перманентне, мисаоне целине фиксирани симболима, и оне нису ништа друго до чворне тачке целокупног претходно нагомиланог искуства, личног и родовског. Те мисаоне целине постају предмет и полазна тачка нових операција, оне се разграђују и укидају, или даље допуњавају и коригују, повезују у целине вишег реда: апстрактне појмове, ставове, теорије, системе.

У праскорорје људског мисаоног живота свесна бића су наоружана инстинктима, разноврсним условним рефлексима и првим представама најобичнијих макроскопских предмета из своје околине, као што су дрвеће, стене, птице, животиње итд. Свака операција мишљења, или, ако се хоће, употребе знакова, већ претпоставља мисаоне форме, чврсто асоциране са знацима, које се даље изграђују, овом операцијом модификују, па макар да су то само првобитне колективне представе, још пуне емотивних, фантастичних, магијских елемената, али које већ садрже и извесне објективне елементе. У току историјског развоја људског пра-мишљења и прајезика непрестано у главама разних инди-

видуа, под непосредним импулсом практичних потреба, бивају извођене различите операције помоћу овог примитивног материјала, док се најзад не формирају прве рационалне апстракције. Из њих су у великој мери елиминисани емотивни и митски елементи, а фиксирани су извесне константне особине предмета, које не варирају од овог до оног појединачног случаја, већ су карактеристичне за целу врсту о којој је реч. Из ових првих апстракција, које су још сасвим емпиријског карактера (појам дрвета, куће, чамца, бивола итд.), даљим мисаоним операцијама добијају се нове апстракције. Тако, на пример, људи су већ уочили да сваку ствар могу делити на делове. У мишљењу ова операција се може продужити далеко изван оквира опаљљивог. Антички атомисти су поставили једну границу дељења — тако је образован најпре појам „хомеомерија“ код Анаксимандра, а затим појам „атома“ код Леукипа и Демокрита.

Битно је овде уочити да се у свим овим случајевима једна мисаона операција (овде је та операција — замишљено дељење) морала извести на извесном претходном мисаоном материјалу (у овом случају: појмови дрвећа, стена итд.) и да је као њен резултат, једним споријим или бржим процесом, настала модификација тог мисаоног материјала (конструисан је нов појам — атом).

До значајне модификације самог појма атома дошло је у XIX веку. Мада су многа својства атома већ била детаљно изучена, и диференцијација атома различитих хемијских елемената извршена, све дотле се било задржало првобитно схватање атома као недељиве, непробојне честице која нема своју структуру. Тада су, међутим, откривени катодни зраци, утврђено је да се они састоје из негативно наелектрисаних честица које се крећу огромном брзином, а на основу величине угла савијања катодних зрака у електричним и магнетским пољима израчунао је Томсон да је маса тих честица 1.840 пута мања од масе најлакшег атома, атома водоника. Фицџералд је ове нове, дотле непознате корпускуле назвао електронима. Неколико деценија касније откривене су појаве радиоактивног зрачења. Утврђено је да се при том зрачењу у ствари распадају тешки атоми радиоактивних елемената и да прелазе у лакше атоме уз еманацију α , β и γ зрака, тј. позитивно наелектрисаних честица истоветних са језгрима хелијума, електронâ и електромагнетских таласа. Постало је на тај начин јасно да атоми имају своју структуру и настале су прве теорије те структуре (Томсонова, Радерфордова, Борова).

Према томе, било би методски неправилно свести значење термина „атом“ ма на какву комплетну суму практичних операција — физичких или мисаоних, јер те операције се не могу изводити *in vacuo*, нити на себи самим. Оне

захтевају извештан мисаони медијум, извесне теоријске резултате, а ови су, опет, концентрат целокупне претходне праксе.

Прост пример за ово имамо у математици. Операције сабирања, одузимања, множења и дељења, степеновања и кореновања претпостављају бројеве као полазну тачку. У почетку нам је довољан појам природног позитивног броја. Међутим, као резултат ових операција добијамо нове појмове: појам негативног броја као резултат операције одузимања већег броја од мањег, појам разломка као резултат операције дељења, појам ирационалног броја као резултат кореновања, појам имагинарног броја као резултат кореновања негативног броја, најзад, појам трансфинитног броја као резултат бесконачног понављања операције сабирања или множења.

Операционализам претпоставља свега три члана у процесу практичног делања. То су субјекат који дела, његове практичне акције и језички израз који својим значењем резимира све практичне операције.

Међутим, стварна схема овог процеса изгледа нешто сложеније, чак и у случају мисаоне праксе, где не настају никакве модификације на спољашњим објектима. Овде, поред субјекта, његовог стваралачког акта и термина, имамо још два члана: то су теоријски ентитет T_1 (појам, став, теорија, систем) од кога се пошло и као резултат мисаоне операције модификовани теоријски ентитет T_2 .

Ови теоријски ентитети нису појединачни актуални психички доживљаји, мада се о њиховом постојању не може говорити ако нису били некад и негде актуализовани у мишљењу неког појединца. Они су потенцијално дати у мишљењу целе једне друштвене заједнице као константе (навике, диспозиције, способности) које се под одређеним условима појављују у мишљењу појединачних чланова те заједнице. Сва сила аргумената операционалиста уперена је против тезе да су теоријски ентитети (појмови, ставови итд.) — актуални ментални доживљаји. Они с правом тврде да у једном датом случају за знање није битно да је свесно. Ми кажемо за неког да *зна* да вози бицикл иако он не би умео да објасни у чему се то његово знање састоји — он не усмерава свесно своје покрете. У свим областима људског живота има добрих практичара а слабих теоретичара, који једну ствар *знају* изврсно, у том смислу што су у стању да прилично брзо изведу баш оне практичне операције које су потребне а при том нису уопште свесни зашто су баш те операције изабрали и зашто су оне добре. У том смислу сва деца знају добар део граматике давно пре но што су почели да је уче у школи, а сви људи знају елементарну логику иако никад нису чули за силогизме, као онај Мо-

лијеров господин Журден који је целог свог живота говорио у прози а није био свестан тога.

Међутим, ова аргументација операционалиста окреће се против њих самих. Иако је тачно да ми термине „знање“ и „знати“ употребљавамо у овако широком смислу, који се готово поклапа с термином „умети“ („ум“, „умовати“, „умети“ је и језички блиско), прави се једна битна разлика и у обичном животу и у науци између следећа два случаја. Први је случај: практично делање по навици, без свести о смислу и значају сваке појединачне практичне операције. Оваква пракса је слична операцијама које изводе животиње на основу инстинкта и условних рефлекса. Други случај је пракса усмерена мишљењем, где свака појединачна операција бива изабрана на основу свести о њеној улози и функцији у општој структури предузетог плана делатности.

Ова два случаја можемо јасно разликовати већ по њиховим практичним последицама. У првом случају пракса је мање или више аутоматизована, и зато се много брже обавља. У другом случају пракса се обавља споро али зато с много већим могућностима прилагођавања новим и специфичним елементима у једној дотле устаљеној ситуацији. Практика по навици углавном је слепа за све ново и специфично, што се сасвим лепо и експериментално потврђује. Практика ове врсте обавља се без присуства мишљења. Уколико желимо да применимо термин „знање“ и на овакву праксу, онда ће то бити чисто практично знање, аналогно знању птице да направи себи гнездо. Таква пракса, мада распрострањена и у људском друштву, није типична за њега, није његова *differentia specifica*. У ствари, сав напредак културе и цивилизације зависи од стваралачке праксе засноване на теоријском знању и вођене мишљењем.

Оно што овде зовемо теоријским знањем није ништа друго до концентрисана свест о практичном знању — то, дакле, није ништа априорно дато, независно од практичног искуства. У том смислу и логичке форме и правила појављују се у виду успешних практичних навика мишљења много раније него што их овај или онај филозоф свесно и експлицитно изложи и учини производом теорије.

Ипак, довођење практичног искуства до свести, претварање практичног знања у теоријско, корисних навика у опште руководеће принципе будуће практичне делатности — изванредно је крупан и значајан корак. Све оно што је, можда вековима, стихијски управљало нашом делатношћу излази на видело, бива подвргнуто критичкој анализи и проверавању, бива релативно брзо модификовано и кориговано. Цео развој сад тече неупоредиво брже. Теорија више не чека само стихијски развој праксе да би се богатила уопштавањем њених акумулираних искустава. Иако развој праксе и даље остаје основни услов за развијање теорије,

она почиње да се развија и по својим сопственим законима. Граде се појмови, ставови, теорије, системи, који оцртавају извесна идеална гранична стања, могућности, синтетичке целине конструисане од елемената стварности. На тај начин теорија иде испред праксе и у многим случајевима антиципира будућу праксу.

Основна тешкоћа у схватању статуса теоријских ентитета као што су појмови, судови итд. за операционалисте настаје због њиховог емпиризма. Гносеологија у којој се све форме сазнања своде на чулно искуство нужно је повезана с онтологијом у којој статус бића имају једино појединачне појаве. Јер, у чулном искуству ми увек имамо посла само с појединачним и појавним. Према томе, само појединачно објективно постоји.

Шта је онда опште? На то питање емпиричари и позитивисти дају номиналистички одговор: опште је само реч, језички симбол којим као каквом скраћеницом обухватамо мноштво појединачног.

Онтологија операционалиста је веома слична оваквом схватању. Постоје субјекти — појединачна бића, и постоје практичне операције — које су исто тако у принципу појединачне. Све опште иде у сферу језика.

Појам као менталну форму операционалисти ликвидирају на следећи начин: није неопходно претпоставити да уз сваку практичну операцију иде и један ментални доживљај који је регулише и усмерава. Чињенице показују да је успешна пракса могућа без таквог менталног доживљаја. Према томе, појам није ништа друго него скуп самих практичних операција.

Операционалисти уопште не разматрају следећу алтернативну концепцију појма: појам је оно што је опште и константно у актуалним мисаоним доживљајима једне друштвене групе или људске заједнице као целине. Ову алтернативу они одбацују *a priori*, јер „опште не може постојати друкчије него као елеменат језика“.

Овде је очигледно у питању једна предрасуда. Сви емпиричари, па и операционалисти, сматрају да једина алтернатива њиховом гледишту јесте реализам и реалистичка онтологија пренасељена објективно постојећим универзалијама. Они се зато увек плаше да признање објективног постојања општих ентитета значи признање њихове самосталне објективне егзистенције ван појединачног.

Међутим, ово су само две крајности. Опште постоји објективно у самом појединачном као јединство структуре, као оно што је у њему инваријантно, својствено и њему и другим јединкама целе једне групе. Ако постоји плаво небо, плаве очи извесног човека, плаветнило Јадранског мора, плаветнило сафира у Оксфордском музеју, перунике у мом

врту итд., онда постоји и „плаво уопште“ као један идентичан елеменат одређености свих ових појединачних објеката. Наиме, сви ти предмети рефлектују светлост чија је таласна дужина 0,486 микрона.

На сличан начин је један појам оно што је опште и инваријантно у мисаоним доживљајима сваке групе људи који под извесним условима обављају одређену врсту практичне делатности (на пример, констатују боју лакмусове хартије умочене у једну базу). Према томе, појам може постојати а да не егзистира актуално у једном датом моменту, као што киша постоји потенцијално у виду реалне могућности иако у једном датом моменту нигде на свету не пада киша.

Аналогно томе, неки симбол као један елеменат свог значења има извештан потенцијални мисаони садржај, извесну диспозицију групе интерпретатора да замисле неки објекат, и та диспозиција се не може свести само на скуп практичних операција, чак ни онда кад нико о том значењу не мисли, односно дати симбол не интерпретира.

Све досад смо говорили о томе како операционализам своди теорију на праксу. Инсистирали смо на томе да је за разумевање значења наших језичких симбола неопходно претпоставити постојање извесних општих теоријских ентитета (појмова, судова итд.), који су резултат прошлих практичних операција и полазна тачка будуће мисаоне делатности.

Друга битна ограниченост операционализма састоји се у томе што он објекат своди на праксу. Сви прагматисти (изузев Перса, који и није прагматист у данашњем смислу речи) о објективном свету говоре у најбољем случају само као о „околини“ на коју човек делује, или као о „ситуацији“ коју он покушава да трансформише. Тај почетни медијум људске праксе треба да је потпуно дифузан и неодређен — и квалитети и форме и објекти настају тек у процесу праксе као њен резултат.⁴⁵ На тај начин свет је у потпуности очовечени свет — дело људских руку и ума. Значење појма „земља“ — скуп је практичних операција које су људи извели да би земљу створили овакву каква је — ван тога ничега у значењу тог симбола нема, јер ничега нема ни у објекту земља што није људски рад, умни и физички.

⁴⁵ Тако на пример, Дјуи изричито каже да се „форме придају материјалу који их првобитно није имао“ (*Logic, Theory of Inquiry*, р. 372). Даље, по њему у спољашњем свету нема објеката већ постоје само „подаци“, материјал истраживања. Објекти настају тек у процесу нашег оперисања и они су „статистички стандардизоване корелације егзистенцијалних промена“, односно, како на другом месту каже, „Објекти су одређени конституенти решених ситуација“. „Првобитна перцепција даје само проблем сазнања, то је нешто што треба сазнати, а не неки објекат који се зна.“ (*Loc. cit.*)

Овде је у ствари доведена до апсурда једна драгоцен мисао марксистичке филозофије, вероватно њен највећи допринос развоју филозофије. То је мисао изражена у Марксовој првој тези о Фојербаху, у којој се оштро критикује вулгарни, механицистички материјализам због тога што се „предмет, стварност, чулност узима само у форми објекта или контемплације, а не као чулна људска делатност, пракса, не узима се субјективно“.⁴⁶

Операционализам представља крајност супротну оној коју је критиковао Маркс. На једној страни имамо упрошћени некритички материјализам, који догматски претпоставља да је предмет објективно, ван везе са субјектом исти онакав какав је и у тој чулно-практичној вези којом долазимо до сазнања о њему. На другој страни имамо операционализам, који из чињенице да ми само праксом градимо наше сазнање о објекту изводи скептички закључак да ван нас објеката и нема, већ само постоји извесна грађа, изван материјал који ми обликујемо овако или онако.

Гледиште операционалиста има једну битну додирну тачку с Кантом. Признаје се постојање „ствари по себи“ — спољашње околине из које црпемо материјал нашег истраживања. Међутим, њој се приписује чиста појавност — ми не знамо ништа о њеној структури, о њеним формама и законима. Један од основних проблема Кантове филозофије био је: Како може постојати „ствар по себи“ кад су и простор и време и узрочност и све друге форме у којима нешто може постојати — субјективног карактера?

Овај проблем се јавља при сваком покушају прављења компромиса између материјализма и субјективизма. *Нешто* заиста објективно постоји (појаве, ствари „по себи“, „не-ја“, почетни подаци нашег истраживања, околина у којој се налазимо). Међутим, објективно не постоје *одређени* објекти, форме, закони — то су све наше конструкције.

У Кантовој трансценденталној филозофији „ствар по себи“ је била непотребни привесак. Сазнање само помоћу чулног опажања и мишљења још не имплицира постојање спољашњег објекта. Због тога је новокантовцима било лако да реше овај проблем простим елиминисањем „ствари по себи“. (Тиме, наравно, нису решили друге тешкоће у концепцији једне априористичке филозофије.)

Операционалисти не могу на овај начин решавати проблеме своје теорије јер им се цела концепција заснива на пракси, а појам праксе, како је они схватају, нужно имплицира постојање неког спољашњег медијума с којим се наша хтења сударају и који нашом делатношћу бива трансформисан. Операција коју су извели новокантовци овде није могућа.

⁴⁶ Маркс, Енгелс, *Сочинения*, том IV, с. 589.

Поставља се онда питање законитости по којој се изводе наше практичне операције. Има ли наша пракса неки свој ред, неку своју структуру, извесну нужност по којој се обавља? Као одговор могуће су уопште три алтернативе:

1. Никакве нужности нема. Наша пракса је хаотична.
2. Наша пракса има своју унутрашњу структуру и организацију, али је ова субјективног карактера, тј. у целини је или резултат наше конституције (односно априорног је карактера) или резултат нашег слободног избора.
3. Наша пракса је организована делимично или потпуно у складу с неком спољашњом (објективном) нужношћу.

Прва алтернатива се мора одмах одбацили већ из емпиријских разлога. Простим посматрањем људске делатности одмах уочавамо идентичност међу разним појединачним операцијама, тако да се оне могу класификовати у врсте, родове итд. Исто тако, није тешко уочити идентичне односе међу појединачним врстама и родовима — односе координације, сукцесије, узајамне зависности, комплементарности, међусобног искључивања итд. Дакле, наша пракса је структурирана, она се обавља по извесној законитости.

Ако је ова законитост субјективног карактера, као што се претпоставља по другој алтернативи, појављује се, пре свега, Кантов проблем: Како је могуће објективно постојање неке спољашње околине која би била без икакве структуре, неоформљена, без ичега константног и стабилног у себи (јер константно је већ форма, оно већ имплицира постојање неког одређеног објекта)? Како је могуће да пракса буде организована ако је оно на шта се делује потпуно неорганизовано, неуређено, хаотично? Кад знам да пливам (познајем субјективне законе једне делатности), моје пливање ће бити утолико усклађеније и организованије уколико је више водена маса у којој се налазим постојанија (дакле у већем степену структурирана, било да је реч о максимално могућем мировању водених честица или о њиховом правилном периодичном таласању). Ако се налазим у води за време ордана, тако да таласи налаћу без икаквог реда са свих страна, моје пливање практично неће бити могуће или ће врло мало личити на неку организовану делатност. При свем том околина у којој се налазим још увек је строго структурирана — само у мањем степену него обично. Вода је још увек вода, одређеног салинитета, специфичне тежине, температуре итд. — дакле, један стабилан објекат. Кад би се сва својства воде из трена у трен мењала, тј. кад медијум у коме се налазим не би уопште био један одређени објекат (вода), већ само некаква неодређена околина, моје пливање, као ни свака друга делатност, не би у принципу било могуће, ма колико добро је знао шта треба да

чиним да би се моја делатност могла назвати пливањем. И риба то зна инстинктивно, много боље од нас, али је на песку — дакле у једној друкчије структурираној околини — немоћна. Да би могла да изводи одређене операције, није довољно да се нађе уопште у некој околини, већ у једној одређеној околини, чијој структури је специјално прилагођена.

И тако видимо да је трећа алтернатива неизбежна. Сам појам *одређене, организоване* праксе претпоставља *одређену, структурирану* околину у којој су извесна константна својства и односи груписани тако да сачињавају оформљене целине — објекте који постоје и мењају се у складу с извесним објективним законима.

Додуше, кад се говори о спољашњој објективној дужности могуће је њу схватити и као божанску промисао (теологија), законитост развоја објективног духа (Хегел, објективни идеализам), чисте идеалне норме по себи (хусерловски објективни идеализам), аутоматску механицистичку нужност (недијалектички материјализам) итд. Ми се овде нећемо упуштати у детаљнију критичку анализу свих ових алтернатива. Напоменућемо само да се оне или косе с чињеницама или тврде оно што се никаквим чињеницама не може проверити, па зато значе прибегавање вери и напуштање подручја науке.

Пошто смо малопре дошли до закључка да теорија значења која полази од свестрано схваћене праксе мора, макар имплицитно, претпоставити објективно постојање објеката и њихових закона, овде морамо одмах ставити једну примедбу да не бисмо отишли у крајност супротну операционализму, у ону врсту материјализма коју је Маркс критиковао у својим тезама о Фојербаху.

Наиме, значења симболâ не могу бити објекти онакви какви постоје апсолутно независно од нас и наше свести. Кад би значења била то, ми не бисмо знали шта наши симболи значе. Оно што ми конкретно знамо јесу искључиво објекти модификовани нашом праксом. Другим речима, ми претпостављамо да објекти ван нас постоје, јер иначе би било необјашњиво како је наша пракса могућа — овако организована и мање или више успешна. Међутим, чим нешто конкретно о њима знамо, то знање је неизбежно резултирало из праксе, а у процесу узајамног деловања које се назива праксом ми смо објекат променили и тако промењеног га сазнали. (Наравно, у току тог процеса променили смо и себе саме.)

Према томе, други битни разлог због кога се не може прихватити операционалистичко гледиште аналоган је једном од основних аргумената против Персове теорије значења: значење једног симбола не може се исцрпсти из-

весним скупом практичних операција. У ствари, те практичне операције улазе као један од интегралних момената у одредбу извесног објекта „за нас“, сазнатог објекта.

Није случајно што је у последње време операционализам као филозофска теорија изгубио у великој мери своју репутацију, мада се у специјалним наукама операционалистичка метода дефинисања апстрактних појмова веома широко примењује. Изложени критикама с разних страна, операционалисти су постепено модификовали своја гледишта. На тај начин су избегли неке приговоре, али је њихова доктрина тиме изгубила највећи део своје индивидуалности и оригиналности. Тренутну ситуацију у којој се операционализам налази тачно је изразио Корнелијус Бенџамин у својој монографији о операционализму:

„Основни принципи операционализма варирају почев од оних који изражавају једно уско гледиште по коме је значење једног појма идентично са извесним операцијама, у првом реду физичког карактера, до једног крајње општег принципа по коме се значење једног појма дефинише терминима ма које употребе датог појма.

Један од ових екстрема је погрешан као опис актуалног техничког поступка сазнавања и крајње је бесплодан као предлог за методе будућности, други је сувише очигледно истинит да би успео да објасни критике које су биле управљене против операционализма.“⁴⁷

*

О целој групи прагматичких теорија значења могло би се закључити следеће:

1. Прагматизам је у свим својим варијантама указао на један битан елемент значења наших језичких израза. Наиме, нужен услов да би један симбол имао одређено значење је тај да у принципу постоје практичне операције које су за њега релевантне и помоћу којих се он директно или индиректно примењује. На тај начин прагматичка теорија значења омогућује елиминацију спекулативности из науке и језика.

2. Међутим, није ни могуће нити је потребно да се прави преглед свих оних практичних операција које су релевантне за дати симбол да би му се утврдило значење. Наша пракса је у свим правцима неисцрпна, али су њени структурални елементи резимирани на поједностављен, апстрактан и делимично идеализован начин у нашим теоријским резултатима (појмовима, ставовима, теоријама итд.), који нам онда служе за директно одређивање значења појединих симбола.

⁴⁷ Cornelius Benjamin, *Operationalism*, Springfield, Illinois, 1955.

3. Пракса је вишесмислен, релативан термин јер зависи од интереса и свесно постављених циљева. У друштвено, комуникабилно значење термина не улазе оне операције којима је циљ остварење чисто индивидуалних или партикуларних интереса појединаца и издвојених друштвених група, већ само оне које објективно служе друштву као целини (у том смислу што се помоћу њих практично проверава објективна истина ставова у којима се дати симбол појављује).

4. Значење језичких израза се не може свести само на скупове практичних *операција*. Свака операција претпоставља као полазну тачку неки објекат на који се делује и као свој резултат — неку модификацију на том објекту. У случају мисаоне праксе објекат су појмови и друге мисаоне форме, а у случају физичке праксе операције се изводе на материјалним објектима.

5. Појмови се не могу свести на саме операције јер постоји јасна разлика између аутоматизованих операција и оних које су вођене извесним теоријским знањем. Теоријско знање је уопштено практично искуство. Оно постоји у виду појмова, судова, закључака, теорија и система, тј. оног што је опште и константно у актуалним мисаоним доживљајима једне друштвене групе или људске заједнице као целине.

6. Ни објекти се не могу свести на саме практичне операције, јер, да би ове могле бити организоване на изврстан одређен начин, нужна је претпоставка да и спољашња околина на коју се делује буде структурирана, тј. да има релативно константна својства и односе и релативно константне целине својстава и односа — ствари.

Према томе, практичне операције су само један битан елеменат значења наших језичких израза. Однос симбола према њима конституише ону димензију коју бисмо могли назвати *практичним значењем*.

ПЕТА ГЛАВА

ЕМПИРИСТИЧКА ТЕОРИЈА ПРОВЕРЉИВОСТИ

Може се рећи да ниједна теорија значења у савременој филозофији није привукла толико пажње и апсорбовала толико напора од стране филозофа — једних да је одрже, других да је одбаце — колико је то био случај с теоријом која критеријум значења научних симбола види у искуственој поверљивости (*the verifiability theory*).

Ово се објашњава делимично тиме што је логички позитивизам (или логички емпиризам) — правац у чијем крилу је ова теорија настала — наступио смело, радикално и, могло би се чак рећи, агресивно и што је показао велику компактност и организованост. (Логички позитивисти су створили интернационални покрет, одржавали конгресе, издавали најпре часопис *Erkenntnis*, а касније библиотеку *The Library of Unified Science* итд.)

С друге стране, ова теорија је изазвала толике дискусије и својим инхерентним садржајем: она је покушала да општим филозофским језиком изрази један емпирички захтев који је у модерној научној пракси на стихијски начин већ увелико стекао поштовање. Она је покушала да тај захтев наметне и филозофском језику и да из њега потпуно елиминише метафизику с њеним непрецизним, неодређеним, спекулативним апстракцијама. Међутим, она све до данас није успела да у овом подухвату нађе праву меру: она није успела да свој критеријум проверљивости формулише на такав начин да, с једне стране, буде довољно строг и да ефикасно искључи метафизичке ставове као бесмислене и, с друге стране, да буде довољно широк и еластичан да би се могао применити на све научне ставове чији је смисао интуитивно несумњив, не искључујући ниједан од њих. Логичко-позитивистичка теорија проверљивости је била тако круто формулисана да је изазвала против себе не само огромну већину рационалистички оријентисаних филозофа, него и многе специјалне научнике, а тиме и неке емпири-

стички оријентисане филозофе који су тачно учили да логичко-позитивистички критеријум значења захтева ампутацију огромног дела науке као бесмисленог. Међутим, да је у овој теорији ипак било једно прогресивно језгро, види се најбоље по томе што је она надживела логички позитивизам, што је показала способност за самокорекцију и еволуцију и што се данас тешко може замислити једна научна теорија значења која бар неке њене елементе не би у себе укључила.

Теорија проверљивости и Чарлс Сандерс Перс

Теорија проверљивости има веома много додирних тачака с прагматизмом, укључујући и операционализам као његову савремену форму. Континуитет између ове две теорије састоји се у томе што и емпиричка теорија поверљивости инсистира на једном моменту праксе — на експерименталној пракси научног истраживања. Само што она при том акценат не ставља на спољашњу, физичку страну — трансформисање спољашње средине, већ на унутрашњу, менталну страну — искуство посматрача који обавља проверавање.

Већ је Перс на неким местима у својим списима сузио појам праксе уопште на појам експеримента.¹ То се нарочито може видети из следећег његовог текста:

„Један појам, тј. рационални садржај једне речи или неког другог израза лежи искључиво у његовим замишљеним последицама по животно понашање, тако да, пошто очигледно ништа што не би потицало из експеримента не може имати директан утицај на понашање, ако можемо тачно одредити све експерименталне појаве које би могло да имплицира тврђење или порицање једног појма, ми ћемо у томе имати потпуну дефиницију појма, и у њему више нема апсолутно ничег другог.“²

Пирс се, при покушају да формулише прагматизам на основу своје опште теорије знакова, нашао пред једном алтернативом која га је могла оријентисати ка позитивизму. Он се запитао: „Шта је крајњи логички интерпретант једног знака?“³

Шта је то у интерпретору једног знака што чини да он разуме тај знак? Перс је дошао до закључка да је то једна

¹ На везу Перса са теоријом проверљивости указао је Виљем Актон у чланку „Pragmatism and the Verifiability Theory of Meaning“, *Philosophical Studies*, vol. VI, 1955, No 5.

² Charles Sanders Peirce, *Collected Papers*, Cambridge, Mass. 1931—1935, vol. 5 § 412.

³ *Ibid.*, § 476.

навика или модификација неке навике. Тиме је он остао у суштини прагматист. Да је крајњи логички интерпретант схватио као чулно искуство, односно очекивање неког будућег чулног искуства, то би већ било позитивистичко решење.⁴

Па ипак, од његове тезе *експериментализма* истакнуте у горњем тексту до модерне теорије проверљивости пут је веома кратак. Пошто се садржај једног појма у целини своди на могуће експерименте који се у вези с њим могу извести, а експерименти конституишу метод верификације, иста мисао се може изразити и ако се каже да је значење — метод верификације. Или, другим речима: „Један став има смисла само утолико уколико се може проверити“; уколико проверавање није могуће, став је бесмислен. То је теза коју су први формулисали Шлик, Блумберг и Фајгл.

Првобитна верзија: теорија потпуне проверљивости

Једну од првих формулација теорије проверљивости налазимо у следећој тези Морица Шлика: „... Један прави став мора допустити своје коначно (*endgültig*) проверавање.“⁵

Вајсман је принцип проверљивости формулисао на следећи начин: „Ако се ни на који начин не може назначити кад је један став истинит, онда он уопште нема никаквог смисла; јер смисао једног става је метод његовог проверавања.“⁶

Своју најразвијенију форму првобитна верзија теорије проверљивости је добила у Витгенштајновом *Логичко-филозофском трактату*. Витгенштајн је смело прогласио све проблеме традиционалне филозофије — чисто вербалним проблемима. „Већина питања и ставова написаних о филозофским стварима није погрешна, већ бесмислена. Зато ми на питања ове врсте не можемо одговорити, већ можемо само исказати њихову бесмисленост. Највећи број фило-

⁴ Упркос томе Перса је његов еминентни интерпретатор Јулиус Бихлер приказао као у основи позитивисту. Тако, на пример, он на следећи начин формулише суштину Персовог принципа прагматизма: „Само они ставови су истински еклектички који имају чулне или експерименталне тј. потврдљиве (*confirmable*) последице.“ (Julius Böhler, *Charles Peirces' Empiricism*, London: Kegan Paul, 1939, p. 119). Или другим речима: „значење једне синтетичке реченице је њен прагматички интерпретант а прагматички интерпретант је „једна формула за целу класу поверљивих последица једног става.“ (*Loc. cit.*)

⁵ Schlick, *Naturwissenschaften*, № 19, 1931, S. 150.

⁶ Friedrich Waismann, „Logische Analyse des Wahrscheinlichkeitsbegriffs“, *Erkenntnis*, Heft 2—4, S. 229.

зофских питања и ставова резултира из чињенице да ми не разумемо логику нашег језика. И тако, не треба се чудити што најдубљи проблеми у ствари нису проблеми.“⁷

Стварни филозофски проблем је за Витгенштајна: Шта се може рећи јасно? А „све што се уопште може мислити може се мислити јасно. Све што се може рећи може се рећи јасно.“⁸ Зато је „предмет филозофије логичко разјашњавање мисли.“⁹

„Језик скрива мисао; тако да се из спољашње форме одеће не може закључити форма мисли коју она заодева...“¹⁰

Стварна форма ставова одсликава у ствари форму саме стварности. „Став је слика стварности“. „Став је модел стварности такве какву ми замишљамо.“¹¹

И даље: „Став је слика стварности, јер ја знам чињеничко стање које она представља ако разумем став.“¹²

Најзад: „Разумети став — значи знати шта је случај ако је он истинит.“¹³

Све ово је очигледно прожето елементима реалистичке гносеологије (и могло би се с правом укључити и у реалистичку теорију значења), међутим, да је крајња основа ипак емпиристичка, види се тек из оваквих објашњења основних појмова: „Не постоји слика која је *arguendo* истинита.“¹⁴ „Логичка слика чињенице је мисао.“¹⁵ „У ставу је мисао изражена перцептивно помоћу чула.“¹⁶

Даље, Витгенштајн сматра да су „сви ставови истиносне функције елементарних ставова“, да се елементарни ставови састоје из имена која су међусобно повезана,¹⁷ а имена стоје уместо ствари, тако да један елементарни став тврди постојање неке атомске чињенице.¹⁸

Ова Витгенштајнова схватања су одиграла велику улогу у формирању идеја Бечког круга и уопште логичког емпиризма. Ослобођена од своје реалистичке форме, она су се могла протумачити на чисто емпиристички начин: елементарни ставови су израз непосредног искуства. Сви други ставови у језику треба да буду молекуларни, тј. изграђени помоћу логичког апарата који полази од овако схваћених

⁷ Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, London, V impr. 1951, p. 63, § 4.003.

⁸ *Ibid.*, p. 77—78, § 4.116.

⁹ *Ibid.*, p. 77 § 4.112.

¹⁰ *Ibid.*, p. 63, § 4.011.

¹¹ *Ibid.*, § 4.01.

¹² *Ibid.*, § 4.021.

¹³ *Ibid.*, p. 67, § 4.024.

¹⁴ *Ibid.*, § 2.225.

¹⁵ *Ibid.*, § 3.

¹⁶ *Ibid.*, § 3.3.

¹⁷ *Ibid.*, § 4.22.

¹⁸ *Ibid.*, § 4.0311.

елементарних ставова. Значење става би се онда састојало у искуству које би се могло имати ако би он био проверен и утврђен као истинит.

Овако емпиристички схваћена теорија проверљивости била је уклопљена у једну систематизовану и узорно кохерентну доктрину. Тако, на пример, сви симболи су подељени на логичке и дескриптивне. Аналогно томе, сви ставови су подељени на *априорне*, односно аналитичке (који се појављују у логици и математици и који су таутолошког карактера, независни од нашег искуства), и *аposteriorне*, односно синтетичке (тј. ставове емпиријских наука, који су подложни ревизији ако се искуствено утврде какве нове чињенице).

С обзиром на то, установљена су два различита критеријума значења. Логички и математички симболи имају само синтактичко значење, тј. њихово значење се имплицитно манифестује или експлицитно формулише њиховим односом према другим логичким симболима. Дескриптивни симболи морају у крајњој линији изражавати неко непосредно искуство — они имају значење само ако се могу чулно проверити. Аналогно Витгенштајновим атомским ставовима, чланови Бечког круга су увели „протоколне ставове“ (у којима се изражавају резултати непосредног опажања) и поставили су тезу да сви искази — ако уопште имају смисла — треба да се изведу из протоколних ставова. То, пак, значи исто као да се каже да је поступак проверавања познат, или да су познати експериментални критеријуми, или да су утврђени услови истинитости датог става.¹⁹

Идеје Бечког круга биле су широко прихваћене у другим земљама, нарочито захваљујући утицају који је вршио часопис *Erkenntnis*. Један од главних поборника теорије проверљивости у Енглеској, Алфред Ејер, формулисао је принцип проверљивости на следећи начин: „Једна реченица има значење само уколико је став који она изражава или аналитички или је емпиријски проверљив.“²⁰ У овој

¹⁹ Карнап је на следећи начин описао могуће варијанте емпиристичког критеријума значења:

„Нека буде ‚а‘ ма која реч, а ‚Е (а)‘ њен елементарни исказ. Нужан и довољан услов да би ‚а‘ поседовало неко значење може се изразити на четири следећа, у основи еквивалентна начина:

1) експериментални критеријуми од ‚а‘ су познати;
2) утврђено је да из протоколарних исказа ‚Е (а)‘ може да се дедукује;

3) услови истинитости ‚Е (а)‘ су утврђени;

4) поступак верификације је познат.“

(Carnap, *La science et la métaphysique devant l'analyse logique*, Paris, 1934, p. 16.

²⁰ Ayer, *Language, Truth and Logic*, II ed., London, 1946, Introduction.

првој фази развитка теорије проверљивости њени захтеви су били сувише строги. Захтевала се *потпуна проверљивост* ставова. То је значило да су као смисаони могли да се признају само молекуларни ставови (истиносне функције атомских, протоколних ставова), а атомски ставови су били строго ограничени само на реченице у којима се региструју актуална искуства.²¹

Типичан израз захтева за верификацијом без икаквих ограничења налазимо у следећем познатом тексту Морица Шлика: „Исказивање значења једне реченице састоји се у исказивању правила по којима реченица треба да буде употребљавана, а то је исто што и тражење начина на који се она може верификовати или фалсификовати (*falsify*).²² Значење једног става је метод његовог проверавања. Не постоји начин да се разуме ма које значење без коначног прибегавања остензивним дефиницијама, а ово значи, очигледно прибегавање искуству или могућности верификације.“²³

Тешкоће у примени првобитне верзије теорије проверљивости на науку

Теорија проверљивости је настала као израз револта филозофа емпиричара против метафизичких ставова традиционалне филозофије, који се морају примати или одбацити на веру, пошто не постоји никакав начин да се они искуствено потврђују или обарају (или, другим речима, пошто нису дата никаква правила за њихово превођење у емпиријски проверљиве исказе). Ову своју улогу је теорија проверљивости обављала релативно добро. Многи традиционални филозофски појмови и проблеми (на пример, о постојању апсолута, о ствари по себи, о сазнатљивости или несазнатљивости унутрашњих суштина итд.) готово су ишчезли из филозофске литературе, не само захваљујући општем, помало позитивистичком и сцијентистичком, духу епохе, већ захваљујући и атмосфери коју су својим жестоким нападима створили логички емпиричари. Сам термин „метафизика“ добио је изразито пејоративно значење, а

²¹ Carnap, *Testability and Meaning*, New Haven, Conn. 1950, p. 19.

²² Термин „*to falsify*“ би морао у нашем језику да се преведе описом „утврдити путем искуства да је нешто лажно“. Пошто је такав начин превођења практично немогућ, у нашу стручну терминологију се уместо тог описа мора увести израз „фалсификовати“ као технички термин, без обзира на то што он у обичном животу има сасвим другачије значење.

²³ Moritz Schlick, „*Meaning and Verification*“, *Philosophical Review*, vol. 45, July 1936.

спекулативни метод је стекао репутацију нечег веома застарелог и веома рђавог, што треба прогнати из филозофије. Посебно је прогресивну улогу одиграла емпиричка теорија проверљивости својим одлучним порицањем сваког смисла религиозним ставовима.²⁴

На жалост, она је била тако стриктно и нееластично формулисана да се није могла применити на науку: њена примена учинила би највећи део науке бесмисленим. Неке тешкоће ове врсте уочили су и сами творци ове теорије — у првом реду Витгенштајн и Шлик. Једна од консеквенца ове теорије била је у томе да општи ставови који се односе на неограничен број случајева не могу бити проверени и да, према томе, не могу имати смисла. И заиста, ако су сви ставови истиносне функције (*truth-functions*) елементарних ставова, сваки од елементарних (атомских) ставова би морао бити проверен пре него што би се за сложени (молекуларни) став могло рећи да има смисла. Ако би сад научни закони били интерпретирани као овакви молекуларни ставови (а, по логичком емпиризму друкчијих ставова сем математичких, односно логичких таутологија и молекуларних, односно атомских ставова нема), морало би се заузети становиште да су они бесмислени. Пошто Витгенштајн, и поред све своје способности за парадоксалне тврдње, тако далеко није желео да иде, порекао је да су закони специјалних наука уопште ставови и интерпретирао их је као правила за формирање и исказивање реченица. Шлик је потпуно усвојио ову Витгенштајнову тезу. По његовој формулацији, „дефинитивна верификација“ једног природног закона, „стриктно говорећи, није могућа“, из чега следи да један закон, „логички узев, нема карактер једне тврдње, јер мора бити могуће да се једна истинска тврдња дефинитивно провери“. Из чињенице „да се никад не може актуално говорити о апсолутној верификацији једног природног закона“ следи да „један природни закон у суштини нема логички карактер једне тврдње, већ пре представља упутство за образовање тврдњи. Упутства ове врсте се граматички појављују прерушена као обичне реченице.“

Из истог разлога постаје беспредметан проблем индукције, тј. проблем логичког оправдања општих ставова о стварности. „Ми признајемо с Хјумом да они немају логичко оправдање; они га и не могу имати јер нису праве реченице. Природни закони нису опште импликације (да употребимо језик логичара), јер не могу бити проверени у

²⁴ Вредна је пажње, на пример, опширна семантичка критика тезе о божјем постојању код Папа (Arthur Pap, *Elements of Analytical Philosophy*, New York, 1949, p. 325—329).

свим случајевима; они су пре прописи, правила којих истраживач треба да се држи да би открио истините реченице.²⁵

Ово одрицање статуса ставова научним законима звучало је веома неуверљиво и веома је много личило на она екстравагантна решења *ad hoc* којима рђаве теорије покушавају да себи продуже живот кад почињу да се показују неприменљивим. За материјалистички оријентисане научнике оно је, у сваком случају, морало бити неприхватљиво и због негирања објективног карактера природних закона.

Никакво половично решење у овом случају није било могуће. Карнап је покушао да природне законе схвати као саопштења о садашњим и (запамћеним) прошлим искуствима из којих је закон изведен индуктивним путем.²⁶ Међутим, овакво тумачење је било у супротности с интуитивним здраворазумским схватањем природних закона од стране специјалних научника: значење које се универзално приписује једном закону од стране оних који су га открили и формулисали укључује у себе не само однос према актуално доживљеном већ и према могућем искуству. Иначе се научни закони не би никако могли разликовати ма од којих емпиријских уопштавања која изражавају чисто акцидентално понављање извесних догађаја (на пример, „презиме свих лекара у месту x почиње словом M “). Ово је, уосталом, увек била болна тачка емпиричке теорије сазнања: она никад није успела да да адекватно објашњење очигледне дистинкције између научних закона и свих оних формулација којима се изражава случајно понављање извесних искустава.

Чак и кад се апстрахује ова тешкоћа, остаје нејасно како се један закон, схваћен као регистрација садашњих и прошлих искустава, може потпуно проверити. Опис искустава није нешто што би се могло накнадно проверити. Ако је само уопштавање оно што треба проверити, то проверавање мора увек да остане непотпуно, чак и у погледу таквих закона који се на изглед односе на ограничен број појединачних случајева. На пример, могло би се мислити да су Кеплерови закони такви молекуларни ставови чије се атомске реченице могу проверити јер се односе само на девет планета. Међутим, прво, ту имамо бесконачан број атомских реченица с обзиром на то да свака појединачна планета има бесконачно много положаја који досад нису

²⁵ Moritz Schlick, „Die Kausalität in der gegenwärtigen Physik“, *Naturwissenschaft* № 19, 1931, S, 151—156.

Под утицајем Витгенштајна и Рамзи је сматрао да универзалне реченице (нпр. „Сви људи су смртни“) нису конјункције и уопште нису реченице нити судови већ су „правила за суђење“, формуле из којих ми изводимо ставове. (Ramsey, „General Propositions and Causality“, *The Foundations of Mathematics*, New York 1931, p., 238, 241, 251).

²⁶ Carnap, *Der logische Aufbau der Welt*, Berlin, 1928.

били опажени. Значи, потпуно проверавање је немогуће и поред тога што је број планета ограничен. Друго, схватање закона као конјункције атомских ставова је из основа неодрживо јер имплицира собом да закон треба да се промени открићем сваког новог случаја на који је применљив. У ствари, Кеплерови закони се нису променили открићем Урана, Нептуна и Плутона. Треће, сваки закон садржи један хипотетички елеменат, који се може изразити универзалном имплицативном формулом „за свако x важи да, ако x јесте A , онда x јесте B “. Овај хипотетички елеменат у сваком закону онемогућује у принципу потпуно проверавање.

С не мањим тешкоћама срели су се логички емпиричари кад су покушали да теорију проверљивости примене (а) на егзистенцијалне ставове који се односе на објекте које нико није посматрао, (б) на ставове који се односе на догађаје у прошлости, (с) на ставове који се односе на психичке процесе које доживљавају други људи и (д) на ставове који нешто говоре о „ја“, о мојој сопственој личности.

а) Разни критичари теорије проверљивости истакли су да има мноштво ставова који говоре о објектима и описују догађаје о којима нико никад није имао никаквог искуства, па, ипак, ови ставови не само што имају потпуно одређено значење и свако их разуме, већ, штавише, каткад је тешко не веровати у њихову истинитост. Такви ставови су, на пример: „Постоје дивље животиње (или птице, или влати траве, или капи кише, или звезде итд.) које ниједан човек није видео.“ Расл на следећи начин побија покушај логичких емпиричара да овакве егзистенцијалне ставове преведу у хипотетичке:

„Ми сви верујемо да постоји гвожђе у унутрашњости земље, али не можемо да дамо примере испод дубине најдубљег рудника.“

„Припадници доктрине против које се борим интерпретирају такве ставове хипотетички. Они кажу да је став „Постоји неоткривено гвожђе“ — једна скраћеница и да би пун исказ требало да буде: „Кад бих обавио извесне радње, открио бих гвожђе“. Претпоставимо, прецизности ради, да смо узели исказ „Постоји гвожђе више од хиљаду километара испод површине Земље“. Није вероватно да ће ма ко икад наћи ово гвожђе, и, у сваком случају, како се може знати шта ће неко да нађе? Само ако он зна шта тамо треба да се нађе. Један хипотетички став чија ће хипотеза вероватно увек бити погрешна не каже нам ништа. Или, узмите у обзир реченицу: „Постојао је некад свет без живота“. То не може значити „Да сам тада био жив, видео бих да ништа није живо.“²⁷

²⁷ Bertrand Russell, „Logical Positivism“, *Logic and Knowledge*, London, 1956, p. 374.

Дакле, по теорији проверљивости, овакви ставови или уопште немају значења или се морају протумачити као ставови којима се изражавају могућа лична искуства датог субјекта. Међутим, ствар је у томе што се приликом овог тумачења врши једно потпуно неадекватно превођење: једни ставови се замењују другим који имају потпуно различито значење.

б) С истим тешкоћама суочили су се логички емпиричари и у погледу примене теорије проверљивости на ставове који описују догађаје у прошлости, какви су, на пример, ставови историјских наука, геологије, палеонтологије итд. Питање је, најпре, да ли се ови ставови уопште могу проверити у оном смислу у коме то захтева теорија проверљивости и, друго, да ли се њихово значење заиста своди на методу проверавања.

Под проверљивошћу подразумевали су логички позитивисти могућност проверавања личним сензорним искуством. Очигледно је да је такво лично чулно искуство о протеклим догађајима потпуно немогуће. Зато се, уместо њега, захтевало да се проверавање обави помоћу инспекције садашњих догађаја који су с протеклим каузално повезани, тако да се на основу ових других може утврдити постојање првих. На пример, ставови о Маратонској бици могу се проверити читањем докумената, одлажењем на место догађаја, разгледањем разних остатака, историјских споменика итд.

Међутим, оваквом схватању се могло приговорити, прво, да је потпуно неодрживо да за све оне који нису обавили потребне радње проверавања ставови о Маратонској бици и сви други историјски ставови немају никакво значење, друго, да је овакво проверавање, у сваком случају, непотпуно, треће, да оно, сем емпиријских, садржи и изразито рационалне елементе — закључивање од запажених садашњих догађаја на незапажене прошле и, четврто, да кад би проверавање и било обављено на тражени начин и било потпуно, не би никако могло да се усвоји да се значење става „У бици код Маратона Грци су поразили Персијанце“ састоји у томе да, кад бих отишао у Атински архив, итд., видео бих... итд.

с) и d) Сличне су тешкоће и у случају ставова о психичким процесима у другим људима (*other-minds-problem*) и ставова о свом ја (*self*) као нечем целовитом.

И једно и друго је неопажљиво: ми увек опажамо само телесне реакције других људи, исто тако, ми смо интроспекцијом у стању да долазимо само до података о посебним и конкретним психичким процесима који се у нама дешавају. Према томе, ми не можемо проверити да ли и други људи осећају и мисле и да ли у нама постоји неки носилац појединачних аката опажања, суђења или хтења кога називамо својим ја. Из тога би, стриктно узев, следило

да су и овакви ставови бесмислени и да се могу схватити само као скраћенице чије се право значење открива тек анализом — која у првом случају води бихевиоризму, а у другом некој врсти сензуализма.

До свих ових тешкоћа с којима су се логички емпиричари срили кад су покушали да првобитну верзију теорије проверљивости примене на научни језик дошло је због сувише великих ограничења у самом појму проверљивости.

Тражила се *потпуна* проверљивост, а она је ретко кад могућа.

Тражила се проверљивост у *чулном* искуству, међутим, искуство је шири појам и садржи и друге елементе сем сензорних, перцептивних.²⁸ „Замишљени експерименти“, на пример првобитно нису могли да буду схваћени као метода проверавања. Исто важи и за вредносне доживљаје, којима се у ствари проверавају етички и естетички ставови (видећемо касније какве последице су проистекле из искључења вредносних доживљаја из искуства).

Најзад, и то је можда било највеће од свих поменутих ограничења, тражила се проверљивост у *личном* искуству — због чега су чланови Бечког круга звали своје гледиште „методским солипсизмом“. Због овог термина дошло је до многих неспоразума и напада на логичке позитивисте. Тачно је да су ти напади каткад били неоправдани,²⁹ али је чињеница да теорија проверљивости у својој првобитној верзији заиста имплицира једну специфичну врсту солипсизма. Није се, додуше, тврдило да се објекти морају схватити као комплекси чулних осета, али се зато тврдило да само они изрази који се могу свести на изразе о комплексима чулних података могу имати смисла. Карнап је у јеку критике „методолошког солипсизма“ покушао да га оправда на следећи начин:

„... Кад сам употребио последњи термин (методолошки солипсизам) у претходним публикацијама, ја сам желео да њим назначим само просту чињеницу да се свако мора, проверавајући емпиријски неку реченицу, на крају обратити својим сопственим опажањима; нико не може употребити резултате опажања других људи ако се није с њима упознао помоћу својих сопствених опажања, тј. слушајући или читајући извештај другог човека. Ниједан научник,

²⁸ Види Joad, *A Critique of Logical Positivism*, London, 1950, p. 50.

²⁹ На пример Љуис је сматрао да је Бечки круг и посебно Карнап прихватио *класични* субјективни идеализам својом тезом да уместо да се говори о природи објеката треба рећи да су имена физичких објеката сводива на предикате чулних података. У ствари Карнап се овде залаже за један *језик* а не за једну *онтологију* било материјалистичку било идеалистичку. Lewis, „Experience and Meaning“, *The Philosophical Review*, № 43, 1934, p. 127—128.

колико ја знам, не пориче ову прилично тривијалну чињеницу...“³⁰

У овом тексту Карнап очигледно помера дискусију с једног питања на друго. Заиста је тачно да све што један човек зна о резултатима истраживања других људи мора да прође кроз његова чула. Кад би у томе била теза „методолошког солипсизма“, нити би око тога било спора, нити би било потребно измишљати нарочито име да би се означила оваква тривијалност. Међутим, прави спор је око следећег: (1) Може ли се целокупно друштвено проверавање свести на проверавање од стране једног субјекта? Нису ли објективно емпиријски проверени и они ставови о којима он ништа не зна? (2) Може ли се сама комуникација резултата друштвеног проверавања појединцима свести само на *чулне опажаје* које они доживљавају приликом читања, слушања, гледања цртежа, мапа, графикана итд., и да ли се уопште само чулно опажање знакова и симбола које се том приликом врши може схватити као *проверавање*? и (3) Може ли се *значање* ставова свести на оваква *сопствена опажања* симбола којима су изражени резултати туђих опажања? Одговор на сва три ова питања морао би бити негативан.

Логички и општефилозофски недостаци теорије проверљивости

Ми смо малопре набројали само један део тешкоћа с којима су се логички емпиричари срели. То су биле тешкоће у примени првобитне верзије теорије проверљивости на науку, изазване претераним ограничењима у самом појму проверљивости. Међутим, критичари ове теорије су открили и њене друге недостатке који су *логичког*, односно *гносеолошког* и *општефилозофског* карактера.

Као један од најјачих аргумената против принципа проверљивости сматран је приговор (који је први формулисао енглески филозоф Јуинг 1937. године) да овај принцип поставља такав критеријум значења којим сам себе елиминише као бесмислен. Јер, најпре, овај принцип очевидно не спада у аналитичке ставове. Један аналитички став је истинит већ на основу самих значења речи од којих је састављен, тј. он је таутолошког карактера. Тако, на пример, став „Сви очеви су мушкарци“ је истинит чим знамо шта значе речи „отац“ и „мушкарац“. Са принципом проверљивости није тај случај. Значење речи „став“, „смиао“, „проверљив“, „лично искуство“ итд. није такво да бисмо цело-

³⁰ Rudolf Carnap, *Testability and Meaning*, New Haven, Conn. 1950, reprinted from *Philosophy of Science*, vol. III. 1936, vol. IV, 1937.

вит став могли добити простим рашчлањавањем значења ма које од тих речи.

С друге стране, принцип проверљивости није ни емпиријски став — то није неко уопштавање на основу искуства, које би сваког момента могло бити оборено. Кад би и био емпиријски став, „како ми икад на основу чулног искуства можемо знати да не постоји део значења једног исказа који не можемо проверити? Чињеница да ми немамо чулно искуство о једном таквом делу не доказује ништа, пошто је спорно баш да ли у значењима има нешто изван чулног искуства и како чулним искуством можемо знати да нема.“³¹

Док је Јуингов аргумент био уперен против оне строго емпиристичке варијанте принципа проверљивости која је била карактеристична за Бечки круг и Ејера, Вајнберг је у својој монографији о логичком позитивизму на сличан имплицитан начин, анализирајући сам принцип проверљивости, критиковао ранију реалистички обојену Витгенштајнову варијанту. Он је истакао да се Витгенштајново елиминисање метафизике ослања на четири основна принципа којима се тврди да постоје атомске чињенице, елементарни ставови, да истина сложених ставова зависи од истине елементарних ставова из којих су изведени, да је значење става метод његове верификације итд. Закључак Вајнбергове анализе је следећи:

„Ови принципи воде двема катастрофалним последицама:

1. Сами ови принципи садрже ‚метафизичке‘ тврдње, тј. такве тврдње које се не могу проверити методама позитивистичке логике.

2. Принципи чине велики део науке бесмисленим имплицирајући солипсизам језика.“³²

Из Вајнбергових закључака би следило да теорија проверљивости не само што није примењива на науку услед свог лингвистичког солипсизма, већ није ни доследна јер дозвољава такве импликације које противрече њеним основним интенцијама (интенција је била елиминисање метафизике), а у ствари она у крајњој линији и сама претпоставља елементе метафизике.³³

Један други логички недостатак теорије проверљивости, констатовао је Расл: она не успева да објасни у чему је

³¹ Ewing, „Meaninglessness“, *Mind*, 1937, p. 349.

³² Сличним аргументом послужио се и Расл у познатом чланку о логичком позитивизму: „У ствари тврдња да је један став проверљив сама није проверљива. То је тако јер исказ да су све будуће последице једног општег става истините и сам је општи став чији случајеви се не могу набројати.“ (Russell, „*Logical Positivism*“, (*Logic and Knowledge, Essays 1901—1950*, w. 376).

³³ Weinberg, *An Examination of Logical Positivism*, London, 1936. part III p. 173—174.

значање судова непосредног опажања, односно елементарних или протоколних ставова који, у ствари, треба да су извеснији од свих других:

„Кад се каже да је ,значање једног става — метод његовог проверавања', овим се испуштају ставови који су најближи извесности, наиме судови опажања. За њих не постоји ,метода проверавања' пошто они конституишу проверавање свих других емпиријских ставова који се могу сазнати ма до којег степена. Кад би Шлик био у праву, ми бисмо морали да прихватимо бесконачни регрес, јер ставови се проверавају помоћу других ставова, који, са своје стране, морају добити своје значење из начина на који су они дефинисани другим појмовима итд. *ad infinitum*.“³⁴

„Процес проверавања није никад довољно испитан од стране оних који га чине фундаменталним. У својој најпростијој форми он се обавља кад најпре очекујем један догађај а онда га опажам. Али, ако се један догађај деси а да га нисам најпре очекивао, ја сам исто тако у стању да га опазим и да образујем један суд опажања о њему; а ипак у овом случају нема процеса проверавања.“³⁵

Расл је, даље, доказивао да теорија проверљивости не успева да објасни у чему је значење синонимних израза. Њен критеријум синонимности је такав да га задовољавају и изрази који уопште нису синонимни. Требало би да два става који се проверавају истим чулним искуствима имају исто значење. Међутим, „хипотеза да звездано небо постоји у свим временима и хипотеза да оно постоји само кад га ја гледам — егзактно су идентичне у свим својим последицама које могу да проверавам. Специјално у таквим случајевима значење се идентификује с проверавањем, па се, зато, за обе хипотезе каже да имају исто значење. А то је оно што нарочито желим да порекнем.“³⁶

Раслов пример није сасвим срећно изабран. Један логички позитивист би могао одговорити да наведене две хипотезе фактички нису идентичне у својим проверљивим последицама јер се у једном случају проверавање своди само на непосредно опажање звезданог неба, а у другом укључује у себе и посредно проверавање помоћу опажања извештаја других људи из разних других времена, помоћу опажања одговарајућих фотографија итд. Међутим, основна идеја аргумента је ипак тачна. Није тешко наћи два објекта који се увек појављују заједно, на пример два дела једне двоструке звезде, тако да се проверавање ма које тврдње

³⁴ Russell, *An Inquiry into Meaning and Truth*, London, 1940, p. 308.

³⁵ *Loc. cit.*

³⁶ Russell, „*Logical Positivism*“ (*Logic and Knowledge, Essays 1901—1950*, p. 376).

о једном делу не може разликовати од проверавања одговарајуће тврдње о другом. У том случају морало би се сматрати да ове две тврдње имају истоветно значење; оне га, међутим, немају јер говоре о два различита објекта.

Од логичких аргумената против теорије проверљивости могао би се још навести Цодов аргумент, који имплицира да је *потпуна* проверљивост излишан критеријум значења јер претпоставља постојање неког другог критеријума на основу кога ми већ унапред знамо да ли неки израз има значење и у чему се оно састоји:

„Како човек може бити икад сигуран да је анализа значења једног става о некој материјалној ствари помоћу термина чулних искустава којима се он проверава — исцрпна, сем ако смо у положају да упоређујемо све релевантне чулне садржаје са значењем става и да, пошто смо то учинили, одлучимо да су они фактички исцрпљили то значење? Али, да бисмо могли бити у положају да правимо такво поређење, требало би да захтевамо да знамо значење независно од чулних садржаја који претендују на то да га исцрпу.“³⁷

Сам појам потпуности или исцрпности захтева увек неко мерило за оцењивање своје реализације. Оваквог мерила у теорији проверљивости нема, и зато је Цод у праву кад сматра да она нужно мора садржати претпоставку о већ познатом значењу. Излазило би онда да теорија проверљивости не објашњава у чему је *значење* једног става, већ у чему је његова *емпиријска релевантност*.

Најзад, једна општефилозофска последица теорије проверљивости, која је у филозофском свету изазвала талас огорчења и протеста, било је њено порицање да етички и естетички ставови имају ма какво посебно вредносно значење и да су етика и естетика уопште могуће као филозофске дисциплине. Кад је проверљивост једном сведена на могућност проверавања у *чулном* искуству, из тога нужно следи да вредносна оцењивања нису проверљива. (У *том смислу* термина „проверљивост“ она то заиста и нису). Логички позитивисти су онда рашчланили садржај вредносних ставова на два дела: један који је чисто информативан, који, на пример, може говорити о владајућим навикама једне друштвене групе, и други који је чисто емотиван, којим се изражавају осећања допадања и недопадања, одобравања и неодобравања. Управо овакво емотивно значење имају етичке и естетичке категорије: „добар“, „рђав“, „леп“, „ружан“ итд. За разлику од чињеничког, информативног значења, које може бити предмет изучавања специјалних наука (социологије, психологије, антропологије итд.), емотивно значење етичких и естетичких ставова се не може научно изу-

³⁷ Joad, *A Critique of Logical Positivism*, London, 1950, p. 46.

чавати. У сваком случају, филозофија с њима нема никаква посла.

Ово гледиште је најисцрпније развио Ејер у свом делу *Језик, истина и логика*.³⁸

„Уколико вредносни искази имају смисла, они су обични, научни' искази, уколико нису научни, они у буквалном смислу речи немају смисла, већ су просто изрази осећања који нису ни истинити ни лажни.“³⁹

„Основни етички појмови се не могу анализирати због тога што нема критеријума којим се може проверавати важење судова у којима се појављују.“

„Разлог зашто се они не могу анализирати је тај да су они прости псеудо-појмови. Присуство једног етичког симбола у неком ставу не додаје ништа његовом фактичком садржају. Ако ја кажем неком: „Ви сте рђаво поступили што сте украли тај новац“, ја не исказујем ништа више него да сам просто рекао „Ви сте украли тај новац“. Ја просто испољавам моје морално неодобравање тог поступка. То је као да сам рекао „Ви сте украли тај новац“ једним посебним тоном ужасавања, или да сам то написао додавши неколико специјалних знакова узвика.“⁴⁰

„... У сваком случају, функција релевантне етичке речи је чисто емотивна.“⁴¹

Из овог Ејер изводи закључак да се „етичка филозофија састоји просто у казивању да су етички појмови псеудо-појмови“ и да се због тога не могу анализирати. Даљи задатак описивања различитих осећања за чије изражавање се употребљавају различити етички термини и различите реакције које они обично изазивају — јесте задатак за психолога. Не може постојати етичка наука ако се под етичком науком подразумева разрада једног „истинског“ моралног система.“⁴²

„... Изгледа, онда, да етика као грана сазнања није ништа друго до одељак психологије и социологије.“⁴³

Ова емотивистичка теорија вредносних ставова била је критикована с разних страна. Главни приговори су били:

1. Осећања су свакако један од битних елемената вредносних доживљаја и она увек прате вредносне судове, али се њихов садржај не може на њих свести. Ако осећања немају неку објективну основу и ако не постоје никакве вредности независне од индивидуалних осећања, постоји могућност да се чак и очигледно рђави и неморални поступ-

³⁸ A. J. Ayer, *Language, Truth and Logic*, London 1936, ch. VI, p. 102—103.

³⁹ *Op. cit.*, p. 107.

⁴⁰ *Op. cit.*, p. 107.

⁴¹ *Op. cit.*, p. 108.

⁴² *Op. cit.*, p. 112.

⁴³ *Op. cit.*, p. 112.

ци — на пример, убиства из користољубља — протумаче као етички индиферентни ако нико није био присутан и ако нико ништа поводом њих није осетио.

2. Пошто су осећања субјективног карактера, изгледа да емотивистичка теорија пориче постојање ма каквог објективног критеријума моралног и уметничког оцењивања и да се у крајњој линији залаже за потпуни релативизам. Исто уметничко дело, исти поступак може бити леп, односно добар за оног коме се свиђа и ружан, односно рђав за оног коме се не свиђа.

3. Емотивистичка теорија не може да објасни зашто се ми често споримо око вредности људских поступака или уметничких дела. Ако би наши вредносни ставови изражавали само субјективна осећања, никакви спорови не би били могући. Ставови „А одобрава х“ и „В не одобрава х“ не могу уопште противречити један другом.

Ове критике су се каткад заснивале на неспоразумима. Најчешћа врста неспоразума састојала се у томе што су тврдње логичких позитивиста изражене „формалним начином говора“ (по Карнаповој терминологији), тј. тврдње о језичким исказима, њихови критичари схватили као тврдње изражене „материјалним начином говора“, тј. као тврдње о самим објектима. На оваквом неспоразуму почива први наведени критички аргумент. Позитивисти нису говорили о објективним моралним поступцима и о зависности њихове вредности од присуства или неприсуства неког посматрача који доживљава овакву или онакву моралну реакцију, већ о значењу реченица које се на вредност оваквих поступака односе.

Једина умесна критика емотивистичке теорије вредносних ставова (а тиме и логичко-позитивистичке теорије значења) јесте она која се води на овом семантичком плану. Међутим, ствар је у томе што се и на том плану може показати да је ова теорија неодржива, јер су њена тумачења значења вредносних ставова потпуно неадекватна универзално распрострањеном, интуитивном значењу које ови ставови у процесу људског комуницирања фактички имају.

Етичке и естетичке категорије („добар“, „неморалан“, „уметнички вредан“) употребљене као предикати у вредносним судовима фактички не значе само експресију емоција појединаца и не могу се превести са „А одобрава“, „А не одобрава“ или „А-у се свиђа“. По мом мишљењу, слике Николе Пусена или Снајдерса уметнички су вредне иако се мени лично не свиђају. Исто тако, враћање зла добрим је несумњиво морално вредно, али сам ја лично емотивно прилично хладан кад о томе мислим и не сматрам да би многи други људи одобравали такав начин реаговања, иако би му признали несумњиву моралну вредност.

У самом значењу етичких и естетичких категорија имплицирано је њихово важење за једну целу друштвену групу (дакле објективно важење). Због тога, иако се може говорити о *релативности* вредности (с обзиром на друштвену групу која их признаје), не може бити речи о њиховом *релативизму* — како је то имплицирано емотивистичком теоријом. Због тога појединци свој лични емотивни однос према предмету оцењивања фактички не идентификују с општим важењем извесне норме у оквиру друштвене групе којој припадају.

То се нарочито добро види приликом расправа о моралним и уметничким вредностима. Те расправе би биле бесмислене кад би значење оног што тврде учесници у расправи било искључиво емотивно. Оно што они фактички том приликом чине јесу покушаји да свој вредносни суд подведу под неки општеприхваћени принцип или норму, у којој ће као субјекат фигурирати цела класа радњи или објеката у коју се може укључити спорни предмет, а као предикат дата вредносна категорија.

Додуше, Ејерова емотивистичка теорија није тако немоћна пред приговором да не може објаснити моралне спорове као што је то био случај са старом Хјумовом емотивистичком теоријом, коју је Мур оваквим начином критике потпуно обеснажио.

Ејеров аргумент је да се ми у ствари никад не споримо око питања вредности, већ само око неких фактичких питања.

„Ми се стварно споримо око мотива оног који је нешто учинио (агента), око правилног оцењивања ефеката акције, узимајући у обзир специјалне околности у којима се агент налази. Ми то чинимо у нади да треба само да постигнемо да се наш опонент сложи с нама у погледу природе емпиријских чињеница па да усвоји према њима исти морални став као и ми.“⁴⁴

Даље, Ејер долази до закључка да ћемо се ми, пошто испитамо све спорне чињенице, лако сложити с нашим опонентом ако смо „морално васпитани на исти начин и ако живимо у истом друштвеном поретку“, или, укратко, „ако обојица претпостављамо исти систем моралних вредности“⁴⁵ (подвукао — М. М.)

„Кад је дато да човек има извесне моралне принципе, ми доказујемо да он мора, да би био доследан, морално реаговати на извесне ствари на извештан начин. Оно око чега се ми не споримо и не можемо се спорити јесте важење

⁴⁴ *Op. cit.*, p. 111.

⁴⁵ *Op. cit.*, p. 111.

ових моралних принципа. Ми их просто хвалимо или кудимо полазећи од наших сопствених осећања.⁴⁶

Да се људи приликом спорова о вредностима у великој мери споре о релевантним чињеницама — неоспорно је тачно. Оно што је спорно јесте природа ових „моралних принципа“ које је Ејер морао да допусти да би објаснио могућност расправа о моралности појединих људских акција. Ти принципи се разликују од научних уопштавања и не могу се проверити на начин који захтева емпиристичка теорија проверљивости. Да ли из тога следи да они имају само емотивно значење? Сигурно не. Неопходност прибегавања емотивном значењу у свим оним случајевима где не може да се примени критеријум когнитивног значења теорије проверљивости најбоље показује њену ускост и једностраност. Поједини морални принципи имају своје *рационално* значење и *могу се оправдавати* или *оповргавати* ако се полази од једне битно рационалне концепције о улози морала у људском друштву. На пример, ако је улога морала у томе да обезбеди максимум сарадње и хармонизације интереса појединих људи и друштвених група, онда приватна својина није добра, а подруштвљавање средстава за производњу је добро итд.

Сви вредносни судови, од најопштијих принципа до конкретних појединачних оцена, могу се не само теоријски оправдавати, већ и искуствено проверавати. Само што се ова врста проверавања обавља помоћу *вредносних доживљаја*, дакле једном формом искуства коју емпиричари нису узели у обзир. Да је Моцартова симфонија у G-молу објективно лепа може проверити свако ко је чује (под претпоставком да има елементарну музичку културу). Григорије Мелехов полазећи у рат не сумња у то да убити непријатеља није зло. Међутим, кад у својој првој бици застаје над лицем голобрадог аустријског војника које је његова сабља располутила, он доживљава неочекивано осећање да је његов поступак био гнусан и у њему се рађа клица револта против рата уопште. Овакви непосредни вредносни доживљаји могу, према томе, потврђивати али и доводити у питање опште вредносне норме и из њих изведене судове. Ова врста проверавања је много комплекснија од чисто сензорног проверавања на које се ограничавао логички позитивизам. Вредносни доживљај укључује у себе и непосредно опажање и емоције и елементе недискурзивног, интуитивног мишљења, евентуално и сећања и слике маште итд.

Закључак ове дигресије у подручје аксиологије био би, према томе, да теорија проверљивости не представља адекватну теорију значења етичких и естетичких категорија.

⁴⁶ *Op. cit.*, p. 111.

Модификације теорије проверљивости: Поперов
критеријум демаркације

Око 1935—1936. године теорија проверљивости се нашла суочена с великим бројем критичких примедба, од којих су нарочито озбиљне биле оне које су долазиле баш од стране емпиристички оријентисаних филозофа ван логичког позитивизма. Такви су били: Попер (*Логика истраживања*⁴⁷), Рајхенбах (*Учење о вероватноћи*⁴⁸ и други радови), Љуис (чланак *Искуство и значење*⁴⁹), Нејгел (чланак *Проверљивост, истина и верификација*⁵⁰) и Стејс (чланак *Метафизика и значење*⁵¹).

Постало је очигледно да су потребне значајне модификације првобитне верзије ове теорије. Решења која су предложили Попер и Рајхенбах значила су у ствари темељно одступање од ње. Даљу линију њеног континуираног развика налазимо у веома значајној Карнаповој серији чланака из 1936—1937. године под називом *Проверљивост и значење*.⁵²

Поперово гледиште се од логичко-позитивистичког разликовало већ у полазној тачки:

1. Попер није себи поставио као главни задатак да превазиђе метафизику; његово гледиште је у том погледу много еластичније. По њему је у прошлости „било и корисних метафизичких идеја (на пример, спекулативни атомизам)“, сем тога, научно истраживање би било немогуће без једне научно недискутабилне, ако се хоће, „метафизичке вере у теоријске идеје које су каткад крајње нејасне“.⁵³ Зато он, насупрот „антиметафизичким“ покушајима логичких позитивиста, поставља себи задатак да *дефинише* појмове „емпиријска наука“ и „метафизика“⁵⁴ и да их међусобно *разграничи*. „Задатак налажења таквог критеријума помоћу кога се може разграничити емпиријска наука од математике и логике, али и од „метафизичких система“, означавамо као *проблем разграничавања (das Abgrenzungsproblem)*.“⁵⁵

⁴⁷ Karl Popper, *Logik der Forschung*, Wien, 1935.

⁴⁸ Hans Reichenbach, *Wahrscheinlichkeitslehre*, Leyden, 1935; „Logistic empiricism in Germany and the Present State of its Problems“, *The Journal of Philosophy*, № 33, 1936.

⁴⁹ Lewis, *Experience and Meaning*, „The Philosophical Review“, № 43, 1934.

⁵⁰ Nagel, „Verifiability, Truth and Verification“, *Journal of Philosophy*, № 31, 1934.

⁵¹ Stace, „Metaphysics and Meaning“, *Mind*, № 44, 1935.

⁵² Rudolf Carnap, „Testability and Meaning“, *Philosophy of Science*, vol. III, 1936 и vol. IV 1937.

⁵³ Karl Popper, *Logik der Forschung*, Wien, 1935, S. 11.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 9.

⁵⁵ *Ibid.*, S. 7.

2. Насупрот логичким позитивистима, који, по Поперовом мишљењу, прибегавају *индуктивној методи проверавања* кад граде опште ставове на основу елементарних и кад — као Витгенштајн — проглашавају бесмисленим све опште ставове који се не могу свести на елементарне, Попер се залаже за *дедуктивну методу проверавања*. Он с правом истиче да се „природни закони не могу логички свести на елементарне искуствене ставове“⁵⁶ и да се „о неком апсолутном проверавању једног закона заправо не може никад говорити, јер ми, тако рећи, увек прећутно задржавамо слободу да га на основу каснијих искустава смемо модификовати.“⁵⁷ У ствари, проверавање се састоји у томе што се из система дедукују оне последице које се с највећом могућом лакоћом могу емпиријски проверити, а од њих се бирају нарочито оне које се не могу извести из других познатих система, односно које су им противречне. Затим о овим последицама одлучују експерименти.

Ова разлика у основним методолошким принципима условила је и фундаменталну разлику у критеријуму разграничавања емпиријских ставова од метафизичких. Непозитивистички критеријум разграничавања је индуктиван јер захтева позитивно експериментално одлучивање о емпиријским последицама једног става. Попер, међутим, сматра индукцију логички недопустивом, јер се из позитивног искуственог проверавања посебних ставова не може ништа позитивно закључити о теорији која је на основу њих индуктивно изграђена. Ипак, и он се позива на искуство као критеријум разграничавања емпиријских ставова од метафизичких, само у једном сасвим супротном — негативном смислу. Један став или систем је *емпиријски* ако може да буде испитан (*nachgeprüft*) у искуству. Он мора имати такву логичку форму да је у *принципу могуће негативно* емпиријско одлучивање о његовој вредности. „Један емпиријски научни систем мора да буде у стању да се обори искуством.“⁵⁸ Према томе, Попер предлаже као критеријум разграничавања — уместо позитивне проверљивости (*Verifizierbarkeit*) — негативну проверљивост, могућност „фалсификације“ (*Falsifizierbarkeit*).

Овај критеријум, по Поперовом мишљењу, има то преимућство пред позитивистичким што се из истинитости посебних ставова не може извести истинитост општих, али је зато логички потпуно исправно (формом *modus tollens*) извести из лажности посебних ставова лажност општих. (Нема ничег необичног у томе што се поставља један негативан критеријум за ставове чији је садржај позитиван:

⁵⁶ *Ibid.*, p. 8.

⁵⁷ *Ibid.*, p. 9.

⁵⁸ „Ein empirisch-wissenschaftliches System muss an der Erfahrung scheitern können.“ (Popper, *Ibid.*, S. 13)

један став нам утолико више позитивно саопштава о свету уколико више собом искључује, тј. уколико је већи број посебних ставова којима он својом логичком формом противречи.)

Поперова теорија значила је драгоцен допринос емпиристичкој теорији значења, мада, као што ћемо видети, она није могла да се одржи у својој првобитној форми. У њеној основи лежи једна дубока дијалектичка идеја: све што је заиста одређено негативно је према свему осталом. Став који заиста има једно одређено сазнајно значење противречи мноштву других ставова, док су празни ставови без стварног значења (на пример, многи метафизички ставови спекулативне филозофије) спојиви са свим другим могућим ставовима. Из тога следи, да, уколико је пуније, богатије, одређеније значење једног става, утолико су веће *могућности* његове „фалсификације“, тј. утолико је више ставова који га негирају, а који се могу директно искуствено проверити. Наравно, ако је један став *p*, поред тога што има одређено значење, и истинит, показаће се у крајњој линији да се сваки став који му је противречан мора одбацити као лажан, јер касније искуство у све већој мери потврђује став *p*, док ставове који су му противречни оповргава. Поперов критеријум је, свакако, еластичнији од првобитног критеријума јер мање захтева: он утврђује услове које један смисаон став мора да задовољи макар био лажан. Да би био истинит, он мора да задовољи даље допунске услове.

Ипак, током времена се показало да је Поперова теорија негативне проверљивости још увек на једној страни сувише строга, док је на другој страни сувише либерална.

Тако, на пример, аналогно искључивању свих универзалних емпиријских ставова (међу њима и природних закона) од стране Витгенштајна, Шлика и Карнапа, Поперова теорија искључује из подручја емпиријски смисаоних ставова све егзистенцијалне ставове с неограниченим квантором као што је, на пример, став „Постоје бели гавранови“. Већ је Попер (који је ове ставове звао *universelle Es-gibt Sätze*, за разлику од *All-Sätze*) уочио ову аномалију. Ови ставови нису ограничени у простору и времену на неки одређени координантни систем. „Из тога — вели Попер — следи немогућност фалсификације универзалних, егзистенцијалних ставова: ми не можемо претражити цео свет да бисмо доказали да нешто не постоји.“⁵⁹ Чињеница је, међутим, да су у науци ставови овакве форме неопходни. Сам Попер је признао да језик физике мора садржати егзистенцијалне хипотезе као што су, на пример: „Не постоји *perpetuum mobile*“ (једна форма изражавања закона одржања енергије) или „Не постоји електрични товар који не би био

⁵⁹ *Ibid.*, С. 34.

вишеструки цели број електричног елементарног квантума“ (хипотеза електричног кванта).⁶⁰ Многе теорије имају форму оваквих егзистенцијалних ставова — на пример, теорија о постојању хемијских елемената на основу периодног система. Све што је Попер могао да учини у оваквој ситуацији било је уверавање да овакви ставови *каткад* могу да се фалсификују (на пример, кад се нађе да нешто постоји, тиме је фалсификован став који то постојање одриче) и да, сем тога, на основу извесних методолошких правила овим ставовима може да се манипулише на исти начин као и ставовима који задовољавају његов критеријум. Очигледно, ово је било недовољно да наведени суштински недостатак Поперове теорије уклони.

Касније је Хемпел показао да Поперова теорија има и друге паралелне логичке недостатке као и Витгенштајн—Шликова. Тако, на пример, у оба случаја конјункција два става од којих један задовољава наведене критеријуме а други не — мора да се призна као смисаон, односно емпиријски, неметафизички став. (Ако је негација *A* имплицирана неком класом ставова опажања, онда је и негација *A · B a fortiori* имплицирана истом класом.) „Тако, овај критеријум допушта емпиријско значење многим реченицама које би један адекватан емпиристички критеријум морао да искључи, као што је, на пример, реченица „Сви лабуди су бели и апсолут је савршен“.⁶¹

Из тога је Хемпел закључио да су обе ове интерпретације критеријума проверљивости (Витгенштајн—Шликова и Поперова) „неадекватне, пошто су претерано ексклузивне у једном правцу а претерано инклузивне у другом, и јер и једна и друга захтевају оштре промене у фундаменталним логичким принципима“.⁶²

Паралелност Поперове и Витгенштајн—Шликове теорије у овом погледу долази отуд што се у оба случаја инсистирало на *потпуном* проверавању — било позитивном било негативном. То што Поперова теорија не може, на пример ставове као што је „Не постоји *perpetuum mobile*“ да укључи у емпиријски смисаоне последица је тога што она захтева да постоји могућност *потпуног* обарања тог става. Кад би се он односио на временски и просторно одређено подручје објеката, таква би могућност постојала: пошто бисмо дати просторно-временски и координантни систем темељно претражили, ми бисмо тачно знали да ли у њему постоји *perpetuum mobile* или не. У првом случају овај став би био

⁶⁰ *Ibid.*, С. 33.

⁶¹ Види Carl G. Hempel, „Problems and Changes in the Empiricist Criteria of Meaning“, *Révue internationale de Philosophie*, № 11, 1950. p. 48.

⁶² *Loc. cit.*

потпуно оборен, а у другом потпуно потврђен. Пошто подручје објеката на које се овај став односи није просторно-временски локализовано, ове могућности нема, и став губи статус емпиријски смисаоног исказа. Он би тај статус, ипак, имао кад би се допустила могућност делимичног, непотпуног обарања, што је аналогно непотпуној позитивној верификацији у случају првобитне верзије теорије проверљивости. У ствари, свако ново искуство које показује да важи закон одржања енергије *делимично*, али и сукцесивно са све већом снагом, обара став по коме постоји *perpetuum mobile*, и због тога се може рећи да за све практичне и теоријске сврхе став који му је противречан има сасвим одређено искуствено значење. Даљи развој теорије проверљивости ишао је у правцу напуштања захтева за *потпуном* проверљивошћу, било на Витгенштајн—Шликов било на Поперов начин.

Рајхенбахова теорија вероватноће

Ханс Рајхенбах је 1935. године у свом *Учењу о вероватноћи*⁶³ покушао да изгради једну нову теорију у овом смислу. Полазни његови принципи су били:

1. Ставови немају само две истиносне вредности — истинито и лажно, већ бесконачан број вредности које одговарају ступњевима вероватноће њихове истинитости. Другим речима, двовалентна логика треба да буде замењена поливалентном.

2. Сви ставови су ставови вероватноће.⁶⁴ Ступањ вероватноће одређује „тежину“ (*weight*) става.

3. Вероватноћа је граница релативне фреквенције једног бесконачног низа. Сви ставови вероватноће могу да буду интерпретирани на тај јединствени начин.

Полазећи од таквих принципа, он је критиковао гледиште по коме је један став смисаон само ако је потпуно проверљив као истинит или лажан. Он је убедљиво указивао на немогућност апсолутног проверавања, на чињеницу да су и најверодостојнији научни закони само непотпуно потврђени и да се, према томе, мора одбацити теорија која их због тога елиминира као бесмислене. Стога је он предложио своју пробабилистичку теорију значења, по којој се прогресивним проверавањем само повећава „тежина“ става, уместо да се дефинитивно одреди његова истинитост. По овом критеријуму, један став има значење ако, и само ако

⁶³ Hans Reichenbach, *Wahrscheinlichkeitslehre*, Leiden, 1935.

⁶⁴ Ово гледиште је заступао и Љуис; види Clarence Irving Lewis, „Experience and Meaning“, *The Philosophical Review*, № 43, 1934, p. 133.

је физички могуће да се одреди његова тежина, а два става имају исто значење ако, и само ако, они добијају исту тежину сваким могућим опажањем.⁶⁵

Оно што је било изванредно значајно у Рајхенбаховој теорији било је инсистирање на непотпуној проверљивости емпиријских ставова, и, у вези с тим, на једној поливалентној теорији истине. Међутим, ова теорија се срела с огромним тешкоћама, нарочито због Рајхенбахове специфичне концепције вероватноће као границе релативне учестаности — што повлачи за собом тенденцију њеног квантитативног одређивања и употребу математичког апарата.

Попер је одмах по објављивању Рајхенбахове теорије ставио неке суштинске примедбе. Најпре, она употребљава индуктивну методу и, у приписивању ступња вероватноће ставовима, позива се на принцип индукције. Кад се постави питање његове оправданости, мора се прибећи или *argio-tizmi* или поново вероватноћи и индукцији, што собом укључује један бесконачни регрес.⁶⁶

Затим, појам вероватноће, како га Рајхенбах одређује, захтева постојање низа ставова у односу на који треба одредити границу релативне учестаности датог става. Несавладљива тешкоћа настаје кад у пракси треба одредити те релевантне ставове на које појам фреквенције треба да се примени.⁶⁷

Карнап је, са своје стране, сумњао да се уопште „појам ступња проверљивости (или Рајхенбахов појам „тежине“) може на задовољавајући начин одредити као квантитативни појам, тј. као величина која има нумеричке вредности.“⁶⁸

Други филозофи су обично понављали и разрађивали овај аргумент. На пример, Ернест Хутен се пита: „Шта је с вероватноћом од нуле или у сваком случају врло ниског ступња? Је ли једна реченица упола смисаона ако јој можемо приписати вероватноћу од 1/2?“⁶⁹

Ернест Нејгел је показао да је у многим случајевима одређивање „тежине“ научних ставова немогуће⁷⁰ и да

⁶⁵ Hans Reichenbach, *Experience and Prediction*, Chicago, 1938, p. 54.

⁶⁶ Popper, *Logik der Forschung*, S. 3.

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ Carnap, *Testability and Meaning*, New Haven Conn. 1950, p. 427.

⁶⁹ Ernest Hutten, *The Language of Modern Physics*, London, 1956, p. 67.

⁷⁰ Очигледно је да се тежина једног става одређује на тачно исти начин као и коефицијент вероватноће. Међутим, вероватноћа је одређена терминима границе релативних учестаности у бесконачним низовима, и зато ће бити очигледно да нумеричка вредност неке вероватноће не може бити одређена испитивањем коначног броја елемената у таквим низовима. Другим речима, ниједна хипотеза о вероватноћи неког означеног својства не може бити нити убедљиво утврђена нити убедљиво оповргнута истраживањем које је нужно ограничено на испитивање коначне количине сведочан-

примена тог појма често доводи до погрешног интерпретирања значења неког става.⁷¹

Нарочито неприхватљивим последицама води примена Рајхенбаховог критеријума синонимности. Нејгел наводи овај пример: Претпоставимо да имамо следећа два става који предвиђају резултат бацања једне коцке: „Следеће бацање ове коцке даће један“ и „Следеће бацање ове коцке даће пет“. „Свако би се сложио с тим да ови искази предвиђају различите ствари и да ниједан критеријум значења који не би успео да направи разлику међу њима не би могао да се сматра задовољавајућим. Међутим, с обзиром на начин на који професор Рајхенбах приписује тежину таквим ставовима, сваки од њих има тежину $\frac{1}{6}$, јер је сваки члан једног низа ставова у којима је хипотеза $\frac{1}{6}$ граница релативне учестаности с којом су ставови који имају дагу форму истинити. Сва могућа опажања ће им приписати исту тежину, па би зато требало да они имају исто значење. Тако предложени критеријум истоветности значења изгледа да је неадекватан.“⁷²

Карнапова модификована теорија проверљивости

Већина емпиричких филозофа није прихватила ни Поперову ни Рајхенбахову теорију, али је зато нашла да решење које је 1936—1937. године предложио Карнап у серији чланака у часопису *Philosophy of Science* под заједничким насловом *Проверљивост и значење*⁷³ представља најбољу основу за отклањање тешкоћа и даље развијање емпиристичке теорије значења.

Карнап у првом од ових чланака прецизира питање (сазнајног) значења као питање услова под којима једна реченица има значење. Он истиче да са становишта емпиризма постоји најтешња веза између проблема значења и проблема истине, односно њеног проверавања. С једне стране, ми морамо разумети једну реченицу, тј. морамо знати њено значење, пре него што можемо покушати да откријемо да ли је она истинита или није. С друге стране, „кад бисмо знали услове под којима се за једну реченицу може утврдити да је истинита, онда бисмо знали шта је њено значење. А ако су за две реченице услови под којима бисмо

става (*evidence*). Зато следи да тежина једног става не може бити дефинитивно утврђена коначним бројем запажања. (Ernest Nagel, *Sovereign Reason*, Glencoe, Illinois, 1954, p. 229—30).

⁷¹ *Ibid.*, p. 232—237.

⁷² *Ibid.*, p. 247.

⁷³ Carnap, „Testability and Meaning“, *Philosophy of Science*, vol. III 1936, vol. IV 1937.

морали да их усвојимо као истините исти, онда оне имају исто значење. Тако је значење једне реченице у извесном смислу идентично с начином на који ми утврђујемо њену истинитост или лажност: једна реченица има значење само ако је таква одредба могућа.⁷⁴

Одмах иза ове опште одредбе значења, која је у духу првобитне верзије теорије проверљивости, Карнап уноси своју модификацију:

„Ако се под проверавањем подразумева дефинитивно и коначно утврђивање истине, онда ниједна (синтетичка) реченица није никад проверљива, као што ћемо видети. Ми можемо само све више потврђивати (*confirm*) једну реченицу. Зато ћемо говорити о проблему *потврђивања*, а не о проблему проверавања.“⁷⁵

При том Карнап прави значајну дистинкцију између *тестирања* (*testing*) једне реченице и њеног *потврђивања* (*confirmation*). Он назива једну реченицу *testable* ако знамо методу којом је можемо проверити, на пример, ако знамо који скуп експеримената доводи до потврђивања извесног ступња или саме реченице или њене негације. Он назива једну реченицу *confirmable* ако знамо под којим условима је реченица била потврђена. Друго је могуће без првог, тј. ми можемо знати да би наша опажања таквог и таквог тока догађаја потврдила реченицу иако не знамо како да учинимо ма које од тих опажања.⁷⁶

Даље, Карнап експлицитно критикује првобитну концепцију верификације и то нарочито због тога што њене критеријуме не може задовољити ниједан научни закон. „Чак и кад би се претпоставило да је сваки појединачни случај на који се један закон односи — проверљив (*verifiable*), број случајева на које се тај закон односи, тј. број просторно-временских тачака је бесконачан, и зато никад не може бити исцрпен нашим опажањима, која су увек коначна по броју. Ми не можемо проверити један закон, али га можемо ‚тестирати‘ проверавањем појединачних случајева на које се он односи, тј. посебних реченица које изводимо из тог закона и из других реченица које су претходно утврђене. Ако се у континуираном низу таквих експеримената тестирањем не нађе ниједан негативан случај а број позитивних случајева се повећава, онда ће наше поверење у дати закон расти корак по корак. Тако, уместо о проверавању, ми можемо овде говорити о постепено растућем потврђивању (конфирмацији) закона.“⁷⁷

⁷⁴ *Ibid.*, p. 420.

⁷⁵ *Loc. cit.*

⁷⁶ *Ibid.*, p. 420—421.

⁷⁷ *Ibid.*, p. 425.

Карнап показује да се у погледу начина проверљивости кокретне посебне реченице као, на пример, „На овом столу се налази комад белог папира“ разликују од закона само у ступњу, а не у квалитету. На пример, да би се утврдило да ли је предмет на столу заиста папир, може се из дате реченице извести бесконачно много реченица којима се предвиђају извесна будућа опажања, због чега се дата реченица не може никад потпуно проверити. Наравно, већ после неколико позитивних случајева проверавања ми достижемо практично довољну извесност. Међутим, постоји увек теоријска могућност настављања серије тестова-опажања. „Због тога“ — закључује Карнап — „и овде *није могуће потпуно проверавање*, већ само процес постепеног повећавања *конфирмације*.“⁷⁸

Карнап констатује да је после ове модификације гледиште Бечког круга постало блиско Љуисовој интерпретацији прагматизма и да нарочито велико слагање постоји у гледишту по коме је свака (синтетичка) реченица у ствари *једна хипотеза*, тј. никада не може бити проверена потпуно и дефинитивно. Међутим, као битну разлику он истиче врло велику опрезност логичких позитивиста и посебно чланова Бечког круга према опасностима које вребају због употребе „материјалног“ (садржајног) начина говора“ (који оставља утисак да се говори о објектима) уместо „формалног начина говора“ (где је јасно да се говори о језичким изразима).

У ствари, оно што је Карнап покушао да уради била је изградња једног емпиристичког научног језика у коме ће сви изрази задовољавати његов модификовани критеријум проверљивости. Он изричито оцењује као грешку (грешку коју је и он сам начинио у делу *Логичка изградња света*⁷⁹) кад се један критеријум значења излаже у форми *тврдњи*, као да је реч о чињеничким питањима где само једно гледиште може бити истинито а сва остала погрешна. По његовом мишљењу из 1936. године, теорија значења се мора изложити „у форми једне сугестије која се тиче структуре језика“. Цело питање је „ствар избора, конвенције.“⁸⁰

Зато он сада сматра да принцип емпиризма не треба формулисати у облику тврдњи као што су: „Све знање је емпиријско“ или „Све синтетичке реченице које можемо знати засноване су на (или повезане су са) искуствима“, већ у облику предлога или захтева. „Као емпиричари — наставља он — ми захтевамо да језик науке буде ограничен на изванредан начин; ми захтевамо да дескриптивни предикати, па отуд и синтетичке реченице, не треба да буду

⁷⁸ *Loc. cit.*

⁷⁹ Rudolf Carnap, *Der Logische Aufbau der Welt*, Berlin, 1928.

⁸⁰ *Op. cit.*, p. 426.

признати уколико немају извесну везу с могућим опажањима, везу која треба да буде окарактерисана на подесан начин.⁸¹

Даље Карнап ову везу карактерише као потврдљивост, конфирмабилност (*confirmability*), што је, по његовом мишљењу, најеластичнији од четири могућа захтева (потпуна проверљивост, потпуна потврдљивост, проверљивост и потврдљивост). Потврдљивост се у суштини састоји у могућности *редуковања* на извештај коначан скуп ставова непосредног опажања.

Ови основни ставови којима се у крајњој линији обавља потврђивање садрже предикате који су *опажљиви* (*observable*) и експериментално *остварљиви* (*realisable*), тј. односе се на својства која се под датим условима могу практично произвести. Сваки онај општи став S који се може логички дедуковати из неког коначног скупа C оваквих ставова опажања (који представља једну од њихових последица) има исти ступањ конфирмације као и C . При том су, за разлику од првобитне верзије теорије проверљивости, веома значајна два момента:

1. Карнап се (слично Витгенштајну, Раслу и Рамзију) више не залаже за то да језик науке буде молекуларни језик који се састоји искључиво од израза сложених из непосредно искуствених (атомских) реченица и реченичних функција. Ограничавање на тај језик било је раније неопходно због захтева за потпуном верификацијом, међутим, оно је имало за последицу немогућност придавања емпијског значења научним законима. Напуштање тог захтева омогућује далеко већу еластичност. У емпиристичком језику који сад Карнап предлаже нема никаквих ограничења у погледу броја оператора у реченицама, тј. у погледу комплексности и ступња апстрактности ставова којима се може признати да имају емпиријско значење. Према томе, сад се и сви научни закони и опште хипотезе третирају као смисаони ставови, а не само као упутства за образовање ставова.

„Истина је“ — увиђа Карнап — „да, што је већи број скупова оператора у једној реченици S , утолико је већа дистанца S од емпиријске основе, тј. од атомских реченица, па је отуд и посреднија и непотпунија могућност потврђивања или тестирања S и $\bar{S}$ (негација од S). Међутим, не постоји број скупова оператора за који би веза с емпиријском основом потпуно ишчезла.“⁸²

2. Карнап више не захтева актуално проверавање, већ могућност проверавања, односно потврђивања. Он каже: „Кад једну реченицу S називамо потврдљивом, ми тиме не мислимо да је могуће потврдити S под условима какви

⁸¹ *Ibid.*, p. 33.

⁸² *Ibid.*, p. 27.

актуално постоје. Ми имамо на уму ову могућност под неким *могућим* околностима, без обзира на то да ли су оне реалне или нису. Тако, на пример, пошто је моја оловка црна и пошто сам ја у стању да утврдим визуелним опажањем да је она црна а не црвена, ја не могу доћи до позитивне конфирмације реченице „Моја оловка је црвена“. Ипак, ми ову реченицу називамо потврдљивом, и штавише потпуно потврдљивом, зато што смо у стању да назначимо актуално постојећа али могућа опажања која би ту реченицу потврдила.⁸³

Због свих ових модификација емпиријска теорија значења је много добила у својој применљивости. Поред општих хипотеза и закона, сад су и ставови о прошлости и будућности добили своје емпиријско значење. На основу извесног релативно високог ступња потврђености једног скупа природних закона и ставова који се односе на релевантне садашње догађаје може се одредити ступањ потврђености ставова о прошлим или будућим догађајима који се из првих могу дедуковати. У том погледу Карнап, за разлику од ранијег феноменализма и субјективизма логичких позитивиста, долази у неким питањима на потпуно материјалистичке позиције.

Тако, на пример, некад су Љуис⁸⁴ и Шлик⁸⁵ сматрали непроверљивом и, према томе, бесмисленом реченицу: „Ако би сва свесна бића ишчезла са света, звезде би се и даље кретале својим путањама.“ Међутим, по новом Карнаповом критеријуму, ова реченица је непотпуно потврдљива и чак проверљива. Иако наша предвиђања о постојању или непостојању живих бића у неком временском моменту у далекој будућности не могу бити потврђена, закони небеске механике су од овог независни. Како су они потврђени и у високом ступњу проверени опажањима која свакодневно врше астрономи, то је и став о кретањима звезда у будућности, који се из њих може дедуковати, потврдљив у прилично високом ступњу.

Емпирички филозофи су касније даље разрађивали у детаљима основне принципе ове либералније емпиристичке теорије значења. На пример, направљена је разлика између техничке, физичке и логичке могућности потврђивања, односно проверавања. Прва је условљена постојећим ступњем развитка технике, друга познатим физичким законима, трећа логичким законима. Један став може имати емпиријско значење иако још нису створени технички услови

⁸³ *Ibid.*, p. 457.

⁸⁴ Lewis, „Experience and Meaning“, *The Philosophical Review*, vol. 43, 1934, p. 143.

⁸⁵ Schlick, „Meaning and Verification“, *The Philosophical Review*, vol. 45, 1936, p. 367.

за његово потврђивање, уколико сама могућност овог искуственог потврђивања није искључена постојећим физичким законима. Такав статус имају, на пример, ставови који описују површину планете Венере. Иако путовање на Венеру ради проверавања ових ставова технички још није могуће, нема ничег у физичкој законитости што би га трајно онемогућивало; зато ови ставови могу имати емпиријско значење. За разлику од ставова логике и математике, емпиријски ставови имају значење само ако је њихово проверавање и логички и физички могуће.

Сем тога, модерни емпиричари су проширили обим дозвољених метода проверавања, укључивши у њих, поред екстроспективног чулног опажања, и интроспекцију. На тај начин су искази о субјективним психичким стањима добили своје емпиријско значење; емпиризам је у примени на психологију престао да буде идентичан с бихевиоризмом.

Даље, Пап је с успехом оборио Јуингов аргумент по коме се сам принцип проверљивости, који очевидно није аналитички став, не може искуствено проверити. По Папу, чињеница да се принцип проверљивости не може применити на себе самог не само што није суштински недостатак емпиричке теорије, већ је управо њена одлика, пошто признавање ставова који изричу тврдње о класи ставова чији елеменат су и они сами води познатим парадоксима типа „лажљивац“⁸⁶. Зато се принцип проверљивости мора схватити као став који припада језику вишег реда од оног језика на чије се ставове односи (он припада *мета-језику*, односно семантици научног језика).

Приговор који су Расл и други ставили емпиричкој теорији проверљивости — да по њој немају емпиријско значење ставови непосредног опажања помоћу којих се обавља проверавање (а који се сами не проверавају) — отклонио је Ејер у другом издању свог дела *Језик, истина и логика* увођењем разлике између директно и индиректно проверљивих ставова. У прве спадају ставови непосредног опажања или протоколни ставови.

Ипак, модификована и либерализована емпиристичка теорија поверљивости имала је један битан недостатак који ни до данас, упркос свим напорима, није исправљен. Наиме, по Карнапу би један став ма којег ступња апстрактности (ма с којим бројем оператора) имао емпиријско значење ако би могао да се дедуктивно изведе из једног коначног скупа ставова опажања. Како се под дедуктивним извођењем подразумевало оно које се обавља операцијом импликације

⁸⁶ Епименид Крићанин је рекао да сви Крићани лажу. Међутим, ако је овај став истинит, он мора и сам бити лажан пошто је исказан од стране једног Крићанина, дакле, односи се на самог себе. Итд.

по правилима симболичке логике, један парадокс је брзо уочен. Наиме, појам импликације у симболичкој логици је такав да, ако неки став A имплицира став B као своју последицу (другим речима, ако се B може дедуктивно извести из A), онда A имплицира и дисјункцију B ма с којим произвољно изабраним ставом x .⁸⁷ Из тога је следило да за сваки могући став, на пример „Апсолут је савршен“, може да се покаже да је потврдљив и да, према томе, има емпиријско значење.“

Овакво стање ствари је било потпуно недопустиво, па је због тога Ејер покушао да логички однос између датог става и скупа ставова опажања представи на други начин. У ствари, он је извршио инверзију. Из првог треба да се дедукује други, а не обрнуто као код Карнапа. Према томе, једна реченица S има емпиријско значење ако се из S у конјункцији с подесним помоћним хипотезама могу извести реченице опажања које се не могу извести само из помоћних хипотеза.⁸⁸

Овакво решење је више одговарало стварној пракси научног проверавања — оно је, уосталом, допустило да се поново говори о проверљивости, а не само о потврдљивости као код Карнапа. Међутим, одмах је уочено да је и овај критеријум исто толико либералан као и Карнапов и да и на основу њега свака реченица уопште може имати емпиријско значење. Тако, на пример, ако је S реченица „Апсолут је савршен“, а ако је помоћна хипотеза „Ако је апсолут савршен, онда је ова јабука црвена“, из њихове конјункције се може дедукovati реченица опажања „Ова јабука је црвена“, која не следи из помоћне хипотезе саме по себи. Тако би се и на основу овог критеријума ставу „Апсолут је савршен“ морало признати да има емпиријско значење. Ејер је покушао да још једном модификује свој критеријум на тај начин што је помоћне хипотезе ограничио само на реченице које су или аналитичке или за које се може независно показати да су проверљиве у смислу модификованог критеријума. Међутим, ни на овај начин он није успео да избегне апсурдне последице примене овог критеријума. Најпре Черч⁸⁹, затим О'Конор⁹⁰ и најзад Хемпел⁹¹

⁸⁷ Један од аксиома рачуна ставова је „ $p \supset pq$ “. Овај аксиом омогућава изванредну плодност математичког мишљења, међутим у примени на мишљење емпиријских научника он омогућава извођење разних бесмислица.

⁸⁸ Ayer, *Language, Truth and Logic* 2nd, ed., London, 1946, p. 11—13.

⁸⁹ Alonso Church, „Review of Ayer's *Language, Truth and Logic*“, *The Journal of Symbolic Logic*, vol. 14, 1949, pp. 52—53.

⁹⁰ B. I. O'Connor, „Some Consequences of Professor A. J. Ayer's Verification Principle“, *Analysis*, January 1950, pp. 67—72.

⁹¹ Carl Hempel, „Problems and Changes in the Empiricist Criterion of Meaning“, *Révue internationale de Philosophie*, vol. 11, 1950, p. 172.

показали су да се и на основу овако ревидираног критеријума подесним операцијама може постићи да се свакој реченици уопште мора признати емпиријско значење.

Ствар је у томе што, опет по правилима дедукције у симболичкој логици, кад год став *A* имплицира *B*, онда и конјункција *A* било с којим ставом *x* такође имплицира *B*. Према томе, без обзира на ограничења у помоћним хипотезама, сама логичка природа импликације омогућује да се једном ставу из кога се могу дедукovati опањљиве последице прикључи ма који други став и да тако и он добије емпиријско значење.

О'Конор је покушао да реши настале тешкоће предложивши извесне допуне и даља ограничења овог критеријума, међутим, његово решење је изазвало нове примедбе и даље покушаје (од стране Вотлинга и Брауна⁹²), да се критеријуми проверљивости *ad hoc* допуне. На тај начин формулација самог критеријума проверљивости постајала је све компликованија и гломазнија без икакве перспективе да се коначно онемогуће нежељене последице.

Данас су даља истраживања у овом правцу изгледа дефинитивно напуштена.⁹³ Постало је јасно да је основни узрок неуспеха била примена појма строго формализоване дедукције (логистичке импликације) на логичке односе (проверавања и потврђивања) међу реченицама *обичног језика* којима се служе специјални научници.

⁹² J. L. Watling and R. Brown, „Amending the Verification Principle“, *Analysis*, March 1951, pp. 87—89.

⁹³ Сам Ејер који се од свих емпиричких филозофа највише и готово до самог краја трудио да спасе и рехабилитује теорију проверљивости, дефинитивно ју је напустио. У свом реферату на XII интернационалном конгресу у Венецији он пише: „Изгледа да је пут који највише обећава — покушај да се анализира значење терминима веровања.“ Он каже да је ту сугестију прихватио од свог докторанда Ашбија, затим у складу с њом одређује значење на следећи начин:

„Предлажем, дакле, да се значење индикативних реченица анализира на следећи начин: ако је *S* једна реченица, *p* став, а *A* нека особа, *S* значи *p* особи *A*, ако и само ако *A*-ово слагање са *S* конституише његово веровање у *p*.“

Термине „слагање (assent)“ и „конституисање веровања“ Ејер објашњава на следећи начин: „Једна особа *A* се *слагаје* (assents to) с једном индикативном реченицом *S* кад је расположена да искаже *S* озбиљно и с поверењем и без менталних резервација, а да је прећутно прихвати кад се искаже њој... Слагање с реченицом *S* је конститутивно за њено веровање у *p* кад постоји *prima facie* логичка неспојивост између слагања са *S* и неверовања у *p*, и између неслагања са *S* и веровања у *p*.“ (A. J. Ayer, „Meaning and Intentionality“, *Relazioni Introdotive del XII Congresso Internazionale di Filosofia*, Sansoni-Firenze, 1958, p. 151—153.

Критеријум преводљивости у емпиристички
језик

Емпирички филозофи су почели да раде у једном новом правцу: уместо да примењују појмове савремене формалне логике на реченице обичног језика да би на тај начин утврдили критеријум проверљивости, они су се прихватили посла да помоћу њих изграде један специјалан вештачки емпиристички језик тако да преводљивост у тај језик изрази ма којег другог језика буде критеријум њиховог сазнајног значења. Овај нови програм је Хемпел описао на следећи начин:

„Дајте опште карактеристике оне врсте језика која ће бити оквалификована као емпиристички језик, а затим утврдите следећи критеријум преводљивости сазнајног значења: Једна реченица има сазнајно значење ако, и само ако је преводљива у емпиристички језик.“⁹⁴

Речник и граматика овог вештачког емпиристичког језика били би тако одабрани да би потпуно искључили могућност образовања реченица без икакве искуствене основе као што је, на пример, реченица „Апсолут је савршен“.

У овом правцу је био почео да ради већ Карнап у завршном чланку из серије *Проверљивост и значење*. По Хемпелу, један језик *L* би се могао назвати емпиристичким ако његов речник садржи:

- а) уобичајене логичке константе „не“, „или“, „и“, „сви“, „неки“ итд.;
- б) термине који описују опажања;
- с) све друге сложене изразе састављене од изрази под а) и б).

Његова синтакса би садржавала иста правила за конструисање језичких изрази као и ма који савремени логички систем, на пример *Principia Mathematica*.

У почетку је постојала тенденција да се у изразе под б) укључе само термини који описују непосредно искуство субјекта. Такав емпиристички језик би био феноменалистички по карактеру јер би се односио само на феномене доживљене у чисто субјективном искуству датог појединца⁹⁵. Током времена је постало јасно да је такав језик, с једне стране, прегломазан, а с друге, неадекватан у примени на науку. Усвојено је зато да се под б) могу укључити и термини који се односе на опажљиве карактеристике физич-

⁹⁴ Hempel, *op. cit.*, p. 51.

⁹⁵ „Један такав језик је чисто субјективан подесан само за солилоквијум, док је интерсубјективни језик ствари подесан за употребу међу различитим субјектима“ (Carnap, *Testability and Meaning*, p. 10).

ких објеката. Такав језик је називан физикалистичким језиком или језиком ствари.

Овим новим критеријумом емпиријског значења (преводљивост у емпиристички језик) избегнуте су многе слабости критеријума проверљивости, а нарочито следеће две:

1. Ишчезле су тешкоће око емпиријског статуса универзалних и егзистенцијалних ставова с којима су се борили Витгенштајн, Шлик, Карнап и Попер.

2. Отклоњена је могућност да и реченице као: „Апсолут је савршен“ задовоље емпиријски критеријум значења, јер овакве реченице нити се могу формулисати на емпиристичком језику (искључене су његовим речником и граматиком) нити се могу превести у тај језик (њихови основни термини се не могу дефинисати помоћу чисто логичких израза и термина који описују опажања).

Међутим, појавиле су се друге тешкоће. Нови критеријум није више био сувише либералан, али се показао сувише искључив.

Пре свега, показало се да се сви они изрази који изражавају диспозицију неког објекта да се понаша на одређени начин ако су дати одговарајући услови (такозвани диспозициони термини — *disposition terms*) не могу на задовољавајући начин превести у емпиристички језик. Међутим, такви термини играју огромну улогу у науци (такви термини су, на пример, „температура“, „наелектрисан“, „магнетичан“, „интелигентан“, „електрични отпор“ итд.).

Израз „Електрични проводник x пружа отпор од y омова“ могао би се превести реченицом емпиријског језика „Ако је један реостат у контакту са x , он ће регистровати n ступњева на својој скали.“

Међутим, како су, по савременој формалној логици, имплицативне реченице (форме „Ако p , онда q “) истините већ самим тим што им је антецеденс p лажан, без обзира на садржај и истиносну вредност консеквенца q , реченица „Ако је један реостат у контакту са x , он ће регистровати n ступњева на својој скали“ била би истинита чак и ако x уопште не би било у вези ни са каквим реостатом (антецеденс би био лажан) без обзира на то колико велика била нумеричка вредност n . На тај начин би требало признати емпиријско значење ставу који тврди да неки проводник пружа произвољно велики отпор *зато*, и *само зато* што тај став уопште није проверен мерењем тог отпора.

Делимичан излаз из ове тешкоће је предложио Карнап увођењем такозваних *редукционих* реченица за одређивање нових термина у емпиристичком језику (односно, за превођење термина неког другог језика у овај језик). Наведени појам би требало дефинисати следећом редукционом реченицом: „Ако је један реостат у контакту с проводни-

ком x , онда x пружа електрични отпор од n омова ако, и само ако, реостат региструје n ступњева.“

При оваквој структури дефиниција (то су у ствари операционалистичке дефиниције на којима инсистирају Бриџмен и његови следбеници) поменути парадокс се више не појављује, али се зато њима омогућује само парцијално, непотпуно одређивање значења термина који се у њима појављују. У наведеном примеру одређује се значење само оног електричног отпора који пружа један проводник који је у контакту с датим реостатом, а не значење електричног отпора уопште у односу на све друге објекте.

На овај начин се бар делимично решава питање емпиријског значења свих оних теоријских конструкција које се могу превести у емпиријски језик помоћу редукционих реченица (тј. операционих дефиниција). Треба констатовати да потпуно значење ових израза превазилази могућности употребе емпиристичког критеријума.

Још теже ствар стоји с врло апстрактним теоријским појмовима специјалних наука (као што су, на пример, „електрично поље“, „закривљени простор“, „апсолутна температура“, „електрични товар“). Ту никакво непосредно, чак ни делимично превођење (помоћу редукционих реченица) у емпиристички језик није могуће.

Овакви изрази добијају извесно емпиријско значење тек мање или више посредним путем. Наиме, они су обично саставни елементи теорија које имају форму хипотетичко-дедуктивних система с фундаменталним претпоставкама и изведеним консеквенцама. Такви системи морају задовољити захтев интерпретабилности и применљивости да би добили статус емпиријско-научних теорија. Испуњење тог захтева се постиже тако што се бар неки ставови система (обично неке изведене консеквенце) преводе у емпиристички језик. У овим непосредно преводљивим ставовима система не појављују се наведени врло апстрактни теоријски појмови. Међутим, кад једном ове консеквенце и изрази од којих су оне састављене добију емпиријско значење, онда посредним путем парцијалну интерпретацију, односно емпиријско значење, добијају и ставови из којих су те консеквенце изведене, односно изрази од којих су они састављени.

*

На крају, могли бисмо из испитивања емпиристичке теорије значења извести следећи основни закључак:

Значење израза који су конституенти језика научних теорија не може се свести само на искуствену компоненту, из чега следи да се термини који не задовољавају емпи-

ристичке критеријуме (ма како они били формулисани) не могу *самим тим* сматрати бесмисленим.

Првобитна теорија верификације била је сувише строга и проглашавала је псеудоставовима огроман број највреднијих научних ставова. Модификована теорија, допуштајући да емпиријско значење имају и сви они изрази који се могу формално-логички извести из непосредно искуствених ставова (или се на њих свести), показала се сувише либералном, јер је била немоћна да *само емпиристичким* критеријумом ограничи бескрајне могућности формално-логичког комбиновања. (Мноштво заиста бесмислених дедукованих консеквенца које она својим критеријумом није била у стању да искључи било би искључено другим критеријумима којих се научници имплицитно држе.)

Најзад, преводљивост у емпиристички језик показала се опет као сувише строг и искључив критеријум, који је успео да интерпретира само парцијално сазнајно значење, и то значење само неких израза неопходних у савременој науци. Прибегавање захтеву *применљивости* апстрактних научних теорија сасвим је исправно, али оно далеко превазилази оквире емпиристичке теорије *проверљивости* и било би прихваћено и од стране оних филозофа који себе ни у ком случају не сматрају припадницима емпиризма.

ШЕСТА ГЛАВА

КОНЦЕПТУАЛИСТИЧКА ТЕОРИЈА ЗНАЧЕЊА

Концептуалистичка теорија значења спада у групу такозваних семантичких теорија, које значење схватају као *однос између знака и оног што је њим означено, представљено или изражено.*

По мишљењу семантичара, осталим теоријама се само описују разни начини на које се значење неких симбола испољава, на пример, односом према другим елементима датог језика, употребом у језику, односно целокупним понашањем датог субјекта (или групе субјеката), или, најзад, доживљавањем извесног чулног искуства. Самим тим ове друге теорије могу да утврђују различите критеријуме значења. Међутим, један знак мора најпре имати извесно значење да би га могао испољити на овај или онај начин. Ово примарно његово значење, које се састоји у томе да он собом представља неки мисаони или реални ентитет, било би његово *семантичко* значење.

Данас постоје две основне семантичке теорије значења, у зависности од тога како се схватају ентитети који су знацима представљени и који према томе конституишу њихово значење.

По првој, *концептуалистичкој* теорији, значење је извештан мисаони ентитет, појам, који је знаком изражен.

По другој, *реалистичкој* теорији, значење је извештан реални објекат на који се знак односи.

Претходници концептуалистичке теорије значења

Претходници концептуалистичке теорије значења били су филозофи који су на концептуалистички начин решавали проблем универзалија. Већ је Вилјем Окамски тврдио

да је опште *conceptus mentis significans univoce plura singularia* (мисаони појам који једносмислено означава више појединачних). Слично гледиште заступали су Абелар, Лок, Лајбниц и Рид. На класичан начин је изразио концептуалистичко гледиште Кант. Опште је, по Канту, чисто менталног карактера: то је појам схваћен као априорна форма људског мишљења и искуства. Овом концепцијом је Кант покушао да избегне, с једне стране, метафизику реализма, а с друге, скептицизам номинализма. На њој је он засновао своју критичку, односно трансценденталну филозофију.

Проблем општег има, разуме се, додирних тачака с проблемом значења, јер је једна од основних карактеристика једног симбола (уколико је уопште симбол а не обичан бесмислен физички објекат — скуп тонова или облика боје) у томе да он може у процесу друштвене комуникације да преноси један општи садржај, да у поновљеним приликама има извесно опште важење. Међутим, значење једног симбола није чиста општост, већ садржи и извесне посебности. Зато би Кант, да се бавио проблемом значења, вероватно значењем симбола сматрао оно што је он назвао *трансценденталном схемом*. До појма трансценденталне схеме је он дошао питајући се како се чисти појмови, нешто *априорно*, апстрактно, дато само у разуму, могу применити на појаве. Његов одговор је био тај да „мора постојати нешто треће, што мора да буде слично и са категоријом, с једне стране, и са појавом, с друге стране, и што омогућује примену категорије на појаву. Ова посредничка представа мора да буде чиста (без ичега емпиријског) и опет, с једне стране, *интелектуална*, а с друге, *чулна*. Једна таква представа јесте *трансцендентална схема*.“¹

Филозофија симболичких форми Ернста Касирера

Оно што није дао Кант — једну филозофију језика, укључујући ту и теорију значења, дао је последњи и вероватно највећи од његових следбеника — Ернст Касирер. Управо, Касирер је дао много више од филозофије језика — он је систематски и изванредно студиозно изучио, поред језика, и све друге форме симболичког изражавања: симболичке форме у миту, религији, уметности, науци².

И Касирер је пошао од оног јединства чулног и интелектуалног које је Кант открио у „схеми“. Само, док је

¹ Кант, *Критика чистога ума*, Београд, стр. 109.

² Види: Cassirer, *Philosophie der Symbolischen Formen*; I Die Sprache, 1923, II Das mythische Denken, 1925, III Phänomenologie der Erkenntnis, 1929 (Berlin).

Кант чулно схватио пре свега као слику, тј. нешто пасивно и *dato*, Касирер је инсистирао на симболу као нечему што је *створено* од стране самог интелекта. „Уместо да кажемо како је људски разум — разум коме су потребне слике (*ein der Bilder bedürftiger Verstand*), ми ћемо пре рећи да су му потребни симболи.“³

Онај нови елеменат који је Касирер унео у трансценденталну филозофију Канта и новокантоваца јесте, пре свега, указивање на огроман значај стварања симбола и њихових значења у процесу конституисања објективне стварности. Касирер (као и сви други представници „критичке“ филозофије бави се једино проблемом како ми изграђујемо наше сазнање о објективној стварности, а не и „метафизичким“ проблемом каква је стварност по себи. Због тога он не полази од бића нити ма од какве структуре као нечег датог, већ полази од свести и од њених функција, којима се структура бића тек у процесу сазнавања изграђују. Функције су, дакле, оно што је примарно, а основна међу функцијама јесте функција симболизовања и означавања, која се испољава у креирању различитих специфичних симболичких форми у језику, миту, религији, уметности и науци.

Обим примене такозване критичке, трансценденталне методе на тај начин је код Касирера веома проширен. Критика ума постаје критика културе. Циљ филозофије постаје испитивање различитих спецификованих функција и принципа помоћу којих људски дух оформљава стварност (сазнање, језичко мишљење, митско и религиозно мишљење, уметничка перцепција итд.). Свим овим разним посебним значењима „врши се трансформисање пасивног света простих импресија у свет који је чисти израз људског духа“ — како каже Касирер⁴. Сви ови специфични правци креирања света усмерени су према једном јединственом идеалном центру — само то за један овакав конструктивистички идеализам не може бити „суштина“ већ „пројекат“ (јединствени план људског стваралаштва).

Формирање језичких значења симбола

За нас је нарочито интересно како Касирер тумачи изграђивање језичких значења, односно појмова. Он одлучно устаје против гледишта традиционалне аристотеловске логике по коме појмови настају „апстракцијом“; тј. издвајањем општих одлика целе једне врсте сличних пред-

³ Cassirer, *Essay on Man*, Yale University Press, 1944, p. 56—57.

⁴ Cassirer, *The Philosophy of Symbolic Forms*, vol. I, New Haven, Yale University Press, 1953, p. 80—81.

мета. У овоме Касирер има јаког савезника у Зигварту, који је још пре осам деценија ставио следеће примедбе класичној теорији формирања појмова помоћу апстракције:

1. Ова теорија претпоставља да су већ познате опште одлике предмета између којих треба да издвојимо оне заједничке и нужне за извесну врсту. То значи, мора се претпоставити да ми већ унапред, пре сваке апстракције, располажемо извесним појмовима и судовима у којима ти појмови врше функцију предиката (док су субјекти сами предмети о којима је реч).

2. Апстракција претпоставља изванредан одређен обим предмета који се упоређују. Да бисмо знали који су предмети слични, односно исте врсте, ми већ унапред морамо да имамо неки принцип селекције, уколико не желимо да признамо да су међусобно слични *a priori*.

Тај принцип селекције не може бити ништа друго до актуална језичка пракса.

Ми групишемо у једну врсту сва она бића која зовемо животињама, или све оне акције које зовемо крађом. Затим тражимо заједничке карактеристике животиња, крађе итд. Међутим, чим ми знамо шта зовемо једним одређеним именом, ми већ имамо појам који апстракцијом тражимо. „Тако“ — закључује Зигварт — „сваки покушај образовања једног појма апстракцијом исто је што и тражење наочара које су на нашем носу помоћу тих истих наочара.“⁵

Касирер у потпуности прихвата ову Зигвартову критику и покушава да испита онај примарни процес образовања појмова који је довео до стварања језичких термина са њиховим одређеним значењем, а који претходи разговетном одређивању садржајних карактеристика помоћу апстракције.

„Шта су услови тог првог и примарног образовања које је обављено у језику и које чини темељ за све накнадне и комплексније синтезе логичког мишљења?“

У почетку имамо хаос непосредних утисака, ону хераклитовску реку промене у којој ниједан садржински елемент није идентичан. Први корак у образовању симбола и његовог значења — појма није просто пасивно уочавање и именовање извесних дистинкција које су негде присутне у осећању или интуицији. Напротив, ми нашом иницијативом повлачимо извесне демаркационе линије, правимо разлике, вршимо раздвајања и повезивања, услед чега извесни издиференцирани мисаони садржаји извиру из једноликог тока свести. Овим логичким актом посту-

⁵ Sigwart, *Logik*, II Aufl. Freiburg, 1889—93, S. 1,320ff.

лације и диференцијације настају из импресија прве представе за које се везују извесна имена — и то је првобитна и одлучујућа тековина у процесу образовања једног појма.

Касирер се овде у великој мери ослања на Лоцеа, који је такође испитивао како настају првобитне форме мишљења и дошао до сличног закључка по коме је примарна логичка операција — фиксирање извесног садржаја свести и истовремено стварање његовог имена. На тај начин је извршено једно објективирање — додуше, не у смислу приписивања независне стварности том садржају, већ у смислу карактеризације датог садржаја као идентичног са собом и рекурентног у току импресија.

Даље, ови први фиксирани садржаји бивају спецификовани, извесне релације међу њима бивају успостављене. Тако постепено настаје једна артикулација у редове и серије. Тек сад у форми серије (низа) бива постулирана нека заједничка карактеристика као нека врста правила по коме је низ образован. Овакви општи појмови, које Лоце назива првим *универзалијама*, битно су различити од *генеричких појмова* за које једино зна традиционална логика. Док код генеричких појмова општа карактеристика може и сама независно да се представи (на пример, дрво, човек), код првих универзалија опште је само релација међу посебним садржајима која се од њих уопште не може издвојити и посебно представити (на пример, боја, тон).⁶

Касирер прихвата ову Лоцеову дистинкцију између две врсте универзалија, па иде корак даље: истински садржај и логичка основа појма је у ствари увек једна *константна релација* међу члановима једног низа, док је могућност посебног представљања, односно могућност постојања као посебног издвојеног члана датог низа, „само психолошка случајност која није увек пожељна нити достижна“.⁷ У почетној фази стварања језика и одговарајућег појмовног апарата нема још генеричких појмова, нити је за функцију духа у тој фази карактеристично подређивање (супсумирање) једних мисаоних садржаја другима. У тој фази се образују искључиво *квалитативни* појмови којима се фиксирају извесна мање или више константна својства уочена у једном целовитом интуитивном садржају, без улажења у одређивање генеричке природе тог садржаја.

У овом процесу формирања појмова Касирер јако наглашава субјективни моменат људске слободе и стваралаштва. Касирер је усвојио од Хумболта (једног од првих научника који су се систематски бавили филозофијом је-

⁶ H. Lotze, *Logik*, II Aufl. Leipzig, 1880, S. 14 ff 29 ff.

⁷ Cassirer, *The Philosophy of Symbolic Forms*, p. 283, v. I.

зика⁸) појам „унутрашње форме“, који је протумачио на следећи начин: „Да сваки посебни језик има једну специфичну унутрашњу форму, значило је за њега (Хумболта — М. М.) првенствено то да његове ознаке никад не изражавају просто опажене објекте по себи, већ је избор тих ознака битно одређен целим духовним ставом, оријентацијом човековог субјективног мишљења о објектима. Јер реч није копија самог објекта, већ одражава слику субјекта која се у души налази.“⁹

Ови субјективни елементи који долазе до изражаја при изграђивању значења симбола једног језика различити су до извесне мере у сваком језику, услед чега, стриктно говорећи, одговарајуће речи различитих језика не могу никад бити синоними. Њихово значење се никад не исцрпљује простим набрајањем објективних карактеристика предмета који су њима означени.

Овде Касирер увек говори о природним језицима за разлику од вештачких, симболичких језика који се употребљавају у математици, симболичкој логици и другим наукама. За значење речи обичног језика карактеристично је то да она задовољавају потребе акције, праксе, исто онолико колико одражавају свет објективног бића. При том Касирер инсистира баш на друштвеној пракси као једном од најзначајнијих чинилаца у изграђивању језика и одређивању значења његових симбола. Тиме он у знатној мери успева да неутралише многе његове изразито субјективистичке и идеалистичке формулације. Јер на многим местима своје филозофије језика Касирер инсистира на томе да субјекат прави дистинкције (које иначе нису дате у његовој свести), да субјекат фиксира један мисаони садржај и чини га константним (као да он није *дат* у његовој свести као нешто релативно константно) итд. Тек на крају излагања своје теорије Касирер објашњава¹⁰ да језик може да има своју друштвену функцију и да служи као средство за узајамно споразумевање међу људима.

„Кад би фонетски знак изражавао само једну појединачну представу створену у индивидуалној свести, он би остао затворен у границама индивидуалне свести, не би могао да прође иза ње. Онда не би било моста између

⁸ Још 1805. писао је Хумболт у једном писму Волфу: У основи, све што ја радим је изучавање језика. Верујем да сам открио вештину да употребљавам језик као оруђе којим истражујем висине, дубине и разноликост целог света. (*The Philosophy of Symbolic Forms*, p. 155).

⁹ Cassirer, *The Philosophy of Symbolic Forms*, p. 284.

¹⁰ Касирер се овде ослања на теорију Лазаруса Гајгера (Geiger) и Лудвига Нуареа (Noiré) по којој су првобитни језички звуци настали не у објективној интуицији супстанце већ у субјективној интуицији акције и то друштвене акције.

опажајних и фонетских светова појединачних људи. Али, пошто језик не настаје у изолованој већ у друштвеној акцији (акцији једне заједнице), он од самог почетка поседује један истински заједнички, „универзални“ смисао.¹¹

Касирер даје богату документацију за ову тезу наводећи низ примера из примитивних језика из којих се јасно види колико су дубоко они укореењени у пракси и колико је богато изнијансиран у њима онај део речника који се односи на разне конкретне врсте активности, насупрот огромном сиромаштву у општим, апстрактним појмовима (који би требало да тумаче суштину или супстанцијалну одређеност конкретних предмета и процеса).¹²

Док су значења речи обичних, природних језика још сва укореењена у чулно-искуственим, непосредно-практичким садржајима свести, људски дух, настављајући своју формативну активност у области науке и образујући научне и логичке појмове, све више се удаљује од чулног и интуитивног. Агрегати језичких израза се претварају у артикулисани систем. Врши се груписање посебних мисаоних садржаја (значења), њихово интегрирање у извесну општу структуру о којој просто чулно опажање не зна ништа. Ова структура — односно релације и правила која је одређују — даје једном симболу апстрактни идеални мисаони садржај (значење). Док су првобитно створена језичка значења представљала претежно константне елементе актуалног, чулно доживљеног искуства, научна и логичка значења, пре свега, представљају изванредно богате комплексе *могућности* (могућих искустава).

Научна и логичка значења су појмови оштро фиксираних граница, јасни, међусобно непротивречни и објективнији него што су појмови који представљају значења симбола обичног језика, у том смислу што су лишени произвољности и што нису везани за специфично практично искуство једне посебне заједнице људи, па се услед тога могу релативно адекватно преводити из једног језика у други.

По Касиреровом мишљењу, људски дух се у току своје формативне активности (изграђивања језика, митова, уметности, науке) све више удаљује од својег првобитног изворног бића у коме је све било стопљено у једно неизди-

¹¹ Cassirer, *The Philosophy of Symbolic Forms*, p. 286.

¹² Тако на пример урођеници Тасманије немају реч за појам „дрвета“, али имају специјално име за сваки варијетет акације, каучовог дрвета, итд. Ниједан језик америчких Индијанаца нема општи термин „јести“, али зато располажу великим бројем речи од којих се неке односе на коришћење биљне хране, друге животињске, неке означавају обед појединаца, друге заједнички обед, итд.

У арапском језику постоје (по Хамеру, S. 749) имена за камилу, која варирају с обзиром на секс, старост и најразличитије индивидуалне карактеристике (велике или мале уши, облик вилице, итд.).

ференцирано јединство: и чулни подаци и идеје, и посебно и опште, и садржај и форма. Људски дух се као каквим веловима све више умотава својим симболичким творевинама — речима, митским и уметничким сликама, научним категоријама. Задатак филозофије културе био би, по Касиреру, откривање ових велова и продирање из сфере посредовања и значења у првобитну сферу интуитивне визије. Наравно, враћање на ове првобитне непосредне форме сазнања немогуће је. Међутим, сврха филозофије је откривање и објашњавање оних основних формативних принципа на основу којих је дух саградио цео свет симболичких форми и њихових одговарајућих значења¹³ полазећи од првобитног хаоса утисака. Овај задатак је Касирер покушао да оствари у својој тротомној *Филозофији симболичких форми*.

Касирерова општа концепција значења

Ако апстрахујемо разне детаље специфичне за Касирерову филозофију језика, у њој налазимо следеће типичне карактеристике једне концептуалистичке теорије значења:

1. Значење је изванментални ентитет (појам) који постоји самостално и који се не може свести ни на однос међу симболима, ни на оперисање симболима (њихову употребу), ни на људско понашање, ни на само чулно искуство. Значење није ни однос међу симболима ни одређени начин оперисања симболима, јер оно, ма колико било тесно повезано са симболима, постоји независно од њих. Касирер инсистира на егзистенцији духа као нечем примарном у односу на егзистенцију ма које симболичке форме. Он изричито каже: „Ми можемо разумети како једна чулна појединачност, као што је изговорени звук, може постати носилац једног чисто интелектуалног значења само ако претпоставимо да је основна функција означавања присутна и активна пре него што је индивидуални знак произведен, тако да ово произвођење не ствара значење, већ га само стабилизује, примењује на посебни случај.“¹⁴

Даље, значење се не своди на људско понашање, јер, ма колико било повезано с праксом, оно припада унутрашњој сфери свести и духа.

Најзад, значење се не може свести ни на комплекс чулних осета. Касирер оштро критикује емпиризам што у посебном не види опште карактеристике, што у чулном не види елементе интелектуалног, идејног. По Касиреру, чиста чулност не постоји — већ у најелементарнијем осету

¹³ Cassirer, *The Philosophy of Symbolic Forms*, vol. I, p. 113.

¹⁴ *Ibid.*, p. 106.

дата је целовита личност. Поготову се значење, појам, не може свести на чулно искуство, јер се оно баш и изграђује прогресивним елиминисањем чулних елемената и фиксирањем супротних — интелектуалних, идејних, формалних елемената.

2. Значење је такав ментални ентитет који не само да није одраз објективне стварности, већ је, напротив, један од елемената у процесу објективирања духа, односно стварања реалног света.

Тек овом другом тезом концептуалистичко гледиште бива потпуно одређено. Првом тезом се концептуализам разликује од емпиризма, номинализма, бихевиоризма и прагматизма, тј. свих оних праваца који негирају егзистенцију духа и појма као менталног ентитета. Међутим, ту тезу углавном прихватају и реалисти, објективни идеалисти, па и материјалисти. Другом тезом се концептуализам оштро разграничава од свих праваца који субјективну свест условљавају нечим објективним спољашњим — била то материја или објективни дух или свет идеално важећих суштина. Касирер на много места тврди да значење није одраз стварности, већ слободна креација духа. На пример:

„Мисао више не тече паралелно с бићем, као прост одраз бића, већ она својом сопственом унутрашњом формом одређује унутрашњу форму бића.“¹⁵

„Мит и уметност, језик и наука су конфигурације које су усмерене ка бићу: то нису просте копије постојеће стварности, већ представљају главне правце духовног кретања, идеалног процеса којим се стварност конституише за нас као једно и мноштво — као разноликост форми које су у крајњој линији повезане јединством значења.“¹⁶

Кад говори о овом конституисању стварности, Касирер, наравно, не мисли на материјалну стварност, на биће независно од наше свести — о коме говоре материјалисти и реалисти. Касирер као представник критичке филозофије одбија да о овој стварности ишта каже. Објекат о коме се нешто може рећи, тј. сазнати објекат, може се одредити једино посредством свести, применом једне сложене појмовне структуре. Зато Касирер узима свест као полазну тачку. Најпре имамо првобитну неиздиференцирану свест — јединство чулног и рационалног, па се, затим, изграђивањем различитих симболичких форми ствара, с једне стране, свет идеалних значења, а с друге стране, конституишу објекти сазнања.

Шта се може рећи о добрим и рђавим странама концептуалистичке теорије?

¹⁵ *Ibid.*, p. 70.

¹⁶ *Ibid.*, p. 107.

Концептуализам и емпиризам

У односу према емпиричарима и номиналистима концептуалисти су у великој мери у праву. Емпиричари већ вековима, од Берклија и Хјума до Расла, Карнапа и Ејера, покушавају да сва симболичка значења сведу на комплексе осета (старији емпиризам) или логичке конструкције чији су основни елементи чулни подаци — *sense-data* (нови, логички емпиризам). Међутим, осети као неке примарно постојеће основне јединице из којих треба да се граде сви појмови — не постоје. То исто важи и за „чулне податке“. Они се могу добити само као резултат анализе једног, у сваком случају веома сложеног искуства, у коме су, како то Касирер с правом истиче, чулни опажаји већ интерпретирани, тј. прожети интелектуалним елементима. Концептуализам је, према томе, свестранија доктрина кад захтева да се, поред постојања чулних садржаја, призна и постојање мисаоних садржаја који се на прве не могу свести.

Концептуализам и бихевиоризам

У односу према бихевиористима крајњи исход спора још није потпуно јасан. Досадашњи аргументи који су с обе стране изнети указују на потребу модификације и једне и друге доктрине. Концептуалисти и уопште менталисти критикују свођење значења на диспозицију за употребу знака на одређени начин наводећи масу случајева где, поред ове диспозиције, морамо да претпоставимо и свест која се појављује као регулативни чинилац приликом реализације те диспозиције.

Бихевиористи, са своје стране, тврде да се ови скривени унутрашњи ментални процеси никаквим објективним методама не могу открити и да је у многим случајевима употреба једног симбола и целокупног понашања и реаговања једног субјекта несумњиво у складу са значењем тог симбола, док, међутим, не постоје никакве индиције о постојању неког унутрашњег менталног процеса (случајевни добрих практичара који немају теоријског знања о свом послу а ипак се, захваљујући огромном концентрисаном искуству и навикама, понашају као да га имају, понашање људи у сну, хипнотисаних, функционисање електронских машина итд.). Други јак аргумент бихевиориста је тај да ми о објективном значењу једног симбола не судимо по субјективном менталном процесу који се обавља у глави појединца — чак и кад би овај процес постојао. Тако, на пример, Витгенштајн је ставио следећу примедбу: „Претпоставимо да неко ко стварно неког воли каже тој особи да

је мрзи. Да ли отуд (што у његовој глави 'мрзети' значи 'волети') изјава 'Ја вас мрзим' значи исто што и изјава 'Ја вас волим'.¹⁷

У случајевима оваквих спорова где обе стране имају ваљане аргументе готово увек је реч о привидној противречности међу спорним тезама. Наиме, једна страна инсистира на једном аспекту спорног предмета, односно једном значењу спорног појма, а друга на другом аспекту, односно значењу. Уочавањем ових дистинкција противречност бива разрешена и спор ишчезава. Показује се онда потреба за тим да се обе стране укључе у једну вишу целину — што, наравно, значи превазилажење првобитних једностраних доктрина.

У нашем случају треба направити разлику између менталне и практичне стране значења и исто тако између субјективног и објективног значења. Леп доказ за постојање разлике између менталног и практичног значења пружа посматрање оболелих од неких облика сензорне афазиије. Болесник је изгубио појам о једној врсти предмета, на пример, кључу, цигарети, упаљачу. Он је заборавио реч којом се ова врста предмета означава и не би умео да објасни њихове битне карактеристике. Међутим, ако му се предмет покаже, он тачно зна за шта он служи и шта треба с њим да се уради. У једној фази у процесу оздрављења он је у стању да правилно употребљава и саму реч у сасвим конкретним практичним контекстима, међутим, објашњење и дефиницију речи он не може да да иако је то пре болести могао.

Овај болесник очигледно зна бар један део оне димензије значења речи о којој говоре бихевиористи, али не зна ону унутрашњу појмовну димензију значења о којој говоре концептуалисти. Очигледно је да су центри за схватање ове две врсте значења различито локализовани у кори великог мозга чим се једна услед лакшег облика аполексиије или тромбозе може изгубити а друга задржати.

Даље, кад концептуалисти инсистирају на унутрашњем свесном садржају, они имају, пре свега, у виду индивидуалну свест, па је, према томе, и значење о коме говоре субјективног карактера. Они би желели да не остану само на субјективном значењу, па инсистирају на унутрашњој нужности једног свесног процеса као на критеријуму објективности. Међутим, ова унутрашња нужност би могла да буде критеријум објективности само кад би сви људи заиста имали истоветну конституцију свести са истим основним функцијама, са истим формативним принципима итд. То је стара рационалистичка заблуда коју је и крити-

¹⁷ Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, Oxford, 1953, p. 74, 197 ff

цист Кант био прихватио, а од Канта сви новокантовци заједно с Касирером. Међутим, постоје огромне разлике међу људима, па отуд и огромне могућности за конструисање појмова чисто субјективног карактера који за друштво као целину немају никакву објективну вредност. Убеђеност субјекта у то да један такав појам није конструисан на произвољан начин, већ у складу са извесним принципима који му изгледају сами по себи очевидни и нужни, још ни издалека не даје овом појму објективно, друштвено значење.

Међутим, из овог не следи закључак који бихевиористи желе да изведу: да су појмови као мисаони ентитети субјективни по свом карактеру — ирелевантни за објективно значење симбола. Уочавањем и фиксирањем константних елемената субјективних појмова створених у свести појединаца долази се до објективних, друштвених појмова, односно објективних значења симбола чије постојање објашњава зашто људи успешно комуницирају једни с другима и успевају да се међусобно разумеју.

Према томе, једна слабост концептуализма се открива већ у овом судару с бихевиористима (прагматистима, инструменталистима итд.). Превише се инсистира на примарности унутрашњег, духовног човечјег бића. И поред местимичних коректура и признавања праксе као чиниоца у конституисању значења, спољашња, објективна, физичка страна људског бића је знатно занемарена. С тим у вези човек се превише третира као индивидуално биће, односно као индивидуална свест, а премало као друштвено биће. Заправо, до објективног, друштвеног се покушава да дође полагањем од субјективног, личног, а то је исто толико погрешан пут колико и обратно, полагање од друштва као тоталитета с намером да се субјекат схвати као појединачни случај испољавања тог тоталитета.

Концептуализам и реализам

Друга слабост концептуализма се открива у његовом противставу према разним формама реализма. Концептуалисти, а посебно Касирер, потпуно су у праву кад инсистирају на томе да значења симбола нису просте копије објективног бића. Разни реалисти, па и неки материјалисти, превише наглашавају објективну условљеност наших појмова и уопште значења разних врста наших симбола (уметничке слике, на пример). Човек није само пасивни пријемник и имитатор природе. Већ на самим почецима стварања језика и других симболичких форми он је и творац. Већ међу првим гласовима примитивца и малог детета, поред оних којима се подражавају други звукови, нала-

зимо и разне крикове који су израз његових афеката или сигнали за разне врсте акција — који, дакле, у већој мери *изражавају* субјективни свет његових емоција и хтења него што *одражавају* објективни свет.

Значења речи обичног језика, митских и уметничких слика и научних симбола садрже, према томе, много тих субјективних елемената. Ако она сва заједно конституишу један свет, несумњиво је то један људски свет који није потпуно истоветан с материјалним светом (по себи) у коме живимо.

Међутим, с друге стране, он није ни независан од њега; он је у великој мери њим условљен и с њим сличан и по елементима и по структури. И ту је баш основна заблуда концептуализма: он истиче аутономну креацију духа независну од свега материјално датог, и на тај начин онај толико потребни акценат на активитету, на стваралаштву, на слободи људске делатности доводи до апсурда.

*Апсурдне последице хипостазирања креативности
људског мишљења*

Тако, на пример, Касирер на следећи начин објашњава почетак мишљења и говора:

„Почетак мишљења и говора се не састоји у томе да ми просто учавамо и именујемо извесне дистинкције које су негде присутне у осећању или интуицији; напротив, по нашој сопственој иницијативи ми вршимо извесна разграничавања, извесна раздвајања и повезивања, услед чега одређене појединачне конфигурације извиру из једноликог тока свести.“¹⁸ Даље Касирер објашњава: „Пошто смо фиксирали и именовали више садржаја, ако их сад групишемо у облику једног низа, изгледа да смо, тако чинећи, *постулирали* једну заједничку карактеристику која је спецификована у појединим члановима низа.“¹⁹

Из целог Касиреровог излагања на овом месту, као и из основних принципа његове филозофије, треба да следи да смо ми онај чинилац који чини извесне свесне садржаје константним и различитим од других. Међутим, без обзира на то колико је значајан моменат људске активности и креативности, нарочито у вишим сферама свести, у мишљењу и сазнавању уопште, овде у фази образовања првих представа моменат рецептивности, тј. примања и констатовања нечег као *датог*, веома је значајан и никако се не сме потценити. Ми понављање идентичних елемената у нашем искуству *констатујемо* а не стварамо. То констато-

¹⁸ Cassirer, *The Philosophy of Symbolic Forms*, vol. I, p. 280.

¹⁹ *Ibid.*, p. 282.

вање укључује у себе свакако и нашу субјективну акцију довођења у везу, упоређивања и интерпретирања, али исто тако оно укључује и регистровање нечег као датог. Тако, на пример, покушајмо да замислимо неку неиздиференцирану првобитну свест у којој још нема никаквих константних елемената (не само појмова већ ни представа). Таква свест реално не постоји код одраслих, али на њу личи свест тек рођеног детета. Први предмети на које оно обраћа пажњу јесу изузетно светли предмети из његове околине, на пример сијалица која гори. Ако претпоставимо да се прве представе заиста изграђују на начин који описују Лоце и Касирер, дете стиче представу нечег светло-жутог и округлог на тај начин што фиксира ова два садржаја свести (светложуто и округло) као нешто што се у његовом искуству понавља и што постаје основа за касније изграђивање значења једног симбола.²⁰ Ово понављање опажаја светложутог и округлог је нешто *дато* а не од нас *створено*. Исто тако, константна веза ова два осета једног с другим нешто је *дато* а не нашом вољом произведено. Ми можемо касније, на једном вишем нивоу, ради одређених сазнајних потреба апстраховати ту везу и говорити о боји као нечему одвојеном од облика. Оно што је првобитно фиксирано у нашој свести јесу опажаји одређених облика и боја и опажаји њихове међусобне координираности; ти опажаји су *дати* као нешто рекурентно, што се понавља, и баш тим понављањем оно и свраћа пажњу на себе, те тако добијамо полазну тачку за изграђивање представа и појмова.

Настаје сад питање: Откуда та датост у свести извесних константних елемената?

Реалист и материјалист ће дати објашњење у смислу такозване каузалне теорије перцепције. Извесни елементи наших опажаја су дати независно од наше воље зато што су наши осети крајњи резултат једног компликованог процеса у нашем нервном апарату и кори великог мозга (кортексу) чији је узрок био стимулус од стране неког физичког агенса — ствари или појаве материјалног света. Према томе, начин на који су у нашој свести *дати* опажаји и осети бар апроксимативно одговара начину на који су у спољашњем материјалном свету дате објективне ствари и појаве.

Концептуализам, који је једна форма идеализма, морао би тежити објашњењу датости садржаја свести помоћу карактера саме свести. Морало би се рећи да је свест тако

²⁰ Наравно, прве представе нису само когнитивног већ и емотивног и вољитивног садржаја (нпр. дете зове сијалицу „жиш“ или слично изражавајући тиме и опасност коју сијалица има по њега), али пошто се овде само ради о једном примеру, извршићемо намерно упрошћавање.

конституисана да се у њој извесни елементи нужно понављају. И заиста, сваки концептуализам мора да пође од претпоставке по којој су бар неке функције свести нужно и непроменљиво дате у самој конституцији свести. Кантовски концептуализам је у томе још веома умерен: он може да призна извесне садржаје у чулном искуству као дате под утицајем спољашњих ствари „по себи“. Утолико он садржи и извесне елементе реализма. Само *apriorne* форме чулног сазнања и мишљења — простор, време, каузалитет, логичке категорије — непроменљиви су и конститутивни принципи свести. Радикални новокантовски концептуализам, чији је представник и Касирер, схватајући чак и тезу о објективном карактеру феномена недопустивим догматизмом, обавезује себе да иде много даље у овом приписивању свести једног иманентног строгог детерминизма. Јер, ако понављање извесних садржаја свести није изазвано дејством стабилних спољашњих предмета с релативно констатним својствима, оно мора имати свој узрок у неким карактеристикама наше свести.

Чини ли то наше произвољно индивидуално хтеће да неки елементи наших опажаја буду идентични и да се у низу сукцесивних стања свести понављају? Ово је једна од могућих хипотеза која би, на први поглед, била у складу с Касиреровим инсистирањем на активитету и креативности нашег духа. Међутим, последица ове хипотезе би била та да људи произвољно образују своје личне представе и појмове, па, према томе, свако има своја лична значења за језичке симболе. У том случају језик не би могао бити средство за комуникацију међу људима — свако би имао свој сопствени мисаони свет и нико никог не би разумео. Наравно, ове консеквенце су нетачне из емпиријских разлога. Нико не пориче да ствари стоје обрнуто, па и сам Касирер инсистира на друштвеном карактеру значења наших симбола.

Према томе, Касирерова полазна тачка дозвољава само супротну алтернативу. Извесни садржаји наше свести рекурентни су не зато што их овај или онај појединачни субјекат таквим чини, већ зато што је људска свест уопште тако конституисана. Не само категорија чулности и разума, већ и сваки елеменат општости и константности, ма колико био специфичан у односу на све категорије — *apriorna* је форма, конститутивни је принцип наше свести.

Таквим, мало вероватним консеквенцама концептуализам води да би остао кохерентан с општепризнатим чињеницама. Само што при том он не успева да остане кохерентан са самим собом. Јер, шта још остаје од оне слободе и креативности људске свести на којој он толико инсистира у односу према свакој пасивистичкој концепцији

сазнања, која у формама мишљења, па према томе и у значењима наших симбола, види само прости одраз? На крају крајева дошли смо до тога да је људска свест нека врста унапред навијеног механизма који се креће по својим сопственим законима, који су непроменљиви и универзални и који регулишу настанак сваког елемента који улази у свет мисаоности и значења. Слобода је онда само привидна; она је само наша илузија. Далеко од тога да „по својој иницијативи“ ствара представе и појмове, наша свест је подвргнута једном страховитом детерминизму који је заробљава не мање него најригорознији детерминизам механицистичких материјалиста. И у овом случају видимо јасно како се апсолутна слобода претвара у своју супротност — апсолутну неслободу. И обрнуто, баш да би се доказало да је дух слободан (наравно, само релативно слободан) у стварању значења својих симбола, мора се претпоставити његова релативна неслобода, његова ограниченост — посредно, спољашњим физичким светом и одређеним практичким процесима посредством којих он стоји с тим светом у сталној вези, а непосредно: одређеним датим садржајима чудног искуства који из ове праксе резултирају. Тек полазећи од овог датог материјала, свест је слободна да врши интерпретацију, апстраховање, раздвајање оног што је у стварности спојено, спајање оног што у стварности још не постоји као актуална целина итд. Својим функцијама свест не само да одражава оно што актуално егзистира, већ и пројектује, ствара садржаје који се не односе ни на шта реално, већ на оне предмете, ситуације, структуре које су могуће на основу оног што реално постоји. На тај начин свест у науци антиципира егзистенцију објеката који ће тек бити откривени, у уметности гради замишљене светове у којима препознајемо идеализоване или деформисане реалне предмете или само елементе стварности добијене као завршни резултат једне далекосежне анализе, у моралу гради идеалне норме које стварни људи у свом понашању тек делимично успевају да реализују итд. Свуда је стваралаштво могуће једино на основу почетних искуствених података који нас у исти мах ограничавају и оријентишу и који објашњавају велики део и слагања и разлике међу људима у процесу друштвене комуникације.

*

Према томе, о концептуалистичкој теорији значења могло би се закључити следеће:

Она је указала на извесне моменте који су недостајали и прагматистичко-емпиристичким и реалистичким теоријама. То је, насупрот првој групи, теза о постојању једне унутрашње мисаоне димензије значења која се у понашању

и интерсубјективно опажљивој пракси само манифестује, али се на њу не може свести, а насупрот другој групи, то је теза о значењу као изразу слободне активности духа, а не само простом одразу спољашњег света. Међутим, ова два позитивна момента се могу сачувати као елементи једне свестраније теорије значења само ако се одстране неке суштинске ограничености концептуалистичке теорије:

1. Значење не постоји као унутрашњи ментални ентитет *независно* од оперисања знацима и у крајњој линији од целокупног понашања датог субјекта. Немогућност редуковања првог на друго не сме да значи могућност изолације првог од другог.

2. Значење не може бити ментални ентитет или доживљај везан искључиво за свест појединачних субјеката. Иако могу постојати и сасвим лична, крајње субјективна значења која нико други не може разумети, примарни значај имају друштвена значења која служе за комуникацију међу људима. До њих се долази анализом друштвене праксе а не интроспекцијом, и за њих су специфични свесни доживљаји појединих људи ирелевантни.

3. Значење не може бити аутономна креација људског духа. Иако је оно и израз људских потреба, интереса и ставова, бар неки његови елементи увек имају објективну основу у својствима и односима објеката материјалног света.

СЕДМА ГЛАВА

РЕАЛИСТИЧКА ТЕОРИЈА ЗНАЧЕЊА

Реализам као гледиште у теорији сазнања веома је широк појам који обухвата мноштво варијаната и чак различитих филозофских праваца. Реализмом у овом широком смислу сматра се и платоновски и хегеловски идеализам, и умерени реализам аристотеловског типа, и такозвани логицизам Хусерла и феноменолошке школе, и реализам Шкотске школе здравог разума (Рид и други), и енглески неореализам Мура и Расла, и савремена неомистичка схоластика, и амерички нови реализам Перија, Марвина, Монтегјуа и других, и амерички критички реализам, односно натурализам Сантајане, Рој Вуд Селарса, Дрејка, Прата и других, и реалистичка семантика симболичких логичара као што су Перс, Фреге, Вајтхед, Гедел и Карнап (у најновијој фази свог развика). За све ове правце заједничко је то да заступају објективно постојање стварности која је независна ма од које субјективне свести. Сви ови правци немају своју изграђену теорију значења, међутим, кад би је имали, по ономе што се разбацано на разним местима каже о односу између речи, појмова и објеката, може се јасно видети да би била опште прихваћена теза о значењу као реалном ентитету независном од актуалног људског мишљења.

Крупна разилажења настају кад треба одговорити на питање: Како треба схватити објективну стварност, односно каква је природа оних реалних ентитета који су симболима означени? Све разне варијанте реализма могли бисмо класификовати у три групе:

1. реализам у ужем смислу, по коме би значења симбола били појединачни материјални предмети (кад су ти симболи индивидуални термини), односно њихове суштине (кад је реч о врсним или генеричким терминима);

2. логицизам, по коме би значења били идеални предмети — суштине или *eјдоси* који не егзистирају, већ важе „по себи“ у некој идеалној сфери изван актуалног свесног живота људи, с једне стране, и изван материјалног света, с друге;

3. објективни идеализам, по коме би значења биле идеје или појмови који постоје на апсолутан начин независно од људског мишљења, а логички претходе постојању материјалних ствари.

Гледиште које смо назвали реализмом у ужем смислу изгледа, на први поглед, веома различито од логицизма и објективног идеализма. Штавише, оно толико личи на материјализам да настаје питање како се уопште може наћи у истој групи с отворено идеалистичким правцима. Међутим, и различитост од идеализма и сличност с материјализмом у великој мери су површне.

Карактеристично је за све правце које овде третирамо као реалистичке да у овој или оној форми теже *идентификацији* мишљења и бића. Зато се појмови изједначају са суштинама реалних предмета, а значење се третира као реални ентитет независан од људске свести. Било да се између појма и суштине стави знак једнакости или да се појму припише идеално важење „по себи“, или да се прогласи објективно постојећом идејом или моментом апсолутног духа, у свим овим случајевима јавља се процес објективизације мишљења, пројцирања мисаоног садржаја, — који је увек историјски дат, ограничен ступњем достигнутог знања, — у стварност ван нас. За разлику од *објективности* на којој инсистира материјалистичка дијалектика, овде постоји један *објективизам* који је у основи идеалистичког карактера. Уколико неке варијанте реализма не пате од објективизма, уколико у односу између мисаоног и реалног не виде однос идентичности већ само *релативне кореспондентности* (то је, на пример, случај с неким критичким реалистима као што је Рој Вуд Селарс), оне се веома приближавају дијалектичком материјализму и за њих не важе критичке примедбе које ће овде бити изнете.

Различите варијанте реалистичког схватања значења

Први истакнути савремени логичар који се детаљно и експлицитно бавио проблематиком симболизма и значења у реалистичком духу био је Готлоб Фреге.

Фреге је у раду на стварању свог система симболичке логике посветио веома много пажње проблему значења симболâ. Он је успео да уочи једну значајну разлику из-

међу две димензије значења: једна је *Bedeutung* (*reference*), тј. неки објективни ентитет који је симболом означен, а друга је *Sinn* (*sense*, смисао), тј. начин на који је значење дато у мишљењу. Ову разлику он је лепо објаснио на једном примеру: симболи „вечерња звезда“ („вечерњача“) и „јутарња звезда“ („зорњача“) означавају исти објекат, међутим немају исти „смисао“ („што значи у овом слушају“ — каже Фреге — „да не садрже исту мисао“).¹

За Фрегеово реалистичко становиште карактеристичан је, пре свега, начин на који он схвата термин „мисао“, па према томе и термин *Sinn* („смисао“). Он каже изричито: „Под мишљу ја не подразумевам субјективни акт мишљења, већ његов објективни садржај који може да буде заједничко својство већег броја особа које мисле.“² За ознаку појма у субјективном смислу он уводи и трећи термин *Idee* („идеја“). „Смисао“ му је, дакле, средњи члан између спољашњег означеног предмета (*Bedeutung*) и идеје — то је објективни садржај појма. Он овај однос опет илуструје примером: кад посматрамо Месец кроз телескоп, сам Месец је означени предмет (*Bedeutung*), слика на објективу телескопа је смисао (*Sinn*), а слика на зеници је идеја (*Idee*).

„Смисао“ има, дакле, у знатно већој мери објективни карактер него што би то један дијалектички материјалист прихватио. Слика на објективу телескопа је у ствари један могући аспект датог предмета, али тај аспект има потпуно објективни карактер и независан је од сваке свести.³

Још је карактеристичнији за реализам начин на који Фреге схвата термин „*Bedeutung*“. Ако је један симбол субјекат у граматичком смислу, онда је *Bedeutung* неки објекат; међутим, ако је симбол граматички предикат, онда је у том случају *Bedeutung* неки појам.⁴ Појам, дакле, објективно постоји у стварности. „Између појмова и објеката нема никакве одсечне границе“ — каже даље Фреге. „Појмове под које потпада један објекат ја називам његовим својствима.“⁵

Бертран Расл је у првом периоду свог развика такође био нека врста платоновског реалисте и заступао је гледи-

¹ *Translations from the Philosophical Writings of Gottlob Frege* (ed. by Geach and Black), Oxford, 1952, p. 29, 57.

² *Ibid.*, p. 62—63.

³ Полазећи од ових могућих аспеката предмета као основних елемената света, који су неутрални у односу на предмете и на осете, Расл је, разочаран реализмом, покушао да изгради свој „неутрални монизам“.

⁴ *Frege, op. cit.*, p. 48.

⁵ *Ibid.*, p. 49, 51.

шта слична Фрегеовим, мада с друкчијом терминологијом.⁶ Његов реализам је очигледан из следећег текста: „Све речи имају значење, у простом смислу што су симболи који замењују нешто различито од њих... Кад се израз ‚један човек‘ појави у неком ставу (на пример, ‚срео сам једног човека на улици‘), став не говори о појму ‚један човек‘, већ о нечему сасвим различитом, о неком актуалном двоношцу који је појмом означен.“⁷

За Раслово име везана је такозвана *каузална теорија значења*, која је у основи реалистичког карактера, јер значење третира као реални објекат који узрокује нашу употребу одређеног знака.

Већ у чланку *О ставовима: шта су они и шта значе* (1919) Расл је тврдио да „релација једне речи према свом значењу има фактички природу једног каузалног закона“⁸ (услед чега особа која употребљава ту реч тачно „не мора бити више свесна њеног значења него што је планета која се креће тачно свесна Кеплерових закона“⁹). Овај каузални однос између речи и објекта може да буде обостран, у зависности од тога да ли реч интерпретирамо или употребљавамо. „Ви видите Џона и кажете ‚Хало Џон‘ — то даје *узрок* речи; Ви зовнете ‚Џон!‘, и Џон се појави на вратима — ово даје *ефекат* речи ‚Џон‘. Тако је у овом случају Џон и узрок и ефекат речи ‚Џон‘.“¹⁰

Расл је ову своју каузалну теорију значења нарочито детаљно развио у делу *Истраживање значења и истине* (1940). Ту је он значење анализирао на следећи начин: „У значењу једне реченице постоје три психолошка елемента: узроци неког исказивања који припадају спољашњој околини, ефекти њеног слушања и (као део узрока исказивања) ефекти које говорник очекује да ће она имати на слушаоца.“¹¹

Каузалну теорију значења би било могуће третирати одвојено од већине других реалистичких теорија јер она није семантичка по свом карактеру. За семантичке теорије је карактеристична релација *значавања* (или десигнације) између симбола и објекта, која повезује ентитете различитих логичких типова (који се међусобно не могу каузално условљавати и међусобно стајати у временским или просторним односима). Међутим, за каузалну теорију је

⁶ Фрегеовом термину „sense“ одговара код њега „meaning“ а термину „reference“ термин „indication“.

⁷ Russell, *The Principles of Mathematics*, London, 2nd ed. 1951, p. 47.

⁸ Russell, „On Propositions: What They are and How They Mean“, *Logic and Knowledge*, Essays 1901—1950, London, 1956, p. 300.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Ibid.*, p. 291.

¹¹ Russell, *An Inquiry into Meaning and Truth*, London, 1940, p. 27.

карактеристична релација *узроковања* која повезује ентитете истог логичког типа: не узрокује објекат реч као реч, већ наше изговарање, односно употребу речи. И обрнуто, употреба речи (а не сама реч) узрокује извесне акције у којима учествује означени објекат. Зато неки филозофи с правом разликују *семантичко* и *каузално* значење као две посебне врсте значења.¹² Ипак, каузална теорија значења се може убројати у групу реалистичких теорија због тога што се узрок употребе знака третира на потпуно реалистички начин, без прављења икакве разлике између појма и објекта, односно става и чињенице. (Раслу никакви ментални посредници између објекта и знака нису потребни да би се објаснило значење¹³).

Друга једна модерна реалистичка теорија значења која је била веома утицајна тридесетих година и која представља прелаз ка субјективном идеализму јесте такозвана теорија слика *Лудвига Витгенштајна*. Он каже да је „мисао — став који има смисла“¹⁴. На другом месту он тврди да је „мисао — логичка слика чињеница.“¹⁵ Према томе, однос према одговарајућој чињеници конституише смисао неког става. Елементи једног става стоје у слици уместо објеката: „Ми себи правимо слике чињеница...“¹⁶ Елементи слике стоје у слици уместо објеката...¹⁷ То што су елементи слике један с другим комбиновани на један одређен начин, представља да су ствари тако комбиноване једна с другом¹⁸... Име значи објекат. Објекат је његово значење.“¹⁹

Разумети значење једног става — значи моћи замислити како би то изгледало кад би дати став био истинит.²⁰ Међутим, да бисмо то могли замислити, морамо имати неку методу помоћу које ћемо моћи да слику упоредимо са стварношћу.²¹ Та метода је метода проверавања. Све догде Витгенштајн је у оквирима реализма, и то једне материјалистичке нијансе реализма, пошто сматра да је слика пројекција факата а не нешто идентично с њима. Он, међутим, напушта то гледиште и прихвата једно емпиристичко

¹² Pap, *Elements of Analytic Philosophy*, New York, 1949, p. 285, 308—309.

¹³ Russell, *On Propositions: What They are and How They Mean*, p. 290.

¹⁴ Wittgenstein, *Tractatus Logico — philosophicus*, 1921, § 2, 223, 2, 224, 3.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*, 2. 1.

¹⁷ *Ibid.*, 2. 131.

¹⁸ *Ibid.*, 2. 15.

¹⁹ *Ibid.*, 3. 203.

²⁰ *Ibid.*, 4. 024.

²¹ „Да бисмо открили да ли је слика истинита или погрешна морамо је упоредити са стварношћу“. (*Op. cit.* 2. 223).

становиште које га води крајњим субјективистичким кон-секвенцама кад интерпретира проверавање једног става као његово проверавање личним искуством.

Реалистичку теорију значења такозваног логистичког типа налазимо код Хусерла. Хусерл прави разлику између речи, значења и објекта. Објекат је оно о чему један израз нешто каже, значење је оно што тај израз о том објекту каже. Објекат не коинцидира са значењем, јер многи изрази могу имати исто значење а различите објекте или различита значења а исти објекат.²² Тако, на пример, два израза „Победник код Јене“ и „Побеђени код Ватерлоа“ или „равноугли троугао“ и „равнострани троугао“ имају различито значење а именују исти објекат. Обрнуто, различите објекте а исто значење имамо кад се Букефал и товарни коњ опишу као „коњ“. Значење једног израза постаје један објекат само кад се према њему рефлексивно усмери један акт мишљења.

Хусерл је схватио као значења и појмове и судове и закључке, па је зато и тврдио да је предмет логике истраживање значења: „Чиста логика“, кад год се бави појмовима, судовима, закључцима, у ствари има посла искључиво с оним идеалним јединицама које ми овде зовемо значењима.“²³

У овом тексту је нарочито карактеристично то што Хусерл значења сматра идеалним јединицама (различитим од објеката, како је то већ раније рекао). Како треба ову идеалност схватити? У делу *Ideen* Хусерл каже да свако мишљење располаже извесним актима изражавања или значења, који нису идентични ни са чулним светом ни са објектима сазнања.²⁴ Значења, идеални објекти, морају имати биће.²⁵ Међутим, њихова егзистенција не зависи од тога да ли о њима мислимо. Они имају вечиту идеалну егзистенцију.²⁶

Ова Хусерлова форма реализма се врло мало разликује од платоновског објективног идеализма. У последњој наведеној реченици, која потиче од Хусерловог следбеника Гејзера, та разлика сасвим ишчезава. Код самог Хусерла та разлика се састоји у томе што се не инсистира на идеалној егзистенцији, већ на идеалном важењу значења, што је свакако еластичније.

У данашњој филозофији реализам је најразвијенији у Америци, где у последње време представља најутицајнију оријентацију. Налазимо га ту у више форми. Истакнути

²² Husserl, *Logische Untersuchungen*, II. S. 46, 47.

²³ *Ibid.*, S. 316.

²⁴ Husserl, *Ideen*, S. 59.

²⁵ Husserl, *Logische Untersuchungen*, II, S. 125.

²⁶ Geysler, *Neue und alte Wege der Philosophie*, Münster, S. 28.

представник платоновског реализма је *Џејмс Фиблимен*, који реализам дефинише као „доктрину по којој су универзалије, које имају своје биће независно и од конкретних и актуалних ствари и од мисли, исто толико реалне колико и конкретне ствари“.²⁷ Он оцењује као антропоцентризам тенденцију прецењивања утицаја који људи имају на значење речи. Значење речи састоји се у њиховом одношењу према извесним објектима. Пошто има две сфере објеката који су подједнако реални, али су међусобно независни — свет актуалних објеката (свет егзистенције) и свет универзалија (свет суштина, бића), свака реч има једно директно и једно индиректно значење.²⁸ Директно значење је универзалија или вредност, дакле не неки актуални већ могући објекат. „Под универзалијом се овде подразумева идеја која је независна од актуалности, једна функција међу могућим објектима. Под вредношћу се овде подразумева оно што има моћ да афицира (емотивно да утиче) или да буде афицирано, а то је укратко ма шта што има биће.“²⁹ Индиректно значење једне речи илуструје објекат директног значења (дакле, илуструје универзалију или вредност).³⁰

Фиблимен се не разликује битно од Платона у схватању суштина (само што универзалијама додаје вредност). И његове суштине су вечне, непроменљиве, савршене и потпуне. Главна разлика у односу на Платона је у схватању света егзистенције. Док су по Платону само прве стварне а актуалне егзистентне ствари само сенке, по Фиблимену су оба света подједнако реална.

Један умеренији реализам аристотеловског типа заступају филозофи окупљени око Америчког друштва за реалистичку филозофију. Основне идеје овог реализма, који местимично називају природним (*natural realism*), изложене су у делу Џона Вајлда *Повратак разуму*³¹. Следеће две су најважније међу њима:

1. Постоје бића која јесу и јесу то што су независно од знања о њима.

2. Људска бића су у стању да стекну сазнање о бићима таквим каква су она по себи, а не каква су релативно према процесу сазнавања.³²

Појмовима, ставовима, принципима, нормама се не приписује егзистенција ван сазнања — „они су изведени из опажања и анализе непосредно датих елемената иску-

²⁷ James Feibleman, *The Revival of Realism*, Chapel Hill, 1946, p. 3.

²⁸ *Ibid.*, p. 5.

²⁹ *Ibid.*, p. 260.

³⁰ *Ibid.*, p. 262.

³¹ John Wild, *The Return to Reason*, Chicago, 1953.

³² Henry Veatch, „For a Realistic Logic“ (*The Return to Reason*, ch. VII, p. 177—199).

ства“.³³ „Они немају исту врсту егзистенције као материјалне ствари. То су интелектуална средства, бића ума или *entia rationis*.“³⁴ Међутим, они имају основу у стварности у том смислу што се могу правилно разумети само у односу према реалном које треба да представљају. Другим речима, они су „интенционалног карактера“³⁵, усмерени су према нечем другом што је од њих различито. При том појмови откривају или означавају „шта“ ствари, суштину у најширем смислу. Функција ставова је у томе да се утврди биће или постојање суштина: „шта је“ или „шта је то.“ Функција аргумената је у томе да се утврди „зашто“, тј. разлози услед којих је нешто то што је.³⁶

Ова врста реалиста с правом истиче да у стварности суштине никад не постоје у апстрактном стању изоловано од појединачних ствари. „Разум је тај који, да би стекао значење или разумевање онога што једна ствар јесте, издаја „шта“ (суштину) од саме ствари, а затим поново идентификује прво с другим утврђујући при том да је ствар оно што је“.

Ова врста реализма односи се према оном типу који заступа Фиблмен отприлике као што се Аристотел односи према Платону. Универзалије су *in re* а не *ante rem*. Међутим, и овде се срећемо са истом некритичношћу као и код Аристотела. Говори се о суштинама реалних предмета као да су оне без остатка дате у појмовима. Оне су једино издвојене, апстраховане из појединачних предмета с којима су иначе у стварности нераздвојно повезане. Ту издвојеност треба компенzirати „интенцијом“ појма — универзални појам увек интендира појединачне ствари чију суштину изражава. „Шта је тачно једна универзалија?“ — пита се Вич. „То је просто релација идентичности између једне апстраховане суштине и појединачних ствари из којих је та суштина била апстрахована и на које је применљива.“³⁷ Ова релација идентичности је права природа интенционалности — објашњава даље Вич.

Основна некритичност реализма јесте баш у овом схватању по коме између реалних ствари и оног што један појам изражава постоји однос идентичности. Та некритичност је по свом ефекту равна идеалистичком „критицизму“ једног Касирера и уопште новокантовске школе: реалистичка теза „ствари су наша слика о стварима“ није битно различита од новокантовске тезе „ствари су наш производ“.

³³ John Wild, *The Return to Reason*, Chicago, 1953, Preface, p. VI.

³⁴ *Ibid.*, p. 179.

³⁵ Идеја о интенционалности усвојена је од Brentana и Husserla.

³⁶ John Wild, *op. cit.*, p. 182.

³⁷ Veatch, „For a Realistic Logic“ (*The Return to Reason*), p. 187.

Реализам поново оживљава и у данашњој симболичкој логици. Првобитни логистичари Фреге, Расл и Вајтхед били су реалисти. Међутим, после тешкоћа које су настале због веровања у објективну егзистенцију класа (скупова објеката који имају једно заједничко својство), сам Расл и већина логистичара млађе генерације прихватили су номиналистичко гледиште. У предговору другом издању својих *Принципа математике*³⁸ Расл третира фундаменталне симболе свог логичког система као наш језички апарат помоћу кога говоримо о стварности. Екстремни номинализам изражавају неопозитивисти Бечког круга. Из тог времена (тридесетих година овог века) потиче Карнапова синтактичка теорија, по којој се значење једног језичког знака своди на његов однос према другим знацима. Стога, да би се избегла вишемисленост знакова и произвољност интерпретације — што чини мишљење непрецизним и конфузним — треба конструисати идеалне вештачке језике у којима ће сви односи између знакова бити регулисани експлицитним синтактичким правилима и у којима ће значење сваког термина бити непосредно јасно на основу ових правила. Тешкоће номинализма уопште и посебно синтактичке теорије значења (на пример, практична немогућност изграђивања језика у коме би сва значења била конституисана искључиво односом према другим знацима) припремиле су терен за поновно оживљавање реализма. Ми га налазимо, на пример, у значајном Геделовом чланку о Расловој математичкој логици:

„Класа и појмови могу ипак бити схваћени као реални објекти, наиме класе као ‚множине ствари‘ или као структуре које се састоје из множине ствари, а појмови као својства и релације ствари које постоје независно од наших дефиниција и конструкција (подвукао — М. М.). Изгледа ми да је претпоставка таквих објеката исто толико правилна као и претпоставка физичких тела и има исто толико разлога да се верује у њихову егзистенцију. Они су у истом смислу нужни да би се добио један задовољавајући систем математике као што су физичка тела нужна за једну задовољавајућу теорију наших чулних опажања. У оба случаја немогуће је интерпретирати ставове које неко хоће да утврди о овим ентитетима као ставове о ‚Подацима‘, тј., у крајњој линији, о актуалним чулним опажањима.“³⁹

Сам Карнап је, непосредно пред избијање Другог светског рата и за време њега, постепено све више напуштао

³⁸ Russell, *The Principles of Mathematics*, Introduction to the Second edition, 1938.

³⁹ Kurt Gödel, „Russell's Mathematical Logic“ (*The Philosophy of Bertrand Russell*, The Library of Living Philosophers, vol. V, p. 137, Evanston, Illinois).

своје екстремно номиналистичке позиције из *Логичке синтаксе језика*⁴⁰ и враћао се реалистичким позицијама. Године 1943. и 1947. он је објавио дела *Увод у семантику*⁴¹ и *Значење и нужност*⁴² у којима је развио своју методу семантичке анализе и, између осталог, дао и своју, у основи реалистичку, теорију значења.

Значење једног симбола састоји се, по овом каснијем Карнаповом гледишту, у томе што он има свој обим (*extension*) и садржај (*intension*). Дотле је било уобичајено да се само о појмовима говори да имају обим и садржај. Међутим, Карнап је приписао ове одредбе свим основним врстама симбола: особеним именима, предикатима и реченицама. Обим особених имена је појединачна ствар, а садржај — појединачни појам. Обим предиката је класа, а садржај — својство. Најзад, обим реченице је истиносна вредност, а садржај — став.

Ова Карнапова објашњења значења нису увек нарочито јасна и била су с правом критикована. Међутим, ако то апстрахујемо, Карнапов реализам је очигледан. Он објашњава значења појединих симбола позивајући се на појединачне ствари и њихова својства. При том никаква дистинкција није направљена између подручја објективних ствари и њихових односа и својстава, с једне стране, и подручја појмова, с друге. Појединачни појам и став (*proposition*), који су категорије мишљења, имају исти статус (*intension*) као и својство (*property*), које је категорија објективне стварности. Тако смо се још једном срели с идентификовањем мисаоног и реалног, које је толико карактеристично за реализам.

Предности реалистичке теорије значења

Позитивна страна реалистичке теорије значења је најпре у томе што се она далеко више него све друге теорије из ове области логике слаже с обичном свакодневном употребом термина „значење“. Најефикаснији начин да се неком ко не зна једну реч објасни шта она значи биће ако му се покаже предмет који је том речју означен — уколико нам је тај предмет при руци и уколико се уопште реч односи на неку конкретну врсту предмета која се може показати. Ако овакав начин одређивања значења једног језичког симбола (такозвана „остензивна дефиниција“, тј. дефиниција показивањем) није могућ, ми онда објашњавамо дату реч другим речима. Међутим, са становишта

⁴⁰ Carnap, *Die Logische Syntax der Sprache*, Wien, 1934.

⁴¹ Carnap, *Introduction to Semantics*, Cambridge, USA, 1942.

⁴² Carnap, *Meaning and Necessity*, Chicago, 1947.

здравог разума, ми нисмо склони да мислимо да се значење дате речи (на пример, „Калемегдан“) састоји само у односу те речи према другим речима којима се она може дефинисати, нити само у једној мисаоној представи или појму који је у главама појединих људи с речју „Калемегдан“ перманентно повезан. Напротив, за обичног човека реч „Калемегдан“ с правом значи у првом реду један реално постојећи парк у Београду. Слично томе, „бити топао“ значило би имати реалну особину топлоте итд.

У погледу односа једне филозофске теорије према оваквим здраворазумским схватањима важи принцип да за њу, при осталим једнаким условима, слагање са здравим разумом представља предност, док је одступање од њега недостатак, уколико за то одступање не могу бити наведени ефикасни разлози (указивањем на заблуде и предрасуде којима је оптерећено здраворазумско прилажење датој проблему). Према томе, *при осталим једнаким условима*, преимућство реалистичке теорије пред многим другим теоријама значења је у томе што се она ослања на једно вековно искуство људи, концентрисано у оном што се назива „здравим разумом“.

Друга једна предност реализма састоји се у томе што он на најпростији и најприроднији могући начин објашњава практичну вредност језика и других симболичких система. Све субјективистичке теорије значења срећу се с великим тешкоћама кад треба да објасне како ми, водећи се извесним значењима симбола, која је наука утврдила, односно која су мање или више опште усвојена, успевамо да на крају извесног низа операција дођемо до таквих мисаоних целина (комбинација симбола које имају смисла — ставова) које нас оријентишу да изведемо управо оне практичне акције које ће се показати успешне. Једном речју, како је могуће сврсисходно мењање стварности на основу познавања значења наших симбола?

Субјективистичке теорије морају да бирају углавном између следећих алтернатива:

1. Између наше свести и спољашњег света постоји нека врста „престабилиране хармоније“ (Хјум).

2. Наша свест конституише предметни свет; према томе, природно је што ће се он с њом слагати (новокантовци).

3. Нашу свест води божанска промисао (Беркли).

Прва и трећа алтернатива значе прибегавање мистици и постулирање објективних ентитета, односно структура о којима субјективна свест ништа не зна нити ма каквим проверавањем може знати. Самим тим оне нужно претпостављају трансцендирање субјективности.

Друга алтернатива, поред тога што не објашњава наше поразе и неуспехе у пракси, пати, као што смо видели, и од једне противречности. Јер, иако концептуалистичко решење новокантоваца (на пример, једног Касирера) веома много инсистира на слободном стваралаштву духа који креира појмове независно од свега материјално датог, чињеница да људи успешно остварују комуникацију међу собом не може се са концептуалистичког становишта објаснити друкчије до постојањем једног строгог иманентног детерминизма свести. Не само да су априорне форме чулног сазнања непроменљиви, конститутивни принципи свести, већ се ни рекурентна „датост“ извесних садржаја чулног искуства не може друкчије објаснити до конституцијом саме свести. Шта онда остаје од оне слободе и креативности људске свести на којој се толико инсистира? Апсолутна слобода претвара се, дакле, у своју супротност — апсолутну неслободу.

Решење реалиста је далеко једноставније. Значења симбола су реални предмети и њихове реалне или идеалне суштине. Познавање значења омогућује нам стога да те предмете мењамо и да доживљавамо искуства која су у складу с нашим очекивањем.

За реалисте никад није проблем у томе да одговоре на питање шта је значење једног општеусвојеног симбола. Они нам увек могу рећи да постоји нека одговарајућа ствар или својство или однос или структура односа која је означена датим симболом и која конструише његово значење.

Међутим, ова једноставност реалистичких објашњења исто толико је слаба колико и јака страна доктрине. Реч је ту, наиме, о једној претераној симплификацији, о једној изванредној нееластичности и догматизму.

При том ми не морамо да се бавимо опширно оним варијантама реализма које је лакше критиковати, а то су објективни идеализам и логицизам. Све критичке примедбе које ће бити наведене важе и за њих, с тим што им се може приписати још већа некритичност. Претпоставка постојања вечитих и непромењивих идеја и идеалних суштина ван људског мишљења и ван материјалног света не може се ничим оправдати. То је нешто што се у принципу не може знати, већ само нешто у што се може веровати. С друге стране, то је претпоставка која ништа не објашњава; заправо, све што она покушава да објасни, а то је релативна сталност и објективност значења наших симбола, може се објаснити с далеко мање позивања на нашу добру вољу да верујемо. Обична мудрост нам налаже да у области теорије постављамо само онај минимални број хипотеза који је неопходан за објашњавање укупне суме искуствених података којима располажемо. Ако је несумњиво да

се сви људи једне друштвене заједнице међусобно разумеју кад употребљавају извесне симболе, да, штавише, и припадници многих заједница из различитих историјских епоха успевају да комуницирају међу собом, нама, да бисмо објаснили ту чињеницу, није потребно да поставимо чак ни хипотезу (а камоли аподиктичку тврдњу) да се ту ради о једном вечитом, ванвременском, идеалном значењу „по себи“, чији је носилац дати симбол или врста симбола. Једнаку функцију објашњавања обавиће и много „слабија“ хипотеза о постојању објективних, релативно идентичних елемената у мишљењу разних људи разних времена. (Овде је „објективно“ схваћено не на апсолутан начин, већ у релацији према друштву и времену.)

Ову опрезност и еластичност у погледу постављања тврдњи, или чак само хипотеза општег карактера, налаже нам у првом реду искуство из природних наука. Свако веће откриће најпре руши оне старе претпоставке које су ишле сувише далеко иза раније познатих чињеница. Тај лет фантазије далеко иза оних граница у којима теорија још увек остаје у контакту с искуством јесте карактеристика спекулативне методе. С обзиром на проблематику значења, две типичне спекулативне теорије јесу објективно-идеалистичка и логицистичка теорија.

Нашу пажњу заслужује, пре свега, умерена реалистичка теорија значења по којој су значења симбола појединачни реални предмети и њихове суштине (општа својства и односи). Овој теорији се могу ставити следећа три приговора:

1. Реалисти некритички изједначују наше знање о стварима, па чак и хипотетичке, фантастичне и идеализоване творевине нашег мишљења, са самим стварима, услед чега онтолошке претпоставке њихове теорије значења имају догматички карактер.

2. Реалистичка теорија значења је статичка, јер, претпостављајући идентичност појмова и суштина ствари, она не може да објасни промене у значењима, настајање нових и ишчезавање старих значења.

3. Реалистичка теорија не успева да објасни појаву да каткад две или више структура симбола различитих значења могу релативно успешно да се примене ради објашњавања неког скупа искуствених чињеница.

Некритичност реалистичке теорије значења

Реалистима као и дијалектичким материјалистима постављано је одувек питање од стране субјективних идеалиста, агностика и скептика: Откуд знате да предмети по-

стоје објективно, независно од наше свести, кад се све наше знање налази у делокругу свести?

Реалисти о којима смо досад говорили, (тј. са изузетком неких критичких реалиста) не прибегавају успешности друштвене праксе као аргументу. По њиховом мишљењу, ми смо непосредно свесни реалних предмета, предмети су дати као такви у нашем опажању. „Нови реалисти“ чак отворено кажу да предмети *јесу* онакви какви нам *изгледају*.⁴³ Последица оваквог становишта је такозвани релативистички објективизам: „Један предмет нема у сваком тренутку један јединствен положај и облик, већ многе положаје и облике од којих је сваки релативан према неком посматрачу.“⁴⁴ (Тако, на пример, за два разна посматрача железничке шине су у исти мах паралелне и конвергентне). Један предмет би онда био тоталитет актуалних и могућих објеката који се међусобно разликују с обзиром на перспективу, аберацију, илузије, па чак и снове и халуцинације појединих људи. Овакво гледиште је у ствари један објективирани феноменализам. Објективни свет бива пренасељен огромним мноштвом ентитета који у ствари нису ништа друго до хипостазирани и отуђени људски осети.

Други један начин браћења основне реалистичке тезе јесте одбијање да се о њој уопште расправља као о нечем спорном. Свет је управо онакав каквог га ми сазнајемо. Сумњати у то — било би апсурдно. Скептици једноставно нису озбиљни кад доводе у питање постојање и могућност сазнања објективних ствари. Они добро знају да ствари постоје и од те претпоставке и сами полазе у својој животној пракси.

Ово последње објашњење реалиста је делимично тачно. Многи скептици се по својим интимним гледиштима, којима се руководе у својој пракси, не разликују од свих других људи који мисле здраворазумски. Они у себи не мисле да објективни свет не постоји, али се питају *да ли постоје ваљани разлози* којима се може *доказати* да ствари постоје објективно онакве какве их ми знамо. Они сами такве разлоге не налазе, а реалисти одбијају да се упусте у анализу њиховог проблема, називају њихове сумње апсурдним и на тај начин само још више учвршћују скептике у њиховом скептицизму. Основна слабост оваквог реалистичког става и јесте у томе што он напушта свако гносеолошко

⁴³ Види: William Montague, „The Story of American Realism“ (Dagobert Runes, *Twentieth Century Philosophy*, New York, 1943, p. 434—435).

⁴⁴ *Ibid.*

расправљање о овоме питању.⁴⁵ Израз је то немоћи, а не снаге. Цело питање онда постаје ствар веровања и неверовања а не ствар рационалног теоријског образлагања чији крајњи исход треба да покаже да у борби двеју супротних доктрина једна има преимућство пред другом било зато што објашњава све релевантне чињенице док друга неке од њих испушта из вида, било зато што је у себи кохерентна док друга није, било зато што је, при осталим једнаким условима, једноставнија и садржи мање претпоставки хипотетичког карактера итд. Без теоријске анализе, која би узимала у обзир све ове и друге критеријуме, немогуће је једној од ове две доктрине дати преимућство пред другом, а да то буде рационално а не емотивно заснован избор.

Реалисти могу бранити своје гледиште и тако што ће рећи да свака теорија мора поћи од неких недоказивих принципа (постулата) из којих се могу извести сви други ставови и теорије, па баш зато они не могу бити подвргнути анализи и доказивању (ако се хоће избећи лажни круг). Један од таквих фундаменталних принципа била је њихова теза по којој су значења наших симбола реално постојеће ствари и њихове суштине.

Ово би стварно био најефикаснији начин одбране, јер је он заиста у складу с једним општеприхваћеним савременим методолошким принципом: кад су сви ставови једне теорије експлицитно изражени и кад је „обртање у лажном кругу“ избегнуто, свака теорија мора имати бар један фундаменталан став који се у њој не може доказати. Међутим, оваквој аргументацији би се могло приговорити да ови недоказиви ставови (принципи) у оквиру једне теорије нису недоказиви *уопште*; они данас више не могу имати статус непосредно јасних и извесних ставова — аксиома. Савремена методологија укључује у себи и други један значајан принцип: постоји хијерархија теорија и метатеорија. За сваку теорију, ма какав био њен предмет, може се изградити једна теорија вишег нивоа (мета-теорија) у којој ће недефинисани појмови прве бити одређени, а недоказиви принципи прве бити анализирани и изведени из других ставова. У нашем случају, према логичкој теорији значења, у којој би се тврдило као постулат да су значења симбола реални предмети и њихове суштине и у којој би конкретна значења разних логичких симбола била објашњавана помоћу појмова „реални предмет“, „суштина“

⁴⁵ Неки догматски оријентисани марксисти који никад нису озбиљно узели у обзир Марксове Тезе о Фојербаху, налазе се у ствари на позицијама реализма кад сматрају да је постојање објективне стварности управо онакве каква су наша сазнања о њој — нешто што се само по себи подразумева и што не захтева никакву анализу и образложење.

итд., имали бисмо металогичку теорију значења у којој би требало да и појмови „реални предмет“ и „суштина“ буду објашњени и у којој би теза о реалним предметима и суштинама као значењима симбола била подвргнута критичком испитивању. Јасно је, без даљег да је оваква општија теорија у односу на логичку теорију значења могућа. То би била општа филозофска теорија која садржи основне претпоставке појединих филозофских дисциплина.⁴⁶

Према томе, ако реалисти и успеју да избегну расправљање о оправданости њиховог идентификовања значења с реално постојећим ентитетима у оквирима саме теорије значења, постоји један виши теоријски ниво на коме је не могу избећи. У том случају они морају покушати да реше, пре свега, две тешкоће које се одмах јављају:

а) Шта је значење симбола за које ми поуздано знамо да не означавају никакве реалне објекте ни појединачног ни општег карактера? Шта у стварности одговара митолошким изразима „Пегаз“, „кентаур“, „сатир“ итд., или математичким изразима „диференцијал“, „имагинарни број“, „тачка“, „права“ итд., или научним изразима „слободни пад у безваздушном простору“, „савршени гас“, „температура апсолутне нуле“, „комунизам“, „свестрана личност“, „царство слободе“ итд.?

Највише што реалисти могу да учине да би разрешили ову тешкоћу јесте увођење дистинкције између актуалног и потенцијалног (могућег). Актуални предмети већ постоје у простору и времену, док могућности (уколико им није приписана самостална егзистенција у некој засебној сфери, што је случај код платоновски оријентисаних реалиста), иако нису дате у простору и времену, ипак бивствују на један нарочит латентан начин. Овакво веома либерално укључивање могућности у сферу реалности сигурно не пролази без великих тешкоћа. Додуше, ми и у обичном животу говоримо о реалним могућностима, али оно што при том мислимо је то (а) да постоје извесни реални предмети са својим својствима и односима, (б) да су бар неки од тих односа општег и нужног карактера (тј. закони су) и (с) да развој датог чињеничног стања у складу с датим законима тежи да створи неко друкчије чињеничко стање. Уколико је чињеничка ситуација сложенија, отворенија дејству чинилаца изван претпостављеног система објеката, и уколико је више закона (тако да се међусобно укрштају и узајамно неутралишу или модификују), утолико је више ових реалних могућности (тј. ових чињеничких стања којима развитак тежи) у сваком каснијем тренутку вре-

⁴⁶ Такве опште теорије су дијалектика, позитивизам, прагматизам, феноменологија, итд.

мена. Према томе, оно што реално постоји ипак су само објекти, својства, односи и извесне тенденције развитака. Приписивати овим будућим чињеничким стањима, до којих развитака може али не мора да доведе, неку латентну стварност — несрећан је начин изражавања. Требало би онда прихватити да свако остварење једне могућности значи укидање стварности низа других. На пример, сваки жив човек био би, на изванредан начин, без икакве своје кривице одговоран што је уништено „латентно биће“ милиона његове потенцијалне браће и сестара. Још апсурдније је то што би требало сматрати да је сваки човек имао извесно латентно биће већ на хиљаде година пре но што се родио — јер је већ тада његово долажење на свет било реално могуће с обзиром на тада постојећи састав човечанства и све дате биолошке, друштвене и друге законе. Овим регресивним путем било би могуће силазити и даље у дубине прошлости. Нисмо ли сви били елементи стварности (макар и у виду могућности) још у саставу неке усијане магLINE пре постанка Сунчевог система и живота на њему? Јер, да наша егзистенција није већ тада била реална могућност, зар бисмо могли икада да постанемо? Очигледно, овако схваћене „реалне могућности“ су само наш *façon de parler*.

Међутим, чак и кад бисмо прихватили да и оне буду укључене у реално биће, ни то не би помогло да у њему пронађемо корелате за све наведене језичке изразе. Кентаури и сатири нису чак ни могућа жива бића и исто тако никад неће у стварности постојати облик без димензија (или само с једном или с две димензије), ни најмања величина која још увек није нула, ни величина која помножена сама собом даје негативан број. „Царство слободe“, „друштво у коме ће бити укинута супротност између физичког и интелектуалног рада“, „човек чија ће егзистенција бити помирена с његовом есенцијом“, такође су гранични појмови, идеали који покрећу савременог човека да им се асимптотички приближава, али за које би било врло смело тврдити да једног дана могу постати актуално остварени (и да су, према томе, већ данас реалне могућности).

Према томе, реалистичка теорија нам не може објаснити значење многих језичких израза. Она је или непотпуна или неубудљива и догматичка кад, да би се приказала потпуном, насељава стварност оним ентитетима чију егзистенцију наука пориче.

Из аналогних разлога неодржива је и друга варијанта реализма — каузална теорија значења у оној форми у којој је изложена код Расла (*Истраживање значења и истине*) и код Огдена и Ричардса (*Значење значења*). Ако

је значење неког симбола реални објекат који је проузроковао његову употребу, веома је тешко објаснити у чему се састоји значење симбола који се не односе ни на какве стварне објекте — на пример лажних реченица које не означавају никакве чињенице.

Једна алтернатива је: прихватити егзистенцију нестварних објеката. У том случају парадоксално је да нешто нестварно може да узрокује нешто стварно.

Друга алтернатива је: прогласити све симболичке изразе који се не односе на стварне објекте бесмисленим. Међутим, ова идентификација лажног и бесмисленог је потпуно неприхватљива. Многи термини који се не односе на реалне објекте и многе неистините реченице имају прецизно утврђено значење и свако је у стању да их разуме. (На пример, „Хектор је убио најбољег Ахиловог пријатеља Патрокла“, „Други светски рат је трајао десет година“). Према томе, чак и ако се усвоји да је један елеменат значења једног дела симбола — *каузално* значење, сигурно је да код свих осталих симбола сви остали елементи значења не зависе од тога да ли реално егзистира неки објекат који их је, наводно, проузроковао.

Браниоци каузалне теорије покушали су да је спасу на тај начин што су директно каузално деловање заменили индиректним. По тој побољшаној верзији, ми смо једном морали бити у контакту с неким реалним објектом који је деловао на нас и проузроковао извесна искуства. Та искуства су у једном каснијем временском моменту узрок наше употребе датог симбола.

На овај начин се у најбољем случају објашњава како су нека (опет не сва) значења настала. Међутим, мали је број критичних случајева кад она може да допринесе објашњењу — у чему се значење састоји? Опет је немогуће објаснити значење погрешних реченица. У својој критици каузалне теорије Ејер с правом истиче: „Погрешан исказ, који изражава моја реченица, не односи се сам по себи на моја прошла искуства, мада она могу бити услов за то да будем у стању да је начиним; кад би се односила на њих, она не би била погрешна.“⁴⁷

Може се рећи да каузална теорија значења у поређењу са семантичком умножава (уместо да смањује) тешкоће инхерентне у реализму. Семантичка релација де-зигнације ипак је еластичнија од релације каузалитета. Рећи да је симбол „апсолутно празни простор“ *проузрокован* апсолутно празним простором као реалним објектом — ствара још већу конфузију него ако се каже да је други *означен* првим.

⁴⁷ Alfred J. Ayer, „Meaning and Intentionality“, *Relazioni Introductive del XII Congresso Internazionale di Filosofia*, Sansoni — Firenze, 1958, p. 150.

*Тешкоће реализма у објашњавању развоја
значења*

Због тога што претпоставља идентичност оног што знамо о објектима (и што је на фиксиран начин изражено у значењима симбола) са самим објектима онаквим какви реално постоје „по себи“, реализам се налази пред великим тешкоћама кад треба да објасни развој значења. Ако су појмови својства и односи самих ствари, као што каже један од највећих савремених логичара Гедел, како је могуће мењање њиховог садржаја? Још за Менделејева израз „хемијски елеменат“ значио је једну константну врсту атома која не може да прелази у друге врсте. Открићем радиоактивног зрачења значење термина се променило. Данас се зна да се дезинтеграцијом атома сваки хемијски елеменат може добити из других елемената. Треба ли онда сматрати да се наш језик променио зато што се променила сама природа (што су у датом случају хемијски елементи стекли једно својство које раније нису имали)? Ова алтернатива, наравно, не долази озбиљно у обзир. Нико не сумња у то да је радиоактивно зрачење постојало и онда кад ми ништа нисмо знали о њему, штавише и онда кад човечанства још није ни било — на основу те чињенице геолози израчунавају старост појединих стена у Земљиној кори.

Једино озбиљна била би друга једна алтернатива. Ми ћемо признати да је било погрешно што смо веровали да значење израза „хемијски елеменат“ укључује у себе немогућност трансформације у друге елементе. Међутим, то нас не може одвратити од убеђења да је наше ново значење идентично с реалним својствима хемијских елемената. Уопштено речено, ми ћемо признати да је била грешка што смо веровали у идентичност наших старих појмова с одговарајућим својствима и релацијама материјалних ствари. Међутим, сматраћемо да имамо право на такав став у погледу наших нових, исправљених појмова.

Овакав став, на први поглед, не изгледа неоправдан. Реалист верује у једну тезу док не наиђе на добре разлоге да је напусти. Он упорно увек изнова обнавља своју веру и задржава је докле год га, сваки пут изнова, чињенице не убеде да између његовог појма о објекту и самог објекта постоји извесна дискрепанција. Међутим, он сматра да из заблуда у прошлости не следи ништа у погледу садашњости и зато увек с једним безграничним оптимизмом унапред искључује сваки елеменат заблуде из својих садашњих знања. Он, на први поглед личи на ону дивну врсту људи који држе да сваког човека треба *a priori* сматрати добрим докле год чињенице не би показале супротно. Такав став не може а да не изазове извесне симпатије. Међутим,

независно од наших емоција, ако ствар ближе проучимо, видећемо да је овакав став бар у науци (ако не и у етици) у основи нерационалан.

Само поређење је доста површно. И највећи оптимист вероватно неће сматрати да су сви људи о којима још не зна ништа негативно — *апсолутно* добри или бар тако неће мислити, и оно „апсолутно“ ће претворити у „релативно“ кад га у извесном броју случајева људи разочарају. Међутим, она врста реалиста о којима овде расправљамо упорно и даље тврди да су наши појмови *апсолутно* идентични са стварима иако цела историја сазнања убедљиво говори о супротном. Историја науке и филозофије је, поред осталог, и историја значења наших језичких симбола. Наши појмови су постепено, а каткад и скоковито, мењали свој обим или садржај, или и једно и друго; чак и у најповољнијим случајевима ми смо се морали увек изнова уверавати да они нису применљиви на искуствене чињенице онако како смо ми то веровали. Са становишта реализма, требало би бити убеђен у то да погрешне генерализације и производне конструкције појмова који су неприменљиви или само делимично применљиви на искуствене податке — припадају само прошлости. Мало је ствари које су толико невероватне. Зар свака садашњост не постаје прошлост после неког времена? Зашто би онда била два критеријума — један критичан за прошлост, други догматичан за садашњост? Из спремности да се признају заблуде кад је реч о прошлости требало би да следи и спремност да се та врста заблуда онемогући, а то се постиже претпоставком једног еластичнијег односа између значења симбола и стварности. Један елемент одступања од објекта, елемент субјективности, или заблуде ако се хоће, треба да буде унапред предвиђен. Каснији развитак појма, његово садржајно обогаћивање и конкретизовање практичном применом, водиће једном сукцесивном елиминисању тог елемента заблуде или незнања.

Тако се фактички развитак у науци и логици досад и обављао и та чињеница је неспојива с реалистичком статичком концепцијом људског сазнања.

Реалистички апсолутизам у оцењивању вредности научних теорија и система

Једна значајна последица основне реалистичке тезе јесте у томе што она претпоставља да у једном датом моменту и за дати скуп чињеница постоји само једна теорија која је у светлости тих чињеница истинита. Исто тако, за дати скуп теорија постоји наводно само једна логичка

структура која је идентична са структуром стварности. Све друге структуре су погрешне и морају се одбацити.

Овакво круто и догматичко гледиште тешко се може одржати. Потребно је много више еластичности да би се објаснило оно што се стварно дешава у модерној науци. Добро је познато да научници често објашњавају извештајан комплекс чињеница с више различитих теорија које употребљавају различите појмове и међусобно се разилазе до извесног ступња. У време настанка Коперникове хелиоцентричне теорије исте чињенице је могла да објасни, отприлике с подједнаким успехом, и Птоломејева геоцентричка теорија.⁴⁸ Тек после сто година борбе победила је прва, и то због веће једноставности, склада с новоствореним теоријским структурама (у првом реду с Њутновим принципима механике из којих се могла дедуковати), а и зато што су новооткривене искуствене чињенице дале њој за право. Каткад су алтернативне теорије у односу на једно ограничено поље подједнако задовољавајуће и са гледишта њихове једноставности и с обзиром на њихову способност предвиђања каснијих искустава. Њутнова и Ајнштајнова механика еквивалентне су у односу на физичке процесе у којима учествују предмети великих маса и сразмерно малих брзина. Ајнштајнова и Еуклидова сферна геометрија еквивалентне су у односу на геометријске проблеме везане за Земљину површину. Исто тако, квантна механика Хајзенберга и таласна механика Шредингера, иако различите по полазној тачки и примењеној методи, подједнако добро служе у односу на проблеме спектралне анализе и структуре атома.

Врло често у таквим случајевима ми нисмо у стању ни да кажемо каква је та објективна структура која треба да је нашим теоријама одражена. Тако, на пример, у квантној физици и квантна и таласна механика подједнако добро омогућују предвиђање експерименталних резултата — што је и главни разлог зашто их усвајамо, међутим, тешко је и замислити модел атома какав те две теорије сугерирају (на пример, електрон као корпускула и талас у исти мах).

Добро познат пример супарништва двеју теорија које се односе на исти предмет, од којих ниједна није успела да одрази на апсолутно адекватан начин структуру тог предмета, јесте случај чувеног спора између таласне и корпускуларне теорије светлости. Прва одлично објашњава неке појаве светлости — на пример појаву интерференције и дифракције, док је друга остала немоћна пред овим, али је зато успешно објашњавала друге појаве, као што су притисак светлости, фотоелектрички ефекат итд. Данас

⁴⁸ Коперникова теорија је још била несавршена. Коперник је, на пример претпостављао да се планете крећу кружним путањама.

се сматра да постоји извесна комплементарност између ова два аспекта. Међутим, веома је тешко и замислити како светлост има у исто време својства таласног кретања и корпускуларни састав. Ова Де Брољијева теорија углавном успешно функционише у својој практичној примени и највише што можемо да кажемо јесте претпоставка о извесној кореспондентности између њених појмова и неких својстава светлости (а не да су ти појмови сама својства или да су идентични с њима по садржају).

У логици реализам имплицира неопходност избора једног идеалног логичког система који одражава општа својства стварности. То је потпуна супротност номинализму, који, бар теоријски, дозвољава неограничен број логичких система. Међутим, док номинализам иде у један екстрем сводећи логичке системе на производњу игру симболима, реализам иде у другу крајност поричући сваки елемент хипотетичности у нашим логичким теоријама и системима. Дијалектичка и формална логика су, бар по свом данашњем карактеру, несумњиво различите теоријске творевине; међутим, обе се могу успешно применити у извесним подручјима — оним у којима се оперише апстрактним, одсечно разграниченим појмовима (појмовима фиксираног обима), који се односе на стабилне предмете чија се промена у практичне сврхе може занемарити. У оквирима саме формалне логике постоје различити, чак и супротни системи, који су по могућностима примене еквивалентни. Тако, на пример, за теоријско фундирање математике могу успешно послужити и *Principia Mathematica* Расла и Вајтхеда и мета-математика Хилберта и интуиционистичка логика Броувера и Хејтинга. Исто тако, Карнапова двовалентна и Рајхенбахова поливалентна логика су различити логички системи, али обе могу успешно послужити за интерпретацију теорије вероватноће.

То значи да у значењима симбола наших теорија и система увек има извешан елемент релативности и хипотетичности. Две теорије могу бити спојиве са свим чињеницама које су из одређене области познате. Међутим, свака теорија увек трансцендира чињенице јер садржи мање или више смеле претпоставке и генерализације. По ономе у чему превазилазе познате чињенице, оне ће се разликовати. Уколико, међутим, обе успешно обављају функцију објашњавања и предвиђања — оне могу бити еквивалентне бар за извесно подручје и за извесно време, док се не скупе нове чињенице које ће дати преимућство једној пред другом или захтевати ревидирање обеју.

Једном речи, реалистичка теорија значења нас задовољава својом тежњом ка објективности; међутим, она је

неприхватљива због своје склоности ка симплификацији, због своје крајње нееластичности.

Теорија значења која би одговарала савременој ситуацији у наукама требало би да задовољи и захтев објективности и захтев еластичности. Другим речима, она треба да буде материјалистичка и дијалектичка.

ДРУГИ ДЕО

ТЕОРИЈСКО-САЗНАЈНЕ
ОСНОВЕ ДИЈАЛЕКТИЧКОГ
СХВАТАЊА ЗНАЧЕЊА

ОСМА ГЛАВА

ОПШТИ ЛОГИЧКИ ПРОБЛЕМИ ИЗГРАДЊЕ ТЕОРИЈЕ ЗНАЧЕЊА

Различите димензије значења

Теорије значења које смо досад анализирали разликују се међусобно не само по томе што свака полази од различитих филозофских принципа, већ и по томе што испитују различите аспекте или димензије значења. Друго је, очевидно, у тесној вези с првим. Номинализам упућује на испитивање односа симбола према другим симболима; разне форме прагматизма оријентишу на испитивање односа симбола и праксе; однос симбола према непосредном искуству мора стајати у првом плану интересовања за позитивизам, а однос симбола према мишљењу и мисаоним ентитетима за концептуализам; најзад, из основних теза реалистичке филозофије следи неопходност испитивања односа симбола према објектима независним од људске свести.

Свако од ових схватања има извесну реалну основу, јер ова изванредно комплексна појава — значење заиста укључује у себе све ове разне моменте, не свдећи се ни на један од њих. Пред нама се, дакле, налази задатак да, полазећи од постојећих једностраних теорија, испуњавајући њихове празнине и решавајући њихове тешкоће, извршимо неку врсту синтезе.

Тај задатак ће бити остварљив једино ако још у самом почетку уведемо неке значајне дистинкције, које ће собом обухватити супротне моменте истакнуте у разним постојећим теоријама значења.

Ти супротни momenti су:

1. разлика између личног (субјективног) и друштвеног (објективног) значења;
2. разлика између имплицитног (подразумеваног) и експлицитног (формулисаног) значења;

3. разлика између значења као унутрашњег свесног садржаја и значења као спремности (диспозиције, навике, способности) за спољашње реакције под одређеним условима;

4. разлика између значења као односа знака према замисли једног објекта и значења као односа симбола према реално означеном објекту.

Позитивисти остају углавном при личном значењу. Реалисти, желећи да објасне друштвено слагање и успешно комуницирање, иду далеко преко оног минимума потребног за објашњење те чињенице, па објективности значења приписују вандруштвено важење (важење „по себи“). Тиме они бришћу разлику између замисли (друштвеног карактера) и самих објеката који су независни од постојања друштва и мишљења. Формалисти инсистирају само на експлицитном значењу као да се значења наших симбола могу свести само на њихове вербалне дефиниције. Најзад, концептуалисти се задржавају само на унутрашњој (менталној) а прагматисти и инструменталисти само на спољашњој (практичној) димензији значења.

Спорне димензије значења

Пошто смо направили разлику између различитих момената који улазе у појам значења, треба одмах истаћи да неки од њих нису уопште спорни и да проблеми и тешкоће настају тек онда кад се иде даље од њих и тврди више него што они допуштају. Тако, на пример, постојање личних значења није проблем. Свако ће се сложити с тим да значење једног симбола може варирати од једног субјекта до другог и да свако може произвољно исконструисати једно ново значење за неки симбол које нико други сем њега неће разумети. Питање је, међутим, да ли су ова лична значења — сем у случајевима неких уметничких дела — ма од каквог општег интереса и да ли она, према томе, уопште долазе у обзир као предмет научног и, посебно, логичког испитивања. У вези с тим, спорно је, онда, шта су значења која и други људи могу разумети, која су, дакле, друштвеног карактера. Јесу ли то колективне представе, идеалне суштине, изрази националног или апсолутног духа, *априорни* појмови једнаки у свим људима, ствари по себи итд.

Даље, није спорно експлицитно значење. Кад већ једном имамо цео систем знакова, на пример један језик, ми, очевидно, можемо значење једних симбола изразити њиховим односом према другим симболима. Спорно је, међутим, шта ови други симболи, који су исто тако само физичке појаве (визуелне, акустичке, тактилне итд.), собом изража-

вају. Шта је то што они собом преносе и што други људи разумеју? Једном речи, главни проблеми се јављају баш у вези с имплицитним значењем.

Исто тако, нема тешкоћа с претпоставком по којој се из начина употребе једног симбола од стране неког субјекта, а поготову из целокупног његовог понашања, може назрети шта тај симбол за њега значи. Понашање је приступачно опажању и других људи, и из уочавања извесних константних корелација између неког симбола и неке одређене врсте практичних акција, односно реакција, могу се постављати строго емпиријске и проверљиве претпоставке о значењу датог симбола. Међутим, противници бихевиоризма сумњају у то да се тим искључиво спољашњим реакцијама може све рећи о значењу. И то је оно што је спорно. Шта је значење још више од тога? Је ли оправдано говорити о некој унутрашњој димензији, менталном акту или диспозицији, која је у принципу неопажљива интерсубјективно. Не тврде ли једни сувише мало, остајући у границама емпиријски опажљивог? Не тврде ли други сувише много одлазећи у област непроверљивих хипотеза и спекулације?

Најзад, за већину савремених филозофа не представља проблем претпоставка по којој је значење — однос према неком објекту (објективном предмету, својству, односу). Спорно је да ли је тај објекат само иманентан у нашој свести (да ли је он само замисао, појам, логичка конструкција) или он има трансцендентни карактер. Другим речима, је ли тај објекат само нешто дато у свести или је он реално дат у физичком свету независно од свести, или можда постоје и онај иманентни и овај трансцендентни објекат, стојећи међу собом у извесној корелацији.

Општи критеријум оцењивања појединих теорија значења

Из навођења спорних питања у вези с објашњењем значења није тешко уочити да је у ствари реч о централним проблемима теорије сазнања, као што су однос између искуства и мишљења, онтолошки статус појмова, критеријум интерсубјективности сазнања и, нарочито, однос између објеката, с једне стране, и искуства и мишљења, с друге. Нека од ових питања се могу и потпуно заобићи а да се ипак добије теорија значења која је применљива на извесно подручје случајева. На пример, дефинисање симбола се може објаснити и на основу најједноставније од свих постојећих теорија — синтактичке (формалистичке), која не улази ни у један од поменутих епистемолошких проблема, јер остаје потпуно у оквирима односа једних језичких знакова према другима. Једноставност се овде састоји у

минималном броју претпоставки. При осталим једнаким условима треба свакако усвојити теорију која је у овом смислу једноставнија. Међутим овде „остали услови“ ни издалека нису једнаки. Моћ објашњавања, односно применљивости на целокупно подручје случајева код којих се проблем значења јавља, представља методолошки принцип који има већи значај од принципа једноставности. Теорија која више објашњава, односно, у нашем случају, теорија која тако одређује значење да та одредба може собом обухватити и најразличитије случајеве и контексте у којима се термин „значење“ употребљава у обичном животу, науци и филозофији, ми ћемо дати преимућство пред оним теоријама које у томе само делимично успевају, иако је прва „јача“ и полази од већег броја претпоставки. С друге стране, анализирајући реалистичку теорију значења, дошли смо до закључка да она своју велику моћ објашњавања и већим бројем претпоставки него што је нужно (при чему су неке од њих, услед парадоксалности својих консеквенца, потпуно неприхватљиве).

Према томе, теорија значења која би одговарала основним принципима дијалектичког материјализма морала би да буде еластичнија и критичнија од реалистичке. С друге стране, ако смо, анализирајући све друге теорије, дошли до закључка да, поред личног, постоји и *друштвено* значење наших симбола, које се не своди само на експлицитан однос према другим симболима, већ може бити *имплицитног* карактера, које се, исто тако, не може свести само на спољашње, физичко понашање, а ипак има *објективни* карактер, онда је природно што ће изградња једне теорије значења способне да собом обухвати све ове димензије значења захтевати један комплексан појмовни апарат и што ће та теорија по својим претпоставкама бити „богатија“ или „јача“ од већине других теорија.

Логички принципи заснивања теорије значења

Као при сваком другом одређивању појмова, тако и овде мора бити задовољен логички захтев по коме појмови помоћу којих је категорија значења одређена треба и сами да буду што прецизније одређени. То одређивање не би требало да се сведе само на давање дефиниција, пошто ове нормално успевају да изложе само најапстрактније елементе садржаја једног појма. Наравно, да бисмо све епистемолошке категорије којима ћемо се бавити одредили на максимално конкретан начин, узимајући у обзир све основне типове њихове примене у разним контекстима, требало би свакој од њих посветити целу монографију. Нама је овде

потребно да их одредимо једино с обзиром на крајњи циљ истраживања. А крајњи циљ је објашњавање категорије значења у свим њеним основним когнитивним димензијама с обзиром на четири основна питања:

1. Шта је значење (како га можемо одредити узимајући у обзир све различите димензије и модусе значења)?

2. Како настају значења језичких симбола?

3. Какав је онтолошки статус значења (у коме смислу се може рећи да значења постоје)?

4. На који начин (којим методама) се може сазнати значење?

Други један фундаменталан логички захтев о чијем задовољавању морамо водити рачуна јесте експлицитно одређивање основних претпоставки наше теорије. Сви појмови једне теорије не могу се дефинисати нити се сви ставови могу доказати ако хоћемо да избегнемо лажни круг. Из тога следи да се мора прецизно одредити полазна тачка, тј. појмови и ставови помоћу којих ће сви други појмови и ставови у оквиру дате теорије бити објашњени, односно изведени, а који сами морају остати претпостављени или познати на неки други начин.

При том се појављује једна посебна тешкоћа кад треба одредити логичке и теоријско-сазнајне категорије. Изгледа као да се овде неизбежно мора направити *circulus vitiosus*, јер ми ниједан логички појам не можемо одредити а да се већ од првог корака у нашим објашњењима не служимо целокупном логиком. Тако, на пример, у нашем случају крајњи циљ нам је одређивање категорије значења, међутим, ни први корак у реализацији тог циља не бисмо могли да направимо кад не бисмо већ унапред на неки начин знали шта је значење уопште и, на основу тога, шта је значење посебних језичких израза којима се служимо. Слично томе, један од крупних задатака у изграђивању наше теорије биће објашњавање категорије појам; међутим, ми се већ увелико том категоријом служимо, дакле претпостављамо оно што тек треба објаснити. Ова тешкоћа се решава на тај начин што ћемо направити разлику између оног неформалног здраворазумског логичког апарата којим се свако служи не само у науци и филозофији него и у обичном животу и без кога никакво мишљење није могуће и, с друге стране, логике као изграђене и до извесног степња формализоване научне дисциплине, чији термини су прецизно одређени и својим значењем често одступају од здраворазумског начина њихове употребе. Да би назначио ову разлику, Чарлс Сандерс Перс је употребио два термина средњовековне логике: *Logica utens* (логика којом се користимо иако је можда нисмо свесни) и *logica docens* (логика која се учи, логика као научна дисциплина). Већину фун-

даменталних појмова ове друге тек треба да одредимо, али се то не може урадити ако се не претпостави већ готов апарат оне прве. Важно је да ту немамо обртање у кругу, већ кретање од једног нивоа ка другом.

*Питање полазне тачке за изградњу теорије
значења*

Видели смо већ да је полазна тачка за формалисте постојање симбола, за прагматисте — индивидуална пракса, за позитивисте — чулно искуство, а за концептуалисте — *apriorne* форме чулности и мишљења. У свим овим случајевима полази се од основе недовољно конкретне и богате одредбама да би се могли развити сви појмови који су потребни за објашњавање категорије значења.

Тако, на пример, чулно искуство, од кога полазе емпиричари и позитивисти, не пружа довољну основу ни за објашњење постанка појмова и мишљења као процеса објективног, друштвеног карактера, поготову се материјални објекти не могу ни из њега извести ни на његавести. Зато позитивистима остаје као једина алтернатива или солипсизам или постулирање материјалних објеката поред чулног искуства, без икакве могућности да се објасни веза међу њима.

Исто тако се до појма о материјалним објектима никако не може доћи ни полагањем од *apriornih* функција ума и појмова као чисто менталних ентитета независних од искуства и спољашњег материјалног света. Зато су новокантовци само показали своју доследност кад су елиминисали Кантову претпоставку о „ствари по себи“, која у једном концептуалистичком систему фигурира као хипотеза *ad hoc*.

Прагматизам у свом официјелном субјективистичком и ирационалистичком виду, прагматизам Вилема Џемса, полази од праксе која је сувише уско схваћена као индивидуална делатност, чије последице имају, пре свега, индивидуални значај. (Џемс тврди, на пример, да је хипотеза о постојању бога истинита ако добро функционише у животу појединца који то верује). На овако схваћену праксу („практичне последице по живот овог или оног појединца“) прагматизам у ствари своди значење свих апстракција, уместо да покуша да их објасни и развије *полазећи* од праксе. Он у томе, због преуске и пресиромашне теоријско-сазнајне основе, не може успети без великих упрошћавања и искривљавања стварног значења које имају многи апстрактни термини.

Као што се види, највећу тешкоћу за све ове, у основи субјективистичке, теорије представља немогућност објаш-

њења објективног карактера језика и значења језичких израза. Објективност захтева као једну од својих претпоставки однос према материјалним објектима; међутим, све ове теорије избегавају да говоре о постојању материјалних предмета, њихових својстава и односа да би се наводно остало на „егзактном“, „позитивном“, „критичном“, „практички релевантном“ и да би се избегла рђава стара метафизика.

С друге стране, реалисти, укључујући ту и вулгарне материјалисте и објективне идеалисте и логицисте Хусерловог типа, постулирају објективне предмете, објективне идеје, објективне суштине итд., али при том иду у другу крајност: објективност добија код њих вид идеалности, апсолутности, ванвременског и ванпросторног бивствовања итд. Друга лоша последица постулирања објеката јесте њихово преоштро разграничавање од субјективног света. Добија се на тај начин својеврстан дуализам: сфера апсолутног субјективитета на једној страни и сфера апсолутног објективитета на другој. При том се, ради обављања скока од првог ка другом, мора сувише нагласити значај таквих форми сазнања као што су директно опажање објекта таквог какав је „по себи“, интуиција, уосећавање, уживљавање итд., који, уколико уопште постоје, сигурно нису довољни да нам објасне стварни процес сазнања са свим његовим релативностима, привременим заблудама и стваралаштвом.

Многи марксисте, држећи се искључиво неких популарних Енгелсових формулација о супротности између бића и мишљења, упадају у овај дуализам објективног и субјективног. У ствари, Маркс је довољно јасно истакао у првој тези о Фојербаху: „Главни недостатак свега претходног материјализма састоји се у томе што су објекат, стварност, чулни свет схваћени у облику објекта или контемплације, а не као конкретна људска делатност, као пракса, на субјективан начин итд.“¹

Сличну мисао изразио је и Енгелс у следећем изванредном тексту: „Природне науке, као и филозофија, досад су потпуно занемаривале изучавање утицаја делатности човека на његову мисао... Оне знају, с једне стране, само природу, а с друге, само мишљење. Међутим, битна и најнепосреднија основа људског мишљења управо је мењање природе од стране човека, а не сама природа: у оној мери у којој је човек мењао природу, развијао се и људски разум.“²

¹ Маркс, Енгелс, *Изабрана дела*, Култура 1950, том II, стр. 391.

² Енгелс, *Дијалектика природе*, Култура 1951, стр. 237.

У том смислу је и Лењин писао: „Гледиште живота, праксе, треба да буде примарно и основно гледиште теорије сазнања.“³

Друштвена пракса — фундаментална категорија дијалектичко-материјалистичке теорије значења

Према томе, основна чињеница од које једна доследно дијалектичка и материјалистичка теорија значења треба да пође јесте *пракса*, делатност којом људи преображавају своју природу и друштвену околину ради побољшавања својих животних услова.

О пракси се обично много говори у марксистичкој литератури, али се сам појам углавном не анализира. Тако, на пример, Роже Гароди у својој *Теорији сазнања* даје следећу „дефиницију“ праксе: „Пракса није просто акција индивидуалног човека. Пракса је у суштини производња и класна борба. Она се манифестује у свим подручјима друштвеног живота: од научног искуства до политичке борбе, од индустријске технике до уметничког стварања.“⁴

Овај опис свакако није резултат стварне анализе категорије праксе и не може се усвојити као њена дефиниција.

У ствари, та анализа је неопходна. Категорија праксе баш зато може да буде узета за полазну тачку теорије сазнања што је веома богата одредбама и унутрашњим дистинкцијама, тако да се све друге кључне категорије теорије сазнања као што су искуство, комуницирање, разумевање, материјални објекат, чињеница итд. у клици налазе у њој имплицитно дате и могу се једном синтетичко-аналитичком методом из ње развити. То се не може рећи ни за једну категорију коју други филозофски правци узимају за полазну тачку.

Постоје бар још два битна разлога због којих у теорији сазнања треба поћи од праксе као основне категорије. Оба су у вези с једним општим методолошким принципом по коме у изградњи сваке теорије индиректна знања треба да се заснивају на директним — да од њих полазе и њима да се проверавају.

Пракса је у свим својим елементарним облицима нешто што је непосредно дато и на тај начин приступачно свим директним методама проучавања. Обрађивање земље, производња у фабрикама, ловљење рибе, вађење руда, крчење шуме, васпитавање деце, сликање и вајање, писање, др-

³ Лењин, *Материјализам и емпириокритицизам*, Култура 1948, с. 141.

⁴ Roger Garaudy, *La théorie matérialiste de la connaissance*, Paris 1953.

жање предавања, пењање на високе планине, летови у стратосферу, дискусије на седницама, говори на митинзима, демонстрације и штрајкови, ратови и револуције, — све су то процеси који се не само свакодневно у безбројним варијантама понављају око нас, него и ми највећи део свога времена проведемо у њима. У ствари, ми ништа у животу не знамо тако директно и сигурно као оне облике праксе у којима и сами учествујемо.

Поред тога, сви ови процеси имају своју спољашњу, физичку страну; тако да се могу непосредно опажати и проучавати свим методама савремених емпиријских наука. У том погледу, пракса као предмет проучавања има огромна преимућства пред категоријом чулног искуства и коју емпиричари и позитивисти сматрају једино могућом сигурном и веродостојном основом теорије сазнања. Најпре, чулно искуство појединца је само њему лично директно приступачно, док га други не могу видети, чути ни опипати. Дотле је практична делатност једном својом страном увек *физички процес, материјална појава* која се може директно емпиријски проучавати. Друго, пракса укључује у себе чулно искуство, док чулно искуство, како га схватају емпиричари, не укључује праксу — оно се у основи схвата као рецептиван, чисто контемплативан процес. Дакле, чулно искуство се узима у једном контексту у коме се оно у ствари, ретко дешава. Сви ми опажамо углавном у процесу делатности, а не под условима апсолутног мировања.

И ту долазимо до другог од наведена два разлога за фундирање теорије сазнања уопште и теорије значења посебно на категорији праксе. Наиме, не само што је пракса као предмет проучавања приступачна директним методама сазнавања, него је исто тако чињеница да ми највећи део наших директних знања и о материјалном свету и о другим људима и друштву уопште и о *нама самим* стичемо практичном делатношћу.

Ако се и допусти да можемо бити директно свесни наших перцепција, представа, интуиција и мисаоних аката и кад апсолутно мирујемо (што је веома проблематично, нарочито кад је мишљење у питању — оно је толико тесно повезано с језиком и говором да је сасвим отворено питање може ли се оно обављати без језичке праксе у неком од својих облика), чињеница је да нам се под тим условима постојање материјалног света, укључујући и постојање других људи, показује као нерешив проблем. То и јесте разлог зашто је све доследне емпиричаре сама логика њихове доктрине неизбежно вукла ка солипсизму. Директно знање о постојању материјалних објеката и друштва могуће је само помоћу праксе која у суштини и није ништа друго до непосредно преображавање објеката у процесу — опет непосредне — кооперације и интеракције с другим људима.

Међутим, то је само један део садржаја појма праксе. У ствари, он се анализом може рашчланити на најмање следећих шест битних елемената:

1. Пракса је, пре свега, *трансформирање објективне ситуације* у којој се човек налази, тј. мењање, укидање и вештачко стварање предмета и појава неорганске и органске природе и друштвених услова људског живота.

2. Пракса је *друштвено кооперирање*, тј. процес у коме људи усклађују своје деловање, координирају своје напоре и остварују разне форме организације и међусобне сарадње, односно такмичења и борбе.

3. Пракса је *комуницирање*, тј. активност оперисања знацима помоћу које се људи споразумевају и стимулирају једни друге на одређени тип акције.

4. Пракса је *искуствено стваралаштво*, тј. релативно интензивно произвођење и доживљавање опажаја, емоција, интуитивних назирања и мотива за предузимање нових акција.

5. Пракса је *сврсисходна, вредносна делатност*, тј. вредносно оцењивање разних могућности деловања, селекција вредности које усмеравају делатност у једном одређеном правцу и дају му одређену идеалну сврху.

6. Пракса је *мисаона делатност*, тј. интерпретирање и разумевање природних и језичких знакова, анализа ситуације, закључивање ради проналажења најадекватнијих средстава за постизање датог циља итд.

*Основне гносеолошке категорије изведене
из категорије праксе а неопходне
за изградњу теорије значења*

У овим одредбама праксе налазе се у клици све теоријско-сазнајне категорије. Као што је већ раније истакнуто, основу за *сазнање објеката* (ствари, својстава, релација, чињеница, закона) представља људски напор усмерен на преображавање природне и друштвене околине. До *сазнања* о постојању и квалитетима *других људи, друштвених група и друштва као целине* човек долази сарадњом и интеракцијом с другим члановима друштвене заједнице којој припада. *Значење речи* матерњег језика и *значења свих других симбола* који се употребљавају у једној друштвеној заједници човек научи у процесу комуницирања с другим људима. *Искуство* са свим својим елементима као што су сензације, перцепције, емоције, интуиција и вољни импулси бива у свој својој интензивности и богатству доживљено управо у пракси. Практично искуство је зато најадекватнија основа за објашњавање свих категорија непосредног

сознања. Порекло појма о *вредностима* (задовољству, моралном добру, лепоти итд.) налази се управо у избору који човек врши међу различитим могућим алтернативама свог делања с обзиром на своје животне потребе. Најзад, све основне *форме мишљења*, појмови, судови, закључивања, логички закони итд., представљају, с једне стране, концентрате практичног искуства огромног броја људских генерација, а с друге стране, извесна правила за практичне операције, међу којима се врши селекција баш с обзиром на њихову ефективну применљивост у пракси.

Добијамо тако шест основних група епистемолошких категорија које припадају следећим подручјима:

1. објективна стварност уопште,
2. друштво,
3. комуницирање,
4. непосредно искуство,
5. вредности,
6. мишљење.

Треба одмах приметити да се стриктна подела међу категоријама са свих ових подручја на објективне и субјективне или онтолошке и психолошке не може извести. Све су оне по карактеру објективно-субјективне, тј. односе се на појаве и процесе који објективно постоје (независно од свести ма којег појединачно узетог субјекта), али су одређене само у релацији према људској делатности, односно према Субјекту уопште који их практично мења и сазнаје.

Други значајан моменат је тај да су све ове категорије међусобно вишеструко повезане и условљене разним релацијама. Због тога би било веома извештачено поређати их у једну линеарну сукцесију и држати се једног строго формалног реда у њиховом излагању, тако да се један појам потпуно објасни и да се након прелаза на следећи члан у сукцесији на њега више не враћамо. На пример, немогуће је потпуно објаснити шта је објекат и шта је критеријум нашег тврђења да нешто објективно постоји ако се не узима у обзир и појмовно мишљење и чулно проверавање; немогуће је објаснити појам ако се не узима у обзир чулно искуство на коме се он заснива; и најзад, сам појам о искуству морао би да буде крајње симплификован — на позитивистички начин — кад се не би узела у обзир аперцепција која има своје корене у мишљењу и кад се објективност искуства не би објашњавала у релацији према природи и друштву.

Свака линеарност (на пример, она која се среће у Хегеловој класификацији судова) само би ишла на штету конкретности одређивања и водила би прекидању многих

суштинских веза — што нам, уосталом, показује искуство свих великих система (који су махом грађени на принципу линеарности). Покушај изграђивања марксистичке теорије сазнања на бази ма које упрошћене и искључиве формуле — од мишљења ка бићу или од бића ка мишљењу или од чулног сазнања ка мишљењу а од мишљења ка пракси — унапред је осуђен на изневеравање основних принципа дијалектичке методе као што су свестраност, конкретност итд. Чисто биће ван практичког, а то значи и субјективног, мисаоног итд. односа према њему чиста је апстракција, Кантова „ствар по себи“. Обрнуто, мишљење које није објективно, друштвени процес — и које није мишљење о бићу — приватна је ствар сваког појединца; њим се теорија сазнања не бави. Од чулног сазнања се не може (преко мишљења) ићи ка пракси, јер је пракса већ на почетку, она је основа целокупног процеса сазнања. Итд., итд.

Према томе, иако ћемо, ради прегледности и јасноће излагања, морати да идемо неким редом, ми га се нећемо толико неприкосновено држати да не бисмо свуда указивали на везе с категоријама о којима је већ било речи и да се не бисмо на тај начин непрестано на њих враћали да их што конкретније одредимо. Ако се тако може рећи, наш поступак биће мултилинеаран, мада ће имати строго одређену полазну тачку — категорију праксе и строго одређен циљ — одређивање категорије значења. С обзиром на такву методу, сам поредак излагања није од пресудног значаја; сваки од могућих шест имао би извесних преимућстава пред другима. Једино што је битно за материјалистичку методу у овом случају јесте полагање од праксе као објективног, друштвеног, стваралачког процеса.

Што ћемо ипак усвојити ред излагања од категорија субјективно сазнатог објекта ка категоријама које се односе на процесе *субјективне* по форми и више или мање објективне по садржају, разлог је тај што треба да се, при осталим једнаким условима, усклади ред логичког излагања с редом историјске генезе. Чињеница је, коју антропологија, историја наука и филозофије и друге дисциплине непобитно доказују, да је човек пре дошао до сазнања о свету који га окружује него до сазнања о самом себи и може се рећи да човек свест о себи и својим субјективним процесима у ствари и стиче тек на основу сазнања другог објекта ван себе, било да је реч о другим људима или о природним процесима и догађајима.

Иако принцип јединства логичког и историјског не треба третирати ка неки неприкосновени методолошки захтев (у чему неки марксисти, по мом мишљењу, претерују), придржавање тог принципа, уколико не долази у сукоб с неким важнијим методолошким принципом, свакако уноси више

образложености и систематичности у једну теорију него што би то био случај ако би се он потпуно игнорисао.

Према томе, у нашем излагању држаћемо се у општим глобалним оквирима оног реда који је био назначен приликом набрајања основних одредаба праксе, тј. ићи ћемо од категорија објективне стварности до категорија мишљења, да бисмо на крају на основу свих њих објаснили и саму категорију значења.

ДЕВЕТА ГЛАВА

КАТЕГОРИЈЕ ОБЈЕКТИВНЕ СТВАРНОСТИ

Објашњење категорија објективне стварности нужно нам је због тога што су она значења наших симбола на основу којих људи у процесу комуницирања разумеју један другог — објективног карактера, и то у два смисла: она су најпре објективна по томе што се односе на објекте, а затим по томе што важе независно од свести појединца, тј. важе за мању или већу друштвену заједницу људи који су у стању да их интерпретирају.

Релативност објекта. Објекат и субјекат

Најшире значење термина „објекат“ јесте: *све оно што постоји независно од свести одређеног појединца (субјекта)*. Овде је објекат узет у најширем смислу, као енглеско *state of affairs*, а не као „object“ у ужем смислу. Кад се термин овако одреди, онда је јасно да је објекат не само физичка ствар (својство, однос, чињеница), већ и други човек и све врсте друштвених појава од рата до поеме и балета, затим друштвене идеје и друштвено-психолошка стања, — све оно што се иначе у противставу према физичким објектима обично сматра субјективним процесима. Најзад, у извесном смислу и у одређеној релацији, објекат може бити и оно што се догађа само у глави једног човека — његове илузије, снови, само њему својствени елементи садржаја његових перцепција, мисли и осећања. Наиме, под претпоставком да постоје и други људи, сва та његова индивидуална психолошка стања су објекти у односу на свест другог човека јер постоје независно од ње и тиме могу бити предмет објективног изучавања.

Не постоји, дакле, апсолутни субјекат, сем уколико изван философски субјекат не жели да присвоји за себе

привилегију да је једина свест у васиони. У том случају „апсолутни субјекат“ постаје један чисто експресивни знак а не комуникабилни симбол, тј. њим се само *изражава* једно свесно стање датог појединца, а не преноси се никакав садржај који би и неко други могао разумети. Пошто један научни језик у принципу захтева да његови симболи буду комуникабилни, мора се нужно претпоставити да све оно што је у релацији према једној индивидуи субјективно — у релацији према другим индивидуама постаје објективно. Према томе, ако се и усвоји гледиште позитивиста по коме се солипсизам не може логички побити, остаје чињеница да се он не може доследно изразити једним научним језиком.

С друге стране, не постоји ни апсолутни објекат као *епистемолошка категорија*. У погледу појава које укључују у себе колективна психичка стања, то је непосредно јасно. Једна друштвена идеја је, додуше, објекат у том смислу што је независна ма од којег понаособ узетог субјекта, али није независна у односу на човека уопште, односно Субјекат уопште. Пре настанка људи идеја није било и, исто тако, у случају да људска несташност с нуклеарном енергијом доведе до ишчезавања човечанства — неће више бити ни филозофије ни револуционарних доктрина, ни балета, ни истине, лепоте и вредности уопште.

Међутим, кад је реч о материјалним објектима — предметима и појавама органске и неорганске природе, ту већ има извесне основе за то да се на њих примени термин „апсолутни објекат“. Наиме, предмети и процеси ове врсте заиста постоје и у неограниченој будућности ће постојати независно од човекове егзистенције и његове свести — због тога многи реалисти и материјалисти не би оклевали да њихову објективност третирају као апсолутну.

Ипак, и у овом случају кад узмемо у обзир све разлоге *pro* и *contra* овакве употребе термина „апсолутни објекат“, ови други изгледају јачи. Пре свега, објекат који не би био ни у каквом односу према човеку, објекат који човек не би својом практичном делатношћу модификовао, укидао или стварао — и утолико сазнавао, био би нешто за нас потпуно неодређено — чиста апстракција, Кантова „ствар по себи“. Наравно, са многим објектима ми нисмо у директном, практичном односу. Ако снагом наших мишица бушимо тунеле у планинама, мењамо ток река, пустиње претварамо у плодна поља, а плодна поља у згаришта, нико од нас никад није ни додирнуо позитрон нити видео и лабораторијски проанализирао комадић материје с планете Нептуна. Међутим, у том погледу важи принцип који је антиципирао Маркс, прецизно га формулисао Чарлс Сандерс Перс, и који је данас опште усвојен у научном свету. То је принцип да,

уколико неки претпостављени објекти немају никаквих практичних последица, треба их сматрати фикцијама, а симболе који их означавају брисати из научног језика као бесмислене. На основу тог методолошког принципа данас се више у науци не сматра да су „небеске сфере“ или „ентелехија“ или „етар“ или *Volksggeist* — објекти. Из одредаба тих појмова не следи да постоје неки могући практични процеси (који се не би на други начин могли боље предвидети и објаснити). То су претпоставке објеката ван икакве релације према човеку и људској пракси (и чулном искуству које из те праксе треба да резултира) — дакле, за науку то нису никакви објекти, већ симболи с имагинарним значењем.

Па чак и у погледу материјалних објеката у чију смо егзистенцију изузетно сигурни, у чије постојање и после евентуалне пропасти човечанства не бисмо ни најмање сумњали, као што су камење, земља, вода, звезде итд., чињеница је да их ми *знамо* само онакве какви су у односу према нама. Да бисмо могли да их прогласимо апсолутним објектима, требало би да искључимо све њихове одредбе — јер у свакој има елемената субјективности — и у њиховим бојама, чврстини и агрегатним стањима, и у тродимензионалности њиховог простирања и у времену њиховог трајања. А кад бисмо овако апстраховали све њихове квалитативне и структуралне одлике, избрисали бисмо и све дистинкције међу њима. Не бисмо више могли да кажемо да је апсолутни објекат — гранитна стена или Индијски океан или звезда Вега, већ само неко потпуно неодређено и апстрактно „нешто“. На крају крајева, и „нешто“ или „ствар по себи“ је наш људски симбол и има извесно људско значење. Парафразирајући ону познату Витгенштајнову тезу о мистичком неизрецивом¹ (тј. форми), могли бисмо рећи да је „апсолутни објекат“ „оно о чему се не може говорити и о чему би се морало ћутати“.² Наш закључак је, дакле, тај да је објекат — гносеолошки третиран (а питање је да ли се друкчије и може третирати на научан начин) — као и субјекат увек релативан. Нешто може бити одређено као објекат само у релацији према субјекту. У зависности од тога да ли је субјекат — појединачна свест или свест људи који припадају ограниченој друштвеној групи или друштвена свест уопште, ми можемо разликовати разне врсте објеката. То је једна од оних битних одлика објеката коју треба узети у обзир приликом сваког њиховог класификовања.

¹ Wittgenstein, *Tractatus Logico-philosophicus*, 6. 522.

² *Ibid.*, § 7.

Питање критеријума сазнања објеката

Међутим, пре него што би имало смисла упустити се у класификовање објеката, треба решити основни и најтежи проблем теорије сазнања: Шта значи то да објекти „постоје независно од појединачне свести“ и какви су критеријуми на основу којих можемо знати да ли уопште нешто постоји ван свести датог субјекта?

Овај проблем постоји зато што су многи емпиричари у прошлости, укључујући и неке логичке позитивисте (феноменалисте) између два рата, сматрали да не постоје никакви теоријски или искуствени разлози за тврђење да ма шта постоји ван појединачне свести. Тако, на пример, познато је Берклијево гледиште по коме су сви квалитети ствари — не само секундарни квалитети, као што је сматрао Лок, већ и примарни (својства просторности, обима и положаја) — у суштини чулни осети. „Објекти“ и „материја“ уопште нису ништа друго до речи које означавају комплексе искуствених података. „Егзистенција“ је бесмислен термин ако значи ма шта друго до присутност у свести. *Esse = esse percipi* („Бити“ значи „бити опажен“).

У сличном скептичком духу, мада са више опрезности, тврдио је и Хјум да се постојање објеката не може ни директно знати нити се може теоријски доказати. Зато је он веру у постојање физичких тела покушавао да објасни константношћу и кохеренцијом комплекса осета у време кад се опажање прекида, као и одликом људске маште да иде преко граница стварног сазнања.

Модерни облици скептичког става о проблему сазнања објеката

Модерни позитивисти и емпиричари између два рата продужавали су у почетку да бране слично скептичко гледиште само друкчијим аргументима. Они нису тврдили да је *погрешно* говорити о материјалним објектима, већ само то да су такви ставови *бесмислени*. Ставови који имају смисла деле се на аналитичке ставове (таутологије) логике и математике и емпиријске ставове којима се описују актуална или могућа чулна искуства. Постојање материјалних објеката не може се проверити искуством. С друге стране, из искуствених података се на основу логике (баш зато што је она таутолошка) не може ништа закључити о „трансцендентном“ — објектима с оне стране искуства³. Зато су бе-

³ „Аналитички карактер логике показује да је свака дедукција таутолошка: закључак каже увек исту ствар или мање него премисе; постоји само модификација форме. Из исказа о једној појави

смислене и позитивне и негативне (на пример Берклијево) тврдње о материјалним стварима. Све ставове из оваквог начина говора који оставља утисак да се његови термини односе на објективно постојеће предмете (тј. ставове материјалног, садржинског начина говора) треба превести у такозвани формални начин говора, код кога се јасно види да се тврдње тичу језика а не стварности. Тако, на пример, један реалист, уместо да каже „Ствар је комплекс атома“, требало би прецизно да се изрази на следећи начин: „Сваки став у коме се појављује ознака ствари једнак је по садржини с једним ставом у коме се појављују координате простора и времена и извесни дескриптивни функцији (физике).“ Исто тако, позитивист би тврдњу „Ствар је комплекс осета“ морао да замени прецизнијим и егзактнијим изразом „Сваки став у коме се појављује ознака ствари једнак је по својој садржини с једном класом ставова у којима се не појављују ознаке ствари већ осета.“⁴

Карнап је сматрао да би се оваквим превођењем у „формални начин говора“ показало да између два супротна становишта и не постоје неке фундаменталне разлике и да је овде, као и у многим другим случајевима, била реч о „псеудо-спорovima“ у којима се о „псеудо-објектима“ тврде супротни „псеудо-ставови“.

Ово емпиристичко језичко чистунство било је првенствено уперено против метафизичких спекулативних објеката као што су „апсолутни дух“, „ствар по себи“, (материјална или духовна) „супстанца“, „монада без прозора“ итд., међутим оно се проширило и на највећи број других објеката — материјалне предмете, друге људе, прошле догађаје, па и на сам појам „ја“ као носиоца чулних искустава. Све ове појмове, односно речи којима су изражени, требало је анализом елиминисати и заменити изразима у којима се појављују само крајњи елементи на које је анализа ове „псеудо-објекте“ раставила, а то су чулни осети, затим логичко-математички знаци и симболи који означавају тачке просторно-временског континуума. То је био познати покушај позитивиста и емпиричара феноменалиста⁵

не може се дедуковати друга појава. Из тога следи немогућност сваке метафизике која би претендовала да закључује од искуства ка трансцендентном, оном што је с оне стране искуства.“ (Rudolf Carnap, *L'ancienne et la nouvelle logique*, Paris, 1931, p. 35).

⁴ Carnap, *Logische Syntax der Sprache*, Wien 1934, S. 227—228.

⁵ Феноменализам је Ејер дефинисао као гледиште да је оно што неко каже кад говори о физичким објектима — нешто што се у крајњој линији односи на чулне податке (*sense-data*). (Ayer, *Phenomenalism, Philosophical Essays*, London, 1955).

По Берлину феноменализам је доктрина да се сваки став о материјалним објектима може без остатка превести у скуп ставова о чулним искуствима стварних или могућих посматрача. (Berlin, „Empirical Proposition and Hypothetical Statements“, *Mind*, July 1950).

да све што се нејасно и са метафизичким импликацијама каже обичним језиком (који је у суштини језик физичких објеката) — буде изражено једним прецизним феноменолошким језиком, тј. језиком чулних осета. Тај план покушао је да реализује Карнап у свом раном раду *Логичка изградња света*⁶, а готово двадесет година касније његову исправност је упорно бранио Ејер у делу *Основе емпиријског знања*⁷.

Данас је феноменалистички програм напуштен и од самих позитивиста. Показало се да је језик чулних осета сувише сиромашан и да чак ни веома дугим и гломазним реченицама не може да адекватно преведе ни релативно једноставне изразе обичног језика. На пример, никаквом конјункцијом чулних осета није могуће описати оно што значи реч „Рембрантова Данаја“, не само зато што је немогуће обухватити безброј чулних утисака које су разни људи доживели посматрајући ову слику, него и зато што је део њеног значења подразумевање њене егзистенције као реалног објекта у једној од сала лењинградског Ермитажа — што се никаквим описом чулног искуства не може изразити. Овај приговор се може изразити на чисто семантички начин: категорички ставови о објектима морали би се изразити хипотетичким ставовима о могућим искуствима. Међутим, логички статус ове две врсте ставова је битно различит. Док први указују на постојање извесних објеката, други изражавају оно што „би могло да буде“ — према томе немају егзистенцијално значење. Адекватан превод је немогућ⁸.

Могло би се, дакле, закључити да логичко-емпиристички начин елиминисања проблема постојања материјалних објеката превођењем израза у којима се појављују симболи који означавају објекте у изразе без таквих симбола — није био успешан (мада је понешто допринео разумевању везе искуства с појмовима о објектима).

Модерно емпиричко схватање објеката

Алтернатива која емпиричарима стоји на располагању и коју они у последње време све више употребљавају јесте утврђивање извесних услова под којима из чулног искуства настаје наш појам материјалних ствари.

Тако, на пример, Ејер наводи следећа четири услова:
„1. релације сличности између појединачних чулних пода-

⁶ Carnap, *Der Logische Aufbau der Welt*, Wien 1929.

⁷ Ayer, *The Foundations of Empirical Knowledge*, London, 1947.

⁸ Овај критички приговор је детаљно развијен у чланку I. Berlin, „Empirical Proposition and Hypothetical Statements.“

така; 2. сразмерна стабилност контекста у којима се јављају ови слични чулни подаци; 3. чињеница да се такви чулни подаци систематски понављају и 4. зависност овог понављања од кретања посматрача“.⁹

О'Конор сматра да следећих пет главних услова одређују нашу употребу израза „материјална ствар“, „физички објекат“, „супстанца“ итд. Другим речима, то су услови које групе чулних података морају задовољавати да би заслужиле назив „материјална супстанца“: 1. Манифестовање квалитета у истом просторно-временском суседству. 2. Чланови такве групе квалитета треба да буду повезани у току извесног минималног периода времена. 3. Чланови такве групе треба да се мењају скупно и координирано... Кретање мора сачувати релативне положаје делова ствари (локално кретање). Наравно, морају постојати извесне правилне везе између кретања визуелних и тактилних чулних података... Ако је форма мењања квалитативна промена, промене су конкомитантне (тј. међусобно се слажу). 4. Физички објекти морају бити јавни и неутрални. Они морају бити подједнако приступачни свим посматрачима. 5. Овакве групе чулних података морају имати и визуелне и тактилне компоненте.¹⁰

Критика емпиричког критеријума

Већ сама чињеница да се овакви описи услова које скупови чулних података треба да задовољавају да би били називани материјалним објектима веома разликују код разних емпиричара (на пример, између Ејеровог и О'Коноровог критеријума има мало додирних тачака) — указује на њихову недовољност и делимичну произвољност. Не би било тешко навести примере речи за које би се сваки емпиричар сложио да означавају материјалне објекте а које се ипак не употребљавају у складу с прописаним нужним условима. На пример, чулни опажаји асоцирани са симболом „планета Сатурн“ не задовољавају многе од Ејерових и О'Конорових услова, или су ови услови толико неодређено формулисани да су могуће супротне интерпретације. Чулни подаци добијени посматрањем Сатурна голим оком и телескопом далеко су мање слични него чулни подаци

⁹ Ayer, *Foundations of Empirical Knowledge*, p. 259.

¹⁰ Овим нужним условима О'Конор додаје још два фактора који нису нужни, али у извесној мери одређују наше одлучивање о томе шта ћемо сматрати материјалним стварима: 1. Ступањ до кога се једна чулна структура слаже с такозваним законом прегнантности Гештalt-психологије, тј. да буде једноставна, правилна, стабилна и симетрична и 2. корисност ствари. (O'Connor, *John Locke*, London, 1952, p. 84—85).

добијени посматрањем голим оком Сатурна и неке мање звезде — а ипак у првом случају је реч о истом материјалном објекту а у другом о два различита. Ако се под контекстом подразумева небо у целини, онда се о његовој стабилности може говорити. Ако је, ипак, контекст (привидни) положај Сатурна у односу према појединим звезданим сазвезђима, онда ту постоје велике промене. Систематско понављање се овде заиста дешава, али оно, бар у границама Земљине површине, не зависи од „кретања посматрача“.

Најзад, ако код О'Конора апстрахујемо сличне неодређености (на пример, шта је „исто просторно-временско суседство“ за Сатурн, који путује стотине милиона километара око Сунца и заједно са Сунцем и нашом галаксијом непознатим путевима по свемиру?), довољно је задржати се на петом услову. Зар је заиста потребно опипати Сатурн да бисмо му признали сатус материјалног објекта?

Уопште сва емпиристичка објашњења егзистенције материјалних објеката у принципу не могу да превазиђу две ограничености.

Прво, емпиричким критеријумима је немогуће обухватити оне материјалне објекте о којима се никакво директно искуство не може имати, који се сазнају углавном апстрактним мишљењем, па се тек посредно проверавају искуством. На пример, за објекте као што су „водониково језгро“ и „фотон“ емпирички услови слични Ејеровим и О'Коноровим просто су ирелевантни. Они би морали да укључе у себе, поред услова за чулне податке, и услове које извесни појмови треба да задовољавају да би се одговарајуће конструкције сматрале материјалним објектима. То је, међутим, емпиризму немогуће. Емпиризам који признаје појмове као самосталне мисаоне форме а не своди их на чулно искуство — није више емпиризам већ синтеза (или еклектички спој) емпиризма и концептуализма¹¹.

Друго, емпиризам не може објаснити чињеницу да ми располажемо далеко сигурнијим и веродостојнијим знањем о физичким објектима као „конструисаним целинама“ него о елементима из којих су те целине добијене. Ако је веровати емпиричарима, ми управо ове елементе — чулне осете — треба да знамо апсолутно сигурно и непогрешиво.

Кад би материјални предмети били резултат синтетичке конструкције осета као елементарних и апсолутно извесних свесних садржаја, онда би наше знање осета било далеко тачније и веродостојније него наше знање њихових

¹¹ Једну од варијаната таквог недоследног емпиризма налазимо код Расла у делу *The Problems of Philosophy* (Лондон, 1912). Ту Расл сматра да су материјални објекти — ентитети до којих се долази закључивањем полазећи од чулних података и од универзалија.

сложених целина. С комплексношћу структуре ових целина расла би и вероватноћа грешке и наша несигурност у погледу могућности њихове идентификације. Међутим, ситуација је тачно обрнута. Ја сам у стању да идентификујем свог пријатеља са сигурношћу која готово искључује могућу грешку. Међутим, ако ми се покаже низ нијанса једне боје, или низ облика главе, руку, тела, ја нећу бити у стању да одговорим тачно која је боја његових очију или косе и који од показаних облика одговарају облицима његовог тела. У стварности свест о осетима није полазна тачка опражања, већ резултат једне специјалне анализе, коју ми врло често уопште и не вршимо; у сваком случају, с обзиром на мноштво финих, једва приметних варијација у нијансама боје, у облицима, у звуковима итд., тај резултат је далеко од оне извесности коју емпиричари претпостављају. Оно што је у опажању првобитно и одлучујуће јесте баш целина, форма, *Gestalt*, за који ми с мање или више права верујемо да као своју објективну основу има *Gestalt* самог предмета који опажамо.

Прагматички критеријум сазнања објекта

Као резултат свих тешкоћа у погледу емпиричког објашњења појма „материјални“ или „физички“ објекат, данас многи емпиричари и позитивисти, заједно с филозофима разних других праваца, више и не покушавају да га сведу на искуство, већ егзистенцију материјалних објеката објашњавају прагматичким разлозима. Каже се обично да ми појмове „материјални објекат“ и сличне *постулирамо* да бисмо добили *подеснију* и *једноставнију* појмовни апарат.

Код Бертрана Расла, који никад није био „чисти“ емпиричар без примеса реализма или прагматизма, овакав начин оправдавања појмова за материјалне објекте — позивањем на принцип веће једноставности — могао се срести још пре четири деценије и више у његовој књизи *Проблеми филозофије*. Ту можемо наћи следећи текст:

„Лако је уочити шта се добија у једноставности кад се претпостави да постоје материјални објекти. Ако се нека мачка појави у једном моменту у једном делу собе а у другом моменту у другом делу, природно је претпоставити да се она покренула из једног дела у други прелазећи при том кроз серију прелазних положаја. Али, ако је то само скуп чулних података, она није могла да буде ни на једном месту где је нисам видео; тако ћемо морати да претпоставимо да уопште није ни постојала док је нисам гледао, већ је изненада почела да постоји на једном новом месту... Тако принцип једноставности захтева да прихватимо при-

родно гледиште по коме стварно има објеката, поред нашег „ја“ и наших чулних података, који постоје независно од тога да ли их ми опажамо.“¹²

Слично томе, Вилард Квајн у свом познатом чланку *On What There Is* (О постојећем) допушта да „физикалистичка концептуална схема“, у којој се претендује да говори о спољашњим објектима а не о индивидуалним субјективним доживљајима, „нуди велика преимућства у упрошћавању наших саопштења и да је у извесном смислу фундаментална у односу на феноменалистичку концептуалну схему“.¹³ Тако он каже:

„Физичка појмовна схема упрошћава наша саопштења о искуству због начина на који се миријаде разбацаних чулних догађаја повезују с такозваним појединачним објектима“. Даље, од признаје да „није вероватно да се свака реченица о физичким објектима стварно може превести у феноменалистички језик, ма колико он био заобилазан и комплексан“. Најзад, он даје следећу одредбу физичких објеката: „Физички објекти су *постулирани* ентитети који заокругљују и упрошћавају нашу слику искуственог тока, исто тако као што увођење ирационалних бројева упрошћава законе аритметике.“¹⁴

Квајн је прецизно одговорио на питање шта је критеријум по коме нешто јесте или није физички објекат. По њему је „постојање објеката“ строго везано за одређени језик, односно систем појмова („концептуалну схему“) који смо спремни да прихватимо. Ако језик који смо прихватили садржи симболе који претендују на то да именују извесне ентитете, онда утолико ти ентитети постоје. Тешкоћа коју Квајн покушава да реши састоји се у томе што се у обичном језику појављују и таква привидна „имена“ код којих је или тешко видети какве ентитете именују или сигурно не именују ништа — на пример „Пегаз“. Увек је било филозофа који су сматрали да нешто мора постојати на шта се реч „Пегаз“ односи — јер иначе ми о Пегазу не бисмо говорили, односно говорили бисмо о ничему кад употребљавамо реч — што је бесмислица. Да би избегао да говори језиком чија је „онтолошка основа“ један свет овако пренасељен безбројним могућим, проблематичким објективним ентитетима, Квајн замењује имена описима који садрже још само предикате на које се проблематични ентитет може рашчланити.¹⁵ По његовом мишљењу, све што кажемо

¹² Russell, *The Problems of Philosophy*, p. 23—24.

¹³ Quine, „On What There is“ (*Semantics and the Philosophy of Language*, ed. by Linsky, University of Illinois, 1952, p. 204).

¹⁴ *Ibid.*, p. 205.

¹⁵ У циљу преформулисања израза у којима се појављују имена у изразе у којима имена нема, Квајн се служи чувеном Расловом теоријом дескрипције. Ова теорија коју је Рамзи назвао

помоћу имена може бити речено језиком који је имена потпуно искључио.¹⁶ Ако се сад претпостави да је то језик рачуна предиката из симболичке логики, онда ће једина егзистенцијална тврђења бити изражена оним симболима променљивих предиката који су квантификовани, односно пред којима стоји егзистенцијални оператор. Такве променљиве повезане с операторима (квантификоване) називају се везаним променљивим. Према томе, онтолошке претпоставке једне теорије прецизно су одређене избором подручја променљивих које се могу квантификовати. У датом језику као реални објекти фигурирају сви они, и само они, ентитети чије ознаке могу бити замењене везаним променљивим као њихове вредности тако да добијени изрази буду истинити. То је Квајн изразио реченицом која је била предмет многих распри и неспоразума: „*Бити* — значи чисто и просто *бити вредност једне променљиве*.“¹⁷ Или опширније и прецизније:

„Сад ми имамо експлицитнији критеријум по коме можемо да одлучимо какву онтологију претпоставља једна дата теорија или форма говора: једна теорија претпоставља оне, и само оне, ентитете које везане променљиве дате теорије морају бити у стању да назначе да би тврдње изречене у теорији биле истините.“¹⁸

Ако апстрахујемо детаље, суштина Квајновог закључка јесте: реални објекат је све оно што је означено одређеним

„парадигмом филозофије“ (Ramsay, *The Foundations of Mathematics*, London, 1931, p. 236) развијена је у три Раслова дела: *Principia Mathematica* (vol. I, pp. 66—67, 173—176, London), *Introduction to Mathematical Philosophy* (London, 1919, p. 172—180) и *The Philosophy of Logical Atomism* (*The Monist*, April 1919, p. 209—222). Расл зове дескрипцијама комплексне изразе као што је на пример: „Аутор 'Веверлија'“, „садашњи краљ Француске“ или „округла квадратаста купола на Беркли колеџу“, који привидно означавају неке објективне ентитете. Пошто су многи такви изрази у ствари описи ентитета који стварно не постоје (на пример, „садашњи краљ Француске“), Расл је пронашао начин како се таква привидна имена могу анализирати и преформулисати у тзв. непотпуне симболе, тј. симболе који не означавају никакве објекте. На пример, реченица „Аутор 'Веверлија' је био песник“ може се превести „Неко је написао 'Веверли' и био је песник и нико други није написао 'Веверли'“.

Како Квајн показује „Пегаз“ и сва друга имена могу се најпре превести у дескрипције (на пример, „крилати коњ кога је заробио Белерофон“) а ове се могу даље анализирати и преводити у „непотпуне симболе“ на Раслов начин. Тамо где је у питању именица нејасног значења, али неподесна за анализу, може се ипак без анализе изразити предикатом или вештачки конструисаним глаголом, на пример, уместо „Пегаз“: „је Пегаз“ или „ствар која пегазира“ (op. cit., p. 195). Наравно, овај последњи поступак који и сам Квајн назива „тривијалним“ и „вештачким“ није могао да наиђе на нарочито одушевљен пријем код логичара.

¹⁶ *Ibid.*, p. 200.

¹⁷ *Loc. cit.*

¹⁸ *Ibid.*, p. 201.

симболима који су конституенти истинитих ставова једног слободно изабраног подесног језика.

На сличан начин је овај проблем покушао да реши и Рудолф Карнап у свом значајном чланку *Емпиризам, семантика и онтологија*. Он је направио разлику између две врсте питања о постојању, односно стварности (категорије „постојања“ и „стварности“ донекле се разликују у значењу, али их Карнап третира као синонине). Прва врста питања, која је он назвао *унутрашњим*, тиче се постојања ентитета означених појединим симболима у оквиру једног језика. Друга, *спољашња* питања тичу се реалности целокупног света објеката на који се дати језик као целина односи. Тако, на пример, обичан језик се односи на просторновременски уређен свет ствари и догађаја који се могу опажати. Ту су унутрашња питања: „Постоји ли бело парче хартије на мом столу?“, „Је ли краљ Артур стварно живео?“, „Јесу ли једнорози и кентаури стварни или само имагинарни?“ Таква питања се јављају у обичном животу и у науци и на њих се одговори могу дати емпиријским истраживањима. Спољашње питање је: Да ли је реалан и сам свет ствари као целина? Овакво питање се среће у филозофији, нарочито у традиционалној метафизици („где је изазивало вековне бесплодне спорове између реалиста и субјективних идеалиста“). На њега се не може научно одговорити јер то и није теоријско већ чисто практично питање о подесности прихватања извесне форме језика.

Према томе, по Карнапу, постоје два смисла термина „стварност“. Онај смисао који се среће у унутрашњим питањима јесте научан, емпиријски, и њега Карнап овако одређује:

„Признати нешто као реалну ствар или догађај — значи успети у његовом укључивању у систем ствари на једном посебном просторно-временском положају тако да се слаже с другим стварима које су признате као реалне према правилима система.“¹⁹

Укратко: „Бити реалан у научном смислу — значи бити елеменат система.“²⁰

Филозофски појам стварности који се среће у „спољашњим“ питањима тиче се, по Карнапу, наше слободе избора једног од алтернативних могућих језика. Ако изберемо језик чулних података, за њега ће само чулно искуство бити стварно. Међутим, „ако неко одлучи да прихвати језик ствари, не може му се ништа приметити уколико каже да је прихватио свет ствари. Али ово се не сме интерпретирати тако као да значи његово прихватање *вере* у реалност света ствари. Такво веровање или тврдња или

¹⁹ Carnap, „Empiricism, Semantics and Ontology“, *Revue internationale de philosophie*, № 11, Bruxelles, 1950, p. 22.

претпоставка не постоји јер то није теоријско питање. Прихватити свет ствари — не значи ништа више до прихватити извесну форму језика, другим речима прихватити правила за образовање исказа и за њихово проверавање, прихватање или одбацивање.²¹

Иако наша одлука о прихватању језика ствари зависи од нашег слободног избора и није когнитивне природе, Карнап допушта да теоријско знање може на њу утицати. Сврха за коју намеравамо да употребимо дати језик „одредиће који су чиниоци релевантни за одлуку“. „Ефикасност, плодност и једноставност употребе језика ствари могу бити међу одлучујућим чиниоцима.“²²

Карнап истиче да језик ствари у уобичајеној форми функционише с високим ступњем ефикасности за већину сврха обичног живота.²³ Међутим, из тога не би требало извести закључак да та ефикасност потврђује реалност света ствари. По Карнапу, та чињеница само чини препоручљивим прихватање језика ствари.²⁴

Критика прагматичких критеријума

Сва тројица филозофа које смо поменули (и не само они) изгледа да се слажу у томе да се постојање реалних објеката не може ни директно знати ни логички доказати. И заиста, ако се под директним знањем подразумева само оно знање које се стиче пасивном чулном опсервацијом, а под доказивањем строго егзактни докази у духу модерне формалне логике, ове претпоставке су тачне. Хјумова је велика заслуга што је то питање, макар и добијањем једног негативног резултата, за савремену филозофију раширило.

Како је и Раслу и Квајну и Карнапу јасно да се употреба симбола који претпостављају постојање спољашњих објеката не може избећи, они покушавају да је оправдају прагматичким разлозима као што су ефикасност, плодност, једноставност итд. Позитивизам и емпиризам су и иначе имали доста додирних тачака с прагматизмом. (Цемс је прагматизам и оквалификовао као „радикални емпиризам“, а прагматички критеријум „подесности“ увек је био омиљен од стране позитивиста.) У последње време елемената прагматизма у доктринама водећих емпиричара и позитивиста има више него икад, и нигде се то тако добро не види као

²⁰ *Loc. cit.*

²¹ *Ibid.*, p. 23.

²² *Ibid.*, p. 24.

²³ *Loc. cit.*

²⁴ *Loc. cit.*

код такозваних онтолошких питања.²⁵ Ставови који су пре без даљег проглашавани бесмисленим (на пример, о реалности материјалног света) сад се из практичних разлога сматрају могућим, каткад чак и препоручљивим алтернативама.

Други битан моменат и код Квајна и код Карнапа јесте повећана толеранција према реализму и материјализму али уз предузимање низа потребних мера да се признавањем једнаких права језику материјалних објеката не прокријумчари и стара реалистичка метафизика са својим преобилем разних објективних ентитета. Отуд напори да се онтолошке претпоставке једне теорије ограниче на минимум. Томе треба да служи и Раслова теорија дескрипције и Квајнова метода елиминисања имена из једног језика и Карнапово одбијање да призна теоријски значај „спољашњим питањима“. Међутим, треба одмах констатовати да се у овом значајном и по резултатима вредном пажње покрету за елиминисање метафизике и данас као и пре две и три деценије иде предалеко кад су у питању материјални објекти.

Тако, на пример, Расл је у збирци чланака *Мистицизам и логика* говорио о физичким партиклама као логичким конструкцијама²⁶, а у *Анализи духа* је материју назвао „логичком фикцијом“.²⁷ На другом једном месту он је писао: „Здрав разум замишља да, кад гледа таблу, он види таблу. Ово је тешка заблуда.“²⁸ Данас Квајн, и поред све своје толерантности и објективности, тврди да је феноменалистички концептуални систем епистемолошки фундаменталнији²⁹ и при том на више места наглашава да је са феноменалистичког гледишта концептуална схема физичких објеката само „подесан мит“.³⁰ То исто каже другим речима и Карнап кад категорички пориче да је прихватањем језика ствари истовремено усвојена и *вера* у реалност света ствари. Он не само што пориче оправданост такве

²⁵ Емпиризам и позитивизам одбацују „онтологију“ као посебну филозофску дисциплину, али прихватају да свака филозофија укључује у себе нека онтолошка питања, на пример, који објекти се признају за постојеће. Релативна новост у овим правцима је прихватање прагматичких критеријума за решавање ових питања.

²⁶ „Постојане партикле математичке физике ја сматрам логичким конструкцијама, симболичким фикцијама“ (Russell, *Mysticism and Logic*, New York, 1918, p. 128).

²⁷ „Материја која је логичка фикција...“ (*Analysis of Mind*, London 1921, p. 306). У делу *Филозофија* он каже: „Материја је подесна формула за описивање оног што се дешава тамо где ње нема.“ (*Philosophy*, New York, 1927, p. 159).

²⁸ *The ABC of Relativity*, London, 1925, p. 213.

²⁹ Quine, *op. cit.*, p. 204.

³⁰ *Ibid.*, p. 205—206.

вере (што је логичко питање), већ и само постојање такве вере³¹, што је већ емпиријско, чињеничко питање.

У ствари, чињеница је да готово сваки нормалан човек „верује у реалност света ствари“. Хјумов проблем није настао отуд што он није веровао у постојање ствари и других људи ван његове свести³², него у томе што није нашао довољне разлоге за то веровање. Међутим, ни он нити иједан други филозоф није нашао ни довољне разлоге против њега. У таквој ситуацији настаје начелно питање односа филозофије и науке према здравом разуму. Међу здраворазумским претпоставкама и интерпретацијама има доста погрешних или недовољно тачних. Међутим, у свим тим случајевима ми знамо разлоге услед којих тако мислимо и можемо да објаснимо како долази до заблуде. Ми знамо оптичке законе на основу којих нам штап замочен у воду нужно изгледа преломљен. Ми знамо астрономске законе услед којих нам нужно изгледа да Сунце ротира око Земље. Ми знамо и за такве облике кретања који су здравом разуму непознати и на основу тога смо свесни све наивности здраворазумског гледишта (отеловљеног у Аристотеловој физици) по коме сва тела апсолутно мирују док их каква спољашња сила не покрене. Итд., итд. Међутим, кад нормално прав штап не би стварно био прав, а преломљен — преломљен, ми не само да не бисмо могли да разликујемо чулне илузије од перцепција које то нису, него никакво сазнање не би било могуће — јер истина и најапстрактнијих научних ставова у крајњој линији зависи од веродостојности извесних перцепција. Исто тако, нормално се ми у оцени узајамних односа кретања не варамо³³, а за многе сврхе, нарочито оперативно-практичне, претпоставка о статичним предметима представља само једно корисно упрошћавање.

Једном речју, здрав разум је далеко од тога да буде име за целокупност свих људских илузија и наивних, неоснованих веровања. Он је и неопходна основа сваког истинског сазнања. Наука и филозофија не полазе од неких потпуно различитих претпоставки него што су здраворазумске, напротив, оне су, и поред све своје критичности, у њима укоренење и ревидирају их углавном онда кад за то постоје стварни разлози, односно кад се може показати да

³¹ Carnap, *op. cit.*, p. 23.

³² „С правом можемо питати: Какви нас узроци наводе да верујемо у постојање тела? Али је узалудно питати да ли тела постоје или не. То је нешто што морамо претпостављати у свим нашим закључивањима.“ (Hume, *A Treatise of Human Nature*, London, 1882, vol. I, p. 478).

³³ Ајнштајнова механика је показала да чак ни здраворазумска геоцентричка хипотеза није тако једноставна погрешка као што је то у класичној механици изгледало.

нас здраворазумска схватања воде да проглашавамо истинитим неке ставове који су непобитно и проверено лажни, и обрнуто.

Међу здраворазумским аксиомима нема ниједног који би био тако чврсто и опште прихваћен као што је вера у постојање објективног света ван наше свести. Емпиричари то гледиште називају „наивно реалистичким“ и они имају неке разлоге за своју критичност: они указују на случајеве разних илузија и халуцинација где нема никаквих објективних предмета који би одговарали нашим доживљајима, или бар нема таквих који би с њима били идентични. Међутим, ако се већ могу илузије и халуцинације разликовати од других перцепција и издвојити у посебну класу, изгледа да из овог аргумента следи само то да „наивни реализам“ треба заменити „критичким“: дакле, опажаји нису по садржају идентични с опаженим објектима, а каткад никаквог објекта и нема.³⁴ Какви допунски разлози постоје да се материјални објекти називају митом, подесним формулама, логичким конструкцијама, фикцијама итд.

Не постоје никакви разлози. Док нормално наука *критички превазилази* здрав разум, показујући његове заблуде, али и њихову психолошку неминовност, позитивизам, који себе сматра *научном* филозофијом, употребљава друкчију методу: он одбацује пре него што је испитао, он критикује пре но што је нашао аргументе, он себи приписује научност насупрот здраворазумској наивности пре но што је доказао да је баш он законити њен наследник.

Додуше, може се порећи основна премиса ове критике: да филозофија треба да полази од здравог разума и да се удаљује од њега само тамо где за то има довољних разлога. Може се рећи да се задатак филозофије не мора схватити тако позитивно и оптимистички, већ више негативно и скептички: може се поћи од универзалне сумње а не од тога да ми већ на основу здравог разума нешто ипак знамо. У овом другом случају не би се јављало питање да ли имамо разлоге да напустимо неко здраворазумско веровање, већ да ли имамо разлоге да га прихватимо. Само, у том случају се скептицизам претвара у својеврсни догматизам јер се испитује само једно ограничено подручје разлога, а негативни резултат са тог подручја се апсолутизује. Са-

³⁴ И сам „здрав разум“ је нешто динамично што се временом преображава и укључује у себе један део тековина науке. Тако на пример, обичан човек у цивилизованим земљама данас више неће сматрати да је Земља равна плоча, да је Сунце округли диск, а звезде мале светиљке причвршћене о прозачне небеске сфере. Он већ зна да је материја састављена од атома, да је гром електрична појава, да живот настаје само из живих ћелија, итд. Дакле, здрав разум и сам еволуира од наивног реализма ка критичком.

времени скептицизам, као и његов отац — Хјум, узима у обзир само два могућа извора сазнања објективне стварности: чулно опажање (које се схвата као пасивна контемплација, а не као саставни елеменат материјалне праксе) и логичко закључивање (које се схвата као егзактно, формално извођење једних ставова из других на основу експлицитно утврђених правила). Модерни емпиричари би имали право да кажу само толико: ниједна од ове две форме (без претендовања на то да су оне једине) не даје разлоге да се ма шта тврди о постојању ван наше свести. Сваки други закључак је *non sequitur*.

Према томе, прва примедба становишту које бране Расл, Карнап, Квајн и многи њихови следбеници била би: њихов умерени скептицизам (за разлику од радикалног који води солипсизму) одступа од једног широко распрострањеног и дубоко укоренењеног гледишта немајући за то довољно аргумената. Утолико је то становиште произвољно, неосновано. Оно постаје директно погрешно уколико се може показати да, поред две форме сазнања које емпиричари једино узимају у обзир, постоје и друге, или да су те две форме много комплексније него што их емпиричари третирају, тако да се за веровање у постојање материјалних објеката могу наћи довољни разлози.

Друго, видели смо да су емпиричари онтолошко питање о постојању ван свести и ван језика претворили у лингвистичко питање: о умесности употребе термина и форми језика који се односе на материјалне објекте. Они допуштају избор различитих форми језика, односно појмовних система, а одлучи о избору одричу сваки сазнајни карактер. Дакле, питање критеријума избора није теоријско већ чисто практично питање.

Кад би заиста тако било, против овог гледишта би се могли навести познати аргументи који су прагматизам као целовиту филозофску доктрину учинили неодрживим.³⁵ Пре свега, без извесних теоријских разматрања никад се не може знати да ли је један појмовни систем заиста ефикасан и плодан или само привремено тако изгледа. Штавише, сами појмови „ефикасности“ и „плодности“ су релативни и зависе од дате сврхе. Баш зато што сврха за коју се дати језик употребљава може да буде когнитивна, и питање критеријума избора између разних форми језика мора бити когнитивно питање првога реда. Карнап, говорећи о сврхама за које језик може бити употребљен, наводи само онај пример који његово гледиште може учинити вероватним.

³⁵ Прагматизам као филозофски правац више не постоји. Поједини његови принципи укључени су у разне друге правце, нарочито позитивизам.

Наиме, он каже: „Сврхе за које се језик намерава употребити, на пример *сврха преношења фактичког знања*, одређиће који су чиниоци релевантни за одлуку. Ефикасност, плодност и једноставност употребе језика ствари могу бити међу одлучујућим чиниоцима.“³⁶

Међутим, очигледно, сврха не мора бити објективног, друштвеног карактера — као што је сврха преношења фактичког знања. Сврха може бити реклама за производе једног привредног предузећа, пропаганда једне цркве, секте, државе или политичке партије итд. У том случају „ефикасан“ и „плодан“ у релацији према сврси датог субјекта или друштвене групе може бити и један појмовни систем који је сазнајно безвредан, односно у коме научно лажни ставови имају статус истинитих и обрнуто.

Према томе, или је избор извесне концептуалне схеме заиста чисто практично питање, што води релативизму и субјективизму, или се практични критеријуми морају допунити теоријским. Ако се ограниче сврхе за које језик може да се употреби и ако се жели да се појмовима ефикасности и плодности да једна објективна научна интерпретација, то се у крајњој линији може постићи једино њиховим довођењем у функционалан однос с крајњим циљем сазнања *објективне истине*. У том случају питање избора форме језика постаје значајно когнитивно питање. Поред ефикасности и плодности једног скупа појмова, јавља се и питање њихове усклађености са свим релевантним знањима, као и питање њихове међусобне усклађености. То значи, прво, да један појмовни систем мора имати своје емпиријско оправдање независно од ефикасности и плодности у појединачним случајевима његове практичне употребе и, друго, да теоријско испитивање датог система у оквирима једног мета-система мора показати да ли су његове категорије оправдане и нужне, да ли се оне могу извести и из других категорија или, обрнуто, да ли ове њих захтевају да би биле прецизно одређене.

Неопходност овакве теоријске анализе категорија не може се оспоравати позивањем на све већу употребу постулатичне методе у савременим егзактним наукама. Постулирање извесних појмова можда је боље него рђаво објашњење, и уопште постулатична метода утолико заслужује поштовање уколико у свакој теорији неки појмови остају недефинисани. Међутим, каткад је она и симптом лењости мисли или немоћи једне теорије која заобилази проблеме уместо да их решава. Дакле, постулираних појмова треба да има што мање; свуда где је то могуће, значења термина треба експлицитно дискутовати и одређивати.

³⁶ Carnap, *op. cit.*, p. 23.

Општи закључак анализе емпиријско-прагматичког схватања објекта

Према томе, резултати анализе наведених покушаја одређивања појма објекта од стране емпирички и прагматички оријентисаних филозофа могли би се сумирати на следећи начин:

1. Неуспех изградње адекватног феноменалистичког језика показује да је неопходно да се и у обичном и у научном језику, поред симбола који описују наша искуства, употребљавају и симболи који означавају објекте независне од људске свести.

2. Немогуће је изградити један чисто искуствени критеријум објективности или, другим речима, немогуће је утврдити један скуп општих искуствених карактеристика *E* тако да, кад год имамо неки симбол *S* за који се верује да означава неки материјални објекат, израз „*S* је материјални објекат“ треба да се схвати као скраћеница комплекснијег израза „*S* је комплекс искуствених података који имају карактеристике *E*“. Један чисто емпиријски систем објективности не обухвата оне објекте о којима немамо директног искуства већ их знамо помоћу апстрактног мишљења у првом реду. *C* друге стране, он је сувише слаб да би објаснио нашу аподиктичку увереност у егзистенцију материјалних објеката. Он не успева да оправда логички скок од сензација и перцепција до објеката.

3. Постулирање објеката као елемената ефикасних, једноставних и подесних концептуалних схема, прво, не решава већ само заобилази онтолошке проблеме. Друго, уколико се не би заснивало на неким теоријским анализама, оно би водило релативизму и субјективизму. Овај релативизам и субјективизам су, међутим, неспојиви с чињеницом да се сви људи углавном слажу шта треба сматрати материјалним објектима а шта не треба.

4. Емпирички критеријум објективности није, дакле, довољан али је неопходан услов који неки симбол мора да задовољи да би се могло рећи да означава неки објекат. Утолико он ефикасно служи за елиминисање метафизике. Симболи који не задовољавају емпирички критеријум, тј. чије значење не укључује у себе извесно искуство које се може доживети под одређеним условима — не могу претендовати на егзистенцијално, објективно значење.

Реалистичко схватање објеката

Крајност која је супротна скептицизму позитивистичког третирања онтолошких питања представља некритичност реализма. За реалисте егзистенција спољашњих објеката

независних од свести — није проблем. При том они подручје објективног често проширују и на такозване идеалне објекте или објективне идеје, суштине, вредности независне од човека итд. Ако се жели остати у оквирима једне научне филозофије, немогуће је објаснити у коме смислу постоје идеални објекти и како ми знамо да они постоје. Зато расправљање о њима препустимо литератури и теологији. Далеко је занимљивије оно што реалисти „у ужем смислу“ имају да нам кажу о материјалним објектима. Типичан пример реалистичке концепције материјалних објеката налазимо у филозофији Џорџа Едварда Мура. У делу *Неки главни проблеми филозофије*³⁷ Мур дефинише материјални објекат као „нешто што 1. заузима простор; 2. није чулни податак било које врсте и 3. није дух нити акт свести“. Основна интенција Мура је да покаже да, ма шта филозофи говорили, „ми сви у обичном животу верујемо у огромном броју примера и са огромном увереношћу у постојање објеката који имају баш ова три својства — и то сва три заједно“. (Мур не пориче да материјални објекти имају и друга својства, али сматра да су и ова три довољна да њихову одредбу учине прецизном.)

Ми можемо овде оставити по страни критичку анализу Мурове дефиниције,³⁸ јер нас, пре свега, интересује епистемолошки проблем: Како ми знамо да такви материјални објекти какве је он описао — реално постоје. Већ из објашњења Мурове основне интенције види се да он главни ослонац тражи у непосредној здраворазумској општој уверности обичног човека. С тог становишта је он покушао да да и доказ постојања физичких објеката. Сматра се да је овај доказ био управљен против Канта, који је у предговору другом издању *Критике чистог ума* изјавио: „То ипак остаје скандал за филозофију... да егзистенција ствари ван нас... мора бити просто прихваћена *на веру* и да, уколико неко сумња у њихову егзистенцију, ми смо неспособни да се његовој сумњи супротставимо неким задовољавајућим доказом.“³⁹

Муров доказ⁴⁰ почиње тиме што показује једну своју руку и њоме маше, што је праћено тврђењем прве премисе:

³⁷ G. E. Moore, *Some Main Problems of Philosophy*, London—New York, 1953, ch. 7, p. 128—131.

³⁸ Њој би се могло најпре пребацити да је штура. Материјални објекат је већ по дефиницији нешто динамично. Време иако није специфична, ипак је нужна њихова карактеристика. Сем тога термин „чулни податак“ (*sense-datum*) Мур схвата на веома нејасан начин и протеже га и на све обојене површине, звукове итд., без обзира да ли их ми актуално видимо и чујемо или не. Остаје нејасно у ком смислу се материјални објекти од њих разликују.

³⁹ Кант, *Критика чистог ума*, Београд, 1932, стр. 23.

⁴⁰ G. E. Moore, „Proof of an External“, *World, The Proceedings of the British Academy*, vol. 25, p. 29.

„Овде је једна људска рука.“

Иста ствар се понавља с другом руком и ми добијамо другу премису:

„Овде је још једна људска рука.“

Из ове две премисе Мур изводи закључак:

„Постоје две људске руке.“

Кад је тако дошао до једног егзистенцијалног става, Муру није тешко да тврди аналитичност става „Све људске руке су физички објекти“ и да из става „Постоје две људске руке“ изведе генерализацију „Постоје два физичка објекта.“

Критика реалистичке концепције објеката

Муров поступак је сигурно врло тривијалан и тешко се може сматрати доказом у правом смислу те речи. Кад бисмо могли да докажемо егзистенцију једног јединог објекта, више не би било у принципу тешкоће у доказивању постојања два или више објеката и материјалног света у целини. Према томе, остало би да се докаже баш оно чиме Мур почиње свој такозвани доказ: Кад он маше својом руком и ми доживљавамо извештан опажај, како се може оправдати епистемолошки скок од опажаја ка тврђењу физичке егзистенције оног дела тела који називамо руком. Мур је и сам признао да не зна како се могу доказивати ставови исте врсте као став „Овде је једна људска рука“. „Ако је то оно што се подразумева под доказом постојања спољашњих ствари“ — вели он даље — „ја не верујем да је ма какав доказ постојања спољашњих ствари могућ.“⁴¹

По његовом мишљењу, има ствари које се знају иако се не могу доказати, а ту управо спадају и ставови као што је „Овде је једна људска рука“.

У ствари, илузорно је и мислити да се с реалистичких позиција може *доказати* егзистенција спољашњег света. Муров начин изражавања само доводи у забуну. У ствари, реалисти претпостављају једно *директно*, здраворазумско знање објеката.

Каткад се они позивају и на резултате Гешталт-психологије, као што је учинио Фридрих Шнајдер у свом саопштењу на XI интернационалном филозофском конгресу у Брислу, 1953. године.⁴² Он инсистира на томе да је некадашњи атомистички појам осета као основног елемента психичког живота у савременој психологији превазиђен и позива се на Волфганга Мецгера, који тезу о чистим, простим

⁴¹ *Loc. cit.*

⁴² Friedrich Schneider, „Die Bestimmung von Kennen und Erkennen als Grundproblem der Erkenntnistheorie“, *Actes du XI-eme Congrès International de Philosophie*, vol. II, Amsterdam, 1953, p. 131—137.

осетима као материјалним квалитетима — назива легендом. По Мецгеру, ми немамо никакве „осете места, положаја, правца, кретања, боје, тона“ (из којих би *дато* било компоновано и објективирано), већ правце, положаје, кретања предмета, обојених и звучних тела.⁴³

Међутим, овом аргумену се може приговорити то да из тога што се извесни целовити психички процеси не могу свести на своје саставне елементе (што је утврдила Гешталт-психологија) још ништа не следи у погледу могућности директног знања материјалних предмета. Кад би се Мецгер тачније изражавао, он би морао да каже да, уместо агрегата *осета* положаја, боје, тона итд., ми нормално доживљавамо *опажаје* локализованих обојених и звучних тела. Шта постоји изван опажаја, изван психичког живота уопште, — није на психолозима да одговоре. То је основно епистемолошко питање. На њега реалисти одговарају тезом аксиоматског карактера: између опажаја усмереног ка предмету и самог предмета нема садржинске разлике (уколико не сањамо или халуцинирамо). Уколико смо будни и нормални, објекат је оно чега смо директно свесни у једном екстрективном посматрању.

Између неореалиста и позитивиста има у ствари једна значајна сличност. И једни и други своде искуство на чулно опажање, дакле веома сужавају могуће изворе сазнања објеката. Феноменализам, толико карактеристичан за позитивисте, појављује се и код многих реалиста, нарочито код америчке групе „нових реалиста“.⁴⁴

С обзиром на то да полазе од исте искуствене базе и да се служе истом логиком, разлике између реалистичке и позитивистичке концепције објеката далеко су више лингвистичке него суштинске природе. Реалист назива објектом оно што је у ствари садржај свести, опажај. У свом чувеном раду *Обарање идеализма* Мур, расправљајући против Берклија, рашчлањава перцепцију на свесни акт, који је субјективан, и на сам садржај перцепције — објекат. Узалуд он инсистира на томе да је релација између свести и објекта спољашња а не унутрашња и да објекат није ни најмање афициран тиме што је постао предмет опажања. Чим је једном увео објекат у перцепцију и схватио га као један од њених елемената, он је у ствари морао претходно учинити тачно инверзан поступак: морао је објектом назвати садржај перцепције пројектован у стварност. Да би се створио у опажају, објекат је морао бити из њега узет.

⁴³ Wolfgang Metzger, *Psychologie*, 1941.

⁴⁴ Главни представници америчког новог реализма су група од шест филозофа (Holt, Marwin, Montague, Perry, Pitkin, Spaulding) која је 1912. године објавила колективни рад под насловом *Нови реализам* (*The New Realism*).

Зато су, бар кад је реч о такозваном инспективном (Мур) или прехензивном (Вајтхед) или егзистенцијалном реализму (Пери, Холт, Марвин, Сполдинг, Питкин, Монтегју), позитивисти (Карнап, Франк, Ејер) били делимично у праву кад су говорили да су феноменализам и реализам у суштини два алтернативна језика за описивање истог емпиријског искуства. И један и други се налазе пред тешкоћом како разликовати материјалне објекте од чулних илузија. Та тешкоћа се може решити једино утврђивањем извесног критеријума за разликовање. Кад је то учињено, реалисти могу тврдити да ми увек директно опажамо ствари кад год су присутни услови предвиђени овим критеријумом. У супротном случају имамо посла с чулним илузијама. С друге стране, позитивисти могу тврдити да смо ми увек непосредно свесни само наших осета, а под условима који су предвиђени датим критеријумом ми из наших осета можемо извести закључке о постојању ствари.

У сваком случају, чак и ако апстрахујемо све друге недостатке реализма, остаје чињеница да он не може да теоријски фундира и образложи своју основну тезу о реалном постојању објеката независних од људске свести. Сваки покушај те врсте (као, на пример, Муров „доказ“ постојања спољашњег света) укључује у себи *petitio principii*, јер се постулира оно што тек треба објаснити, наиме наше директно знање материјалних предмета.

Успешно практично искуство — основа директног сознања објеката

Једна материјалистичка теорија сазнања мора објаснити и директно и индиректно сазнање објеката. Прво постоји у свакодневном животу: о дрвећу, камењу, другим људима, нашем сопственом телу ми имамо несумњиво директно знање. Друго постоји у науци: знање о објектима као што су електрони, гени, небеске галаксије итд. ми стичемо тек посредним путем.

Да би се објаснило како ми можемо имати директно знање о објектима, недовољно је чулно искуство како се оно обично схвата, тј. као незаинтересована, пасивна чулна контемплација, односно као чисто рецептивно доживљавање извесних чулних утисака. За разлику од оваквог (опет релативно) рецептивног искуства, какво имамо, на пример при посматрању једног филма, основа за директно сазнање објеката може бити само једно динамичко, креативно искуство какво доживљавамо при раду, у процесу практичног делања, макар оно било и најједноставније, као што је, на пример, узимање једне књиге с полице. Ако ову другу

форму искуства назовемо *практичним искуством*, онда се може рећи да оно садржи бар четири елемента који се код чисто рецептивног искуства нормално не срећу. То су:

1. свест о извесном циљу,
2. свест о начину остварења циља,
3. свест о делању,
4. свест о резултатима делања.

Ad 1. Шта чини свест о извесном циљу? У једном целивитом опажају (или представи), у коме се низ елемената налази у извесном функционалном односу и представљају једно (визуелно, аудитивно, тактилно итд.) поље P , ми вршимо селекцију једног елемента O_1 , фиксирамо га помоћу симбола S_1 и доносимо одлуку да га трансформишемо у O_2 . Циљ је, према томе, трансформација $O_1 \rightarrow O_2$, и тај циљ ми за нас и за друге језички фиксирамо изразом $S_1 \rightarrow S_2$, где су S_1 и S_2 предметни симболи а знак $\rightarrow$ оператор.

У нашем примеру с узимањем књиге S_1 би могло да буде „Лаландов филозофски речник на полици“ а S_2 „Лаландов филозофски речник у мојим рукама“, док би $S_1 \rightarrow S_2$ било (скраћено изражено) „узимање Лаландовог филозофског речника с полице“ — дакле циљ моје акције.

Ad 2. Свест о начину остварења циља чини правило или скуп правила којих смо у датом тренутку непосредно свесни, а која су такође изражена на симболички начин. На пример да бисмо узели књигу с полице (која је релативно висока), треба се попети на столицу или лествице. Постоје разни начини на које се свест о овом правилу јавља. Могли бисмо поменути три основна:

а) Оно може бити резултат претходно концентрисаног личног искуства. У том случају ми памтимо да, кад год, под извесним условима, треба да остваримо једну врсту циљева, треба извести једну одређену операцију или скуп операција.

б) Оно може бити стечено учењем и запамћено у виду једног скупа симбола, на пример у виду реченице сличне следећој: „Ако те уједе змија, подвези део тела изнад места уједа.“ У том случају ми знамо шта у вези са датим циљем и у датој ситуацији треба да чинимо иако немамо никаквих претходних искустава.

в) Најзад, свест о начину остварења циља може бити резултат самосталног размишљања. У том случају ми формулишемо правило за акцију на основу наших знања о начинима успешне реализације сличних циљева у друкчијим ситуацијама или различитих циљева у сличним ситуацијама. Или, ми памтимо неко опште правило (опет симболички изражено) које може да се примени на све случајеве истог типа као што је наш, па из њега изводимо план за акцију који је применљив на наш случај.

Ad 3. За свест о делању су карактеристични извесни интроспективни и екстропективни опажаји који се код чисто рецептивног искуства никад не јављају. С једне стране, ми непосредно опажамо да трошимо енергију, да улажемо напор да се сопственом силом крећемо у простору (целим телом или само појединим органима). С друге стране, ми исто тако непосредно осећамо да савлађујемо отпор, да настојимо да савладамо извесну силу супротну нашој. На ове динамичке елементе у искуству емпирички филозофи готово редовно заборављају. На улогу непосредног опажања силе за борбу против идеалистичке гносеологије с пуно права је указао Макс Ризер у свом саопштењу на XI интернационалном филозофском конгресу у Брислу. Он сматра да је основна грешка идеалистичке гносеологије у томе што покушава да на сазнање спољашњег света примени интроспективну методу. Међутим, спољашњи свет се може сазнати једино екстропективном методом, а основна чињеница која се овом методом открива јесте постајање силе. „Екстропективни свет поседује страховиту количину силе која све живо испуњава страхом или задовољством. Свет чија визија се ствара интроспективном методом је беживотан. Њему недостаје сила... Такав свет не успева да објасни наше искуство.“ И даље: „Идеалистичка епистемологија стварно не може да објасни постојање силе у свету, а то је тежак аргумент против ње, јер човек има непосредну свест о сили — на пример кад хода итд. Ова непосредна свест о инхерентној сили је исто толико реална као и самосвест мисли коју је Декарт наглашавао.“⁴⁵

Ad 4. Свест о резултатима делања укључује у себе два основна елемента, један дескриптивни а други вредносни. С једне стране, ми непрестано опажамо ефекте нашег делања и уопште региструјемо сваку промену у нашем опажајном току, нарочито оне промене које су релевантне за издвојени елемент O и које се тичу његовог прелаза из O_1 у O_2 . С друге стране, ми ове промене непрестано оцењујемо упоређујући их с постављеним циљем. Уколико смо задовољни, ми продужујемо и даље да деламо у складу с раније усвојеним правилом акције. Уколико то нисмо, ми првобитно правило или допуњавамо новим спецификованим правилима, или га ревидирамо, или коригујемо сам циљ, или, најзад, обустављамо даље делање.

Епистемолошки је нарочито значајна она фаза процеса практичког искуства коју бисмо могли назвати „свест о успешном практичном делању“ или „успешно практично искуство“.

⁴⁵ Max Rieser, „A Methodological Investigation into the Epistemological Assumptions of Idealism“, *Actes du XI-eme Congrès International de Philosophie*, vol. II, Amsterdam, 1953, p. 154.

Оно се састоји у истовременој датости у нашој свести следећих основних елемената:

а) Ми се сећамо опажаја O_1 из прошлости или, другим речима, доживљавамо представу која је фиксирана предметним симболом S_1 .

б) Ми се сећамо одлуке да O_1 модификујемо тако да добијемо O_2 . Ова одлука је у нашој свести фиксирана симболичким изразом $S_1 \rightarrow S_2$.

в) Непосредно знамо или се сећамо да смо извели операцију симболизовану помоћу оператора $\rightarrow$.

д) Непосредно доживљавамо опажај O_2 .

Или, ако се вратимо нашем примеру, успешно практично искуство је у томе кад истовремено с непосредним опажајем Лаландовог филозофског речника у мојим рукама ја знам (јер се живо сећам) да сам неколико секунди раније видео ту књигу на полици, да сам одлучио да је одатле узмем и да сам због тога пришао полици, наместио столицу, попео се на њу и узео књигу.

Шта је онда директно сазнати објекат? *Директно сазнати објекат је оно чега сам непосредно свестан у процесу једног успешног практичног искуства. Или, другим речима (под претпоставком да нам је познато значење термина „симбол“ и термина „означити“): директно сазнати објекат је оно што је означено предметним симболом у процесу једног успешног практичног искуства.*

Јавља се одмах питање: Шта смо у ствари добили увођењем појма практичног искуства? У чему је наша одредба директно сазнатог објекта боља од оне коју дају реалисти кад кажу да је објекат оно чега сам непосредно свестан при екстроперспективном посматрању? Битна разлика је у томе што се увођењем појма практичног искуства могу успешно елиминисати све уобичајене чулне илузије, халуцинације и снови. При пасивном, чисто рецептивном чулном опажању ми смо свесни извесне сукцесије утисака, али не можемо бити сигурни да ли ти утисци имају ма какву објективну основу, односно да ли је механизам њиховог смењивања условљен нечим спољашњим — физичким објектима, или нечим унутрашњим — извесним физиолошким стањем мог организма, извесним психичким поремећајем итд.

При једном динамичком, креативном практичном, искуству ми плански уводимо једну модификацију нашим дељањем, вршењем напора, трошењем своје енергије — значајно је да су све ове појаве непосредно опаљљиве. Суштина ствари је сад у томе што ми покушавамо да извршимо модификацију нашег искуства претпостављајући да је оно условљено неким спољашњим чиниоцима, а не претпостављајући да је оно само израз неке унутрашње иманентне закономерности. Да бих узео књигу у своје руке, ја прила-

зим полици. Ја не чиним напор да се пробудим из једног сна и утонем у други или да једну халуцинацију заменим другом.

Следећа значајна чињеница је та да нама не полази увек за руком да унесемо планирану модификацију у наш искуствени ток, јер иначе би се још увек могло бранити једно иманентистичко гледиште: ми смо тако створени да можемо сами вршити модификације у нашем искуству, погрешно размишљајући при том да то спољашњи услови утичу на нас.

Са становишта једне иманентне филозофије, веома је тешко објаснити чињеницу да ми само у неким случајевима успевамо да предвидимо и плански изведемо извесну трансформацију нашег искуства, док у многим случајевима наше жеље и потребе доживљавају такозвану фрустрацију. Морало би се прибећи једној хипотези *ad hoc*: постоји делимична дискрепанција између мишљења, хтења и искуства. Структура нашег психичког живота је таква да само мисли и жеље одређеног типа стоје у каузалном односу према искуствима одређеног типа. Постоје границе унутар којих можемо утицати на ток нашег искуства.

Несрећа је за иманенте у томе што они најразличитије и најспецификованије случајеве неуспеха и фрустрације морају објашњавати на исти општи и шаблонски начин, док материјалистичка претпоставка о постојању материјалних објеката с којима се налазимо у узајамном дејству омогућује давање сасвим одређених и конкретних објашњења. То се лепо може видети из следећа два примера:

Потребан ми је Лаландов филозофски речник. Прилазим полици с књигама и узимам једну књигу која по спољашњем изгледу личи на овај речник. Међутим, доживљавам разочарење. То није Лаландов речник, већ, рецимо, Дјуијево дело *Experience and Nature*.

Други пример: Дошавши ноћу кући, окренуо сам прекидач у предсобљу. Међутим, уместо очекиваног светла, у предсобљу влада и даље потпуни мрак.

У оба случаја иманент је присиљен да да исто објашњење. Моја психа је тако конституисана да постављање циљева „узети Лаландов филозофски речник с полице“ и „упалити светло у предсобљу“ није могло дати жељене ефекте у искуству. Једино реално могуће модификације искуства биле су: опажај Дјуијево књиге у рукама и опажај светла у спаваћој соби или кухињи. Очигледно је да то нису никаква објашњења. Објашњење тек ту треба да почне: Зашто циљеви које сам себи поставио нису дали жељене ефекте у искуству? На свако такво питање материјалист ће после краћег или дужег испитивања дати сасвим одређен одговор: искуство које сам доживео као за-

вршни члан низа: жеља да узмем с полице Лаландов речник — свест о начину реализовања жеље — свест о делању (кретању ка полици, пружању руке, дохватању и узимању књиге) — свест о резултату акције, не одговара оном искуству које сам очекивао услед тога што се на месту за које сам ја мислио да се на њему налази Лаландов речник налазило Дјуијево дело. Мој неуспех у пракси се објашњава грешком у опажању, односно у интерпретацији добијених чулних података. Оно што сам закључио на основу оскудних података мог чула вида није било адекватно материјалном предмету који се на датом месту у простору налазио.

Исто тако, свесни низ: жеља да осветлим предсобље — свест о томе да ће се светло упалити ако окренем прекидач — свест о прилажењу месту где се прекидач налази, о покрету руке и напору да се прекидач окрене, није довео до очекиваног резултата, опажаја осветљеног предсобља, јер је дошло до неке материјалне промене: или је прегорела сијалица или је дошло до квара у самом прекидачу или до прекида неког спроводника. Да узрок што се очекивано искуство није испунило не лежи у мојој психичкој конституцији, могу лако утврдити ако предузнем неколико практичних акција. У највећем броју случајева ипак ћу добити жељени опажај светла ако просто заменим прегорелу сијалицу другом исправном.

Наравно, онај ко тврдоглаво брани гледиште иманентне филозофије може у бесконачност измишљати допунске хипотезе. На пример, он може рећи да је после промене сијалице дискрепанција између моје жеље да добијем светло и мог актуалног искуства била само привремена и да је сад до опажаја светла дошло не зато што сам извео једну практичну операцију на материјалном предмету који служи као извор светла, већ зато што је спонтано ишчезла она ранија унутрашња дискрепанција између моје жеље и мог искуства итд.

Значи да се не може апсолутно доказати да постоје материјални објекти, нити се може апсолутно побити да је све оно што у пракси доживљавамо један иманентан психички процес који нема никакве трансцендентне услове. Ствар је само у томе да нам једино прво гледиште омогућује да дајемо јасна, једноставна, убедљива и међусобно кохерентна објашњења сваког појединачног случаја било успеха било неуспеха у нашој практичној делатности. Друго гледиште мора да прибегава неограниченом броју сасвим неуверљивих хипотеза *ad hoc* које нашу толерантност стављају на сувише тешку пробу. Кад се нађемо у оваквој ситуацији, ми чак и у емпиријским наукама сматрамо да имамо сасвим довољно елемената да се одлучимо за једно

од два супротна гледишта а да одбацимо друго. У ствари, ни тамо ми не оперишемо апсолутним доказима. Ми сматрамо да су поједини ставови и теорије физике, хемије, биологије итд. истинити не зато што бисмо имали *апсолутно све* разлоге да у то будемо уверени, већ зато што имамо *довољно* разлога. Насупрот свакој општеприхваћеној теорији може се поставити нека друга која такође успева да организује све искуствене податке дате области и која вешто изабраним допунским хипотезама и модификацијама успева да интегрира у себе и сваки нови податак. Самим тим она се не може апсолутно побити. Па ипак, научници је неће узети озбиљно у обзир баш због тога што је њена моћ објашњавања нових појава тако незнатна да непрестано захтева укључивање допунских хипотеза. Баш због тога се разне антикоперниканске, антидарвинистичке теорије итд. нису могле трајно одржати.

На подручју гносеологије круцијални тест за оцену вредности појединих доктрина — феноменализма, иманентизма и других облика идеализма, с једне стране, и материјализма, с друге, јесте успешна практична делатност (и то баш због тога што постоји и неуспешна). Кад се практично искуство брижљиво анализира, мора се доћи до закључка да ми под одређеним условима директно сазнајемо и материјалне објекте а не само наше осете и опажаје.

Од самих осета и опажаја не може се никад направити скок ка објектима. Међутим, од практичног искуства до објеката прелаз је могућ, и то због тога што је *већ пракса од које смо пошли нешто објективно-субјективно*. Пракса је у суштини интеракција субјекта с нечим што је ван њега и што постоји независно од њега. Кад субјекат постаје свестан те интеракције, кад је његова свест постала толико аналитичка да се поларизовала на свест о себи и свест о ономе што му пружа отпор, што га угрожава и што он стално мора да савлађује и сврсисходно моделира, тада кажемо да је он постао способан да директно сазнаје објекте. Није реч, дакле, о једном заиста неоправданом логичком скоку од субјективних психичких стања до претпоставке о објективним ентитетима, већ је реч о рашчлањавању првобитне, конкретне, дифузне свести, у којој се елементи субјективности и објективности прожимају, на непосредну свест о објектима, с једне стране, и перцепцијама, замислима, сликама маште, с друге.

Наравно, то рашчлањавање није могуће довести до краја. У нашем сазнању објеката увек има и субјективних елемената. Објекти нашег сазнања само релативно адекватно одговарају објектима који су потпуно независни од наше свести. Међутим, већ је раније наглашено да објекти у другом смислу не могу бити предмет научног или филозоф-

ског истраживања. О њима се чак не може ни говорити а да их не модификујемо, да их не пројектујемо у симболичку форму нашег језика.

Поред дистинкције „објекат по себи“ — „објекат сазнања“, важно је уочити и другу једну разлику, наиме разлику између „директно сазнатог објекта“ и „индиректно сазнатог објекта“. До сад смо говорили само о првима, јер сазнање тих објеката не претпоставља високо развијен апарат дискурзивног мишљења. До свести о њима долазимо непосредно опажањем и интуицијом у процесу практичне делатности.

На друге ћемо се вратити тек после објашњења основних категорија мишљења. За нас они имају знатно већи значај. Директно сазнати објекат је *представа* о објекту коју имамо у обичном животу. То у ствари још и није *појам* у правом смислу речи, јер садржи индивидуалне елементе који варирају од човека до човека у зависности од његове аперцепције и конкретних услова његове праксе. Индиректно сазнати објекат значи уопштавање и корекцију ових индивидуалних и варијабилних представа. Тек ту имамо посла с правим научним појмом о објекту. Па ипак, без првог не би било ни овог другог. На нашим непосредним практичним знањима о земљи, води, ватри, камењу, животињама, биљкама и другим људима уздиже се целокупна зграда нашег знања о објективном свету.

Класификација објеката с обзиром на ступањ објективности

Раније је било истакнуто да се, с обзиром на ступањ објективности, односно с обзиром на обим релације према субјекту (која увек мора бити укључена у појам објекта), сви објекти могу класификовати у неколико група.

Тако највећи ступањ објективности имају такозвани *физички објекти* — неоргански предмети, астрономски, физички, хемијски процеси, органска бића и појаве живота уопште. Једном речју, овде спадају сви предмети и појаве које изучавају природне науке. Физички објекти су одређени у релацији према свести друштва уопште. „Друштво уопште“ овде значи све друштвене заједнице у простору и у времену. Физички објекти нису, дакле, нешто што би било практично одредљиво и сазнатљиво само за људе једне посебне друштвене групе и у једном ограниченом времену — од свих објеката они су најконстантнији и најсигурније (јер најшире, временски најдуготрајније, најсвестраније) практично проверени.

Следећи, нешто мањи ступањ објективности имају *просторни друштвени објекти* — пре свега други људи и

њихови поступци, затим друштвене установе и друштвени догађаји који имају своју физичку страну. И међу овим објектима има неких који су одређени у релацији према друштвеној свести уопште, без обзира на класу, расу, нацију или одређену временску епоху (такви су акти рада, говора, сексуалног живота итд.). Ипак, с обзиром на огромну варијабилност и спецификованост друштвених појава, то су у већини случајева објекти приступачни сазнању само једне ограничене друштвене заједнице у ограниченем временском периоду. Због тога људима једне епохе друштвени објекти претходне епохе углавном нису директно приступачни и о њима се нешто може знати само посредно, закључивањем на основу њихових остатака. (На пример, архитектонски и други споменици, слике, скулптуре, архивски и други писани документи, партитуре музичких композиција, сачувани алати и инструменти, одела и намештај итд. представљају само остатке једног бујног и бескрајно разноликог друштвеног живота.) О друштвеним објектима од пре неколико хиљада година чак и посредни материјални подаци су веома оскудни, док већина врста физичких објеката из тог времена и данас има истоветну хемијску, физичку и биолошку структуру, а у неким случајевима смо у стању да их и данас директно проучавамо у свој њиховој појединачној квалитативној одређености (на пример, далеке звезде).

Ипак, друштвени објекти о којима је овде реч, и поред своје мање константности и просторне и временске ограничености, имају једну заједничку одлику с физичким објектима — они су дати не само у времену него и у простору. Други људи су, пре свега, тела сложене физичке, хемијске и биолошке структуре која заузимају место у просторно-временском континууму. То исто се може рећи и о свим другим друштвеним објектима у којима људи учествују — од зидања куће и седница владе до извођења комада у неком позоришту.

Све објекте који припадају једној од две досад наведене врсте, тј. који постоје не само у времену него и у простору, оквалификуваћемо као *материјалне објекте*.

Материја је, дакле, целокупност објеката који постоје у простору и времену.

Трећу групу објеката чине *колективне психичке појаве* — заједнички искуствени доживљаји, осећања, идеје, вредносне оцене, интерпретације симбола итд. Појаве којима се бави социјална психологија највећим делом спадају у ову групу објеката. Типични примери ове врсте објеката су „класна свест“ или Фројдов „либидо“, или Диркемове колективне представе или јавно мњење итд. Ови објекти постоје независно ма од које индивидуалне свести, међутим,

пошто су и сами психичке појаве, они постоје само у релацији према мањој или већој друштвеној групи као идентични елементи у свести појединачних људи који датој групи припадају. То ни у ком случају нису неки хипостазирани ентитети, који би постојали изван или пре њиховог актуалног доживљавања у свести реалних људи. То свакако нису Платонове идеје ни Мурове и Раслове *sensibilia* ни Хусерлова идеална значења ни Хартманове и Шелерове објективне вредности ни Болцанове истине „по себи“ ни Хегелови појмови. Као што ће се из каснијег расправљања о критеријуму егзистенције објеката видети, хипостазирани ентитети ове врсте не могу имати ону врсту објективности која им се приписује. Неки од њих, као „сензибилије“, имају, наводно, исти статус објективности као физички објекти — то су аспекти самих просторно и временски датих објеката; други, као Платонове идеје и Хусерлова значења, имају још већи степен објективности — они су апсолутно објективни, непроменљиви, и не само што постоје независно од релације према друштву и човеку, већ су дати и ван простора и времена. За постојање објеката ове врсте нису наведени ни издалека довољни теоријски разлози. Оно што стварно постоји јесу идентични елементи у психичком животу (актуалним процесима или диспозицијама) свих чланова једне друштвене заједнице или друштва уопште, дакле, објекти који се од материјалних друштвених објеката разликују по томе што су дати само у времену а не и у простору.

Управо због тога они се не могу директно опаžати и, по мишљењу многих филозофа емпиричара, познати су нам само размишљањем по аналогији на основу наших сопствених субјективних доживљавања. Како су, уз то, ове нематеријалне друштвене појаве и у времену веома варијабилне и ефемерне у поређењу с материјалним објектима, — њихова егзистенција је у већини случајева ограничена на мале временске периоде, — с правом се њихов ступањ објективности може сматрати знатно мањим него код материјалних појава и процеса. То ипак није довољан разлог да се оне сматрају чисто субјективним за разлику од првих, које се једине третирају као објективне.

Као што следи из оног што је напред речено о релативности појма „субјекат“, искључиво субјективне нису ни појаве индивидуалног психичког живота, које бисмо могли да убројимо у четврту групу објеката. Чак и најекстремнији случајеви, на пример доживљај једне илузије или халуцинације или сна, или конструкција једног појма фантастичног садржаја, или приватног значења неког симбола које је у први мах другим људима неразумљиво, још увек су могући објекти проучавања од стране неког другог субјекта.

По понашању, изразу лица, покретима, евентуално говору оног који халуцинира, може се понешто закључити о његовом психичком доживљају. По томе како употребљава речи и симболе и по свим другим спољашњим реакцијама у одређеним условима може се закључити понешто о мисаоној конструкцији коју је за дати симбол везао. Да није тако, индивидуална психологија не би била могућа као наука, а ни психијатри не би могли много да помогну својим пацијентима.

Према томе, наша прелиминарна класификација објеката по ступњу објективности изгледала би овако:

Објекти			
материјални објекти		психички објекти	
физички објекти	материјални друштвени објекти	друштвени психички објекти	индивидуални психички објекти

Критеријум за ступањ објективности на основу кога смо добили поделу на четири групе била је могућност што сигурнијег, проверљивог знања о датој врсти предмета и појава. Видели смо да ту могућност повећавају следећи чиниоци.

1. Постојање објеката у простору пружа у принципу могућност директног интересубјективног сазнања, док објекти који постоје само у времену у најбољем случају омогућују субјективно директно сазнање (метода интроспекције).

2. Дуже трајање једног објекта у времену пружа могућност сазнања већем броју људи који припадају људским генерацијама различитих практичних потреба, различите аперцепције и различитих метода истраживања — што у принципу значи и могућност ширег и свестранијег проверавања.

3. Константни и рекурентни објекти, односно врсте објеката релативно константне структуре, пружају знатно веће могућности сигурног знања него појединачни објекти.

Материјални и психички објекти

Критеријум за разграничавање свих објеката на материјалне и психичке била је одлика постојања у простору, коју имају само прве две групе.

У вези с овом фундаменталном дистинкцијом потребна су нека разјашњења.

1. Као што је већ речено, погрешно је идентификовати материјално с објективним, а психичко са субјективним. С обзиром на то, дефиниција материје као „објективне стварности која постоји независно од свести појединца“ није прецизна. Не само што је она толико широка да на основу ње није могуће направити разлику између материје и објективноидеалистичких хипостазираних идеја духовних суштина и вредности, већ се њом обухватају и психички процеси. Тако онда долази до апсурдног питања: Није ли материја и само мишљење (не његов физиолошки супстрат)? И заиста, ако је материја све што постоји независно од појединачне свести, онда је и мишљење, осећање, опажање, па чак и халуцинације других људи — материја, што је очигледна бесмислица. Треба се, уосталом, само сетити да су форме постојања материје — простор и време. Дакле, непросторне појаве, а то су сви психички процеси, не могу бити оквалификоване као материја, иако имају своју материјалну основу.

2. Као супротност материји често се узимају категорије „мишљење“, „дух“, „сазнање“, „свест“. Свака од ових категорија је преуска да обухвати све нематеријалне процесе. „Мишљење“ не обухвата чак ни све категорије интелектуалног сазнања (на пример опажање, интуицију). „Дух“ и „сазнање“ једнострано узимају у обзир само интелектуалне, когнитивне процесе, док емотивни и волитивни остају ван њих. Најзад, „свест“, иако најобухватнија категорија од свих поменутих, искључује из себе пространу област несвесног психичког живота (инстинкте, нагоне, несвесне жеље и мотиве итд.). Зато је најадекватније материјалном противставити „психичко“.

3. Између материјалних и психичких објеката постоје следеће разлике:

a) Најпре, као што је већ истакнуто, први имају своју просторну конфигурацију и могу се локализовати у просторно-временском континууму помоћу четири координате. Други се могу одредити само временским параметром. Њихова локализација у простору могућа је само посредно — одређивањем места у простору у коме се обављају материјални процеси који им служе као основа. (На пример, мишљење једног човека обавља се тамо где се налази кора великог мозга — кортекс.) Стриктно говорећи, то није локализација психичких већ одговарајућих материјалних процеса. У томе се састоји прва битна разлика између психичких и материјалних објеката.

b) Друга битна разлика је у томе што материјални објекти у извесном смислу постоје независно од нематеријалних, док обрнуто није случај. Колективне представе, осећања, идеје и вредносне оцене јављају се само тамо где

постоје материјални објекти, у првом реду људи који припадају једној заједници и одређене форме материјалног живота те заједнице. Другим речима, егзистенција нематеријалних објеката је функција егзистенције материјалних.

с) Трећа битна разлика је у томе што се нематеријални објекти развијају тако што теже да својим садржајем и структуром кореспондирају квалитативним и структуралним својствима материјалних објеката. То је веома сложен процес који се каткад обавља и конструисањем таквих идеалних објеката који имају само мању или већу могућност кореспондирања структури материјалног света. С друге стране, суштина праксе је баш у томе да се материјални објекти мењају у складу с објективним друштвеним идејама и свесно постављеним циљевима.

4. Појављује се потреба за прецизирањем и разграничавањем термина „материја“, „егзистенција“, „стварност“ и „биће“.

Материја, егзистенција, стварност

Видели смо већ да је материја целокупност објеката који постоје у простору и времену. Значење термина „материја“ углавном се поклапа с изразом „спољашњи свет“ или „физички свет“ који употребљавају многи филозофи. За нас би, наравно, стриктно говорећи, физички свет био само целокупност физичких објеката и тиме би био синоним термина „природа“.

„Егзистенција“ је шири појам од материје утолико што обухвата и све психичке процесе. Егзистирају не само стене и куће, већ и опажаји, представе, слике фантазије, вољни импулси итд. Међутим, она је у темпоралном смислу знатно ужи појам од материје. Она обухвата све материјалне и психичке процесе дате у једном временском пресеку. Егзистенција је друкчија у сваком новом моменту. Човек који је малочас умро не егзистира више, међутим, он је и даље материјални објекат као што је био и малопре. Егзистенција баш због своје временске датости има не само једно опште већ и *индивидуално* значење. Насупрот томе, материја је безлична, она је оно што је инваријантно при свим трансформацијама појединачних материјалних објеката.

„Стварност“ је шири појам од материје (то се види већ из тога што се често за њу везује „материјалан“ као ближа одредба) — што имплицира да постоји и стварност која није материјална; обрнуто, никад се не каже „стварна материја“ јер је супротност која је тим изразом имплицирана — „нестварна материја“ — чиста бесмислица. Све што је материјално самим тим је и стварно. Међутим, обрнуто не

стоји. Сви психички процеси су стварни без обзира на то да ли се третирају као објекат сазнања или као субјективни процеси сазнавања. Међутим, као што смо видели, за њих се не може рећи да су материјални.

Довде се категорије стварности и егзистенције подударају. Јасна разлика међу њима састоји се у томе што се стварност не ограничава само на оно што је *актуално дато*, у одређеном временском моменту. Она обухвата и сферу потенцијалног у материјалном свету, односно сферу диспозиција у психичком животу. Ова разлика се јасно уочава ако се јави питање статуса једног природног или друштвеног или психолошког закона који у датом временском интервалу није егземплификован ни у једној актуалној природној или друштвеној појави. На пример, на основу Веберовог закона потребно је да један светлосни извор буде појачан за 1/100 првобитне снаге да би промена постала приметна. Овај закон изражава да ће под датим условима постојање једне појаве имати као последицу настанак друге. Он се разликује од једног актуално *егзистентног* објекта по томе што у датом моменту не мора постојати ниједна појава која се по њему догађа. Он само изражава један однос који постоји у појавама *ако* су присутни потребни услови. Међутим, он је ипак *стваран* јер се претпоставља да су ти услови у моменту t_1 исто онако привремено одсутни као што су у неком другом моменту t_2 привремено присутни. Ако су услови под којима један закон егзистира у појавама трајно ишчезли — тај закон престаје да буде стваран. Међутим, у интервалу између два случаја његове актуалне егзистентне датости у појавама он је стваран иако не егзистира. У том смислу су економски закони феудалног друштва ишчезли — престали да буду стварни, док је закон вредности стваран и кад у датом моменту можда по њему не продаје робу ниједан трговац на свету.

Закони су очигледно једна специфична врста објеката, баш по томе што стално прелазе из сфере егзистенције у сферу потенције и обрнуто. Док су у сфери егзистенције, они се не разликују ма од којих других индивидуално датих релација међу материјалним или психичким процесима. Битна разлика између једне закономерне релације, као што је, на пример, просторни однос између тела које пада и земље, и једне релације која није закон, као што је, на пример, однос између тела које пада и Дирерове слике апостола Павла у минхенској Пинакотечи, у томе је што прва релација остаје стварна и кад више не егзистира, тј. она има својство да увек изнова постаје егзистентна чим се потребни, веома општи, услови појаве. Кад год дато тело подигнемо у висину па га пустимо, оно ће доћи у исту ре-

лацију према земљи, док ће његова релација према Диреровој слици сваки пут бити друкчија.

Законе психичког живота можемо назвати диспозицијама. Диспозиција је, дакле, својство извесног скупа органа (или једног појединачног организма) да доживе одређени психички процес кад год постоје одређени услови. Термин „закон“ се обично употребљава само кад се говори о диспозицијама човека уопште као психолошког бића, међутим у принципу разлике између ова два појма нема. С једне стране, може се говорити о диспозицијама човека уопште, а с друге стране, о законима који регулишу психички живот посебних људских заједница, па чак и једне једине индивидуе. (То би био један тип оних закона појединачног које је наука у својим истраживањима досад морала углавном да занемарује.)

Логичке форме као објекти

У вези с диспозицијама срећемо се с једном помало загонетном врстом објеката — то су логичке форме: појмови, судови, закључци итд., затим, математички објекти: број, скуп, тачка, права итд. Ови ентитети се очевидно не могу схватити као актуални психички догађај — лични или друштвени. Психички објекат би била једна актуална мисаона операција — на пример, акт сабирања бројева 74 и 23 коју сам извео у датом тренутку t . Међутим, јавља се питање: Какви објекти су 74 и 23 и сама релација сабирања? Очигледно је да се може десити да у једном тренутку нико у целом свету не помисли на број 74. У том тренутку он, значи, не би био елеменат ниједног психичког објекта, ни индивидуалног ни друштвеног. Још мање би он могао да се убраја у материјалне објекте; материјални објекти имају своје квантитативне одлике и односе, али не и бројеве — ови други су људска творевина. У ком смислу је онда број 74 објекат?

У том смислу што је то, пре свега, један симбол, тј. материјални објекат који има специфично својство да у свести једног или више људи под одређеним условима константно изазива један психички процес — у нашем случају замисао једног скупа од 74 идентична елемента. Сам овај материјални објекат — *цифра* 74 — био би само извесна мање или више сложена конфигурација штампарске боје или честица мастила или одређена структура звукова, дакле не би се могао сматрати симболом, да није константно везан за једну објективно постојећу диспозицију сваког писменог човека да под извесним условима с њим асоцира своју замисао скупа од 74 идентична елемента.

У истом смислу објекат је и ма која форма мишљења, на пример појам куће. Очигледно је да је овај појам — објекат различите врсте него што је кућа као материјални објекат у простору и времену и опажај или представа куће као психички објекат актуално дат у одређеном времену. Појам куће је релативно независан и од једног и од другог. Кад би све куће на земљи услед неке катастрофе ишчезле, појам куће не би ишчезао; баш руководећи се њим људи би се потрудили да своје домове поново изграде. Он би нестао тек онда кад би заједно с кућама ишчезли и људи. Међутим, докле год постоје мисаона бића која међу својим другим појмовима имају и појам куће, он је *стваран* макар у датом временском интервалу и не био актуално дат ни у једној свести. И ту имамо посла с једним симболом, тј. једним специфичним материјалним објектом који је асоциран с објективно постојећом диспозицијом да се под одређеним условима доживи једна замисао.

Појам је очевидно објекат јер је независан од свести ма којег субјекта. Међутим, он не само да није строго локализован у простору као сви материјални објекти, већ ни у времену није одређен на исти начин као опажаји и представе. То не значи да је он ван простора и времена, да има идеално биће — као што, насупротив психологистима, тврде логицисти Хусерловог типа. И појмови имају неку врсту просторних и временских параметара, само што су ови сасвим друкчијег типа него што се срећу код свих других објеката. Све форме мишљења су одређене просторно и временски на један посредан начин — то су форме мишљења људи одређене друштвене заједнице, а ова постоји у простору и времену. У том смислу наши појмови имају овоземаљски карактер и везани су за једну или другу епоху у развоју људског мишљења. Појам „*απειρον*“ је везан за јонску филозофију V века пре наше ере; појам „*большевик*“ је везан за Русију XX века итд. Појмови настају, развијају се и ишчезавају као и сви други објекти — зато је неумесно говорити о њиховој идеалној егзистенцији или важењу. Појмови су потпуно стварни, само што нису увек актуално егзистентни.

Нестварни објекти

Све доведе изгледа као да је стварност најобухватнија категорија чије значење би се могло изразити као целокупност свих објеката и субјеката. Међутим, овде се појављује једна тешкоћа. Довде смо ми узимали у обзир опажаје и представе само као психичке процесе (операције), а појмове и судове само као мисаоне форме, тј. извесне диспозиције

везане за одређене симболе. Настаје сад питање може ли се говорити и о *предметима* опажаја, представа, појмова и судова као објектима који су увек и обавезно стварни. Велики број предмета искуства и мишљења сигурно је стваран. Оно што смо раније називали директно и индиректно сазнатим објектима — управо су предмети искуства и мишљења, уколико је реч о успешном практичном искуству и истинитом мишљењу. Међутим, видели смо да је ступањ објективности предмета нашег искуства и мишљења различит и да се смањује уколико су примењене методе мишљења мање егзактне, а практично проверавање мање сигурно и недовољно свестрано, уколико је мањи број људи у сазнању учествовао и уколико су дати објекти варијабилнији, непостојанији и дати само у времену, а не и у простору. Ово смањивање ступња објективности је континуирано, па ипак, постоји нека врста границе објективности, преко које се срећемо с нереалним, имагинарним, фантастичним објектима, у погледу којих смо сигурни да немају свог корелата у материјалној стварности.

На пример, ако су реални објекти — река Лаба, хемијски елеменат берилијум, лондонско позориште Олд Вик, лед на Антарктику итд., сигурно су нереални објекти, пре свега, измишљене личности и предмети из митологије и лепе књижевности — Антигона, Дантеов Пакао, Сомс Форсајт, затим претпостављени објекти непроверених научних и квази-научних дескрипција као што су небеске сфере, еликсир живота, флогистон, етар, животни елан итд., затим претпостављени корелати неприменљивих логичких и метафизичких категорија као што су шири рачун предиката чија је потпуност и непротивречивост доказана, Апсолутна идеја, Првобитни узрок, бесмртна душа, монада итд., најзад типичан пример фантастичних објеката су бића која треба да одговарају религиозним представама бога, ђавола, анђела итд.

У свим овим случајевима имамо посла са симболима који су везани за потпуно реалне диспозиције замишљања извесних предмета — дакле, сами ови појмови су потпуно реални. Међутим, оно што је при том замишљено, предмети на које ти појмови треба да се односе (које њихови језички изрази означавају) — реално не постоје. Из тога, разуме се, још не следи да су они апсолутно нереални — као све друге супротности, тако је и супротност између реалног и нереалног релативна. Овде се та релативност супротности састоји у томе што је и код најфантастичнијих појмова реч о извесним замислима које се састоје из елемената представе реалних објеката. Сви религиозни појмови су пројек-

ције извесних људских идеала⁴⁶, а ти идеали су само модификације извесних реалних тенденција и појава које су сувише неразвијене да би задовољиле људске потребе. Бог је у свим религијама саздан по људском лику, он је нека врста врховног поглавара чији су сви атрибути добијени преувеличавањем, екстраполирањем, модификацијом људских особина.

Између ових крајње фантастичних и реалних предмета мишљења налазе се разни прелазни случајеви. Тако, на пример, такозвани идеални објекти су у ствари претпостављени корелат апстрактних појмова који се добијају било анализом — издвајањем само једног елемента из контекста у коме је он реално дат (на пример, математички објекти: тачка, права, раван, затим, идеални физички објекти: математичко клатно, инерција, слободан пад итд.), било екстраполирањем тенденције развитка неког реалног процеса и претпостављањем извесне идеалне границе којој развитак тежи (на пример, апсолутна истина, свестрана личност, друштво у коме ће ишчезнути супротност између људске суштине и егзистенције, у коме ће сваки добијати према потребама итд.), било синтезом којом се из различитих елемената реалних предмета мишљења конструише један идеални предмет (на пример, идеал женске лепоте, идеални пејзаж, идеално друштво разних утописа итд.).

У посебну класу би спадали предмети које су научници описали а чије постојање још није потврђено. Данас су такви предмети — атоми антимаерије, вируси који узрокују рак, Пронинов снежни човек итд. Многи објекти су прошли кроз фазу кад су били описани а нису још били пронађени као, на пример, Пристлијев хемијски елемент који се приликом оксидације спаја с другим елементима, Леверјеов Нептун, Мендељејевљев ека-бор и ека-алуминијум, Дираков позитивни електрон, Планков квант енергије, Ајнштајнов закривљени простор итд. Сви овакви предмети нашег мишљења спадају у једну сферу неодређености — током времена постојање неких бива дефинитивно утврђено и они постају реални објекти, док други бивају искључени из подручја стварности.

Питање је сада да ли и ове предмете нашег мишљења и искуства за које сигурно знамо да немају своје корелате у објективној стварности треба сматрати посебном врстом објеката — *нереалним објектима*. То је оно старо питање које је толико намучило све реалисте од Платона до Мајнонга и Расла: Може ли се мислити о нечему а да то на неки начин не постоји? Чим је *нешто* садржај мишљења,

⁴⁶ „Религија је фантастично остарење људског бића јер људско биће не поседује истинску стварност.“ (Маркс, Енгелс, *Рани радови*, Култура, Загреб, 1953, стр. 73).

оно се не може идентификовати с чистим небићем. Мишљење чији је садржај ништа — није уопште мишљење.

И заиста, мора се признати да оно што је предмет мишљења постоји на изванредан начин. Међутим, то је битно различит начин постојања од свих оних с којима смо до сад имали посла. Видели смо да материјални објекти егзистирају у простору и времену, а психички објекти у актуално датом времену. Закони материјалног света и форме мишљења и искуства немају перманентну актуалну *егзистенцију*, али постоје перманентно као могућности, односно психичке диспозиције везане за одређене симболе. У датим условима они бивају егземплификовани у материјалним или психичким процесима и тада, бар у току краћих интервала времена, не само што су стварни, већ и егзистирају.

Специфичност нереалних предмета мишљења (док су нереални) у томе је што они никад не егзистирају актуално макар и за најкраћи период времена. Они постоје само као садржај неког појма (или суда или представе или слике маште), односно као значење једног симбола. Док је одговарајућа форма мишљења (и поготову језички симбол за који је везана) бар повремено егзистентна, оно што је мишљено — никад актуално не егзистира ни у простору ни у времену. Његово биће потпуно је зависно од постојања свесних бића и њихових психичких процеса. Према томе, овде имамо посла с једним нарочитим иманентним начином постојања, у извесном смислу ван времена и простора, а ипак посредно — у времену и простору.

Па ипак, неки од ових иреалних предмета мишљења и искуства задовољавају основни услов да буду сматрани објективима — они (на свој специфичан начин) постоје независно ма од којег појединачног субјекта. Ја сам могао и да не будем рођен — свеједно би људи знали шта је тачка, права, математичко клатно, диференцијал или комунизам. Према томе, може се говорити и о нестварним објектима као саставним елементима бића. Важно је само да смо начисто да ови нестварни, идеални, фантастични објекти ни на који начин не постоје „по себи“ — у некој нарочитој сфери бића. Они су потпуно условљени постојањем свесних бића, која су у стању да их замисле под одређеним условима, у вези с одређеним симболима.

Предмет и објекат. Биће и стварност

После ових излагања постају јасније дистинкције између термина „предмет“ и „објекат“, и „стварност“ и „биће“.

Термин „предмет“ узет је овде у најширем значењу као све оно што може искусити или замислити ма који субјекат. У том смислу предмети су и садржаји индиви-

дуалних аката халуцинације или визије. „Објекти“ су само они предмети мишљења који имају интерсубјективни, друштвени карактер, тј. који постоје независно ма од којег појединачног субјекта. Предмет овде очевидно није узет у онтолошком већ у епистемолошком смислу. За одредбу предмета у онтолошком смислу употребљаваћемо термин „ствар“.

Разлика између категорије „стварност“ и „биће“ састоји се у томе што је биће знатно шири појам јер обухвата и нестварне објекте. Могло би се рећи да је *стварност целокупност свих објеката и субјеката*⁴⁷. који актуално или потенцијално постоје у простору и времену или бар само у времену.

Термин „објективна стварност“ је ужи него стварност уопште јер је из његовог обима искључен један субјекат — онај према коме одређујемо све објекте, укључујући ту и друге субјекте. Значи, док стварност укључује и мене и све друге људе, објективна стварност укључује све друге људе без моје свести.

Сличну дистинкцију можемо направити код термина „биће“. Видели смо да поред свега што улази у значење термина „стварност“, термин „биће“ укључује још и садржај мишљења и искуства који немају своје корелате ни у материјалном свету ни у психичком животу. „Објективно биће“ би онда обухватало целокупност свих субјеката и објеката — како стварних тако и фантастичних — изузев мога „ја“ и потпуно индивидуалних, само мени својствених, предмета мог мишљења и искуства. „Биће“ уопште обухватало би све — све актуалне и потенцијалне, реалне и не-реалне објекте, све субјекте ван мене и самог мене са свим мојим садржајима искуства, маште, воље и мишљења.

Категорије материјалних објеката

Пошто ће се о искуственим процесима и формама мишљења као објектима још посебно говорити, остало би да се на крају ове главе изврши још анализа значења категорије „материјални објекат“.

У односу на све друге објекте материјални објекти су очигледно од фундаменталног значења. Они су неопходан услов постојања како психичких процеса, тако и логичких, математичких и разних нереалних објеката, док сами овима нису условљени.

О материјалним објектима се досад говорило уопште, неиздиференцирано. Међутим, постоје разне категорије ма-

⁴⁷ Видели смо да сваки субјект може бити схваћен као објект за друге субјекте.

теријалних објеката — ствар, класа, чињеница, структура, својство, релација, процес.

Постоје два могућа начина објашњења значења ових термина. Један се састоји у томе да се једне категорије објасне помоћу других, а онај минималан број који остане да се објасни помоћу термина чије значење је релативно јасно. Други начин је тај да се категорије материјалних објеката доводе у везу с одговарајућим лингвистичким категоријама по схеми: „Материјални објекат врсте x је све оно што је означено адекватним језичким симболом врсте y .“

За један симбол кажемо да је адекватан кад се односи на реалан објекат. Кад је дати симбол реченица, онда рећи за њу да је адекватна — исто је што и рећи да је истинита.

Ниједан од ова два начина није потпуно задовољавајући: у оба случаја претпостављамо код термина који нам улазе у *definiens* више јасноће него што је стварно има. На жалост, при решавању оваквог проблема изгледа да нам никаква друга метода не стоји на располагању. У сваком случају, ми ћемо се служити и једном и другом.

Тако, на пример, могли бисмо рећи да је *чињеница* (1) оно што је означено једном истинитом реченицом и (2) релација између двеју или више ствари или између једне ствари и њеног својства или, најзад, активност једне ствари.

Структура је (1) оно што је означено системом константних релација међу симболима, при чему су и симболи и релације међу њима адекватни. Или, структура је (2) систем константних релација међу стварима или чињеницама.

Класа је (1) све оно што је означено обимом једног адекватног имена (у симболичком језику — екстензија симбола за класу). Или, класа је (2) множина ствари које све имају бар једно заједничко својство или релацију. (Овде се, наравно, претпоставља да множина може имати и само један елемент.)

Категорију *процес* не можемо једнозначно одредити помоћу њених лингвистичких корелата. Процеси су каткад изражени помоћу имена (на пример, „муња“, „киша“, „фудбалска утакмица“, „растење“), каткад помоћу дескрипција („испаривање воде на температури од 40°C „природно одабирање помоћу борбе за опстанак“, „социјалистичка револуција оружаном борбом против окупатора“), а каткад помоћу реченица („Грми“, „Медведи у нашој земљи изумиру“, „Код Љубичевског моста брзо расте водостај“ итд.). Оно што је карактеристично за процесе јесте њихов динамички карактер. Док су ствари углавном нешто стабилно и релативно константно и док код чињеница обраћамо паж-

њу само на то да ли нешто објективно *јесте* или *није*, апстрахујући при том претежно статички или динамички карактер тога што *јесте*, код процеса имамо посла с нечим што се дешава и мења у времену. Наравно, и ствари су у извесном смислу процеси — оне су само релативно константне, и што већи временски интервал узмемо у обзир, све опажљивије постају њихове промене, како квантитативне, тако и квалитативне. Ипак, ми правимо разлику између значења речи као што су „оловка“, „пећ“, „дрво“ итд. и речи као што су „муња“, „киша“ и „фудбалска утакмица“. У првом случају акценат је на просторној датости, на перманентности извесне целовите структуре својстава, у другом случају акценат је на збивању у *времену*, на варијабилности.

На крају нам остају три фундаменталне категорије: „ствар“, „својство“, „однос“ („релација“), које је — као и све што је фундаментално — најтеже објаснити.

Ствар је све оно што је означено једним адекватним именом (или индивидуалном константом у једном симболичком језику) и што постоји релативно перманентно у простору и времену. Термин „ствар“ овде очигледно има једно техничко значење, шире од значења речи „ствар“ из обичног говора (мада уже од значења термина *res* у Декартовим изразима *res extensa* и *res cogitans*, где функционише као синоним супстанције). „Ствар“ као епистемолошка категорија обухвата не само мртве ствари, већ и жива бића, па и саме људе.

Свака ствар је једна конкретна индивидуална целина одлика, које уза све небитне промене представљају једно релативно перманентно јединство. Ствар је, за разлику од извесних својстава и релација, актуално егзистентна и локализована је у простору и времену. Она може имати и неке потенцијалне одлике, или потенцијално може стајати у извесним релацијама, које привремено нису актуално дате, међутим, она је у сваком датом временском моменту ствар независно од њих, тј. она би била ствар и кад њих не би било. Кад се те потенцијалне особине и релације касније реализују, дата ствар не постаје ни мање ни више ствар него што је раније била — она само доживљава извесну модификацију, тј. постаје нешто друкчија ствар. При том њена индивидуалност може, али не мора да се промени.

Својство је све оно што је означено једним адекватним предикатом у обичном језику, односно једноместним предикатом у симболичком језику.⁴⁸ За разлику од ствари, свој-

⁴⁸ У једном симболичком систему предикати могу бити једноместни или вишеместни. У првом случају они означавају својства (на пример „f (a)“, што може да значи „Ово мастило је плаво“) а у другом случају они означавају релацију (на пример „f (a, b)“, што може да значи „Ово мастило је боље од оног“).

ство није објекат који би могао самостално да постоји у материјалном свету. Боје, облици, величине и друга својства постоје само као саставни елементи ствари. Својства, дакле, нису конкретне целине, већ само апстрактни чиниоци објеката. Својства се, тако апстрахована, могу представити и замислити, о њима се може издвојено говорити, међутим, она као својства у материјалној стварности не постоје. Самим тим она се могу локализовати у простору и времену тек преко ствари чији су саставни чиниоци. Каткад то локализовање није тешко извести. Кад за једног човека кажемо да је црномањаст, онда се под тим подразумева боја његове косе и очију. Међутим, кад кажемо да је поштен, онда се сигурно не мисли да је такав овај или онај његов део. Штавише, кад дату особу посматрамо у једном одређеном интервалу времена, може се десити да на њој не нађемо ништа што би нам дало за право да јој припишемо дато својство, иако смо на основу искустава из прошлости сигурни да она то својство заиста има. Међутим, ако продужујемо интервал посматрања и варирамо услове у којима се дата особа налази, онда ће се десити да ће она у извесном тренутку, под извесним специфичним условима, поступити на један одређени начин који ми називамо поштеним. Наравно, уколико се то не деси, ми ћемо рећи да је то својство вероватно ишчезло, да се дати човек променио, или да је, можда, наша првобитна оцена била погрешна.

Овде се, дакле, срећемо са својствима која не морају бити актуално егзистентна, дата у одређеном временском моменту и локализована с обзиром на одређени део дате ствари. Овде је реч о могућности или диспозицији ствари да под одређеним специфичним условима реагује на један одређени начин. Тај начин може бити строго спецификован и сингуларан, или може обухватити неколико разних типова понашања који сви имају неку заједничку карактеристику. У сваком случају, овде имамо посла са такозваним *диспозиционим својствима (dispositional property)*, специфичнијим или општијим. Такозване „суштине“ су обично диспозициона својства; филозофи их називају суштинама због њихове константности и нужног испољавања кад год су задовољени потребни услови; они због тога ближе одређују конституцију ствари, њену форму (форма и јесте суштина — *ejdos*).

Опште у материјалној стварности постоји у првом реду преко својстава. Ствари су увек појединачне. Кућа уопште или сто уопште више нису ствари, већ скупови апстрахованих, константних својстава која не постоје по себи, већ само у појединачним стварима — конкретним кућама, односно столовима.

Остаје још да одредимо категорију „релација“, У обичном језику је тешко једнозначно одредити категорију лингвистичких израза којима она одговара. То су, у првом реду, предлози и свезе, али могу бити готово све остале речи. Падежи код именица, лица и времена код глагола, ступњеви поређења код придева и прилога управо служе за изражавање најразличитијих врста односа. У симболичком језику ствар је сасвим јасна: релација је све оно што је означено вишемесним предикатом.

Релације се од ствари разликују на сличан начин као и својства. Оне не постоје самостално, већ само као везе међу стварима. Утолико су и оне апстрактни чиниоци а не конкретне целине, и само преко ствари се могу локализовати у простору и времену. Релације које не морају бити актуално егзистентне, али се редовно под одређеним условима испољавају и на тај начин добијају вид константности, општости и нужности — називамо *законима*. Видимо, дакле, да, поред својстава, и релације могу имати општи карактер.

Извесну тешкоћу представља разликовање релација и својстава. Ако кажемо само да прве представљају везе међу стварима а друге одлике самих ствари, или да ствари имају својства а *ступају* у односе, — велики напредак нисмо начинили. Интересантан покушај објашњења би било свођење својстава на релације. Нису ли сва својства једне ствари у крајњој линији структуре — дакле системи релација њихових саставних делова у односу према другим стварима? Шта значи то да једна ствар има одређену боју? Ништа друго до то да је структура њених честица (систем унутрашњих релација) таква да из беле светлости коју добија од светлосног извора (релација према једној спољашњој ствари) апсорбује све друге зраке сем оних који имају одређену фреквенцију и које одбија према свом посматрачу (релација према другој спољашњој ствари).

Шта значи да је Земљин полутар *кружна* линија? Значи да се све њене тачке налазе у одређеном односу (подједнаке удаљености) од једне тачке у центру. Итд., итд.

У односу на математичка својства ова анализа и редуција се врши релативно просто — све се на крају крајева своди на односе међу симболима. Међутим, у материјалном свету ова анализа никад не може бити доведена до краја — мада нигде нема ни неке границе преко које би она била у принципу немогућа. На пример, код боја ствари ми морамо претпоставити неке честице које су структуриране, али и које имају своја својства. Та својства се могу даље рашчланити у структуре још ситнијих делића, али краја том рашчлањавању нигде нема. Увек добијамо релације између *делића ствари*, који су и сами извесне ствари и који су, са своје стране, бесконачно даље дељиви. Где су

ствари, ту су још увек и својства. Могло би се рећи да термин „својства“ увек на сажет начин изражава извештај систем релација међу стварима нижег ступња сложености од оног на коме дата својства посматрамо. Поред тога што је скраћеница, он је често и израз нашег незнања. Ми, на пример, кажемо да је светлост и таласна, и корпускуларна (иако нам то апсурдно звучи) зато што нам није позната структура фотона. Кад је упознамо, ми ћемо знати да се иза овог загонетног својства крије једна релативно лако разумљива структура честица које су још елементарније од фотона.

Међутим, из чињенице да се целине могу разложити на делове не следи да су само делови објективни, а не и целине. Исто тако, из чињенице да се својства могу анализирати и изразити помоћу релација не следи да својства не треба сматрати објектима. Аналитички поступак нема вредности без своје супротности — синтезе. Ми смо објекте одредили у релацији према субјекту. То значи да у одредбу објекта улази и угао под којим субјект (условљено од своје праксе) посматра један објекат — а тај угао посматрања најчешће зависи од практичне сврхе. Кад смо ми, пре свега заинтересовани да знамо како је један објекат структуриран, тј. када наша практична сврха стимулира извесне аналитичке, „микро“ преокупације, ми објекте сазнајемо, пре свега, као динамичке системе релација. Међутим, кад смо синтетички и „макро“ оријентисани, објекти нам се показују као релативно константне целине „ствари“ које имају своја својства.

На тај начин се у нашем процесу сазнавања увек изнова релације згушњавају у својства а својства рапчлањавају у релације. Једно на друго се не може свести без остатка. Последица ове тезе за логику је та да се не може дати примат ни аристотеловском атрибутивном ни неаристотеловском релационистичком прилажењу проблематици суђења и закључивања.

У савременој филозофији је било покушаја да се све друге категорије објективне стварности изведу из категорије *догађаја* као фундаменталне. Ова идеја потиче од Вајтхеда, који је термину „догађај“ дао следеће значење:

„Основна чињеница за чулну свест је један догађај.“⁴⁹

„Оно што ми опажамо јесте специфична одлика једног места у току једног периода времена. То је оно што подразумевамо под *догађајем*“.⁵⁰

„Ми опажамо један појединачни чинилац у природи и тај чинилац је оно што се дешава тада и тамо... Овај појединачни чинилац... је примарни конкретни елементат

⁴⁹ Whitehead, *The Concept of Nature*, Cambridge, 1920, p. 52.

⁵⁰ *Ibid.*, p. 15.

који се може разликовати у природи. Ови примарни чиниоци су оно што подразумевамо под догађајима.⁵¹

Ову Вајтхедову тезу о догађајима као примарним елементима света прихватио је Берtrand Расл, мада је критиковао значење које је Вајтхед термину „догађај“ дао.⁵² Своју одредбу догађаја Расл је у *Анализи материје* сажето изложио на следећи начин:

„... Наука се бави групама „догађаја“ а не „стварима“ које имају променљива „стања“.

... Зато ћу ја претпоставити да физички свет треба да буде конструисан од „догађаја“ под којима практично подразумевам ... ентитете или структуре које заузимају подручје простора-времена које је мало у све четири димензије. „Догађаји“ могу имати структуру, али је zgodно употребљавати реч „догађај“ у стриктном смислу као значење нечега што, ако има неку структуру, то није просторно-временска структура, тј. нема делова који су спољашњи један према другом у простору-времену.“

Концепција „догађаја“ и код Вајтхеда и код Расла разликује се од здраворазумског уобичајеног схватања тог термина (као актуално егзистентног, динамичког објекта). То је, значи, технички термин, па би морао бити много прецизнији него што јесте. Технички термини, којима се у језик уносе нова значења неких термина, имају смисла само уколико уколико су знатно јаснији и прецизнији од обичних здраворазумских термина — иначе би се њима само још више повећала већ постојећа конфузија у обичном језику. Одредбе које дају и Вајтхед и Расл нису такве да би нам допуштале да у појединачним случајевима можемо да разликујемо „догађај“ од нечега што то није. Дескрипције као што су „одлика једног места у току једног периода времена“ или „оно што се дешава тада и тамо“ — крајње су неодређене јер се сви материјални објекти дешавају у неком тада и тамо, на неком месту или у неком времену. „Мало подручје простора-времена у све четири димензије“ веома је релативан појам. У једном смислу „мало“ подручје је пламен шибице, у другом смислу — пожар бомбардованог града, у трећем смислу, у васионским размерама, експлозија целе планете итд.

⁵¹ *Ibid.*, p. 75.

⁵² „По Вајтхедовом гледишту различити догађаји који конституишу једну групу, било они који чине физички објекат у једно време или они који чине историју једног физичког објекта — нису логички самодовљни, већ су само „аспекти“ који собом имплицирају друге аспекте у неком смислу који није просто каузалан или индуктивно изведен из запажених корелација.“ Расл даље тврди да је ово гледиште не само немогуће из чисто логичких разлога већ и емпиријски некорисно. (*The Analysis of Mind*, London, II ed. 1954, p. 247).

Међутим, основни приговор концепцији догађаја као крајњих конституената стварности (или природе) био би у томе што је сам појам „крајњих конституената“ логички неодржив. Ако су догађаји без сопствене структуре — они се не би могли квалитативно разликовати и не би се могла објаснити разноликост ствари које су од њих конструисане. Ако имају структуру, као што Расл и признаје, онда се даљом анализом морају открити још простији елементи — оно што је структурирано.

По свему судећи, ниједан покушај да се само једна категорија материјалних објеката узме за фундаменталну — било да се то учини с догађајима, или стварима (као што је покушао Тадеуш Котарбињски својим „реизмом“), било релацијама (релационизам) — нема изгледа на трајни успех.

•

После општег расправљања о објектима, које је неопходна основа за решење ма којег теоријско-сазнајног проблема, нама је за објашњење категорије значења потребно да се детаљније позабавимо трима специјалним врстама објеката. То су симболи, објективни искуствени доживљаји и појмови.

ДЕСЕТА ГЛАВА

СИМБОЛИ

Већ смо у почетку видели да симболи играју доминантну улогу у целокупном нашем животу. Пре свега, ми не можемо мислити без језика, а речи и други језички изрази су симболи *par excellence*. На савременом нивоу развитка науке, нарочито у најразвијенијим наукама, ми врло мало долазимо директно у контакт с појавама које проучавамо. Чињенице од којих научници полазе данас су у већини случајева — статистички подаци, фотографије, дијаграми, показатељи у разним инструментима — једном речју, разни *симболи* које треба интерпретирати. Чињенице за филозофа су ставови специјалних научника — дакле опет симболи. Даље, уметност је у целини симболичког карактера. Свако уметничко дело је један комплекс симбола — речи или боја и облика, или музичких тонова или покрета људског тела. Да бисмо могли у уметности уживати, потребно је да умемо да интерпретирамо те симболе. Даље, религија је потпуно симболичког карактера, од покрета у верским ритуалима и церемонијама до речи са црквене проповедаонице или из неког теолошког трактата — све то има потпуно симболички карактер, и код оних који су спремни да те симболе интерпретирају на један специфичан религиозан начин ствара једно специфично емотивно и интелектуално стање. Чак и у обичном животу велики број наших поступака има симболичко значење — било да је реч о општедруштвеним, групним или личним симболима. Типични симболи су обичаји. Даље, свака утврђена формалност у понашању је симбол — од поздрављања и давања почасних места онима које ценимо до придржавања извесних правила игре при флертовању и до ношења црнине кад смо у жалости.

Настаје онда питање: Чега има заједничког код овако разноврсних објеката што би допуштало да их, ипак, све

групишемо у једну категорију и назовемо заједничким именом — симболи? Шта су опште карактеристике језичких знакова, цифара, фотографија и дијаграма, материјалних појава као што је титрање игле на знацима обележеној скали каквог апарата, уметничких слика, песама и романа, симфонија, архитектонских грађевина, балетске игре, хоџиног клањања, урођеничког лупања у бубњеве, ношења бурме од стране удатих и ожењених итд.?

Општа одредба симбола

Сваки симбол је, пре свега, један материјални објекат — сам по себи често веома тривијалан. Највећа литеарна и научна дела су за урођенике из Полинезије — чудне шаре црне боје по белој хартији. Сlike модерне уметности су далеко од тога да задивљују својом лепотом. На сликама Бернара Бифеа сви објекти су дводимензионални, ружни, деформисани, људи су издужени, јадни, мршави, сиви и црни. Човек с улице, ако не би знао колика им је новчана вредност, не би волео да их узме и стави у свој стан. Разни обичаји и ритуали изгледају сами по себи бесмислени, а с обзиром на то да обично немају неку практичну сврху, посматрачу који их не разуме изгледаће као потпуно непотребно расипање енергије и времена. Исто тако, петокрака звезда на капи или амблем с мртвачком главом наизглед су безначајне значке као и све друге, које се најчешће носе из атавистичке жеље за кинђурењем. Па ипак, за многе наше људе од 1941. до 1945. године сусрет с човеком који је на капи имао једну или другу значку носио је собом живот или смрт.

Чак и такви симболи као што су, на пример, величанствене Бахове Пасије, Хендлови и Хајднови ораторијуми, Бетовенове и Брукнерове симфоније и Вагнерове опере — сами по себи, као звучне појаве, независно од одређене духовне атмосфере у којој су настале и у којој добијају своју интeпретацију, немају никакво изузетно значење. Ако постоје свесна бића која имају друкчији сензорни апарат од нашег, вероватно је да би била у стању да региструју само један део звучних таласа који се шире из окрестра и ларингса солиста и хора при извођењу ових дела. Дакле, за њих би дати објекат био сасвим нешто друго него за нас — а да не би у њему нашли ништа од свега чиме се ми одушевљавамо, прилично је сигурно. Коначно, да бисмо дошли до тог закључка, не морамо пребегавати таквим хипотезама. Далеко највећи део људи на свету примио би обавезно присуствовање једном озбиљном концерту као казну и сигурно би дао преимућство певању

птица и жуборењу потока пред оним што се тамо може чути.

Што симболи, и поред тога што су као материјални објекти сами по себи углавном тривијални, ипак имају тако огромну улогу у нашем животу, може се објаснити тек кад се узму у обзир релације у којима се они налазе према субјекту и према другим објектима.

Да би један материјални објекат — ствар, реч, слика, тон, покрет — био симбол, он се мора налазити у једној специфичној релацији према неком субјекту. Ми смо већ видели да се сваки објекат као објекат налази у релацији према субјекту који га је на неки начин свестан — помоћу опажања, представљања, замишљања, осећања итд. Међутим, поред те опште сазнајне релације субјекта према симболу као *материјалном објекту*, субјекат мора бити и у једном специфичном односу према овом материјалном објекту као *симболу*. Наиме, он мора бити у стању да га *интерпретира*, да разуме његово значење. Другим речима, он мора имати психичку диспозицију да при опажању тог објекта замисли или доживи један други (значајнији) објекат на који се онај први односи.

Анализа овог специфичног односа симбола према субјекту који га интерпретира упућује на два даља односа која су од битног значаја.

Први од њих је однос симбола према оном што је дати субјекат — интерпретатор асоцирао (замислио, осетио, сазнао) у вези с опажајем симбола.

Други је однос симбола према једном другом објекту који он собом представља.

Овде би било могуће ићи и даље у анализи и правити неке још финије дистинкције. Тако, на пример, симбол је, с једне стране, један појединачни егзистентни материјални објекат, строго локализован у простору и времену. С друге стране, он припада одређеном *типу* симбола. У том смислу се може разликовати појединачна цифра 5 коју сам малочас написао од цифре 5 уопште. С обзиром на то, могла би се правити разлика између односа који интерпретатор има према конкретно датом појединачном симболу и према тој врсти симбола уопште. Ту свакако могу постојати знатне разлике. Неко може веома волети Моцартову „Чаробну фрулу“, али остати њом веома незадовољан кад је чује у једном појединачном извођењу и обрнуто.

Исто тако, може се правити разлика између доживљаја који симбол изазива у појединачном субјекту, у целој групи субјеката у одређеном временском интервалу и, најзад, психичког процеса који он тежи да изазове у разна времена код свих субјеката који су спремни да га разумеју.

Ипак, ово су све дистинкције које могу само утицати на разликовање разних врста симбола. Њих можемо зане-

марити кад одређујемо симбол уопште. Оно што је од битног значаја јесте, прво, ближа одредба врсте психичког доживљаја који је логички везан за дати симбол и, друго, ближа одредба карактера објекта који симбол собом представља. У ове две тачке испољава се битна разлика између знака уопште и симбола као једне специјалне врсте знакова.

Знак и симбол

Ову разлику су неки филозофи занемарили. Тако, на пример, Ралф Бартон Пери је писао у својој *Општој теорији вредности* да „сваки податак може бити симбол ако значи нешто или оперише као знак“. Свака природна појава — споменик, написана или изговорена реч, слика или познати објекат — по Перију је симбол уколико „управља наше очекивање или интерес према нечему другом него што је он сам“.¹

Исто тако, између знака и симбола није повучена довољно јасна разлика ни код Огдена и Ричардса, код Коржибског, код Сузана Стебинг и код Чарлса Мориса. По Огдену и Ричардсу, који узимају у разматрање првенствено говорне симболе, „један симбол је за оног који слуша знак једног акта референције,“² односно, другим речима — знак којим се указује на извештан објекат.

Коржибски дефинише симбол као „знак који нешто замењује“ (*stands for something*).³ Сваки знак који уопште нешто значи за њега је симбол. Ако један знак ништа не представља, тада он није симбол, већ бесмислен знак. Слично дефинише симбол и Сузана Стебинг, додајући само као ближу одредбу да је симбол „знак свесно направљен (*designed*) да нешто замењује (*stand for*)“.⁴ Исто тако, битну разлику између знака и симбола не уочава ни Чарлс Морис кад симболе одређује као знаке знакова⁵.

Ми не кажемо да је један објекат симбол самим тим што „нешто значи“, што „управља наше очекивање или интерес према нечему другом него што је он сам“, што указује на нешто или што представља неки други објекат. То су све карактеристике многих знакова које ни у ком случају не сматрамо симболима. На пример, прстен око

¹ R. B. Perry, *A General Theory of Value*, New York, 1926, p. 408.

² Ogden, Richards, *The Meaning of Meaning*, London, 1923, p. 205.

³ Alfred, Korzybski, *Science and Sanity*, III ed, New York, 1950, p. 78.

⁴ Susan Stebbing, *A Modern Introduction to Logic*, London, 1953, p. 13.

⁵ Charles Morris, *Signs, Language and Behaviour*, New York, 1946, p. 25.

Месеца је знак да ће падати киша; он управља нашу тежњу ка нечему другом него што је он сам, али то још није симбол. Кад, возећи се друмом, наиђемо на таблу са цртежом криве линије, то је знак да предстоји окука. Ту цртеж на табли нешто представља, замењује, стоји да назначи један други објекат, чак је и свесно направљен у ту сврху, а ипак није симбол, већ обичан знак.

Често се сматра да су све речи — симболи у свакој својој употреби. Сузана Стебинг каже: „Реч је специјална врста знака која се зове симбол.“⁶ По Вајтхеду, „реч симболизује ствар“.⁷ Међутим, речи се често употребљавају не — симболички, или је ситуација таква да оне функционишу само као обични знаци. На пример, кад нови наставник у једном разреду прозива ученике и они један по један устају да би их он видео и упознао, ту лична имена функционишу као прости знаци; она само служе као замена, као ознака конкретних особа. Једно лично име је у стању да разуме и животиња, на пример пас, уколико то име функционише као обичан знак. Кад се у соби изговори име његовог господара, пас начуљи уши и гледа око себе. Он потпуно схвата да име служи као нека врста замене за његовог господара. Оно што он никад не може схватити јесте употреба личног имена као симбола — на пример, у разговору о неком човеку чије присуство или одсуство није важно. Он не може да замисли скуп битних особина човека који носи то име, по којима се он разликује од свих других људи. Зато он — и кад би имао развијен вокални апарат као што нема — не би могао да говори.

Најзад, одредба симбола као знака вишег реда, знака знакова — врло је непрецизна. Многи симболи, на пример у математици и логици, заиста јесу знаци који замењују друге знаке — речи обичног језика. Међутим, да то није основни разлог због кога их сматрамо симболима, види се већ из тога што међу природним појавама има доста случајева да једна може да игра улогу знака за неку другу а ова да буде знак за неку трећу и да при том ипак прву појаву не сматрамо симболом. На пример, облаци су знак кише, а киша може бити знак да ће летина добро понети. Ипак, облаци ни у ком случају нису симбол.

У ствари, битна карактеристика симбола је та да се они увек односе на оно што је опште и константно — на форму мишљења, опажања и осећања, с једне стране, на форму објекта који је мишљен, опажан или осећан, с друге. У томе и јесте основна разлика између оне врсте знакова које сматрамо симболима и свих осталих знакова. Највећи број знакова означава неку егзистентну ствар или

⁶ Stebbing, *op. cit.*, p. 13.

⁷ Whitehead, *Process and Reality*, p. 263.

догађај — тако да у нама изазива сличне реакције као што би изазвао означени предмет. Кад чујем звук звона који означава да неко жели да уђе у стан, ја устајем и полазим да отворим врата — исто као да сам могао да видим кроз врата саму особу која пред њима стоји. При том није битно за знак да ли према означеном објекту стоји у односу једног-према-једном (на чему инсистира Сузана Лангер⁸). То може бити и релација једног-према-многом (на пример, перманентна главобоља је знак целог низа обољења) или многог-према-једном (обично постоји више знакова да је човек болестан). Битно је да он замењује, односно означава један *актуално егзистентни објекат који се може локализовати у простору и времену*. Због тога ће и оно што доживи субјекат који дати знак интерпретира бити у најбољем случају само једна *представа* (дакле свест о нечем конкретном, егзистентном) која је перманентно асоцирана с опажајем знака. На звук звона, нормално, ја доживљавам само представу да неко жели да уђе. Тај неко егзистира сад и овде, пред мојим вратима — ништа друго ме се и не тиче. Какве су његове карактерне и друге особине, ко је он као личност — такве асоцијације се у оваквој ситуацији не јављају.

Међутим, звук звона може бити и симбол. На пример, у *Увертури 1812* Чајковског у финалу се у бујици оркестарских звукова сасвим разговетно могу чути црквена звона. Овде овај звук има сасвим другу функцију. Као *знак*, звук црквених звона само наговештава почетак или свршетак службе божје. То је конкретни објекат на који се он као знак односи и чију представу ми асоцирамо с опажајем звука. Као *симбол*, у овом музичком делу звук црквених звона означава тријумф победе над непријатељем и, можда, над злом уопште. Зато он у нама евоцира један веома сложен психички доживљај који се састоји од разних елемената мисли и осећања. Поред тога што у нашој индивидуалној интерпретацији ми можемо с оним што чујемо асоцирати извесне слике и представе и доживети нека веома индивидуална, само нама својствена осећања — битно је за овај симбол, ако смо били способни да га интерпретирамо, да он у нама буди доживљај једне веома опште структуре мисли и осећања — могло би се рећи једне од општељудских константа.

Неки музички естетичари су покушали да ту општу структуру мисли и осећања коју један музички симбол у нама евоцира назову музичком *идејом* — међутим, термин није нарочито срећан. Поред тога што је неодређен (Лок је „идејама“ називао опажаје, касније су „идеје“ биле

⁸ Види: Susan Langer, *Philosophy in a New Key*, New York, VII print. 1955, p. 46.

схватане као синоними појмова, код Хегела идеја је тоталитет појмова итд.), он је оптерећен једним сувише интелектуалистичким значењем. Тенденцију претераног интелектуализирања налазимо и код Сузане Лангер кад говори о томе да музика као и друге симболичке форме „излаже *логичку* форму својих објеката⁹“, да она „није само изражавање већ формулација и репрезентација емоција, расположења, менталних напетости и одлука — *логичка* слика осећајног живота¹⁰“.

Термин „логички“ овде служи у ствари да назначи општост структуре. Међутим, само оне опште структуре треба називати логичким које представљају услове утврђивања истине. Уметност, сигурно, није оно подручје на коме би се оцењивање вршило с обзиром на истину као основну вредност; оно има своје специфичне вредности.

Због тога је довољно рећи да *музички симболи означавају опште форме осећања и недискурзивног мишљења* које се иначе не могу адекватно изразити речима. Овакво схватање музичког значења се оштро супротставља традиционалној музичкој естетици, која је, не могући да на музику примени теорију одсликавања (као код литературе и ликовних уметности), покушавала да суштину музике види у емоционалној катарзи, у изражавању композиторових осећања, која онда приликом извођења резонирају у слушаоцу, евоцирајући у њему слична осећања. Само изражавање конкретних осећања, мада увек присутно у музици, није довољно да од једног скупа тонова начини симбол који има трајно и опште, објективно значење. Уосталом, изванредно интензивна осећања могу бити изражена на безброј начина који немају никакве везе с уметношћу нити воде стварању симбола.

С друге стране, истицање општих форми осећања и недискурзивног мишљења као објекта означених музичким симболима не сме довести до идеализма какав срећемо, на пример, у познатом тексту Рихарда Вагнера:

„Оно што музика изражава је вечно, бесконачно и идеално; она не изражава страст, љубав или чежњу таквог и таквог појединца у таквој и таквој прилици, већ страст, љубав или чежњу по себи и она то представља у свој оној бесконачној разноврсности мотива која је искључива и особена карактеристика музике, а страна и неизразива ма за који други језик.“¹¹

Форме објеката које уметност означава немају „вечити, бесконачни и идеални“ карактер. Ако су објекти уопште

⁹ Susan Langer, *Ibid.*, p. 183.

¹⁰ *Ibid.*, p. 180.

¹¹ Richard Wagner, *Ein glücklicher Abend*, цитирано по: Langer, *Philosophy in a New Key*, p. 179—180.

дати само у релацији према субјекту, човеку, онда је то још очигледније кад је реч о таквим објектима као што су форме осећања и мишљења. Највећи број уметничких симбола су опште структуре емотивног и мисаоног живота човека једне одређене епохе. Тиме се једино и може објаснити чињеница да нека уметничка дела која су код својих савременика имала огроман, бучан успех — касније падају у потпуни дефинитивни заборав, или их од заборава спасавају само још понеки детаљи. Преживљавају векове и епохе само она дела чији симболи имају општечовечанско значење, јер, изражавајући мисли и осећања својих аутора, класе и нације којој су припадали, истовремено означавају и извесне општељудске форме мисаоних и емотивних садржаја — на пример, симбол жртве за друге у Баховој Пасији по Матеју, симбол борбе са судбином у Бетовеновој Петој симфонији, симбол усамљености у Шубертовој песми *Стари оргуљаш* из циклуса *Winterreise*, симбол материнске љубави према детету у мадонама разних великих сликара, симбол оданости у лику Солвејг из Ибзеновог *Пер Гинта*, симбол пролазности у лобањи коју Хамлет држи за време свог чувеног монолога итд.

Термин „општа форма осећања“ једног објекта је довољно јасан ако се узме у обзир да форма увек значи скуп оних његових елемената који остају инваријантни при свим трансформацијама услова, ситуације, контекста.

Треба, међутим, објаснити шта се подразумева под недискурзивним мишљењем за разлику од дискурзивног.

Дискурзивни и недискурзивни симболи

Та разлика се може лепо илустровати поређењем такозване мисаоне поезије с науком. У познатој Ракићевој песми *Долап* песник излаже мисао о бесциљности живота, о узалудности свих напора, о празном окретању укруг које се гробом завршава — као суштини људске егзистенције. Међутим, он ту општељудску мисао која се налази у жижи једне опште структуре осећања — не излаже на дискурзиван начин иако се служи речима. Он конструише једну слику која има једно дубље значење и која је зато симбол, али уметнички недискурзивни симбол.

На исту тему филозофи и есејисти су безброј пута излагали своје медитације у форми мање или више логичког закључивања. На пример: живот се неизбежно завршава смрћу. Човек се креће укруг гоњен неком силом јачом од њега и вуче свој терет од дана кад је изронио из ништавила до дана кад ће се поново утопити у њему. Никакав његов напор не може га спасти његове судбине. Према томе, сваки напор је узалудан.

У оба случаја служимо се симболима да означимо положај човека у свету, дакле једну ситуацију која је објективна утолико што је тако види велики број људи, независно ма од којег појединачног субјекта. У оба случаја се служимо речима. Међутим, у првом случају тежимо да дочарамо целину те ситуације симултано, без рашчлањивања на поједине саставне елементе, служећи се једном метафором и ангажујући нашу моћ директног интуитивног схватања и уживљавања.

У другом случају ми смо још увек задржали извесне метафоре. На пример, уместо „Човек вуче свој терет од дана кад је изронио из ништавила до дана кад ће се поново утопити у њему“ — што је још увек уметнички симбол, могло би да се каже: „Човек обавља дужности које су му наметнуте од рођења до смрти“ — што је дискурзиван, научни симбол. Ипак, као целина други текст је дискурзиван. Ту је ситуација разложена на саставне елементе. Видна је тенденција да се, уместо описа слике, речи тако употребе да се назначе појмови који се спајају у судове а ови воде до извесног закључка. Овакви симболи се не обраћају нашој интуицији и осећањима, већ пре свега посредном логичком мишљењу.

Нарочито је битна карактеристика дискурзивног мишљења — рашчлањавање објекта на константне, структуралне елементе, који имају самостално значење и, затим, сукцесивно ређање симбола који се односе на *један елемент за другим* док се не добије извесна појмовна целина која је датом објекту адекватна.

За *дискурзивне симболе* је, дакле, специфично да је форма субјективног доживљаја који они узрокују — увек *један појам* и да је објекат који они означавају — нешто опште и константно, тј. апстраховано опште и константно својство или однос или структура извесне класе ствари.

Постоје ли чисто експресивни симболи

Међу филозофима и логичарима је веома распрострањена заблуда да је свако мишљење — дискурзивно и да су симболи мишљења или дискурзивни или бесмислени. Савремени емпиричари и логички позитивисти су сви редом заступали тезу по којој симболи метафизике, етике, естетике и литературе не означавају ништа, већ имају само експресивну функцију. То је природна последица сужавања онтолошке базе ове филозофије. Ако су једини објекти — појединачне и ствари и догађаји, онда су једини симболи који нешто „означавају“, који имају ванјезичко значење — речи и ставови емпиријских наука, односно *искуствено проверљиви* истинити ставови обичног говора.

Логички симболи су онда симболи о језику, а сви други само изражавају осећања. Карнап је то изразио овако: „Сврха једне лирске песме у којој се појављују речи ‚сунчев сјај‘ и ‚облаци‘ није у томе да нас информише о извесним метеоролошким чињеницама, већ да изрази извесна осећања песника и да изазове слична осећања у нама... Метафизички ставови — као и лирски стихови — имају само експресивну, али не и репрезентативну функцију. Метафизички ставови нису ни истинити ни лажни, јер они ништа не тврде... Они су као смејање, лирика и музика експресивни. Они не изражавају толико привремена осећања колико перманентне емоционалне и вољитивне диспозиције.“¹²

Завршна Карнапова реченица је тачна, али захтева две допуне. Прво, недискурзивни, уметнички и други ваннаучни симболи изражавају не само перманентне емоционалне и вољитивне већ и *мисаоне* диспозиције. Друго, ако имамо посла с друштвеним симболима, а не само с оним који имају значења за једну једину индивидуу, ове диспозиције су интерсубјективне, заједничке за све припаднике једне друштвене групације.

У чему би могла бити фундаментална разлика између научних и, рецимо, литерарних симбола због које се само први односе на извесне објекте, док други искључиво изражавају осећања?

И у једном и у другом случају симболи су везани за извесне интерсубјективне перманентне диспозиције да се нешто опазе, замисли или осети. Зашто Карнап, као и многи пре њега (укључујући Огдена и Ричардса и Коржибског), сматра да у првом случају постоји објекат који је симболом означен, док у другом случају никаквог објекта нема? Зато што се проверљивост чулним искуством узима као једини критеријум постојања једног објекта. Дакле, реч „облак“ у научном језику означава један објекат зато што се облак може видети. Кад је реч „облак“ у литерарном језику употребљена као симбол који означава несрећу, „несрећа“ није објекат јер се не може ни видети ни чути ни опипати.

Тешкоћа у овом емпиристичком резонувању састоји се у томе што је сама проверљивост искуством недовољан критеријум за утврђивање постојања ма чега. То су увидели чак и они емпиричари који су били довољно доследни да из прихватања оваквог критеријума постојања изведу солиписистичке или умерено скептичке консеквенце. Хјум је тако дошао до уверења да ми у постојање материјалних објеката, других људи и нашег сопственог тела верујемо

¹² Rudolf Carnap, *Die Philosophie und die Logische Syntax*, Wien, 1934, Eng. ed, London, 1935, p. 28.

на основу инстинкта и других ирационалних чинилаца. Према томе, само на основу сензорног искуства ми не можемо знати да реч „облак“ у говору метеоролога представља реални објекат облак.

Ако, пак, у критеријум објективности укључимо целокупно практично искуство, онда подручје објектата постаје далеко шире од скупа чулно искуствених материјалних ствари. У том случају реч „облак“, употребљена као метафора у једној лирској песми, не само што служи за експресију једног субјективног осећања аутора песме и за стимулацију јављања једног сличног осећања код свих који се с том песмом упознају. Она у овом случају и означава општу форму свих тих могућих осећања. Асоцијација речи с овом формом и чини од речи „облак“ симбол. При том је сама та форма, прво, нешто објективно, нешто што постоји релативно независно од субјективног доживљаја сваког појединца понаособ. Друго, свака форма осећања, као и форма опажања, већ је *мисао*, мада не дискурзивна мисао, појам. Свака форма је већ нешто опште (у појединачном), нешто апстрактно (у конкретном), нешто константно (у варијабилном). Зато се форма може *доживети* у осећању, у чулној слици, али се може *схватити* само мишљу. На та два елемента се може анализом рашчланити интерпретација сваког симбола.

У погледу интерпретације научних, дискурзивних симбола непосредно чулно-емотивни доживљај може изостати. Док читам формулу $a^2 - b^2 = (a + b) \cdot (a - b)$, ја, додуше, доживљавам један чулни опажај, али то још није интерпретација симбола, то је само опажање симбола као материјалног објекта. Интерпретација се састоји искључиво у схватању једне опште релације, и то релације међу појмовима (разлика квадрата ма која два броја једнака је производу њиховог збира и њихове разлике). Међутим, и код научних симбола интерпретација може да укључује у себе чулне и емотивне елементе. На пример, интерпретација формуле $a^2 + b^2 = c^2$ састоји се не само из схватања једне опште релације међу појмовима, већ може да укључује у себе и једну чулну представу — слику правоуглог троугла над чијом сваком страном је конструисан један квадрат. Интерпретација симбола „атом“ такође може да садржи оба елемента — појимање битних одлика једне врсте материјалних честица и доживљај чулне слике (модела) која ликовно представља структуру те врсте честица. Могло би се рећи да је идеал научног знања асоцирање општег с појединачним, схватање општег као конкретно датог — што захтева удруживање појмова са сликама и представама што већег богатства детаља. Даље, неоспорно је да интерпретација научних симбола, нарочито сложених

симбола — реченица и скупова реченица које сачињавају једну теорију — може да буде праћена жестоким емотивним реакцијама и вољним импулсима за акцију. Коперниково и Галилејево учење у XV, XVI и XVII веку, или Дарвинова и Марксова теорија у XIX веку, изазвали су такву буру осећања и тако вехементне практичне реакције — да се у том погледу мало које уметничко дело може с њима поредити.

С друге стране, једно уметничко дело заиста увек има експресивни карактер. Његовим посматрањем или слушањем имамо најпре визуелан или акустички доживљај самих симбола — слова, тонова, покрета, облика и боје. То још није интерпретација — за оног ко остане на пасивном опажању самих симбола без удубљивања у њихово значење кажемо да ствар није разумео. Интерпретација почиње тек визуелном или акустичком представом оног што симбол значи, односно доживљајем једне мање или више снажне емоције коју симбол *изражава*. Међутим, тим још нисмо доспели до оног што је у значењу симбола најдубље и најбитније, а то је сам *означени објекат*. Као што смо раније видели, објекат означен симболом обично је замисао нечег општег (суштинског, типичног); то је оно што се често назива „идејом“, а што је, прецизно говорећи, увек једна константна структура људског мисаоног и афективног живота. Ова структура, означена симболом, може се једино мисаоно схватити, само што је овде у питању тако звано недискурзивно мишљење — непосредно, непојмовно, симултано схватање целине. Тако, на пример, Урбан¹³ наводи пример једног Ибзеновог симбола из *Пер Гинта* да покаже како велику сазнајну вредност може имати ово недискурзивно схватање. Кад Пер љушти главицу лука да би открио оно скривено, унутрашње, битно, и пошто је уклонио све слојеве, тамо више не налази ништа — што у њему рађа болно сазнање да је и он, Пер, такав, тај симбол (по Урбановом мишљењу, боље него ма какво појмовно излагање) указује на друштвену природу нашег ја. Пошто уклонимо све слојеве друштвених веза и односа у другим људима — остаје потпуна празнина. Људи који нису способни да остваре ниједан чврст друштвени однос постају празни као и сам Пер Гинт. У овом смислу је могуће интерпретирати и познато Енгелсово тврђење да се из Балзакових романа може више научити о друштвеним приликама у Француској почетком XIX века него из свих радова историчара, статистичара и економиста тог времена.¹⁴

¹³ Urban, *Language and Reality*, II impr. London, 1951.

¹⁴ Енгелс, „Писмо Маргарити Харкнес“ (*О књижевности и уметности*, Београд, 1946, стр. 57—58).

Дакле, недискурзивни симболи, далеко од тога да само изражавају и евоцирају осећања, имају и једно когнитивно значење — они означавају извесне објекте а ове схватамо недискурзивним мишљењем.

Према томе, свим симболима, а не само онима који се срећу у науци и филозофији, својствена је двострука релација — према објектима које означавају и према формама психичког живота које изражавају.

Урбан је ову двоструку релацију назвао би-репрезентацијом¹⁵, што није најсрећније јер је ту заправо реч о различитим релацијама. Однос у коме се налази реч „Марс“ према појму о Марсу битно је различит од односа у коме се та реч налази према планети четвртој по реду с обзиром на удаљеност од Сунца. Због тога је неумесно употребљавати исту реч — „представљање“. Заправо, тај термин није прикладан за ознаку ниједног од ова два односа. Чак и код таквих симбола као што су пејзажи, мртве природе и портрети о представљању би се могло говорити само кад бисмо појединачни природни предео или једну одређену личност или групу јабука, мркви и риба буквално схватили као објекат означен симболом. У ствари, код симбола објекат је увек нешто опште и константно — једна форма, а она није сликом представљена већ пре означена. (Тај однос је на енглеском језику адекватно именован као „reference“ или „indication“.) Још мање је подесно рећи да симбол „представља“ одговарајућу форму менталног живота. Није јасно како то речи *father*, *pere*, *Vater*, *padre*, отац, отац итд. све представљају један исти појам. У ствари, далеко је тачније рећи да га све оне изражавају.

Језички симболи

Пошто смо на тај начин утврдили шта је симбол, остаје још да испитамо неке специфичности језичких симбола. Велика је заслуга Ернста Касирера што је показао да се симболи не употребљавају само на подручју егзактне науке, већ да су и језик уопште, мит и религија такође потпуно симболичког карактера.¹⁶ Наравно, нас занима, пре свега, теорија логичког значења, зато ћемо се и за-

¹⁵ Urban, *op. cit.*, p. 356.

¹⁶ „Филозофија симбола и симболичких форми се не бави, као што неки претпостављају, примарно и искључиво научним и егзактним појавама, већ свим правцима функције симболизирања у свом покушају да схвати и разуме свет. Нужно је изучавати ову функцију, не само у подручју научних појава већ и у ненаучним сферама поезије, уметности, религије итд., не само на нивоу појмова, већ и на нивоима испод појмовног.“ (Cassirer, *Die Philosophie der Symbolischen Formen*, vol. III, p. 16).

држати у првом реду на симболима који се срећу у науци и обичном говору, а на друге врсте симбола освртаћемо се углавном у противставу према њима.

Знаци с којима се срећемо у математици, логици и егзактним наукама у ствари су симболи у ужем смислу речи. Појам симбола је у филозофији дуго имао овако узак обим — због тога се за логику која овакве симболе употребљава за изражавање својих форми одомаћио назив „симболичка логика“ (као да свака логика и наука уопште нису симболичке), а језици састављени од оваквих знакова, дакле, вештачки језици за разлику од обичних, природних језика, називају се још увек симболички језици (као да сваки језик нема симболички карактер). Карактеристично је за ову врсту симбола да се односе на веома опште структуре објеката и да изражавају веома апстрактне појмове. Њихова веза с материјалном стварношћу посредна је. Најчешће они само изражавају форму обичног језика замењујући при том целе скупове речи. Једино уколико се речи обичног језика директно односе на материјалне ствари и процесе, утолико и математички и логички симболи посредно означавају форме материјалног света. На пример, израз $(x) fx \supset (Ex) fx$ замењује мноштво израза обичног језика форме: „Ако свака ствар једне врсте има неко својство, онда постоје неке ствари те врсте које имају то својство“. Ако су сви замењени конкретни ставови фактички истинити, онда за дати симбол кажемо да означава једну општу структуру материјалног света. У противном, рећи ћемо да он означава један нереални објекат. Веома је карактеристично за симболе ове врсте да велики њихов број не означава реалне објекте, али се може применити у мисаоним операцијама тако да се као крајњи резултат добију симболи чији су означени објекти реални. Тако, на пример, објективна структура људског мишљења није таква да би људи, имајући пред собом један сложен став, већ само на основу неистинитости једног конституента — антецеденса (и баш на основу тога) закључили да је став као целина — истинит. Значи, симбол за импликацију ($\supset$) не означава никакав реалан објекат. Па ипак, кад се њим служимо, као крајњи резултат оперисања можемо добити симболе чије објективно значење је потпуно реално (тј. који изражавају истините ставове).

С овом одликом математичких и логичких симбола је тесно повезана једна друга: ови симболи су далеко више стваралачког и, могло би се чак (с извесном резервом) рећи, конвенционалног карактера него други. То значи: не дешава се као код обичног језика да ми најпре имамо пред собом објекте, па онда градимо симболе, већ обрнуто — пре но што знамо да ли нека структура постоји у материјалном свету, ми градимо симболе који је озна-

чавају и прописујемо правила за њихову употребу. Наравно, ми то не чинимо произвољно као што конвенционалисти представљају. Ови симболи морају бити применљиви на симболе обичног језика, њихова функција мора бити један од услова сазнања објективне истине.

Занимљиво је да је Касирер, пошто је с правом устао против свођења свих симбола на егзактно-научне, отишао у другу крајност и дошао до закључка да ови математичко-логички знаци и нису прави симболи. Овако парадоксално гледиште објашњава се његовом тезом по којој у свим правим симболичким релацијама мора да постоји нека врста сличности између означеног објекта и симбола — док овде ње нема.¹⁷ С тим се слаже и Урбан, по коме код правих симбола мора да постоји једна *интуитивна* релација према објектима које представљају. Зато су ови конвенционални, супституциони знаци, наводно, само операциони знаци а не прави симболи.¹⁸

Многи симболи су заиста у извесном смислу слични својим објектима. То може да буде сличност облика, боје, перспективне пројекције (код скулптуре, слике, цртежа) или, што је најчешће случај, извесна сличност структуре (на пример, графикони, схеме, мапе). Међутим, ова теза о обавезној сличности симбола и објеката се тешко може одржати чак и у примењеној уметности. Тешко је рећи у ком смислу су музички симболи слични емотивно-рефлексивним структурама које означавају. Ту сличност налазимо у програмској музици, али је њу тешко открити у такозваној апсолутној музици. Међусобни односи су ту и сувише сложени да би се могли означити просто као сличност.

Код дискурзивних симбола ствар је утолико простија што се са сигурношћу може рећи да никакве сличности нема. Онома топејске речи играју сувише безначајну улогу у једном развијеном језику да би се сличности знака и објекта која ту постоји поклањала нека озбиљнија пажња. Највећи број речи не личи на своје објекте ни најмање.¹⁹ Чега има заједничког реч „квадрат“ с четвороуглом једнаких страна и правих углова, или реч „мачка“ с врстом умиљатих, лукавих животиња које срећемо по кућама? Дакле, математички и логички симболи ту нису нимало у изузетном положају у односу на све друге језичке изразе. Сви они су изабрани да означавају своје објекте не зато што би на њих личили, већ или по конвенцији или по

¹⁷ Cassirer, *op. cit.*, p. 5. 375.

¹⁸ Urban, *op. cit.*, p. 406.

¹⁹ Упореди: Russell, „*On Propositions: What they are and How they mean*“ (*Logic and Knowledge, Essays 1905—1950*, London, 1956, p. 303): „Значење' слика је најпростија врста значења јер слике личе на оно што значе, док речи по правилу не личе.“

навици или по једној унутрашњој специфичној закономерности развитка самог симболизма. (Такве законе за језик утврђује лингвистика.)

Штавише, постоји један принцип ефикасног грађења језичких симбола по коме су најподеснији да буду употребљени као симболи баш они изрази који су сами по себи потпуно тривијални и без икаквог интуитивног значења, другим речима они изрази који собом не асоцирају никакве објекте сличне себи. Ово је потребно због тога да би језик имао потребну општост и еластичност, да би речи могле да улазе у што већи број различитих комбинација, да не буду спутане уским границама у погледу применљивости само на сличне објекте. Симбол најчешће намерно деформише објекат, упрошћава га, одступа од њега. У томе је кључ за разумевање модерне уметности која је битно симболичког карактера. Зато је Сузана Лангер с правом истакла принцип: „Једна структура не може укључити као *део симбола* нешто што би у ствари требало да буде *део значења*.“²⁰

Видимо тако да нема разлога да логичке и математичке знаке не сматрамо симболима. Сличност симбола с објектима није неопходан услов да се један знак сматра симболом — иначе бисмо морали да порекнемо очигледно симболички карактер сваког развијеног језика.

Ако бисмо хтели да укажемо да битне карактеристике језичких симбола које их чине различитим од већине или свих недискурзивних симбола, онда бисмо, *прво*, могли да истакнемо баш ово одсуство сличности са означеним објектима, што јако смањује улогу интуиције у процесу интерпретације.

Друго, поједини елементи језика имају релативно самостално фиксирано значење. Због тога је често (мада не увек) могуће да једна иста реч и у различитим контекстима има исто значење. То готово никад није случај с појединим обојеним деловима једне слике, фрагментима мелодије, покретом који представља саставни део једног ритуала итд. Због тога језик има свој *речник* — док ништа слично не налазимо ни код једне друге симболичке форме.

Треће, *језик има утврђена синтактичка правила* за такво спајање елементарних израза које ће дати сложене изразе који имају смисла. У уметности, миту, ритуалу, постоје, у најбољем случају, рудименти таквих правила.

Четврто, у језику је увек могуће заменити једну реч а да значење сложеног израза остане истоветно. То је могуће стога што за готово сваку реч постоји еквивалентан израз — било да је у питању једна реч (синоним) или

²⁰ Susan Langer, *Philosophy in a New Key*, New York, VII Imp., 1955, p. 65.

група речи (дефиниција). Из тога следи да се *значења појединих речи у језику могу и експлицитно изразити (дефинисати) помоћу других речи језика*, тако да их свако с мало вредноће и добрим памћењем може научити. То није могуће код уметничких и других симбола. Ту остаје једина могућност да се интензивним контактом с датом формом симболичке активности све дубље и дубље продире у свет њених имплицитних значења. Зато треба више времена и опште културе да се схвати „језик“ музике или сликарства него ма којег говорног језика.

Најзад, пето, језик има јединствено својство да *може говорити о самом језику, затим о језику који говори о другом језику* итд. То значи да језик може укључивати у себе једну веома компликовану хијерархију разних језичких нивоа, што изванредно повећава његову изражајну моћ (нарочито за сврхе апстрактног мишљења). Структурираност ове врсте недостаје другим симболичким системима. На пример, на једној слици може се насликати ентеријер у коме фигурира међу осталим предметима и нека слика. Куриозитета ради, може се покушати да и та слика садржи слику слике. Међутим, могућности у овом правцу врло брзо ишчезавају, и то не само из техничких разлога. Битно је то да за оваквим поступком нема оправдане потребе — он је бесциљан. Сасвим је друкчије с језиком, где се изградњом разних језичких нивоа постиже с лакоћом једна артикулација драгоцене за сврхе научног истраживања и обезбеђивања логичке тачности.

ЈЕДАНАЕСТА ГЛАВА

ОБЈЕКТИВНО ИСКУСТВО

Један од битних елемената значења јесте однос симбола према искуству, при чему под искуством треба разумевати не само чулно опажање материјалних предмета, већ и свест о свим другим *непосредним и конкретним* психичким доживљајима (емоцијама и афектима, вољним импулсима, сликама маште итд.). Искуство се битно разликује од мишљења — како дискурзивног, посредног, тако и од недискурзивног, непосредног, интуитивног мишљења, по својој конкретности, квалитативној одређености и свом битно рецептивном карактеру. Оно је увек свест о конкретним, целовито датим, квалитативно одређеним објектима — било материјалним било психичким. Својим обимом оно је увек ограничено на примљене и регистроване утиске. За разлику од искуства, мишљење је увек свест о нечем општем, константном, апстрахованом, о некој структури. Сем тога, оно је битно активистичко, стваралачко и својим конструкцијама непрестано превазилази подручје искуствено датог.

У претходној глави било је истакнуто да се сваки симбол налази у одређеној релацији према формама психичког живота субјекта који је у стању да га интерпретира. Видели смо да је један објекат симбол уколико неки субјекат има психичку диспозицију да при опажању тог објекта замисли, односно доживи други један значајнији објекат на који се овај први односи. У обема овим симболичким релацијама — симбола према интерпретацији субјекта и преко њега према означеном објекту — искуство игра необично важну улогу.

Улога искуства у комуницирању

Ми искуствено доживљавамо пре свега саме симболе као материјалне објекте — ми опажамо слова, покрете, слике, тонове итд., независно од тога шта означавају. Ово

је чисто рецептиван елеменат у сложеном доживљају који у субјекту евоцира један симбол. Међутим, иако није довољан, он је неопходан услов симболичке функције. Додуше, данас и слепи читају књиге и глувонери разговарају. Недостатак једног и више чула није, сам по себи, препрека опажању симбола и комуницирању. Првобитни симболи могу бити трансформисани тако да изазивају искуства сасвим другачијег квалитета али сличне опште структуре. Тако је опажај писане речи као скупа удубљења или испупчења на хартији квалитативно веома различит од опажаја скупа шара црне или неке друге боје различите од боје хартије. Исто тако је и различит опажај говорне речи као скупа покрета од опажаја скупа изговорених звукова. Међутим, у сва четири случаја употребљени знаци имају истоветну језичку структуру. То је оно што омогућује посредно опажање симбола где год је њихово трансформисање у аналогне материјалне објекте неке друге врсте могуће. Међутим, у свим оним случајевима где овакво превођење није могуће и где се никакво посредно искуство у оскудици непосредног не може имати, симболичка функција ишчезава и никакво комуницирање није могуће. Зато слепи не могу уживати у сликама а глувонери у музици.

Искуство — основа појмовног мишљења

Међутим, улога искуства у комуницирању се не своди само на чисто рецептивно опажање самих симбола. Сама интерпретација, иако знатно шира од искуства, заснована је на искуству. То је непосредно очевидно код симбола који се срећу у обичном животу. Речи „радио-апарат“, „пепељара“, „књига“, „Сава“ тренутно евоцирају представе објеката које смо безброј пута доживели у непосредном искуству. Засад није важно да ли моја представа има мање или више елемената слике или апстракције, тј. да ли је ближа опажају или појму. Битно је то да она резултира из више пута поновљеног, концентрованог искуства, помоћу издвајања и задржавања једних елемената и занемаривања других. Симболи вишег реда, какви се могу срести у науци и уметности, обично немају овакав непосредан и једноставан однос према искуству. Објекте које они означавају ми најчешће нисмо никад искуствено доживели, било зато што нисмо били на месту или у времену где су се они могли опазити (на пример, ихтиосаурис, битка код Јене) било зато што то уопште нису реални објекти (на пример, Орфеј и Еуридика, апсолутно празан простор, савршени гасови). Међутим, анализа наших интерпретација оваквих

симбола показује да замисао објеката на које се они одnose, увек, неизбежно садржи искуствене елементе. На овом месту не можемо улазити у расправљање о разноврсним начинима модификовања и трансформисања искуства. То је већ проблематика прелаза од искуства ка мишљењу и, посебно, проблематика генезе појмова. О томе ће бити речи у следећој глави. У овом моменту важно је истаћи да су значења свих симбола директно или индиректно укореењена у искуству. Свака замисао објекта означеног неким симболом садржи или бар посредно претпоставља један елеменат искуства издвојен из искуствене целине у којој се нормално јавља, уопштен, екстраполиран или трансформисан неком другом мисаоном операцијом. Ихтиосаурусе и плезиосаурусе ми замишљамо на основу чулно-опажљивих палеонтолошких података, аналогично с другим гмизавцима. Битку код Јене замишљамо по аналогично с биткама у којима смо учествовали или које смо видели на филму. Апсолутно празан простор се може схватити једино екстраполацијом операције пражњења, односно уклањања објеката из једног ограниченог поља опажања.

Чак и веома апстрактни математички и логички појмови *једним делом свога садржаја, макар и веома посредно*, после дугог процеса модификовања и прилагођавања сврси нашег теоријског рада на датом подручју, воде порекло из искуства. Тако, на пример, искуство мерења земљишних парцела после поплава Нила подстакло је Египћане да створе геометрију. Еуклидови *Елементи* су настали из потребе да се уведе неки ред у мноштво већ постојећих искуствених знања о различитим просторним фигурама, површинама и запреминама. Појам броја је апстракцијом настао на основу искустава с класама сличних објеката — паровима, терцетима, квартетима итд. Искуство с прављењем географских карата подстакло је Гаусово изучавање закривљених површина, што је после било полазна тачка за Римана. И у другој једној области математике Гаусов пионирски рад је био непосредно условљен практичним искуствима: проблеми класификације чворова подстакли су га да почне да се бави топологијом. Даље, теорија једначина с парцијалним изводима настала је на бази изучавања ширења топлоте, а искуства радио-дифузије у Другом светском рату стимулирала су математичаре да развију подручје диференцијалних нелинеарних једначина.¹

Слично стоје ствари и са логичким категоријама. Аристотелова теорија силогизама је настала на бази искуства

¹ Види: Louis Rougier, *Traité de la connaissance*, Paris, 1955, p. 67—68, Georges Bouligand, *Les Aspects intuitifs de la Mathématique*, Gallimard, 1944.

с биолошким класификацијама у врсте и родове. Сами термини „род“ и „врста“ непобитно указују на њихово емпиријско порекло. Револуција која је у логици настала у XIX веку и постанак релационе логике били су у великој мери стимулирани искуством да је логика врста и родова неприменљива на многе друге релације, не само математичке, већ и чисто емпиријске — просторне, временске, родбинске итд.

Како стоје ствари с најапстрактнијим категоријама савремене логике, као што су, на пример, логичке константе, које логичари обично сматрају априорним конвенцијама, фикцијама, непотпуним симболима (у том смислу што не означавају никакве објекте итд.). Нема сумње да се логичке константе дисјункције, конјункције, импликације итд. могу потпуно тачно дефинисати појмовима који не садрже искуствене елементе. Међутим, ове појмове или ми уопште нећемо разумети, па ће нам и поменуте константе остати несхватљиве, или ћемо их довести у везу с конкретнијим појмовима, који су директно засновани на искуству. У том смислу је Расл писао:

„Како се учи реч ‚или‘? Детету се не могу показати примери од ‚или‘ у чулном свету... Па ипак, ‚или‘ има изван однос према искуству оно се односи на искуство избора...“² „Једна дисјункција је вербални израз неодлучности или, ако је постављено неко питање, жеље да се донесе одлука.“³

У сваком случају, појмови конјункције и дисјункције су историјски настали из појмова „логичког сабирања“ и „логичког множења класа“, који се срећу већ код Лајбница, а ови су створени по аналогiji с обичним аритметичким сабирањем или множењем. Најзад, нема сумње да су ове две аритметичке операције настале уопштавањем и апстраховањем елемената непосредног практичног искуства са бројањем и спајањем истоврсних материјалних предмета. Од збрајања банаана до логичке конјункције далек је пут, али се у овој последњој и до данас задржало као елемент садржаја једно непосредно искуство: ако је истина да у левој руци имам две банане а у десној једну, онда је истина да имам укупно две плус једну, тј. три банане.

Логичари који су припадали класичном емпиризму и преувеличавали значај индуктивне логике нису грешили у томе што су инсистирали на вези између искуства и мишљења, већ у томе што су ту везу представљали на веома упрошћен начин. На пример, за Мила су све математичке и логичке категорије биле просте генерализације искуства. Наравно, никакво једноставно уопштавање искуства не

² Russell, *An Inquiry into Meaning and Truth*, London, 1940, p. 73.

³ *Ibid.*, p. 85.

може довести до појмова као што су импликација или комплексни број. Логички процес којим се од искуства долази до апстрактних појмова далеко је сложенији и, ако се тако може рећи, креативнији. Он укључује у себе мноштво других логичких операција сем уопштавања и обавља се по сопственим, релативно самосталним законима.

С друге стране, теза априориста о независности мисаоних форми од искуства не би била погрешна кад би се при том имала на уму само *релативна независност* ма од којег *појединачног* или *групног* искуства. Међутим, она је неодржива кад се интерпретира у смислу *апсолутне независности од људског искуства уопште*. Анализа ових форми открива у њима непосредне елементе искуства. Проучавање историје сазнања показује да су се ове форме мењале и да су узрок тих промена у крајњој линији била открића искуственог карактера или успешно применљива у искуству. Појмови простора, времена, каузалитета, материје — несумњиво су доживели дубоку револуцију; форме у којима ми данас искуствено доживљавамо свет знатно су друкчије него у време човека каменог доба или у време Еуклида, Аристотела и Њутна, или чак у време Кивијеа, Фарадеја и Максвела. Тачно је да те форме нису никаквом спољашњом силом нама наметнуте од емпиријских научника, тачно је да смо ми слободни да њихова нова искуства занемаримо и да и даље мислимо у старим формама, тачно је да ми, у извесном смислу, слободно градиво нове форме и бирамо међу њима оне које ће, поред осталог, унети и највише реда у хаос искуствених података. Међутим, ова наша слобода је у великој мери ограничена циљем сазнања. Ако хоћемо да закључци наших процеса мишљења буду објективно истинити, ако хоћемо да се понашамо рационално и да нам пракса буде успешна, ми ћемо изабрати оне форме које су применљиве у искуству. Искуство је, дакле, извор и стални регулатор при трансформацијама мисаоних форми. Оно, с једне стране, пружа материјал за изградњу нових форми, а с друге стране, оно је критеријум за селекцију једних и елиминисање других.

Како стоји ствар с тезом априориста о томе да у сваком искуству већ учествују логичке форме као нешто претходно дато? Психолошки узето и у односу на један већ сразмерно висок ступањ људског интелектуалног развојка, ова теза је тачна. Свако опажање је већ и тумачење — то је оно што емпиричари никад нису желели да схвате. Међутим, и кад се ствар узме овако статички, у једном временском пресеку, не сме се испустити из вида дијалектички узајамни однос између форми мишљења и искуствених података. Прве тумаче, модификују друге, чине да опазимо оно што иначе не бисмо — перманентан облик целине, односе, структуру, поједине на изглед три-

вијалне детаље. Међутим, сваки акт њихове примене нека је врста испита — оне бивају увек изнова потврђиване уколико нас оријентишу ка успешним практичним искуствима, а ако то није случај, оне долазе у кризу која се, пре или после, неизбежно завршава њиховом елиминацијом и употребом адекватнијих форми уместо њих.

Даље, мисаоне форме које су *априорне* и претходно дате у односу на искуство у тренутку t , апостериорне су у односу на искуство временски ранијег периода $t-1$. Из тога би могао да се добије утисак да се јавља стари проблем примарности кокошке или јајета. У интервалу t искуству претходе логичке форме из интервала $t-1$, оне су изграђене, примењене и проверене на основу искуства из интервала $t-2$. Том искуству претходе форме из интервала $t-3$ итд. Овде само привидно имамо *regressus ad infinitum*. У савременој антропологији је пречишћено с тим да у првобитној фази свог развитка човек није мислио дискурзивно, апстрактним појмовима. Улогу селектора и организатора првобитног искуства играле су различите недискурзивне психичке структуре — инстинкти, навике, условни рефлекси, митске симболичке форме. На тај начин, упоредо са све већим богаћењем језика, прикупљано је огромно практично искуство и то је била она основа на којој је почело прерастање навика и условних рефлекса у појмове.

Према томе, иако се на вишем, дискурзивном ступњу људског интелектуалног развитка мисаоне форме и искуство међусобно прожимају и наизменично једно другом претходе, генетички узев, искуство је у крајњој линији примарно а мисаоне форме секундарне.

Појам објективног искуства

Под искуством се обично подразумева нешто потпуно субјективно, веома варијабилно и, бар с обзиром на извесне своје елементе, непоновљиво. При том се очевидно има у виду искуство једног човека — индивидуално искуство.

Ако би се остало при томе да се искуство може схватити искључиво као индивидуално и субјективно и уз то заступала теза о томе да је у крајњој линији искуство основа мисаоних форми које су језичким симболима изражене, нашли бисмо се пред нерешивом тешкоћом: Како се на основу чисто субјективног искуства може изградити један интерсубјективни језик? Шлик је детаљно описао ову ситуацију у својој критици позитивиста иманената.⁴

⁴ Види: Moritz Schlick, *Allgemeine Erkenntnislehre*, II Auflage, Berlin, 1925, S. 207—209.

Претпоставимо да два субјекта посматрају исти објекат — лампу на столу. Пошто се не налазе на истом месту, они је посматрају под различитим углом и са различите раздаљине. Ниједан облик и ниједна боја нису истоветни за оба посматрача — њихова оштрина вида, осетљивост за боје, осветљење — све то варира од једног до другог. Како је то још Авенаријус истицао: од организације целог тела, нарочито нервног система, зависи како ће који посматрач видети лампу. Из тога Шлик закључује: „У једном комплексу који различите особе означавају као један исти предмет неће се никад наћи елементи који би за њих били апсолутно једнаки по квалитету, интензитету и сл.“⁵ Међутим, ако се претпостави да различите особе не доживљавају идентичне већ само сличне елементе, из тога би следило да стварност која је дата једној особи није никад дата и некој другој особи. Другим речима свако биће има свој сопствени свет за себе у који не продире ништа из светова других бића. Свако биће је Лајбницева „монада без прозора“.

У оваквој ситуацији никакво комуницирање међу људима не би било могуће. Кад би неколико генијалних појединаца уопште успело да под таквим условима сами створе језик, сви њихови симболи би имали потпуно субјективна, лична значења, заснована на њиховом специфичном искуству, различитом и потпуно изолованом од искуствених доживљаја других људи. Нико не би могао да научи од других ниједну реч, превођење с једног језика на други било би искључено и уопште нико никог не би могао да разуме.

Међутим, чињеница је да људи мање или више успешно комуницирају једни с другима и разумеју једни друге, да деца већ веома рано науче од одраслих велики број речи, да је превођење с једној језика на други сасвим могуће и често изванредно успешно. Значи, чињеница је да постоји интерсубјективни језик и уопште интерсубјективне симболичке форме.

Како објаснити ову чињеницу?

Тврдити да језик има интерсубјективни карактер захваљујући извесним *априорним* конститутивним мисаоним формама, заједничким код свих људи, неодрживо је с обзиром на претходна излагања о варијабилности мисаоних форми и њиховој укореењености у искуству.

Према томе, решење треба тражити у претпоставци интерсубјективних елемената у самом искуству. Ово је сигурно најлогичнија претпоставка (касније ћемо видети

⁵ *Ibid.*, S. 208.

да ли је оправдана). Ако у вишим формама менталне делатности има нечег инваријантног, објективног, својственог целој једној друштвеној заједници, онда је природно претпоставити да се његови зачеци налазе већ у најелементарнијим искуствима: од чисте субјективности ка објективности моста нема. Кад би људска искуства била диспаратна — била би диспаратна и значења њихових симбола, међутим, она то нису (на овом ћемо се касније детаљније задржати). Претпоставићемо, дакле, да постоје релативно идентични, инваријантни елементи у искуствима сваког члана једне групације људи. Они су независни од свести сваког понаособ узетог субјекта, мада нису независни и од општег субјекта, у овом случају: свести људи дате друштвене групе. Према томе, они су објективни. Скуп оваквих инваријантних искуствених елемената под условима s и u временском интервалу t назваћемо „објективно искуство“.

Два смисла објективности

Пре него што пређемо на теоријско заснивање и образлагање тезе о постојању објективног искуства, потребно је дати извесна допунска објашњења самог појма.

Најпре, термин „објективност“ у односу на психичке процесе, за разлику од материјалних, има два значења.

У првом од та два смисла објективност искуства значи његову *интерсубјективност*, његов *друштвени карактер*. Искуство појединачног субјекта посматра се у релацији симултане датости према искуствима других субјеката који припадају истој друштвеној групи под датим условима и у датом временском интервалу. При том се утврђује да постоје инваријантни елементи у искуствима свих субјеката дате групе. Скуп таквих елемената називамо објективним искуством јер је независан од постојања ма којег појединачног субјекта. На пример, глад затвореника неког концентрационог логора није престала да постоји смрћу ма којег појединца међу њима; естетско уживање посетилаца Модилњанијеве јубиларне изложбе није ишчезло само зато што је неке међу њима револтирао сувише издужени, бадемасти облик главе његових људских ликова.

У другом од наведена два смисла објективност значи *објективну заснованост*, *кореспондентност искуства као субјективног процеса извесним материјалним или психичким објектима*. На пример, објективно искуство је опажај једног предмета као црвеног кад он заиста рефлектује светлост таласне дужине од 687 милимикрона. Субјективно је искуство далтонисте коме исти објекат изгледа сиво обојен.

Разлика између ова два смисла објективности најбоље се види на следећем примеру. Опажај групе путника који стоје на перону и посматрају приближавање воза објективан је најпре у том смислу што је то опажај целе групе субјеката, а затим је објективан и у том смислу што је релативно адекватан једном реалном предмету — возу који долази.

*Објективно у искуству је оно што је
структурално дато*

Друго допунско објашњење појма „објективно искуство“ тиче се термина „искуство“. Шта у искуству може бити објективно? Зар не стоји све оно што Шлик и толики други наводе: Ако се сви субјекти међусобно разликују и анатомски и физиолошки и национално и класно и по степену знања и културе и по претходно стеченим искуствима и по различитим жељама и искуствима — како и једнак једини искуствени елеменат може бити идентичан макар и код само два субјекта који се у истом времену налазе у истој ситуацији?

У ствари, може се допустити да су сви елементи искуства два субјекта, узета у својој пуној конкретној одређености, међусобно *квалитативно* различити. Не постоји критеријум за оцењивање квалитативне истоветности двају искустава у свим појединачним детаљима. Мора се признати да заиста нико не може да уђе у туђу свест да види шта се тамо конкретно дешава. Међутим, да бисмо објаснили како је настао језик који је објективног, друштвеног карактера, нама није ни потребно да претпоставимо *квалитативну* истоветност људских искустава. У ствари, у погледу појма објективног искуства инсистира се на *структуралној* идентичности. Чак и кад би се искуства људи који припадају једној групи толико дубоко међусобно разликовала као што се разликују музички тонови Франкове виолинске сонате од одговарајућих нота партитуре, линија урезаних у грамофонској плочи и ваздушних вибрација представљених на екрану помоћу једног катодског осцилографа (а дивергенције сигурно нису толике), то још увек не би искључивало да она нису уређена, структурирана на истоветан начин, као што је то стварно случај код различитих материјалних видова Франкове композиције.

Према томе, оно што смо назвали „објективним искуством“ у ствари је претпоставка инваријантне, објективне *структуре* међу елементима субјективних искустава једне групе субјеката. Наш следећи корак мора бити навођење разлога који овакву претпоставку оправдавају.

*Разлози за тезу о објективној структури
искуства*

Треба се за моменат задржати на основној чињеници која противречи једној субјективистичкој концепцији искуства. То је чињеница да *људи помоћу језика успешно обављају међусобну комуникацију*. Из чега се ми уверавамо да је та комуникација успешна, односно да једни људи заиста разумеју говорне или писане знаке других? Није ли могуће да у ствари нико никог не разуме, само што се то не примећује увек јер психички процеси разних људи теку релативно паралелно? Није ли могуће да смо толико навикли на неспоразуме с другим људима да их више и не примећујемо (као ваздух који дишемо)? Зачудимо се само кад они пређу извесну меру па се разочарамо у супруге, пријатеље или рођаке, идеје или идеале у које смо некад веровали? Не могу ли се многе несреће међу људима — бесмислени бракови, свађе с људима који нас окружују а који вероватно нису гори од нас, па у крајњој линији и ратови и револуције (како је то једном један семантичар открио) — објаснити неспоразумима, одсуством тачног интерпретирања наших симбола од стране других људи и обрнуто?

Неспоразуми несумњиво играју важну, а каткад и трагичну улогу у нашем животу. У односима међу појединцима који припадају истој друштвеној групи неспоразуми су условљени оним субјективним елементима значења који варирају од човека до човека. У односима међу групама и целим заједницама узрок неспоразума су специфични, групни елементи значења који варирају од групе до групе.

Ипак, да се људи, и поред својих неспоразума, углавном међусобно разумеју, доказује, пре свега, појава практичне кооперације међу појединцима, групама и целим народима. Ми употребљавамо извесне симболе: речи, гестове, изразе лица итд. а други људи реагују на њих управо на онај начин на који ми то очекујемо, односно на исти начин на који ми реагујемо кад они употребе исте симболе. У разним пекарским радњама света постоје разне врсте хлеба, разне цене, негде га добијете увијеног у папир, негде незапакованог, али свуда се понавља иста ствар: ако изговорите неколико речи од којих ће једна бити „хлеб“ (или *bread* или *Brot* или *du pain* итд.), добићете тражени производ, а чињеница да су вас с вашим хлебом пустили да одете, без рекламације, доказује да сте правилно схватили колико треба да платите.

Ја не могу никад са сигурношћу знати да ли неко ко заједно са мном посматра дрво које гори — има апсолутно исти или у мањој или већој мери различит иску-

ствени доживљај. Не постоји метода *квалитативног* упоређивања искустава. Непосредно искуство о туђем искуству не може се имати. Па ипак се о њему нешто може знати посредним путем. Пре свега, у присуству ватре други се понашају као и ми. Чувају се да јој приђу сувише близу, а ако је случајно дотакну, ми по очајничкој журби да се тај контакт што пре прекине, по изразу лица, евентуално по неком узвику, закључујемо да они доживљавају исто онакво осећање бола као и ми у сличној ситуацији. На одређеном растојању од ватре други се исто тако понашају као и ми — ако је иначе хладно, низом гестова изражавају своје осећање задовољства; ако је врућина, гледају да се удаље, или, ако морају да остану, почињу да се црвене, зноје, раскомоћују, на разне начине расхлађују итд. Нарочито је вербално понашање других поуздан кључ за продирање у свет њихових искустава (мада и оно може бити веома варљиво, као што добро знају сви који су имали посла с неискреним људима). Кад два човека покажу прстом ватру у пећи и оба кажу „ватра“, онда се само на основу слагања у овом појединачном случају још не може знати да ли за исту реч везују слична искуства. Можда једном од њих та реч означава пећ или отвор на пећи или боју пламена или дрво које гори или треперење ваздуха итд. Међутим, употреба те речи у различитим ситуацијама и контекстима прогресивно елиминише једну по једну могућност разилажења. Ако обојица примењују исту реч и у случају пожара (када нема пећи и не гори ни дрво ни угаљ) и у случају пламена шпиритуса (који је плав а не црвен) и у случају пламичка шибице (који је сувише слаб да би око себе довео до видљивог ваздушног треперења), из тога непобитно следи да њихова искуства, без обзира на квалитативне разлике у појединостима, имају идентичну структуру и да је управо то што је структурално инваријантно — чврсто асоцирано са симболом ватра.

Дакле, у искуству налазимо две врсте елемената: константне, структуралне, који се могу фиксирати и пренети језиком, и оне који су некомуникабилни, езотерички, јер имају сасвим специфичну субјективну квалитативну одређеност. У том смислу писао је Луј Ружије:

„Укратко, оно што се може пренети од једног појединца другом — то је ред опажаја које доживљавамо под одређеним околностима; то је оно што ћемо назвати њиховом *структуром*.“⁶

„Ми се увек разумемо“ — писао је Шлик — „уколико је унутрашњи ред наших сопствених осета заједнички. Није реч више о ‚квалитету‘ ових осета, захтева се само

⁶ Louis Rougier, *Traité de la connaissance*, Paris, 1955, p. 182.

да они могу да се организују на исти начин у један систем да бисмо могли да их класирамо на исти начин.“⁷

О томе Шлик још детаљније пише у *Манифесту Бечке школе*: „У научни опис може ући само структура објеката (формални ред), а не њихова суштина. Оно што сједињује људе у језику јесу структуралне формуле; у њима се манифестује садржај сазнања који је заједнички за људска бића. Субјективно доживљени квалитети (црвено, радост) само су доживљени акти; то нису сазнања. Тако у физичкој оптици учествује само оно што у принципу може разумети чак и слеп човек.“⁸

Ова објективна структура искуства није, према томе, нешто чега можемо бити непосредно свесни, што се може директно сазнати. То је нешто што мора бити посредно закључено, схваћено. Који од саставних елемената нашег личног искуства имају интерсубјективни, друштвени карактер, може бити утврђено само анализом људског понашања и, пре свега, употребе симбола — поређењем наше праксе и праксе других људи и затим закључивањем по аналогији.

Према томе, теза о постојању објективног искуства нема карактер непосредно јасног и извесног става (аксиома). Она има карактер *претпоставке* *нужне за објашњење извесних чињеница*. У нашем случају нужно је претпоставити постојање објективног искуства да би се објаснила могућност сарадње међу људима. Да би чланови једне заједнице били у стању да својим делањем заједнички остварују извесну сврху, мора се претпоставити да у оном што ти људи опажају, осећају и желе има структурално идентичних елемената.

Нарочито је важно схватити да објективно искуство није посебан ентитет који би постојао изван појединачних искустава. Таквој платоновској концепцији скептик би могао оправдано да пребаци да је спекулативног карактера, да иде сувише далеко од података добијених опажањем и да се она, према томе, може примити само на голу веру. Међутим, против концепције објективног искуства каква је овде изнета (идентични структурални елементи у скупу појединачних искустава) аргументи скептика не вреде много. Тако, на пример, све што следи из сасвим умесног приговора да човек не може никад ући у туђу главу да би видео шта се тамо дешава и да би упоређивао своја и туђа искуства и утврдио који су елементи идентични — је то да објективно искуство није *директно* *опажљиво*,

⁷ Moritz Schlick, *Enoncés scientifiques et réalité du monde extérieur*, A. S. J. № 152, 1934, p. 30.

⁸ *Wissenschaftliche Weltauffassung, Der Wiener Kreis*, Wien, 1929, p. 20.

а то је и речено већ на почетку. Ако скептик у својој аргументацији иде и даље па устврди да ми можемо да говоримо о константним одликама само код оних ствари које су директно опажљиве и које се могу непосредно упоређивати, овај методолошки захтев би довео до одбацивања многих драгоцених и практично проверених научних ставова (нарочито у модерној науци), и због тога се он мора сматрати погрешним.

Ми нисмо у стању да директно опажамо електроне. Ако ми, ипак, из опажања конфигурације сићушних капљица водене паре у Вилсоновој комори можемо да закључимо нешто о општим и константним својствима електрона, ми онда исто тако смемо на основу опажања људског комуницирања и кооперирања поставити објашњавајућу хипотезу о општим и константним својствима људских искустава. У свим таквим случајевима од даљих опажања и проверавања зависи да ли ће хипотеза бити потврђена или оборена.

Целокупно научно сазнање има у ствари посредан карактер. Чак и код појава које су директно сазнатљиве ми до дубљих и конкретнијих сазнања долазимо тек посредством неких других појава које лакше можемо да контролишемо, а које се према првим налазе у некој константној, законитој релацији. То важи готово за свако квантитативно изучавање. На томе се заснива употреба инструмената.

Тако, на пример, ми температуру директно опажамо као квалитет. Међутим, с обзиром на то да квалитети међусобно стоје у свега неколико релација — једнако, више од, мање од, ми директним, квалитативним изучавањем ове појаве не можемо далеко dospети. Међутим, приликом њеног мерења ми се већ служимо посредним методама сазнања. Ми уочавамо константан однос између варијација температуре и промена висине живиног стуба и успостављамо корелацију једног-према-једном између појединих ступњева интензитета температуре и јединица величине живиног стуба у термометру. Исто тако, кад машиновођа погледа у манометар, оно што ће он фактички опазити биће одређен положај игле на скали, а ипак он ће, с правом, бити сигуран да зна колики је у том тренутку притисак водене паре у казану.

Исто тако, наше посредно сазнање објективне структуре искустава других људи могуће је због тога што постоји једна константна, регуларна хомологна корелација између психичких стања и одговарајућих телесних активности, као што су покрети, гестови, мимика, физиолошке реакције и, на једном вишем ступњу развика, изговорене и написане речи, односно симболи уопште. При том речи могу имати двоструку — несимболичку и симболичку

функцију. У својој несимболичкој функцији речи служе углавном за изражавање субјективних психичких стања. Оне у томе имају сличну улогу као и све друге телесне радње које су константно асоциране с искуством. Ми их третирамо као *знаке* — на основу којих можемо нешто посредно закључити о субјективном стању онога који их употребљава. (На пример, узвик „јао“ најчешће изражава осећање бола.) У својој другој, симболичкој функцији речи могу да *означавају* извесну искуствену или уопште психичку структуру — као што, на пример, реч „бол“ не изражава неко конкретно осећање бола, већ означава оно што је константно, структурално у сваком конкретном осећању бола. Термини ове врсте (очајање, радост, чежња, одушевљење, љубав итд.) већ претпостављају познавање објективне структуре искуства разних људи. А то познавање је стечено посредним путем, упоређивањем понашања других људи с нашим и закључивањем по аналогiji да су код других телесне реакције на исти начин повезане с одговарајућим психичким процесима као што је то случај и код нас.

Према томе, зашто бисмо сматрали да знамо више о неопажљивим електронима на основу опаљљивих капљица водене паре него што знамо о неопажљивим искуствима на основу опаљљивог телесног понашања?

Додуше, филозофи који су се бавили проблематиком објективног постојања појава духовног живота других људи⁹ указали су на суштинску разлику у погледу могућности посредног сазнања физичких и психичких појава. Код првих остаје увек бар у принципу могућност да ће једног дана са знатно савршенијим инструментима и техничким методама бити могуће и директно опажање. С друге стране, психичке појаве не могу се у принципу директно опажати.

Овај аргумент, пре свега, не мора бити прихваћен. Температуру од 6.000° С на Сунцу ми ни у принципу не можемо да опажамо директно. То важи и за све оне појаве које се дешавају или сувише далеко у простору или у већ протеклом времену (на пример, историјски догађаји, геолошке појаве) или под условима неподношљивим за људски живот.

Међутим, ако ми чак и прихватимо наведени аргумент, он је ипак ирелевантан за наш проблем. Јер ми не верујемо у истину наших ставова о електронима или хемијском саставу звезда зато што се надамо да ћемо једног дана бити у стању да их опажамо директно, већ зато што нас задовољава и оно проверавање које смо постигли индиректним опажањем.

⁹ На пример, John O. Wisdom, *Other Minds*

Наше хипотезе о менталним стањима других људи могу бити проверене на сличан начин. На пример, сваки акт успешног комуницирања и сарадње међу људима, свако успешно предвиђање једне специфичне, неаутоматске, свесно усмерене реакције неког појединца, потврђује општу претпоставку о постојању извесне објективне структуре искустава свих људи који припадају једној заједници. Наравно, као и код сваког другог проверавања тако и овде од значаја су само они случајеви који се не могу објаснити неком другом претпоставком, па се отуд као потврда постојања идентичних елемената у искуству не могу узети они поступци који су код разних људи идентични, и према томе лако предвидљиви, због тога што су регулисани идентичним безусловним или условним рефлексима. Ипак, огроман број људских поступака није регулисан инстинктивним и рефлексним механизмима, већ је резултат мање или више интелигентног прилагођавања новим ситуацијама. Кад год ми неком поставимо један задатак и он га реши на унапред очекивани начин — то је једна нова потврда да имамо релативно идентичну менталну структуру, која, наравно, укључује у себе и оно што смо назвали објективним искуством (мисаоне операције истоветне структуре које полазе од битно различитих искуствених података довеле би, наравно, и до различитих резултата).

Ако желимо да сазнамо једну посебну објективну структуру искуства (на пример, како је једна друштвена група доживела револуцију у својој земљи), применићемо исту методу као и код сваког другог научног истраживања: након општег оријентационог обавештавања о предмету испитивања прикупићемо и класификоваћемо чињенице које се на предмет непосредно односе, на основу њихове анализе поставићемо једну хипотезу, из ње ћемо извести разне могуће консеквенце, затим ћемо се потрудити да прикупимо такве нове чињенице које ће ове консеквенце потврдити или оборити.

У прелиминарна истраживања свакако би спадало испитивање генезе дате групе, њеног економског, правног и политичког положаја, њене стратификације, културног нивоа, традиције, обичаја, менталитета. Већ ови подаци даће нам једну индикацију какве психичке реакције ове групе се већ унапред могу очекивати.

У следећој фази требало би из постојећих докумената и, уколико је то изводљиво, анкетама, интервјуима итд. прикупити различите чињенице о понашању људи у самом испитиваном интервалу. При том могу бити од велике користи интроспективни подаци. Иако би они, под утицајем жеља и интереса датог субјекта, дали извитоперену слику о његовим стварним доживљајима, у њима би могли да се

нађу и објективни елементи. Ипак, пракса људи у време испитиваног догађаја указаће најверодостојније на то како је он био доживљен. Тако, на пример, ма шта о својим расположењима и симпатијама за ствар револуције говорили они који су практично помогли другу страну, велика је вероватноћа да су је доживели на сличан репулсиван начин као нешто штетно, опасно, хаотично, непромишљено, и да је тај општи афективни став утицао и на селекцију опаженог: примећивали су оно што је с тим ставом у складу, а испуштали из вида оно што му је било противречно.

Наравно, оваква истраживања су специјално научног карактера (спадала би у подручје социјалне психологије), и овде није потребно упуштати се у детаље. Важно је утврдити само да су она могућа и да њихови резултати у принципу треба да имају исто тако научну вредност као и резултати испитивања ма којих других објективно постојећих појава. Они би по свом карактеру били само мање или више вероватне *хипотезе* — али сва емпиријска уопштавања имају такав карактер. Њих би било могуће проверити на исти начин као што се и све друге хипотезе проверавају: даљим посматрањима понашања проучаваних особа и упоређивањем да ли се оно слаже с оним што се може дедуковати из хипотезе о општој структури њиховог искуства у протеклом периоду.

Разуме се, оваква психолошко-социолошка испитивања људи су много сложенија него сва друга, могућност грешака је услед учествовања великог броја чинилаца — много већа, самим тим и вероватноћа истине крајњих закључака је мања. Међутим, међу њима постоји само разлика у ступњу а не у квалитету.

Релативно и апсолутно у појму објективног искуства

Из тога како смо дефинисали објекат уопште и, посебно, објективно искуство следи да је оно релативног карактера, и то вишеструко релативног карактера. Ми увек имамо у виду објективну структуру искуства једне групе људи (прва релација), под датим условима (друга релација) и у одређеном временском интервалу (трећа релација). На пример, за време наше револуције 1941—1945. објективно искуство четника је било дијаметрално супротно објективном искуству партизана.

Оваква примена термина „објективно“ може изгледати незадовољавајућа. Како могу два супротна искуства бити оба објективна? Може ли се ова релативност термина „објективно“ некако избећи? Не постоји ли, на крају кра-

јева, нека апсолутна објективност која би била критеријум за оцену колико је једно искуство или мишљење објективније од другог? Антиципирајући одговор на ово питање, могло би се рећи да у науци апсолутне објективности ван свих релација (као у датом примеру према датим људима, условима и времену) не може бити, али да нам то, ипак, не смета да говоримо о ступњевима објективности сазнања уопште и искуства посебно.

Апсолутна објективност материјалних предмета (њихово постојање „по себи“) може бити само један филозофски принцип који се даље не може анализирати ни доказивати. У науци, као и у обичном животу, ми се увек срећемо с релативном објективношћу, тј. у датом случају с друштвеним *сазнањем* материјалних објеката или, другим речима, с објектима онаквим какве ми, с обзиром на целокупно наше знање у датом тренутку, замишљамо да постоје. При том је увек отворено питање да ли они у свим детаљима такви заиста и јесу. Ми можемо бити апсолутно сигурни једино да су се неки догађаји уопште десили или да су међу њима постојале извесне релације.

Пошто смо тако видели да је објективност с којом у науци имамо посла увек релативна, остаје нам да ближе одредимо карактер те релативности. Једно сазнање — у нашем случају сазнање структуре искуства — може бити најпре објективно у релацији према целом друштву. У том случају оно се састоји било из структуралних елемената датих у искуству сваког појединачног човека (универзално друштвено искуство), било из елемената који су дати у искуству сваког просечног, нормалног човека под нормалним условима (опште¹⁰ друштвено искуство). Има мало људских искуствених елемената за које се може без резерве рећи да имају универзални друштвени карактер. Сви људи вероватно доживљавају осећање глади и жеђи, симпатије и антипатије, затим неке најосновније перцепције (топло, хладно, бол итд.). Има знатно више искуствених елемената који имају генерални друштвени карактер (боје, звуци, мириси, разни тактилни осети, радост, туга, сексуални нагон, љубав према деци итд.). Код свих крупнијих догађаја у друштвеном животу готово сви људи доживљавају неке структурално идентичне општељудске елементе. У току једног рата такви су: несигурност, страх, мржња према непријатељу, свест о раздвојености од најближих, жалост због наглог губитка рођака и пријатеља итд.

Поред објективности у релацији према друштву као целини, имамо и разне ступњеве објективности у релацији

¹⁰ Опште је овде узето у смислу генералног, тј. датог за врсту као целину без обзира на појединачна одступања.

према разним друштвеним заједницама и групама, почев од најширих по обиму као што су класа, религиозна заједница, нација до мање или више уских као што су разне професионалне и локалне групе, закључујући с елементарном друштвеном групом — породицом. Може се у ствари говорити о једном континуираном прелазу од објективности ка субјективности и обратно.

Кад би била могућа потпуна анализа свести неког одређеног субјекта, ми бисмо у њој нашли извесне општедруштвене елементе који су прихваћени од целог друштва, затим sukcesивно следе скупови структурално идентичних елемената својствених свим припадницима појединих друштвених група идући од ширих ка ужим, најзад наилазимо на искуствене елементе потпуно личног карактера, који се ни код једног другог човека не могу срести.

Из овакве анализе би следила природна претпоставка да су први елементи најобјективнији (да је то максимум објективности који је уопште могућ), да прелаз ка ужим и специјалнијим групама укључује у себе све више субјективних елемената, док се на крају не дође до потпуно субјективног искуства појединаца — оних елемената који су само њему својствени. Ово би била нека врста природног стања какво је владало док се свест развијала стихијски и док није дошло до поделе рада на физички и интелектуални. Пре ове диференцијације нико није имао привилегију да опажа и мисли објективније од других — свака индивидуа се може третирати као јединица, па се ступањ објективности може одређивати квантитативним мерилима — „бројањем глава“. Уколико више људи опажа или мисли исто, утолико резултат њиховог свесног напора има објективнији карактер. Међутим, подела рада је дала једним јединкама и групама привилегован карактер у односу на друге. Сад једна мањина стручњака — људи који се баве искључиво сазнавањем — и то упоредо с даљим развојем поделе рада, у све већој мери сазнавањем само једног подручја стварности — може располагати објективнијим сазнањем него огромна већина друштва. На тај начин у мерилу објективности, поред квантитативних, појављују се и квалитативни моменти. Сад се може рећи да само при осталим једнаким условима број људи који су доживели истоветно искуство или извели истоветан закључак игра улогу у оцењивању објективности тог свесног садржаја. Иначе, квалитативни чиниоци — знање и нарочито спремност да се опажа или суди независно од емоција, жеља, интереса, сопствених, своје породице, нације и класе — играју знатно већу улогу. Ево случаја где појединац може бити објективнији од целог осталог човечанства — ако превазиђе своје личне ограничености и ограниченост Субјекта уопште, тј. човечанства. Аристарх

је утврдио да се Земља креће око Сунца. Њему у том часу није било стало до свега онога због чега су најпаметнији људи његовог времена, с Аристотелом на челу, одбацили његову идеју — до сујетне вере да је место на коме људи живе центар света, до целе оне емотивне надградње над тим аксиомом (људи нису бесмислена прашина васионе, већ деца богова и томе слично).

Разуме се, често је тешко оценити те квалитативне чиниоце. Какво је чије знање и колико је ко спреман да се уздигне изнад жеља, интереса и емотивних потреба својих личних, разних друштвених група којима припада па и целог човечанства, види се обично тек *post festum* — у случају нашег несрећног Аристарха тек после две хиљаде година. Тек ће накнадно проверавање показати и доказати објективност нечијег сазнања. Ипак, у многим случајевима, на основу претходних искустава ми већ унапред са сигурношћу смемо да правимо квалитативне разлике у објективности. На пример, проверени ступањ објективности у претходној историји једног човека свакако утиче на наше очекивање његове објективности у садашњости и будућности. Даље, објективност зависи од незаинтересованости (каткад се чак једно с другим меша). Судија ће сигурно бити објективнији него обе парничне стране зато што је по правилу незаинтересован. Уколико је судија крвно, национално, класно или расно везан за једну од страна, од њега ће вероватно бити објективнији судија код кога то није случај. Научник ће, при осталим једнаким условима, објективније опажати неку природну или друштвену појаву него лаик.

У претходном излагању ми смо, примењујући два критеријума за оцену ступња објективности (квалитативни и квантитативни), у ствари претпоставили два различита значења термина „објективно“.

Као што је раније већ било речено, прво значење термина је: x је објективно (искуство) кад x постоји независно ма од којег појединачног субјекта.

Друго значење је: x је објективно (искуство) кад је x релативно адекватно материјалном објекту y .

Кад све субјекте третирамо као еквивалентне (с обзиром на њихове сазнајне могућности), између ова два смисла објективности постоји један природан склад. Сваки субјекат има своје личне ограничености — специфично физичко и физиолошко стање организма, темперамент, интелектуалну и афективну оријентацију, недостатке у знању, једностране потребе и интересе, потпуно индивидуалне карактерне особине, различита претходна искуства итд. Све ово, што се обично укратко назива „личном једначином“, учествује у

селекцији и преради искуствених података и доводи до пропуста, илузија и грешака субјективног карактера. Уколико већи број субјеката узимамо у обзир, утолико је ефикасније искључивање чисто индивидуалних чинилаца који доводе до тих илузија и деформација. Утолико је и већа вероватноћа да оно што је код свих субјеката инваријантно буде резултат деловања извесног спољашњег, материјалног објекта и да му буде структурално адекватно.

Таква је ситуација кад се претпостави да су у сазнајном погледу субјекти еквивалентни — да је сваки на свој начин ограничен, али да те ограничености нису веће код једног него код другог. Из основа различита слика се добија кад се узме у обзир реално стање ствари. Придржавање извесних правила опажања, искључивање личних или групних жеља и интереса, специјална знања о подручју појава према којима се у датом случају налазимо у практичном односу, — сви ти моменти уносе велике разлике у погледу сазнајне моћи појединих субјеката, тако да ће искуство појединца често бити адекватније од интересубјективног искуства великих група. На пример, специјалист ботаничар ће одмах уочити разлику између две биљке које ће сваком лаику и при поновљеном посматрању изгледати идентичне. Музиколог ће између Фурхтвенглерове и Тосканинијеве интерпретације Бетовенових симфонија уочити разлике које ће потпуно измаћи уху нестручних слушаца.

Према томе, између два смисла објективности искуства ипак постоји знатна дискрепанција. Да би се избегла конфузија која из овакве ситуације може да настане, логички императив је увођење два термина уместо досадашњег. Термину „објективно искуство“ који је од фундаменталног значаја за *објашњење настанка и могућности постојања једног интересубјективног језика задржаћемо значење: независност постојања (структурално идентичних елемената искуства извесне друштвене групе) од свести појединачних субјеката. Зато ћемо — уместо термина „објективност искуства“ у смислу његове релативно високе сазнајне вредности, у смислу његове независности од оних субјективних чинилаца који доводе до искуствених грешака — употребљавати термин „адекватност објекту“ или кратко „адекватност“.¹¹ Разликоваћемо, дакле, с једне стране, „објективно искуство“ — које је услов постојања језика и комуницирања и, с друге стране, „искуство адекватно објекту“ („адекватно искуство“) — које је услов ефикасне применљивости језика у процесу људске праксе.*

¹¹ За искуство се не може рећи да је истинито или лажно. Нешто је истинито ако је не само емпиријски потврђено, већ и мисаоно, теоријски засновано.

Аналогно томе, разликоваћемо *ступањ објективности искуства од ступња адекватности искуства објекту* (тј. од ступња његове сазнајне вредности).

Критеријуми ступња објективности биће претежно квантитативни. Рећи ћемо да је једна структура искуства утолико објективнија уколико она важи за већи број субјеката, под већим бројем услова (узетих дисјунктивно) и за дужи интервал времена.

Квантитативно повећавање сваког од ових чинилаца (односно, повећавање „подручја“ сваке од ових основних релација) повећава независност извесне искуствене структуре од датих појединачних субјеката. Искуство бомбардовања Београда 6. априла 1941. године објективније је од искуства које су двоје заљубљених доживели приликом неког свог излета у природу.

Могло би се приметити да је немогуће правити поређења и градације на овој основи. Зар друго исто тако објективно не постоји као и прво? Зар прво „више постоји“ него друго? Овај аргуменат је убедљив кад се о објективности говори у онтолошком смислу — међутим, о онтолошким питањима и на онтолошки начин може се о свему само спекулисати у стилу добре старе традиционалне метафизике. Појмови „објекат“ и „објективност“ морају се схватити гносеолошки ако се хоће остати на терену науке. У том случају А је објективније него В кад се сигурније, с више основа, може знати о постојању А него о постојању В. У нашем примеру неупоредиво више чињеница стоји на располагању за утврђивање опште структуре искуства четвртине милиона Београђана него двоје заљубљених. На сличан начин далеко је већа вероватноћа закључка који се тиче једне појаве ако је та појава могла да се проучава као нешто инваријантно при варијацијама разних услова и у дужем интервалу времена него ако је испитивање вршено увек под једним истим условом и ако је узет у обзир само један кратак временски интервал.

Организаторска улога језика у формирању објективног искуства

Досад смо анализирали појам објективности и објективног искуства апстрахујући улогу језика. Сад треба истаћи да језик не само што служи за спољашње изражавање објективног искуства, већ исто тако утиче на пресудан начин и на само његово формирање и фиксирање. Свест је највећим делом дифузна у оној рудиментарној прејезичкој фази свог развјетка. Једини разговетни константни елементи у њој везани су за мали број свакодневних практичних од-

носа према објектима. Први елементи језика — извесни крикови којима бива координирана практична делатност извесне заједнице људи — већ обављају улогу организатора објективног искуства. Без језика они оскудни идентични елементи у искуствима појединих чланова заједнице постоје изоловано и неповезано. Сем тога, у историји свести изоловано узете јединке фиксирање идентичних елемената и појединачних временски сукцесивних стања јако је отежано јер се има један сложени нерашчлањени контекст за другим, и пошто још нема никаквог средства којим би се из тог контекста издвојио и обележио један елеменат или релација, веома је тешко уопште опазити да се у једном каснијем тренутку, у једном новом контексту, поново појавио тај исти елеменат, односно релација. Памћење тог елемента је немогуће без претходне селекције и фиксирања — а то је баш улога коју треба да обави језик. Везивање једног знака за неки елеменат искуства, који је за нас од изванредног значаја и о коме имамо нејасну представу да смо га већ више пута доживљавали под одређеним условима, значи одлучујуће издвајање тог елемента из његовог контекста. На тај начин се, у ствари, врши прелаз од дифузне, неартикулисане првобитне свести ка артикулисаног свести, у којој су већ начињене прве дистинкције између идентичног и различитог, константног и варијабилног, општег и појединачног. Издвајање једног искуственог елемента и његово обележавање неким знаком не само што олакшава његово препознавање кад се поново појави, него представља и неку врсту тачке ослонаца или критеријума за уочавање веза и односа других елемената искуства према њему. Око њега као стожера врши се нека врста кристализације осталих елемената искуства, врши се селекција оних који су за њега на неки начин релевантни (слични, сродни, константно за њега везани) од оних који то нису. На тај начин се обавља неко рудиментарно апстраховање и класификовање и уношење поретка у првобитни хаос.

Могло би се рећи да се организаторска улога језичких симбола у образовању објективног искуства састоји у томе што они врше вишеструку корелацију. Природа ове корелације може се прецизно изразити на следећи начин.

Обележимо једног појединца који припада друштвеној заједници A са A_i . Његово искуство у извесном тренутку t може се означити као класа $K \frac{A_i}{t_1}$ чији су чланови поједини искуствени елементи a_i, b_i, c итд. У временском интервалу $T (t_n - t_1)$ имаћемо низ сукцесивних искуствених стања датог појединца. Они се могу изразити као класа класа $K \frac{A_i}{T}$. Улога једног одређеног симбола S је у томе да доведе у

међусобну корелацију константне елементе једне одређене врсте који се понављају у неколико различитих сукцесивних искуствених стања: S се може узети или само за један искуствени елемент a_i (на пример, плаво, црвено, топло, гладан) или за једну групу која је везана неким константним односом. У првом случају симбол S уводи корелацију између појединих случајева a која се понавља (a^1 у t_1 , a^2 у t_2 , a^3 у t_3 итд.). У другом случају S_2 уводи корелацију не само између a^1 , a^2 , a^3 , итд., већ и између a^i у целини, b^i у целини, c^i у целини итд. Од овако добијених сложених целина могу се даљим увођењем симбола и њиховим асоцирањем градити целине структуре која ће бити све сложенија.

Довде смо још остали у оквирима индивидуалне свести $K \frac{Ai}{T}$. Низ сукцесивних искуствених стања свих појединаца

заједнице A у интервалу T био би једна класа класа $K \frac{A}{T}$.

Друштвена улога једног симбола састоји се сад у томе што он доводи у корелацију и координира константне елементе у искуству појединих чланова заједнице, тј. a_i са a_j , a_k , a_m итд. Тако је сад a један инваријантни елемент у искуству целе заједнице.

За симбол S можемо рећи да *изражава* један такав константан елемент објективног искуства дате групе људи A у временском интервалу T . Ове спецификације A и T се у неким случајевима губе, јер, као што смо раније видели, има и општедруштвених искустава која нису временски ограничена (на пример глад, љубав, разни опажаји итд.).

Комуникабилност симбола

Језички симболи могу изражавати објективно искуство *директно* и *индиректно*. У првом случају један знак је везан за извесно искуство без икаквих посредника. То су *дескриптивни* симболи (на пример, „светло“, „тамно“, „вода“, „камен“, „птица“). Постоје, међутим, симболи који такву непосредну константну везу с искуством немају. Оно што је изражено речима „истина“, „правда“, „храброст“, „фотон“, „ирационални број“ не може се опазити ни ма на који начин непосредно искуствено доживети. Па ипак, и те речи су у вези с искуством, само што је та веза мање или више далека и посредна. Улогу посредника игра један симбол или цео низ симбола које можемо поређати у серију по ступњу њихове апстрактности. Тако, на пример, симбол „ирационални број“ посредством других симбола (бројева и операција бројевима итд.) индиректно изражава једно искуство које се доживљава при покушају мерења извесних вели-

чина — на пример, приликом покушаја мерења дијагонале једног комада земље у облику квадрата чије стране имају величину јединице мере. Ово искуство несамерљивости изражено је индиректно симболом ирационалног броја. На сличан начин извесна опажања приликом зрачења светлосне енергије изражена су индиректно симболом „фотона“, а опажања при наслеђивању (на пример, сличност у особинама између предака и потомака) симболом „гена“.

Уколико неки симбол не изражава ни посредно ни непосредно извесно објективно искуство, он се не може разумети, па, према томе, не успева да обави своју функцију у друштвеном комуницирању. У вези с тим, може се рећи да сваки симбол који има одређено значење изражава бар на индиректан начин објективно искуство извесне групе људи и утолико се може сматрати *комуникабилним*, тј. способним да пренесе један свесни садржај од једних људи другима. Кад се нађемо пред једним новим симболом, најсигурнији начин проверавања његове комуникабилности јесте покушај његовог превођења у обични језик. Речи обичног језика *већ имају* значење које је, глобално узев, инваријантно не само при трансформацијама субјективних искустава, него и при трансформацијама посебних форми обичног језика у разним земљама. Обичан језик је производ дуге историје; значења његових речи су генералисана и кристалисана искуства огромног броја људских генерација. Преводом у речи обичног језика један симбол успоставља неопходну везу с објективним искуством, која омогућава да га други људи разумеју. На тај начин потврђује се његова комуникабилност.

ДВАНАЕСТА ГЛАВА

ПОЈМОВИ И ОСТАЛЕ КАТЕГОРИЈЕ МИШЉЕЊА

Прелаз од искуства ка мишљењу

Проблем прелаза од искуства ка мишљењу један је од најтежих гносеолошких проблема.

Треба одмах истаћи да искуство и мишљење у чистом виду, као два одсечно разграничена пола, не постоје и да у сваком свесном доживљају има елемената и једног и другог. Под искуством, као што смо већ раније рекли, овде подразумевамо непосредно доживљавање извесних свесних садржаја које је изазвано дејством спољашњих или унутрашњих стимулуса (материјалних предмета или стања организма). Оно је састављено од перцептивних, емотивних и волитивних елемената. У мишљењу су емотивни и волитивни елементи искључени (или се бар тежи њиховом искључивању). Од перцептивних елемената издвојени су они који имају највећи практични значај; њиховим спајањем и рашчлањавањем створени су нови апстрактни свесни садржаји — појмови — који се у непосредном искуству не могу срести. Оперисање оваквим апстрактним свесним садржајима називамо мишљењем.

Ове две форме свесног живота се међу собом присно прожимају. Чисто искуство не постоји јер на њега утичу резултати претходног мишљења. Они врше селективну улогу, чине да у нашем пољу пажње извесни елементи бивају оштро фиксирани, док други из њега потпуно ишчезавају; они чине да опажаји добију овакву или онакву емоционалну боју и да се с њима асоцира овакав или онакав импулс за акцију. С друге стране, не само што је искуство историјски послужило као основа за грађење свих мисаоних творевина, него и у сваком актуалном мисаоном процесу у глави појединца искуство обавља непрестану интерференцију, за апстракције се увек изнова везују извесни специфични иску-

ствени садржаји — представе, емоције и жеље својствене баш датом појединцу.¹ На тај начин мишљење увек изнова објективира искуство и доприноси да ми слику искривљеног штапа у води интерпретирамо као оптичку илузију, да у полутами, када би нам сви предмети фактички морали изгледати сиви, и даље видимо њихове боје и да не сматрамо да су предмети реално утолико мањи уколико су даљи. Обрнуто, искуство увек изнова тежи да субјективира мишљење; једна емоција или унапред заузет став диктира закључак, па тиме и премисе из којих он треба да буде изведен. Човек који је имао лоше искуство са женама развиће целу теорију о њиховој безвредности, а онај ко је изгубио имање за време Револуције, или му прети опасност да га у будућности изгуби, биће у највећем броју случајева већ унапред оријентисан да пронађе све могуће разлоге за неодрживост марксизма.

Између искуства и мишљења постоји у ствари један континуирани прелаз, на чијем једном полу се налази неиздиференцирана дифузна непосредна свест, а на другом један строго структурирани систем апстрактних, инваријантних елемената мишљења.

Критеријум по коме се врши апстраховање искуствених елемената

Наравно, оно што тек треба објаснити јесте по коме критеријуму се врши то издвајање (апстраховање) искуствених елемената. Јер сигурно је да има много таквих инваријантних елемената у свести који бивају фиксирани у објективном искуству једне заједнице људи, али не доспевају до тога да буду укључени у наше појмове. Ту спадају све чулне илузије довољно општег карактера. Ми *сви видимо* да се један предмет смањује кад се од нас удаљава, па ипак *мислимо* да он и даље задржава своје димензије. Ми *сви видимо* да су предмети који се једним делом налазе у средини једне густине а другим делом у средини друкчије густине — деформисани, међутим, ми *мислимо* да су њихови облици ипак остали непромењени.

Зашто ми у овим и свим другим сличним случајевима мислимо другачије од оног што опажамо? Зато што у овим случајевима наши опажаји погрешно оријентишу нашу праксу — ми на основу њих очекујемо извесна будућа искуства и у том смислу усмеравамо нашу делатност, међутим, очекивана искуства изостају и наша пракса се пока-

¹ Тако, на пример, филозоф који има изузетно велико искуство из једне одређене области природно је склон да врши једностране генерализације само на основу тог искуства — отуд механицизам, биологизам, социологизам и психологизам у филозофији.

зује неуспешна. Видели смо оазу у пустињи и у очекивању воде и хлада похитали смо ка њој. Убрзо се, међутим, показује да су се наша предвиђања изјаловила и да је наша журба била узалудна.

У многим случајевима ствар стоји сложеније. Извесне константе у нашем искуству (и не само у нашем личном, него и у објективном искуству целе једне друштвене заједнице) показују се као успешни инструменти за предвиђање и планирање практичне делатности на једном *ограниченом* искуственом подручју. Ми сви видимо да је земља у границама нашег хоризонта равна плоча. За наше свакодневне животне потребе — кад ходамо, зидамо кућу, постављамо железничке шине, меримо блиска растојања итд. — ова претпоставка има своју пуну практичну вредност. Она почиње да нас погрешно оријентише у предвиђањима тек приликом практичних акција које се обављају на замашном простору, на пример приликом путовања на велике даљине. Исто тако, ми сви видимо свакодневно да се Сунце креће с једног краја неба на други, док Земља мирује. Нама овај резултат опажања изванредно служи као полазна тачка за низ тачних предвиђања — о смени дана и ноћи, о смени годишњих доба, о помрачењима Сунца и Месеца итд. Међутим, на једном ширем искуственом подручју ова претпоставка се показује неодржива. Тако, на пример, да би објаснили кретање планета и Сунца око Земље, наши стари су морали да претпоставе постојање невидљивих кристалних сфера за које су небеска тела прикачена и које својим окретањем и њих померају. Ова претпоставка противи се, међутим, искуству — ништа слично сферама не може се опазити, док се појава гравитације којом је Њутн објаснио кретање небеских тела, па и саме Земље око Сунца опажа свакодневно. Сем тога, из Птолемејеве хипотезе следи да једно клатно треба константно да осцилује у истој равни. Фуко је, међутим, доказао да се раван осциловања лагано помера — величина тог померања може се ефикасно предвидети на основу Коперникове претпоставке.

Према томе, за разлику од прве групе елемената објективног искуства, код којих брзо постаје очевидно да се заснивају на чулним илузијама, па услед тога и не бивају употребљени као елементи за формирање појмова, друга група обухвата оне случајеве који на једном ограниченом искуственом подручју могу да послуже као ефикасна упутства за практичну акцију, па због тога привремено бивају укључени у садржај појмова. На једном каснијем вишем ступњу развика сазнања открива се њихова неусклађеност с новим искуственим подацима (као и њихова некохерентност у односу на друге појмове). Тада они бивају елиминисани из наших појмова. (За њих се онда каже да су само „привид“ и да је „суштина“ друкчија.)

Према томе, апстракције којима се оперише у мишљењу јесу они елементи објективног искуства који су не само инваријантни за извесну заједницу људи, него су и ефикасни инструменти за предвиђање наших практичних искустава.

Појмови и условни рефлекси

Корен свих апстракција налази се, у ствари, у корисним навикама. Ту је кључ за објашњење издвајања и фиксирања првих константних елемената из још неиздиференцираног искуства. Константама у свести претходиле су константе у понашању — безусловни и условни рефлекси. Одлика сваког живог организма — кад још нема ни рудимената свести сличне људској — јесте способност прилагођавања условима спољашње средине. Резултати већ постигнутог прилагођавања целе врсте извесним константним спољашњим условима преносе се на потомство у виду такозваних безусловних рефлекса. Поред тога, већ и најпримитивније врсте организма у стању су да „уче“, тј. да стичу навике асоциране извесним специфичним спољашњим условима (условне рефлекси).

Руски физиолог Метелњиков је објавио још 1912. године низ огледа из којих се види да су парамецијуми у стању да изграђују условне рефлексе. Један парамецијум нормално није у стању да разликује хранљиве материје од зрнаца угља, сумпора, или разних боја; он их подједнако апсорбује, само што несварљива тела релативно брзо (после неколико десетина минута) избацује. Метелњиков је давање кармина удружио с другим једним надражајем: додао је средини мало разблаженог алкохола (1%). Протозоа је постепено узимала све мање кармина. Ову појаву „учења“ без икаквог психичког апарата назвали су биолози „биолошким памћењем“. Протозоа је у стању да „памти“ везу с алкохолом (или неким другим надражајем, на пример светлосним зрацима једне одређене боје) неколико дана.

У условним рефлексима ове врсте имамо прототип свих сложених и издиференцираних навика код виших животиња и људи. У свим тим случајевима битно је успостављање једне константне трочлане везе између једног организма, једног практичног циља и једног услова за постизање тог циља. У наведеном примеру с парамецијумом објективни практични циљ је избећи апсорбовање штетних материја, односно селекција хране од оних материја које то нису (то, наравно, не имплицира да је парамецијум тог циља свестан ма у ком смислу у коме то може бити случај код виших животиња и човека). Сам организам није у стању да врши

ту селекцију, међутим, чињеница да се штетне материје појављују увек заједно с алкохолом омогућава му да ту селекцију изврши. У познатим експериментима Павлова с псима практични циљ пса је узимање хране. Уочавање константне везе између давања хране и извесног специфичног надражаја, на пример, звоњења, омогућује псу да врши предвиђања: он очекује да добије храну иако је још не види и унапред лучи пљувачку и желудачни сок.

Сличну структуру имају и све људске навике. Постоји извесна практична сврха и постоји неки услов под којим се та сврха може остварити. Кад дођем у свој стан ноћу, ја по навици окрећем прекидач (услов) да би се упалило светло (циљ). Кад пролазим кроз град у коме живим и који добро познајем, ја већ по навици, и не мислећи, прелазим улице у центру само на одређеним местима (услов) да ме не би неко возило прегазило или да не бих платио казну (циљ).

Оно што су условни рефлекси код животиња и на подручју оне наше делатности која се обавља мање или више стихијски, аутоматски, несвесно, то су акције усмерене појмовним мишљењем у вишим сферама наше делатности. Појмови (принципи, логичка правила, мисаоне форме уопште) пре свега су услови за постизање извесних практичних циљева. И овде формирању једне мисаоне форме на елементарном нивоу претходи формирање једне корисне навике. Ми имамо навику дисања много пре но што смо дошли до појма о дисању. Појам о дисању припремљен је постепеним фиксирањем у свести појединих чланова целе друштвене заједнице извесних идентичних елемената опажених у оној радњи која у трочланој релацији организам — услов — одржање живота фигурира као услов. Ти елементи су, на пример, опажаји ширења и скупљања грудног коша, увлачења ваздуха, повећане потребе за ваздухом кад се живље крећемо, несвестице ако покушамо да дуже задржимо дах, одсуства дисања код мртваца итд. Свест о константним одликама наше навике дисања — бар у овом случају — не помаже нам да саму навику обављамо боље, међутим, она нам омогућује да је разумемо као појаву независну од оних специфичних услова под којима је она у нашем искуству дата. Ти специфични услови су, на пример, нормална количина кисеоника у ваздуху, нормално (здрави) стање мишића и нерава који покрећу грудни кош итд. Разумевање једне наше навике омогућује нам да схватимо шта треба да чинимо да бисмо је одржали и под модификованим или ненормалним условима. То је она тачка у којој се свесна делатност суштински разликује од свих рефлексних механизма, односно инстинктивних навика. Животиње су у стању да обављају изванредно издиференциране практичне акције на инстинктиван начин — на бази

безусловних или врло примитивних условних рефлекса. Међутим, оне су неспособне да изведу једну далеко простију операцију да би парирале неку промену у утврђеним условима под којима се њихова делатност обавља. Неке птице умеју да уложе изванредне напоре да би направиле кућице у земљи у које полажу јаја. Кад се излегу млади, мајка им доноси храну и додаје је кроз један отвор на кућици. Међутим, ако младе извадимо и положимо поред кућице, мајка ће се и даље упорно вртети око отвора на кућици, своје младе уопште неће приметити и оставиће их да угину од глади.

Организми који располажу развијенијим нервним апаратом, па тиме и већом способношћу за учење, у првом реду за стицање условних рефлекса вишег реда, поседују способност за уочавање модификација услова. Реаговање постаје диференцирано према условима, поливалентно. Да би достигла исти циљ, животиња је сад спремна да реагује на један начин у једним условима, а на други начин у модификованим условима. Њена слобода у извођењу практичних акција и прилагођеност средини сад је знатно већа, међутим, она је још увек ограничена једним устаљеним начином понашања. Животиња ипак понавља једну исту структуру акције и није способна за стваралаштво, за измишљање нечег новог. То важи и за људе који се понашају конвенционално, искључиво према обичајима и утврђеним традицијама. Зна се унапред како треба поступити у одређеним групама услова. Ако настане једна сасвим нова ситуација, субјекат или и даље покушава да дела на стари начин или је потпуно избачен из колосека.

Рационално понашање, тј. понашање руковођено појмовима, још увек се налази на овој истој линији, мада је ступањ слободе и прилагођености сад квалитативно различит. Појам садржи такве идентичне елементе објективног искуства који су не само ефикасни инструменти за предвиђање будућих искустава, него су и инваријантни при различитим трансформацијама датих услова. Птице о којима смо говорили немају појам о својим младима, јер се под незнатно промењеним условима понашају према њима савршено индиферентно. Пас који је извежбан да се храни само након звоњења нема појам о храни, јер, ако му исту храну донесемо без звоњења, неће је јести. Одсуство његовог апетита је последица ограничавања његовог искуства у вези с храном на једну једину релацију — релацију према звоњењу. Дете које се опебло о грејалицу, па се услед тога боји сваког светлоцрвеног предмета, нема појам о светлоцрвеној боји, јер је везује искључиво за однос према врелини. Сноб који „ужива“ у музици само кад слуша концерте страних извођача нема појам о музици, јер везује

квалитет дела и интерпретације за националну припадност извођача. Не сасвим различито од тога, човек који сматра да само она дела која припадају једном одређеном правцу у књижевности или филозофији имају искључиву вредност, док сва друга немају никакву, нема *појам* о књижевности, односно о филозофији, јер се вредност књижевних и филозофских дела не може мерити само по томе које опште принципе декларативно усвајају, односно којим правцима формално припадају.

Имати појам — значи знати која су (објективна) искуства инваријантна под *разним околностима*. Кад се има појам о храни, знаће се да једна пилула непријатног изгледа на којој пише колико беланчевина или угљених хидрата садржи — представља храну. Кад се има појам о дисању, знаће се шта треба учинити с човеком који је услед неког изузетног чиниоца (дављење, електрични удар) престао да дише, знаће се да приликом пењања на високе планине треба собом понети кисеоник, знаће се основни принцип по коме треба да функционишу челична плућа за парализоване итд. Кад се има појам о светлости, знаће се да приликом неког интерпланетарног лета (а то је искуство које никад нисмо доживели) ни за тренутак нећемо смети ниједан део нашег тела да помолимо изван кабине, да не бисмо страдали од невидљиве светлости (ултравioletних зрака). Кад се има појам о музици, знаће се вредност једног извођења независно од места, времена, националне припадности и репутације извођача. Ко има појам о књижевности, умеће да оцени уметничку вредност једног дела без обзира на то да ли је написано реалистичким, модернистичким или неким трећим поступком. Најзад, ко има појам о филозофији, биће у стању да уочи мањи или већи филозофски значај једног дела без обзира на то под који филозофски *credo* аутор себе сврстава.

У свим овим случајевима имамо посла с реакцијама које се битно разликују од рефлекса код животиња, примитиваца и ментално болесних. Код животиње асоцијације између стимулуса и реакције су аутоматске, присилне, моновалентне, некритичке и укључују у себе елемент безусловности. За рационалног човека чија активност је регулисана појмовним мишљењем ове асоцијације су изванредно флексибилне, варијабилне, поливалентне, праћене критичком свешћу и потпуно условљене.²

Нарочито је велика разлика у ступњу (реду) условљености. Код животиње везе између оригиналног стимулуса и реакције (на пример, хране и лучења разних сокова у жлездама) могу бити посредоване максимално са два до три

² Види: А. Korzybski, *Science and Sanity*, New York, III ed, III print. 1950, p. 331.

чиниоца. На пример, звук звона ће довести до исте реакције као и непосредно опажање хране — то би био условни рефлекс првог реда. Даље, звук звона може бити повезан с неким до тада неутралним стимулусом, на пример звуком пиштаљке, тако да се створи веза: пиштаљка — звоно — храна; рефлекс би у овом случају био другог реда. Утврђено је да се код животиња — бар кад су у питању алиментарне реакције — не могу формирати рефлeksi вишег реда од другог. Једино код одбрамбених реакција могуће је створити рефлексе трећег реда, али се ни ту даље не може ићи.

Неуролошки изражено, једна од основних разлика између мишљења човека и условних рефлекса код животиње је у томе што човек може формирати реакције неограничено високог реда. Другим речима, човек ствара асоцијације са мноштвом посредних чланова — самим тим неограничено је велики број појава које за њега *посредно* нешто значе и наговештавају и најфиније промене у спољашњим условима. Управо зато је он у стању да се неупоредиво боље прилагођава средини, да мења своје понашање према датим условима.³ Коначно, у томе се састоји и његова способност апстраховања и употребе симбола.

У случају условних рефлекса какве срећемо код животиња и примитиваца (који су, дакле, нижег реда), стимулус је у ствари *сигнал* — он непосредно сигнализира неку другу појаву која изазива уобичајену реакцију.

У случају мишљења, стимулус је *симбол* — означавајући неку општу структуру објеката, он је тек веома посредно у стању да наговести неку конкретну појаву од непосредног животног значаја, али зато он имплицира сву разноликост услова и ситуација у којима се та појава може манифестовати.

Стваралачки моменат у појму

Раније је истакнуто да појмови и друге форме мишљења настају у процесу долажења до свести о нашим корисним навикама и да је свака мисаона форма такође један елеменат у трочланој практичној релацији организам — средство — циљ. Сад то можемо конкретизовати тако што ћемо додати: појам је утолико средство за постизање наших практичних циљева што њега и чини свест о томе како

³ У случају дегенерације виших менталних активности, до какве долази на пример код менталних болести, симболи теже да се претворе у сигнале, реакције губе своју флексибилност, варијабилност, условљеност, поливалентност и дегенеришу у реакције нижег реда. То је нарочито видно код разних „фобија“, „присилних акција“, манифестација панике, мешања реда апстракција, итд.

треба да поступимо у разним специфичним условима да бисмо дату сврху постигли.

Међутим, ако је та практична сврсисходност у најразноврснијим условима оно што појмове чини надградњом корисних навика и што чини елеменат континуитета међу њима, из наведених примера јасно следи да су појмови, у извесном смислу, и негација навика. Тачније, они су негација оне једностраности, кратковидости, шаблонства, слевила, уходаности, конзервативизма, практицизма својственог понашању заснованом на навикама. Навике су биолошки неопходне и, глобално узето, веома корисне само утолико уколико се наша интеракција са спољашњом средином обавља у релативно стабилним релацијама и условима. Тек кад се појаве нови односи и нови услови, опажа се колико смо спутани и каткад паралисани нашим навикама. Појмови су услови нашег поступног ослобађања, јер нам због своје општости, због тога што садрже елементе који су константни и при најразличитијим трансформацијама, омогућују да под њих интегрирамо и нове искуствене елементе и да се и у новим ситуацијама брзо и лако снађемо. Ко има појам о једном шаховском отварању, неће тако лако бити изненађен ниједним потезом свог противника — штавише, знаће унапред шта треба да чини да би из њих извукао за себе највеће могуће преимућство.

Као што се то увек дешава приликом прављења дистинкција, и ми смо овде разлику између навикнутог понашања, с једне стране, и рационалног, с друге, учинили сувише одсечном. Услед тога постоји опасност да се појмови схвате на статичан и идеализован начин. Требало би, у ствари, рећи да је *процес грађења појмова у целини узев* — негација оних ограничености и једностраности које су толико очевидне код навика. Утврђивање оних искуствених елемената једне одређене врсте који су инваријантни при свим трансформацијама специфичних услова није ствар тренутног акта, него један прогресиван процес у коме се смењује низ операција грађења појмова, њиховог разграђивања или проширивања, конкретизовања, превазилажења њиховог првобитног садржаја и обима.

Ако у вези с извесном појавом A која варира под условима i, j, k и l имамо извесно објективно искуство E_{ijkl} које улази у садржај нашег појма P , онда је увек могуће да током времена откријемо извесне нове специфичне услове m под којима наша појава добија облик A_m , који појмом није био предвиђен. У најпростијим случајевима ми на овај начин само проширујемо садржај нашег појма. У сложенијим случајевима може се десити да искуство E_m буде инкомпатибилно с комплексом искустава E_{ijkl} , на пример створили смо појам о светлости као млазу корпускула а утвр-

дили смо на непобитан, друштвено проверен начин искуствену чињеницу о интерференцији светлости, која се може објаснити једино негацијом корпускуларне претпоставке и прихватањем тезе о таласној природи светлости. У оваквим случајевима ми ћемо поново критички проверити стара искуства E_i , E_j , E_k и E_l и испитати да ли се она могу подвести под неки други шири појам који би могао да интегрира код себе и E_m . Ако је то могуће, стари појам биће *уопштен* (уопштавање није просто проширивање садржаја). Галилеј је проширио садржај појма „слободни пад“ откривши да брзина слободног пада не зависи од масе тела. Њутн је појам слободног пада уопштио појмом гравитације који укључује у себе и искуства неспојива с појмом слободног пада (на пример, окретање Месеца око Земље стално на истом растојању).

Друга могућност је рашчлањавање свих познатих искустава у вези с појавом A у два комплекса и у вези с тим образовање два појма — на пример, диференцијација између протона и неутрона после открића да неке честице истоветне масе као протони не скрећу са своје путање под дејством магнетног поља.

Најзад, трећа могућност је *потпуно укидање* старог појма и његова замена новим. Тако, на пример, опажања у вези с оксидацијом водила су утврђивању појма о флогистону, топлотној материји коју тела приликом сагоревања испуштају из себе. Међутим, прецизна мерења која је извршио Лавоазје показала су да се тежина извесне количине ваздуха приликом процеса оксидације у једном затвореном простору — смањује (уместо да се повећава, што би требало да се деси на основу појма флогистона). Ово ново искуство је довољно јасно показивало да појам флогистона треба потпуно одбацити. Оно је, с друге стране, указало на потребу конституисања једног новог појма, појма о једном елементу ваздуха који се спаја с телом које оксидише (кисеоник).

Пошто смо већ раније направили аналогију између условног рефлекса и појма и показали да су и један и други — средство за остварење извесног практичног циља, сад се може процес напуштања једног појма упоредити с инхибицијом (кочењем). Инхибиција наступа кад се у више поновљених случајева покаже да се помоћу извесне одређене акције жељени циљ не може постићи. На пример, једном стечени условни рефлекс пса да на звук звона трчи на место где очекује да ће добити храну брзо се кочи ако на том месту добија електричне шокове а не храну. Оно што ми доживљавамо кад један појам почне да изневерава наша очекивања и да нас у пракси погрешно оријентисе има сличности с инхибицијом. Тако, на пример, на основу појма који су имали о грађанском друштву након остварене

револуције трећег сталежа, људи су очекивали остварење слободе, једнакости, братства и других грађанских идеала. Родило се, међутим, друштво у коме је новац разорио све хумане односе међу људима и у коме сем богаћења другог идеала није могло бити. И ово је била нека врста шока — ако не електричног, а оно свакако моралног и политичког. Инхибиција је била далекосежна. Не само што је на ђубриште историје људске друштвене мисли отишао појам грађанског друштва као система који најбоље одговара потребама вечите и непроменљиве људске природе, него је и сваки спекулативни, једнострано рационалистички начин мишљења дошао у кризу.

Хипотетички елементи у садржају појма

Овде смо, међутим, дошли до једне тачке на којој је потребно једно даље објашњење појма као форме мишљења. Њега је најподесније дати посредством одговора на следеће питање: Ако садржај појмова искључиво чине елементи нашег искуства (који имају друштвени карактер, који су инваријантни под разним условима итд.), како се дешава да извесне појмове одбацујемо иако се у самим искуствима на основу којих су били формиранни није ништа променило? Уопште, шта је то у једном појму што се одбацује ако је несумњива чињеница да, ма какав ми став заузели према једном појму, искуство на коме је он изграђен остаје то што је?

Ствар је у томе што појам већ трансцендира свако актуално доживљено искуство. Људска свест креира из искуствено датих елемената једну замишљену целину. Поред датих елемената, у њему увек има и *хипотетичких, претпостављених* елемената. Та идеја је већ имплицитно садржана у раније истакнутој тези по којој је садржај појма извесно објективно искуство *инваријантно при разним трансформацијама датих услова* и по којој нам услед тога један појам омогућује да се снађемо у новим ситуацијама. Хипотетички елеменат у нашем појму јесте претпоставка о томе да ћемо при одређеној промени услова доживети опет исто или неко одређено промењено искуство, из чега опет посредно следи да су нека искуства искључена као неспојива с нашом претпоставком. Тако, на пример, у појму који имамо о Месецу садржана је хипотеза о томе да бисмо на једној његовој полулопти доживели страховиту топлоту, а на другој ужасну хладноћу, да бисмо доживели гушење без кисеоника, да бисмо све предмете па и нас саме искусили као педесет пута лакше, да бисмо се тамо затекли усред каменог мора без воде и без икаквог знака живота итд. С друге стране, искључена је могућност да једног дана

Месец добије изглед округлог новчића посматраног с бока, искључено је да бисмо на његовој површини могли да сретнемо жива бића итд. Испада тако да ми сматрамо да знамо ствари које никад нико није у искуству доживео. Па ипак, каснија искуства потврђују већину оваквих наших знања.

Ову креативност људског мишљења емпиризам је неспособан да објасни. Формирање појмова вишег реда остаје тајна ако се хоће да се оно објасни *само* помоћу искуства. Само најелементарнији појмови — оловка, кућа, зид, столица — садрже готово искључиво искуствене елементе. Па ипак, и они садрже претпоставку о томе да између осета постоји једна перманентна веза, да постоје реални предмети којима те структуре осета кореспондирају. Што се појмова вишег реда тиче, као што су категорије појединих наука, између њих и елементарних појмова постоји готово исто толико велика разлика као између ових других и искуствених представа из којих су настали.

Емпиричари, у најбољем случају, поред чулних података (*sensedata*), разликују склоности за одређено понашање, у првом реду за употребу симбола на извесно одређен начин. Међутим, видели смо већ да се ове склоности (диспозиције) битно разликују од условних и безусловних рефлекса јер су свесне и представљају један механизам реаговања на услове који никад раније нису били актуално доживљени. Диспозиције су онда само спољашње (*overt*) понашање, само пропратни и спољашњи механизам једног унутрашњег, свесног процеса. Кад је реч о свести и њеном односу према понашању, емпиричари праве једну неоправдану дискриминацију. Кад је реч о чулном искуству, ту се прави разлика између спољашњег реаговања, физиолошких и других материјалних процеса, с једне стране, и унутрашњих, свесних доживљаја — сензација и перцепција, с друге. Признаје се нешто што би могло да се назове перцептивном моћи, тј. моћи асоцирања различитих сензација у целовит чулни опажај.

Међутим, кад је реч о мишљењу, испољава се без икаквог оправдања изузетна „критичност“. Одбацује се не само Декартова претпоставка о „духу у машини“⁴, него и уопште постојање мисаоне свести као посебног квалитета свести. У складу с тим не признаје се нешто аналогно осетима и опажајима — појмови, нити нешто аналогно асоцирању — духовне моћи, мисаоне радње. Међутим, мања или већа општост појмова, чињеница да они имплицирају искуства која никад нико није актуално доживео, не може се објаснити друкчије него ако се претпостави да свест на извесном високом нивоу свог развоја почиње да се креће по сво-

⁴ Види дело: Gilbert Ryle, *The Concept of Mind*, Oxford, 1949.

јим сопственим законима, релативно независним од закона који делују у материјалном свету. Ово кретање се састоји у извођењу извесних операција (мисаоних радњи) с искуственим садржајима чији резултат су извесне целине (замисли) које, поред датих, садрже и хипотетичке елементе.

Претпоставка о извесним духовним моћима, које се испољавају у обављању различитих мисаоних радњи (апстракција, генерализација, анализа, синтеза итд.), није ни издалека спекулативна претпоставка као што тврде емпиричари. У ствари, она једина може да објасни и оне форме успешног комуницирања и кооперирања међу људима за чије објашњење је недовољна сама претпоставка о структуралној сличности њиховог искуства.

Тако, на пример, данас је у психијатрији усвојено психоаналитичко објашњење узрока хистерије — мање или више сви стручњаци који на том пољу раде слажу се да је узрок хистерије извесна несвесна жеља, најчешће сексуалног карактера, која је потиснута из свести као неморална, неприродна и сл. Руководећи се тим објашњењем, лекари примењују извесну терапију (методу слободних асоцијација), откривање несвесног афекта и његово свесно иживљавање. Овом терапијом постижу се у већини случајева добри резултати. Међутим, на каквој искуственој основи су ова теорија и метода терапије изграђене? Оно што се може опасити јесу једино извесни симптоми обољења, затим извесне чињенице које се опажају приликом лечења пацијента — појава његовог снажног афективног везивања за лекара (*transfer*), отпор приликом разговора о извесним догађајима из болесникове прошлости и престанак симптома након извесних лекаревих објашњења. Саме ове искуствене чињенице врло мало нам објашњавају зашто се психолози и психијатри слажу да постоје несвесне жеље, цензура свести, потискивање итд. и како разумеју једни друге кад употребљавају одговарајуће термине. Исто тако, искуство је крајње недовољно да оправда њихово слагање у терапеутској пракси. Имамо, према томе, два реда чињеница: (1) непосредна искуства појединих научника и (2) међусобно разумевање и успешна сарадња. Ова усклађеност понашања се самим константним елементима искуства не може објаснити. Потребно је претпоставити још неке чињенице свесног живота. То су наше потенције за извођење извесних мисаоних радњи с константним елементима наших искустава.

Елементе који су у искуству дати ми упоређујемо, идентификујемо и разликујемо, рашчлањавамо и спајамо у нове целине, издвајамо и уопштавамо (тј. очекујемо њихову појаву и при одређеним променама спољашње средине). У складу са свим што је већ речено, ми ове радње

не изводимо на произвољан начин — бар уколико нам је циљ да сазнајемо а не да се забављамо. За оријентацију нам стално служе извесни практични циљеви; услед тога од различитих мисаоних творевина статус појмова добијају и задржавају само оне које могу да послуже као средства за постизање тих циљева.

Први најелементарнији појмови настају углавном учавањем идентичних елемената у нашем искуству, њиховим издвајањем и претпоставком да ће они остати инваријантни и при разним трансформацијама спољашњих услова. Ту се још нисмо сувише удаљили од искуства. Ново је једино издвајање извесних искуствених елемената из њиховог контекста и претпоставка да ћемо их у одређеним приликама поново доживети. Кад је на тај начин добијен извешан базични фонд појмова, у даљем развиту се све више испољава наша слобода и креативност. Служећи се синтезом, ми грађимо такве скупове искуствених елемената које никад нисмо актуално доживели. Затим уводимо у њих дистинкције, вршимо њихову деобу, рапчлањавамо их на подскупе, који се, са своје стране, појављују било као нове целине било као делови за конструисање нових целина. На тај начин, уколико се од појмова који се могу непосредно применити у свакодневном животу уздигемо ка појмовима којима се служе високоспецијализовани стручњаци, све мање смисла има говорити о садржају појма као простом одразу. Ако је чак и најелементарније *дато* у искуству резултат не само деловања спољашњих надражаја, него и наше активности којом је до извесне мере квалитет посматраног објекта модификован, онда је у погледу виших појмова оправдано говорити да су то *инструменти сазнања* и остваривања извесних практичних циљева и да се при том тек *a posteriori* — након њихове примене — зна да ли и у којој мери у њиховом садржају има и одражених елемената.

Само на темељу оваквог схватања појмова може се објаснити како један појам може бити одбачен и шта је то у њему што се одбацује (ако то није непосредно искуство). Наиме, одбацују се хипотетички елементи унети нашим мисаоним радњама.

Ако један социолог предлаже да се намештеници сматрају посебном друштвеном класом, он то чини зато што је извршио идентификацију неких чланова друштвене заједнице с обзиром на једно њихово својство — то су све интелектуални радници који раде по налозима оне групе људи која их плаћа. Све искуствене чињенице од којих он полази су свакако тачне, али је спорно да ли је ради утврђивања класне структуре једног друштва сврсисходно градити појмове појединих класа баш на основу оне идентификације

коју је он учинио (јер идентификација се може вршити и на основу других својстава као што су: учешће у расподели друштвеног вишка рада, право на одлучивање о тој расподели итд.). Оправданост извршене идентификације утврђује се применом добијеног појма за класификовање друштвених слојева у разним конкретним друштвеним заједницама. Ако видимо да нам искуствене чињенице (пре свега о понашању људи, заједничким акцијама, контактима, склапању бракова итд.) указују на друкчију поделу људи на групације него што је она која треба да следи из појмова којима се у датом случају служимо као инструментима за класификовање, онда значи да смо, вршећи идентификацију с обзиром на један аспект, заборавили неке веома битне разлике у погледу других аспеката — као кад бисмо у исту групу ставили рибе и кита зато што пливају, птице и слепог миша зато што лете или човека и горилу зато што иду усправно. У нашем примеру с намештеницима постоје веће разлике и супротности у различитим видовима понашања између ситних намештеника (административних чиновника, учитеља итд.) и крупне техничке бирократије или врхова државног апарата него између првих и радника, односно других и капиталиста. Хипотетички елеменат у појму „намештеници“ била би у овом случају претпоставка о томе да људи означени овим термином образују једну хомогену друштвену групацију (класу) услед поседовања извесних идентичних својстава. Ревизија тог појма не дира у искуствене чињенице, али елиминише претпоставку о класи.

Још више хипотетичких елемената има у нашим појмовима добијеним синтетичким путем, као што су, на пример, разни физички модели који служе за илустрацију резултата добијених апстрактним, математичким мишљењем. Кад су Радерфорд и Бор правили прве моделе атома, они извесне искуствене податке добијене спектралном анализом зрачења неких хемијских елемената нису могли објаснити друкчије до аналогичном са структуром Сунчевог система. Њихови модели су били резултат синтезе, и оно што је било хипотетичко у њима — лет мисли у непознато да би се објаснило познато, искуствено дато — било је схватање електрона као неке врсте куглица масе које круже око нуклеуса по орбитама сличним планетарним путањама.

Даље, она инваријантност под разним специфичним условима постиже се неком врстом екстраполације извесне правилности опажене у низу претходних сукцесивних стања. У погледу оног идентичног које смо издвојили из прошлих искустава сматрамо да ће се оно и даље понављати у будућности, без обзира на извесне трансформације средине и датих услова. Тако, на пример, историја капитализма од јулске револуције 1848. до Другог светског рата показује да су радници морали да се служе силом да би се ослобо-

дили експлоатације и остварили бескласно друштво. Не само то. Целокупна историја класног друштва показује да се никад у историји експлоататори нису добровољно одрицали својих привилегија. Полазећи од тог искуства, мисао природно врши екстраполацију. Гради се појам социјалистичке револуције као искључиво насилне, оружане. Претпоставља се да и под измењеним условима у капитализму није реално очекивати да ће капиталисти икад хтети да се драговољно одрекну власти и профита. То је хипотеза оправдана само при датим искуственим подацима. Појављују се, међутим, нова искуства и она указују на немогућност апсолутног важења раније учињене екстраполације. Технички развитак и разне економске и политичке тешкоће (кризе, ратови) доводе до све веће концентрације власти у рукама једног новог друштвеног слоја — бирократије. Бирократија се појављује као делимични регулатор конфликта који су раније могли да се решавају једино оружаном силом. Под притиском радничке класе она чини уступке, економске и политичке, које сами капиталисти вероватно не би никад учинили. Знатан део вишка вредности, који би под старим условима припао буржоазији, прелази сад у руке оне класе која га је створила (у форми повећаних надница, социјалног осигурања, смањења незапослености итд.). Радничка класа добија и већа политичка права — тако се у неким високо развијеним земљама отвара перспектива еволутивног преображаја капиталистичког друштва.

Нова искуства захтевају ревизију хипотетичких елемената у ранијем појму социјалистичке револуције. Оно што остаје у њему као битно јесте да је то квалитативни преображај капитализма у правцу изградње бескласног друштва.

Овакве модификације и ревизије садржаја појмова необјашњиве су ако се појам емпиристички сведе само на искуство (јер нова искуства нису негирала стара искуства), а исто тако ако се појам схвати као прост одраз — јер, опет, негација једног појма не значи негацију оних његових елемената који су стварно били одраз стварности.

*

На основу нашег досадашњег расправљања о појмовима може се закључити следеће:

1. Сваки појам садржи извесне константне елементе објективног, друштвеног искуства.

2. На основу ових датих елемената, које смо апстраховали из њиховог непосредног искуственог контекста, граде се појмови као извесне перманентне форме свести на основу мисаоних радњи упоређивања, идентификовања и разликовања, анализе и синтезе, апстраховања и генералисања.

3. Овим операцијама уносе се у појмове, поред датих елемената, и извесни *хипотетички* елементи, којима се постулира инваријантност одређених искустава при разним променама спољашње средине и услова.

4. Због тога сваки појам служи као инструмент за предвиђање извесних будућих искустава и за њихово одабирање и класификовање.

5. На тај начин сваки појам је, макар и на веома посредан начин, средство за остваривање извесних практичних циљева.

Појам и симбол

Сваки појам је релативно константно везан за један или више различитих језичких симбола који га изражавају и дају му трајну објективну друштвену егзистенцију. Као што је већ раније било истакнуто, појам не егзистира трајно у том смислу што би у сваком моменту био актуално дат у свести људи једне одређене заједнице, него у том смислу што симболи за које је везан континуирано постоје на актуалан начин као материјални објекти и што је за њих везана диспозиција људи да у њиховом присуству под одређеним условима (кад читају, слушају говор, гледају слике итд.) доживљавају одговарајуће мисаоне процесе. Тиме је описан однос између појмова и симбола у процесу комуницирања у коме остајемо релативно пасивни (као читаоци, слушаоци). Кад смо активни у процесу комуницирања, у том смислу што и сами производимо симболе (пишемо, говоримо, цртамо), онда се ту један појам појављује као *скуп правила за употребу једног комуникабилног, тј. друштвено разумљивог симбола*.

Узмимо за пример појам квадрата. Ту, пре свега, имамо симбол којим је овај појам изражен. У српскохрватском језику то је реч „квадрат“, у енглеском *square*, итд. Кад се у процесу комуницирања сретнемо с овим симболом, ми, уколико нисмо одсутни духом, тј. уколико се трудимо да га разумемо, доживљавамо представу четири једнаке правс линије које се међусобно налазе под углом од 90° . Ова представа је актуалан психички процес у глави неког појединца, а уколико у представама целе једне групе људи има идентичних елемената, можемо говорити о колективним представама које очевидно имају објективни карактер. Међутим, појам није исто што и представа. Док друга постоји само у датом временском интервалу као садржај мишљења одређених људи, дотле појам у извесном смислу постоји и онда кад нико о њему не мисли. Довољно је да постоји диспозиција код одређене групе људи да мисле о њему кад се у процесу комуницирања сретну с одређеним симболом.

У ком смислу постоји ова диспозиција, питање је на које треба да да одговор модерна психологија и теорија комуницирања. У сваком случају, она има своју материјалну, физиолошку основу. Нешто мало светлости у том правцу дају новији резултати у вези с функционисањем електронских машина. Познато је да електронске ћелије такозване „меморије“ (или магацина — *store*) електронског мозга задржавају неку информацију на тај начин што се у њима образује једно затворено електрично коло у коме дати електрични импулс све време кружи докле год нам податак који је њим материјализован не затреба. Та чињеница, с обзиром на многе друге аналогije између функционисања људског мозга и једног савременог електронског мозга, сугерира да би то могло бити објашњење за физиолошку основу памћења уопште. Наравно, кретање електричних импулса у затвореном електричном колу није још ни издалека појам, него у најбољем случају само његова материјална основа. Ако би то објашњење било тачно, онда би бар о материјалној основи диспозиције знали релативно исто онолико колико знамо о материјалној основи опажаја и представа, па нам постојање појмова о којима нико у датом тренутку не мисли не би изгледало мистериозније него постојање опажаја и представа као актуално датих психичких процеса.

С друге стране, кад један симбол као што је реч „квадрат“ активно употребљавамо а не само интерпретирамо при читању или слушању, онда се у својој практичној делатности руководимо целим једним скупом правила која нам допуштају да у извесним контекстима тај симбол употребимо, односно забрањују нам да га употребимо у неким друкчијим контекстима. На пример, коме је познат појам квадрат, сматраће да се може рећи:

„Квадрат је геометријска слика.“

„Квадрат има четири стране и четири угла.“

„Сви углови у једном квадрату су прави.“

„Квадрат, правоугаоник, ромб, ромбоид, трапез, трапезоид и делтоид су паралелограми.“

„Под је био начињен од керамичких плочица у облику квадрата.“

„На његовим сликама има изузетно много квадрата и ромбова.“

„Његово лице ме подсећа на квадрат коме је неко одбио углове.“

„Три на квадрат је девет.“ Итд.

Сва ова правила важе за процес нормалног интелектуалног комуницирања у којем нам је циљ да друге о нечему обавестимо, а не да само у њима евоцирамо нека осећања или стимулирамо неке вољне импулсе.

С друге стране, ко има појам о квадрату, знаће да не може направити огромно мноштво реченица које остају просто нагомилана серија симбола од којих нас сваки понаособ можда о понечему обавештава, али који нам сви заједно не говоре ништа, односно остају савршено некомуникабилни. На пример:

„На његовим сликама квадрати су увек помало асиметрични и то силно узбуђује.“

„Коју боју квадрата највише волите? — Ах, ја обожавам беле квадрате.“⁵

„Квадрат је суштина космоса.“

„Да би се разбила монотонија, треба допустити да бар једна страна код квадрата буде краћа или дужа од осталих.“

„Најгенијалнији математичар свих времена је онај који конструише квадрат од самих кривих линија.“ Итд., итд.

Све оно знање које нам у једним случајевима допушта а у другим забрањује да дати симбол употребимо — може се сумирати у виду извесних општих правила. Упознати садржај и обим једног појма — значи научити ова правила која регулишу употребу одговарајућих симбола.

У природним језицима ова правила ни издалека нису произвољна. Ми их учимо на основу сопственог искуства и оног огромног концентрованог друштвеног искуства које старије генерације преносе на нас док нас васпитавају.

Основу за ова правила несумњиво представљају они елементи објективног искуства који су инваријантни при трансформацијама услова и који нам перманентно служе као инструменти за ефективну, практичну делатност. Полазећи од ове основе, ми уводимо нове симболе и конструишемо нова правила која нису директно заснована на искуству, али која морају регулисати употребу одговарајућих апстрактних симбола на такав начин да то не буде противречно правилима која важе за употребу дескриптивних симбола.

Тако, на пример, ако је „квадрат“ апстрактан симбол, а „шума“, „слика“, „сто“, „лист хартије“ итд. — дескриптивни симболи који представљају подручје његове примене (у том смислу што се увек могу тако повезати с термином „квадрат“ да овај буде њихов предикат), правила за употребу обе врсте симбола морају бити у међусобном складу. Прва не смеју допуштати оно што друга забрањују или забрањивати оно што друга допуштају.

Из чињенице да се ова правила, чак и онда кад се односе на употребу конкретних, дескриптивних симбола,

⁵ Наравно, Миливоје Перовић је само зато могао да свој најновији роман назове *Бели квадрати* што за тип комуникације какав се има у уметности горњи критеријум само приближно важи. Тамо се симболи и не везују за појмове већ за слике.

заснивају само на *инваријантним* елементима искуства, независним од промене посебних услова у којима се процес комуницирања обавља, следи јасно да оно што кажемо *само* на основу знања појмова, односно правила за употребу симбола, ни издалека не мора одговарати конкретном искуству, односно не мора бити фактички истинито. На основу знања појмова „одело“ и „плаво“ ја сам сигуран да има смисла ако се каже да је нечије одело плаво. Друга је ствар што у одређеној ситуацији у којој овај израз употребљавам дати човек не мора имати плаво одело. Можемо, према томе, разликовати три случаја употребе знакова с обзиром на њихов однос према одговарајућем појму:

1. Употреба једног знака *није* регулисана појмовима, него је или потпуно произвољна или регулисана правилима која су потпуно произвољна, или заснована искључиво на субјективном искуству. У том случају или ни сам субјекат не зна шта хоће да каже, или он има одређене мисли које изражава симболима, али, пошто симболе употребљава на потпуно особен, свој лични начин, нико није у стању да га разуме, да открије које његове мисли су његовим чудним језиком изражене. У овом случају до комуницирања уопште не долази, све што је речено је некомуникабилно или објективно бесмислено.

2. Употреба симбола *је* регулисана појмовима и *искључиво* њима. Оно што се каже други разумеју, тј. доживљавају исте мисаоне садржаје као и субјекат и реагују на начин сличан оном на који би он реаговао кад се сретне с датим симболом. Уколико су сви симболи у једном изразу апстрактни, тај израз може бити истинит или, бар, може се сматрати да је речено нешто што не може бити доведено у питање конкретним искуством које у датом моменту доживљавамо. Међутим, ако у датом изразу има ма и један конкретни симбол који се односи на један одређени објекат, може се десити да нам буде потпуно јасно шта се хтело рећи и да истовремено учимо да у датим условима оно што се хтело рећи не одговара искуству које имамо, па, према томе, посредно, ни чиниеничком стању.

Другим речима, код оваквог типа комуницирања изражава се нешто што има смисла, што представља *могуће* знање, али што у конкретној ситуацији у којој процес комуницирања обавља не мора нужно да буде истинито.

3. Употреба симбола је регулисана појмовима, али *и* *знањем свих релевантних чиниеница*. Значи, ми не само што познајемо општа правила за употребу симбола независно од дате ситуације у којој то чинимо, него знамо и на које конкретне објекте се дескриптивни симболи

односе и који су услови места и времена ситуације коју описујемо. У оваквом случају оно што језиком саопштавамо не само што има смисла, него је и истинито.

Однос појма и објеката

Тиме смо имплицитно већ поставили питање односа појмова и објеката. Наше непосредно практично сазнање објеката укључује у себе многе елементе који у садржају појмова не улазе јер су варијабилни, зависни, с једне стране, од психофизичке конституције субјекта, а с друге стране, од објективне ситуације, од услова места и времена.

Обично се каже да су појмови одраз суштинских својстава и релација једног или више објеката. Како то у теорији сазнања треба разумети? Проблем је следећи: Ми смо раније истакли да у процесу ефективне практичне делатности директно сазнајемо материјалне објекте јер у процесу остваривања наших циљева наиђемо на отпор и морамо да улажемо напор да бисмо га савладали. Међутим, ми при том немамо никакав директан контакт са суштинама или, тачније, са структуралним својствима. Ја директно сазнајем воду као нешто течно, свеже, мање или више хладно, што пружа изванредан отпор кретању кроз њу (на пример, приликом пливања и веслања), што извесне предмете одржава на површини, док други тежи у њој тону, међутим, ја директног сазнања немам да је сваки молекул воде састављен из два атома водоника и једног атома кисеоника. Па ипак, ми баш то називамо суштином воде.

Због тога многи емпиристички оријентисани филозофи одбијају да уопште говоре о суштинама ствари као нечем сазнатљивом, па, према томе, и објективно постојећем (јер о ономе што не можемо знати не можемо ни говорити да објективно постоји, мада оно можда стварно постоји). Они признају само постојање појединачних ствари које се могу непосредно опажати. Свакој таквој ствари одговара један (или више) симбола који је именују, док је појам (уколико, по њиховом мишљењу, тај израз уопште треба задржати) — само скуп правила за употребу симбола.

Кад се онтолошка база теорије значења овако сузи, излази да апстрактни симболи и правила за њихову употребу уопште немају свој корелат у стварности и да би их требало схватити или као произвољне конвенције које служе за увођење реда и структуре у наш језик или као корисне инструменте којима у стварности ништа не одговара.

Овако строго прављење разлике у егзистенцијалном статусу појединачних ствари и општих својстава и односа има свог оправдања само ако је тачна емпиристичка теза о томе да је опажање једини извор сазнања о физичком свету. Међутим, та теза је нетачна. Чисто рецептивно опажање је толико уска основа сазнања да ми само на основу њега чак ни о постојању појединачних објеката не можемо ништа знати.

Чим једном одбацимо ову основну тезу емпиризма, опадају сви разлози за гледиште по коме појмови не би имали свој објективни корелат у материјалном свету. То, с друге стране, не значи да треба прихватити супротну тезу реализма по којој су наши појмови, узето *en général*, без икаквих ограничења, — одраз објективно постојећих суштина или универзалија.

У ствари, ако желимо да избегнемо крајности субјективизма, с једне, и објективизма, с друге стране, и да применимо дијалектичку методу која се одликује објективношћу, али у исти мах и критичношћу и еластичношћу, најрационалније би било заузети следеће становиште у вези с овим питањем:

1. Сви појмови немају исти однос према објектима јер сви објекти не постоје на исти начин, или бар ми не знамо подједнако сигурно да ли они постоје или не постоје. Сем тога, сви појмови немају исту улогу. Док једни претендују на то да се односе на материјалне објекте, код других то није случај.

2. Начин и ступањ нашег знања о постојању извесних објеката зависе од ступња наше сигурности у објективну истину ставова чији конституенти су дати појмови.

3. Из чињенице да је истина наших ставова *релативна*, тј. условљена одређеним условима места и времена подручја објеката на које су применљиви, укупном сумом људског знања у датој епоси, ограниченим скупом познатих чињеница итд., следи да ми не можемо бити *апсолутно* сигурни ни у егзистенцију одређених појединачних ствари, а не само апстрактних својстава и релација.

Недостатак апсолутне сигурности овде значи немогућност *логичког* доказа. Ниједан логички аргумент не може да докаже *постојање* ма чега. Најопштија схема по којој се обавља логичко закључивање могла би се изразити формулом: *ако* истина *A* условљава истину *B* и *ако* је *A* истинито, онда је и *B* истинито, где *A* и *B* означавају појединачне ставове или целе комплексе ставова. Из овакве структуре логичког мишљења непосредно је јасно да се оно увек односи на могућности а не на егзистенцију.

Ни искуство не даје апсолутну евиденцију о постојању ма чега. Ако постоје оптичке и акустичке илузије,

халуцинације, визије итд., онда вероватноћа да се не варамо у неком појединачном случају неће никад бити већа од $n-1/n$, без обзира на то колико је велико n .

Међутим, све ово ни најмање не повлачи за собом да ми не можемо никад имати ни теоријски ни практично довољно добре разлоге да претпоставимо да постоје не само наши опажаји и појмови, него и одговарајући материјални објекти и њихова својства и релације. Сви скептички разлози за сумњу захтевају само мало више еластичности и критичности него што је спреман да прихвати један реалист. Ова еластичност (уз задржавање потребне објективности) може се постићи ако задовољимо два битна услова:

1. Уместо да тврдимо да смо *апсолутно сигурни у постојање* таквих и таквих материјалних објеката, биће мудрије ако само тврдимо да *то што наши појмови задовољавају извесне критеријуме адекватности објектима — оправдава нашу увереност у постојање извесних ствари и њихових својстава и релација*. Реч је ту о разлици између апсолутне сигурности и мање или веће вероватноће (која се у појединачним случајевима практично неће разликовати од апсолутне сигурности). Или, другим речима, ми немамо на располагању апсолутно *све могуће* разлоге, али зато, ипак, можемо имати *довољне* разлоге за наше егзистенцијалне тврдње.

2. Уместо да сматрамо да су наши појмови прост одраз материјалних објеката, боље је да будемо опрезнији и да унапред рачунамо с извесном дискрепанцијом између наших појмова о објектима и самих објеката — уколико они реално постоје. На тај начин, насупрот реалистичком догматизму, наша онтологија постаје хипотетичног и флексибилног карактера, отворена ревизији кад год неки њен елеменат не задовољи наведене критеријуме.

Који су то критеријуми које наши појмови морају да задовоље да бисмо их сматрали адекватним неком објекту, односно да бисмо усвојили егзистенцију неког материјалног објекта?

1. Дати појам P мора бити *комуникабилан*, тј. мора представљати скуп правила за употребу неког симбола који може да буде интерпретиран од свих чланова дате друштвене заједнице.

2. Појам P мора бити *елеменат једног кохерентног система појмова*, тј. ставови чији је он конституент морају бити изведени или служити као основа за извођење других комуникабилних ставова.

3. Појам *P* мора бити *искуствено проверљив*.⁶ То значи: став у коме *P* фигурира као конституент мора имати својство да се из њега директно или индиректно може извести скуп ставова који описују неко искуство које је инваријантно при свим трансформацијама услова за разне посматраче.

4. Појам *P* мора бити *практично применљив*⁷, тј. практичне акције предузете да би се добила предвиђена искуства морају бити трајно интерсубјективно успешне.

Кад су ова четири услова задовољена, имамо право да закључимо: постоје довољно добри разлози да претпоставимо постојање неког материјалног објекта који је на апроксимативан начин одражен нашим појмом. Ми овде однос између материјалног објекта и нашег појма називамо апроксимативним (или релативно адекватним) одразом да бисмо оставили довољно простора за корекцију појма *P* у светлости даљих истраживања.

Ми смо у првој глави овог дела утврдили критеријум директног сазнања објеката. Сад се може рећи да услови 1—4 конституишу критеријум посредног сазнања објеката. Свако *x* које задовољава сва четири наведена услова јесте један посредно сазнати објекат.

Кључно питање је овде: Ако су услови 1—4 испуњени, шта оправдава наш закључак да „постоје довољно добри разлози да претпоставимо постојање неког материјалног објекта“?

Овај закључак оправдава чињеница да је то далеко најприродније, најједноставније и најубедљивије објашњење ситуације која настаје испуњавањем услова 1—4 и за коју су нарочито карактеристични следећи елементи:

1. Кад год је био дат неки скуп услова *S*, ми смо непосредно доживљавали појаву неког *x*.

2. То исто *x* су доживљавали и други људи под датим условима — то се види из чињенице да се међусобно разумемо кад употребљавамо симбол који се на њега односи.

3. Наше знање о *x* се слаже и са нашим другим претходно утврђеним знањима — што се види из слагања појма који се на њега односи с другим појмовима.

⁶ Карнап је проверљивост дефинисао на следећи начин:

„Један предикат „*P*“ се зове проверљив ако се „*P*“ може свести на класу опажљивих предмета“ (*Testability and Meaning*, New Haven, Conn. 1950, p. 457).

⁷ „Применљивост“ овде одговара остварљивости и у Карнаповој терминологији. „Један предикат „*P*“ језика се назива остварљивим од стране „*N*“ ако је подесан аргумент, на пример „*b*“, *N* у стању да под подесним околностима учини пуну реченицу „*P* (*b*)“ истинитом тј. да произведе својства *P* у тачки *b*.“

4. Ми правимо хипотезу о томе да ће појава услова С условити појаву x у будућности.

5. Затим деламо и сами стварамо услове С. У свим случајевима, увек изнова, и не само ја, него и сви други заинтересовани људи опажају да је резултат наше акције била појава x .

Круцијални моменат је овде у томе што би *искључење претпоставке о постојању неког материјалног објекта који искуствено доживљавамо учинило вероватноћу коинциденције између наших предвиђања и практичних остварења бесконачно малом, јер има бесконачно много других могућности.*

Теорија која најбоље објашњава ову коинциденцију јесте (1) да постоји константна функционална веза између С и x и (2) да су и једно и друго објективног карактера.

Уосталом, та теорија потпуно одговара неписаним правилима којих се научници држе кад утврђују да је нешто чињеница или да неки објекат постоји. Чињенице и објекти нису нешто што научник већ затиче као готово (*ready-made*), што треба само констатовати. Потребан је велики напор и истинско стваралаштво да би се у огромном мноштву најразноврснијих искуствених података, најчешће симболичког карактера, увео неки ред, да би се они објаснили као разне стране, својства, аспекти извесних објеката. У свим наукама, а нарочито високо развијеним, наше знање о објектима је пролазило кроз фазу кад је сматрано мање или више хипотетичким, да би касније доспевало у фазу кад смо с мање или више сигурности могли да утврдимо да је адекватно материјалним објектима (по себи). Молекули су некад били хипотезе. Данас би успеси хемије и физике били необјашњиви кад не бисмо били уверени у њихову егзистенцију. Уосталом, захваљујући открићу електронских микроскопа, данас их ми и непосредно опажамо. С друге стране, ми данас више не сматрамо, као у време велике славе коју су биле доживеле Радерфордова хипотеза о структури материје (1911) и Борова теорија водоничног атома (1913), да су атоми системи честица налик на Сунчев систем с електронима-планетама, језгром-сунцем, с линеарним трајекторијама електрона сличним орбитама планета итд. Зато, кад год је један појам у фази релативне неразвијености (у првом реду кад још није довољно проверен и практично примењен), специјални научници су толико опрезни да говоре само о *моделу* на који се он може применити, а не о *реалном објекту* који је њим одражен.

Кад се једном прихвати овакво еластично гледиште о природи егзистенције „материјалних објеката“, тешко је видети у чему је битна (квалитативна) разлика у егзистенцијалном статусу појединачних објеката и њихових

општих својстава и релација. Извесна разлика постоји, али је то разлика у ступњу, која зависи од тога у којој мери и на колико објективан начин могу били примењени услови 1—4 критеријума адекватности.

Такозвани конкретни појмови као што су појам куће, стола, тролејбуса итд. имају следеће одлике:

а) Они се директно односе на искуство и непосредно садрже константне елементе нашег свакодневног искуства.

б) Због тога је веома лако предвидети каква би будућа искуства човек могао имати ако су ти појмови адекватни.

в) Не постоји проблем у погледу тога какве практичне акције треба предузети да би се проверила ова предвиђања.

г) Најзад, ово проверавање се обавља сваког дана и сваког часа на све могуће начине од стране огромног броја људи.

Због тога можемо бити потпуно сигурни да су сви услови нашег критеријума испуњени и да у односу на објекте ове врсте има најмање разлога за скептицизам.

С друге стране, кад имамо посла с таквим апстрактним теоријским конструкцијама као што су „закривљени простор“ и „квантна енергија“, ми смо много обазривији. Ови појмови су врло често били образовани као резултат крајње апстрактног размишљања, без обзира на искуство, или као прагматичне схеме конструисане да би се решиле неке теоријске тешкоће, без икакве индикације да ће бити успешно проверене искуством. Није увек јасно какве искуствене последице из њих следе нити какве практичне акције треба предузети да би се утврдило да ли су адекватне. Чак и кад остваримо изванредан ступањ поверљивости (као у случају појма „закривљен простор“ мерењем аберације светлосних зрака који пролазе поред великих маса), ми нисмо задовољни само једним јединим актом проверавања јер би се опажени ефекат могао објаснити и неком другом хипотезом.

Према томе, не постоји кореспонденција једног-према-једном између појмова и материјалних објеката. Постоје и појмови у погледу којих оклевамо да се упустимо ма у какве егзистенцијалне претпоставке, а постоје и појмови којима веома одлучно одричемо ма какав објективни корелат (нимфе, сатири, кентаури итд.).

Ипак, таква ситуација не би оправдала повлачење оштре демаркационе линије између сингуларних појмова који се односе на појединачне ствари и лица и општих појмова (атрибута и релација) који се — кажу нам — не односе ни на шта постојеће. Где та демаркациона линија треба да буде повучена, зависи од нашег целокупног

знања на датом пољу. Ми можемо бити више сигурни у постојање кванта енергије или гравитације или наследности итд. него у постојање, рецимо, грчког филозофа Леукипа.

Ми смо се досад исцрпно бавили односом између појмова и *материјалних објеката*. Међутим, из класификације објеката смо видели да, поред материјалних објеката, постоје и разне друге врсте објеката. (И сами појмови и друге форме мишљења су једна врста објеката.) Само по себи се разуме да ће однос појмова према разним врстама објеката бити различит.

Видели смо да се за однос између појмова и материјалних објеката може рећи да први *релативно адекватно одражавају* друге. Тиме тај однос ни издалека није исцрпен. Поред овог пасивног, рецептивног, појмови садрже и један активни, стваралачки моменат. Сваки појам је план за акцију. Том својом страном појам може бити инструмент за *стварање* материјалног објекта који пре није постојао. Или, другим речима, појам је не само *одраз*, него и *пројекат*.

Појмови који су непосредно настали на искуственој основи — селекцијом, апстракцијом и генерализацијом елемената објективног искуства, а то је највећи број појмова обичног живота — претежно су одрази, а у мањој мери пројекти. Ипак, да су и они пројекти, видимо по томе што нам они чак и на том најнижем теоријском нивоу омогућују да се не само прилагођавамо природи, да је не само подражавамо, него и да стварамо очовечене природне објекте (на пример, регулисана река, пошумљено брдо, вештачко језеро, домаћа животиња, питома војка итд).

Уколико се више развијају култура и цивилизација и човек ослобађа природне и друштвене нужности, све више је појмова који су претежно пројекти а не одрази. Све више је објеката које је човек плански, руковођен својим појмовима, створио а није их готове затекао. На пример, појмови: авион, хидроцентрала, опера, парламент, социјализам — најпре су били пројекти за акцију, па тек онда одрази.

Не треба губити из вида да између ове две стране односа појмова према реалним објектима постоји дијалектички однос. Одроз је основа за пројектовање. С друге стране, кад је нешто једном пројектовано и праксом реализовано, оно постаје приступачно даљем и дубљем одражавању. Сем тога, није свако стваралаштво свесно регулисано појмовима. У знатној мери оно има и стихијски, инстинктивни карактер. Каткад човек прво створи један објекат, па га тек онда сазнаје и о њему ствара

појам помоћу одражавања (на пример, држава, роба, економске кризе итд.).

Однос појмова према нереалним објектима укључује у себи минимум елемената одражавања. Ова врста појмова конструисана је од извесног броја реалних карактеристика (искуствено проверених појмова који одражавају извесна својства и релације реалних објеката), међутим, везе међу њима актуелно нису остварене, а у погледу имагинарних фантастичних појмова — у принципу су неостварљиве.

О односу појмова према симболима као објектима већ је било речи. Појмови су правила за употребу симбола. Симболи су материјални израз појмова.

Исто тако, било је речи о односу појмова према другим мисаоним формама — судовима, закључцима итд. Односи самих појмова међу собом имају две стране — психолошку и логичку. Уколико се појмови схвате психолошки као актуелно егзистентни акти, односно психички процеси, они међусобно стоје у каузалним, односно функционалним односима, као и све друге реалне појаве истог реда. Уколико се, пак, појмови схвате логички као замисли извесних објеката, међу њима постоје различити логички односи — идентичности, супротности, условљавања итд.

Класификација појмова с обзиром на њихов однос према објектима

Поред бројних класификација појмова којима су испуњени удебеници логике (с обзиром на квалитет, квантитет, јасноћу, разговетност, ступањ апстрактности итд.), било би од интереса да се покуша дати једна класификација појмова баш с обзиром на њихов однос према материјалним објектима.

Узећемо у обзир два принципа деобе:

1. Да ли један појам претендује на то да се односи на неки материјални објекат?

2. Да ли неки појам омогућује (бар индиректно) да стичемо нова знања и правимо успешна предвиђања (да ли је ефикасан инструменат за истраживање и праксу)? Или, другим речима, да ли имамо довољно добре разлоге за то да он фактички испуњава улогу која му је намењена?

С обзиром на први принцип деобе, добићемо две основне групе појмова: *референцијалне*, који претендују на то да се односе на материјалне објекте (они су обично изражени такозваним дескриптивним симболима), и *не-*

референцијалне, који могу играти изванредно важну улогу у нашем сазнавању материјалног света, али сами не претендују на то да се директно односе на материјалне објекте (за њих се обично сматра да су изражени такозваним логичким симболима). С обзиром на други принцип деобе, поделићемо све референцијалне појмове на *адекватне* и *неадекватне*, а *нереференцијалне* на *применљиве* и *неприменљиве*. На тај начин добићемо следеће четири групе појмова:

1. *Адекватни референцијални појмови*. Кад год имамо један конкретан појам који задовољава услове 1—4 нашег критеријума адекватности (односно посредног сазнања објеката), можемо претпоставити са мање или више неизвесности (која се за све практичне сврхе може занемарити) да постоји један материјални објекат (ствар или својство или релација) који постоји независно ма од којег појединачног субјекта.

Овде се може направити даља деоба утолико што можемо разликовати оне адекватне референцијалне појмове који се односе на индивидуалне објекте и оне који се односе на класе, својства и релације. Номиналисти и уопште емпиричари теже да искључе ову другу подгрупу из класе референцијалних појмова. Они термин „референцијалан“ схватају веома уско, тако да се претпоставља да се појмови и симболи могу односити („реферирати“) само на појединачне ствари. Овде се термин „референцијалан“ употребљава у ширем смислу: он покрива све оне случајеве где имамо довољно разлога да мислимо да се један појам односи на неко својство или релацију или класу објеката.

2. *Неадекватни референцијални појмови*. Ови појмови се односе на неке хипотетичке објекте, у чије реално постојање ми немамо разлога да верујемо. То је случај с митолошким симболима (на пример кентаур), неким научним појмовима вишег реда који нису успели да објасне релевантне појаве (на пример флогистон, етар) итд.

3. *Применљиви нереференцијални појмови*. Овде се појмови не односе директно на материјалне објекте. Примери ових појмова су апстрактни математички и логички појмови као што су број, диференцијал, универзални оператор, истина итд. Они нису директно повезани с искуством и није могуће рећи тачно које „инваријантне елементе прошлих искустава“ они изражавају. Ипак, они имају одређену везу с искуством утолико што представљају правила за организовање референцијалних појмова и за оперисање њима. Они су применљиви уколико ова правила воде практично проверљивим резултатима.

4. *Неприменљиви неререференцијални појмови.* Овде спадају они апстрактни појмови који се показују неефективни у својим операционим функцијама, тј. чија примена не води проверљивим ставовима. Такав је, на пример, Лајбницов појам „логичко одузимање“ или парадоксалан појам „класа која садржи себе као елемент“ итд.

Разлика између група под 1 и 2, с једне стране, и група под 3 и 4, с друге, могла би се изразити терминологијом Џона Стјуарта Мила на тај начин што би се рекло да прва група појмова има и „денотацију“ и „конотацију“, док друга група има само „конотацију“ без „денотације“. Што се другог принципа поделе тиче, могло би се рећи да су адекватни и применљиви појмови конституенти емпирички или логички истинитих ставова, док присуство једног неадекватног или неприменљивог појма чини један појам лажним или бар неодређеним с обзиром на његову истиносну вредност.

Став

Кад смо једном успели да објаснимо шта је појам полазећи само од објективног искуства и од хипотезе о постојању мисаоних операција, нама је сад лако да објаснимо све остале форме мишљења.

Питање је, пре свега, шта је *став*. Најсажетија могућа одредба била би: *став је комуникабилна веза појмова*.

Беза овде не значи само ону врсту веза која се среће у атрибутивним судовима класичне логике и која се изражава копулом „је“. У обзир долазе најразличитије врсте веза и односа (просторне, временске, узрочне, функционалне, родбинске итд.) које се срећу у такозваним релационим ставовима.

У грађењу ставова учествују неке мисаоне операције с којима смо се већ срели кад је било речи о грађењу појмова. Тако, на пример, идентификовање и разликовање играју нарочито велику улогу у грађењу класичних предикативних ставова. Спајање субјекта и предиката је истовремено уочавање њихове идентичности и разлике. Моменат идентичности је изражен класичном схемом идентичности $A = A$. Ни у једном актуалном ставу не појављује се моменат идентичности изоловано и апсолутно узет — такав став би био без икаквог садржаја. Предикативни став је идентификовање различитог. Кад Аристотел говори о супсумирање субјекта под предикат, или Ердман о иманенцији предиката у субјекту, имплицирана је, поред идентичности, и његова разлика — у првом случају по обиму, у другом по садржају.

Даље, велику улогу у грађењу ставова имају анализа и синтеза. Анализом можемо изградити низ ставова полазећи од једног датог појма — експлицитним изражавањем његовог садржаја. Пре овакве анализе и грађења аналитичких ставова ми нисмо потпуно свесни садржаја једног појма. Ми располажемо навикама да један одређени термин употребљавамо на одређен начин у разним приликама и контекстима, међутим, нисмо свесни правила која ту употребу регулишу. Анализа појмова је у ствари изучавање наше актуалне језичке праксе и експлицитно формулисање оног што је у њој дато на стихијски начин у — форми навика.

Историјски посматрано, једном аналитичком ставу обично претходи одговарајући синтетички став. Да би један систем навика могао да се анализира, он је најпре морао да буде створен. Прве синтезе појмова су свакако довођење у везу једне групе објективних елемената искуства (појам *A*) с другом групом (појам *B*), између којих је уочен изван константан однос, просторни, временски, узрочни, корелативни итд. (на пример, „Рибе живе у води“, „Кад се пред пећином запали ватра, животиње које се у њој налазе беже напоље“ итд.). Првобитне синтезе се врше на основу непосредно уочених односа, међутим, на једном знатно вишем ступњу развитка људског мишљења кад је већ изграђен солидан фонд појмова и њихових синтеза у ставове — врше се хипотетичке синтезе које више немају непосредно искуствени карактер. Кад је једном изграђен низ синтетичких ставова (*p*, *q*, *r*, *s*, итд.) о неком објекту *A*, формиран је и сам појам о *A*. Сад се простом анализом тог појма добијају аналитички ставови који су по структури и по значењу идентични са ставовима *p*, *q*, *r*, *s*, итд. Анализа и синтеза су, дакле две супротне мисаоне функције, које се не разликују по својој логичкој структури (по мисаоним операцијама, односно релацијама које се између појмова успостављају), него по правцу у коме се врше. Схематски представљено, ми најпре имамо низ синтетичких аката:

$$a \leftrightarrow b$$

$$a \leftrightarrow c$$

$$a \leftrightarrow d.$$

На тај начин обogaђује се садржајем појам *a* и постаје *A*. Кад сад анализирамо појам *A*, добијамо одговарајући низ аналитичких ставова:

$$A \supset b$$

$$A \supset c$$

$$A \supset d.$$

При том је релација $\supset$ идентична с релацијом $\leftrightarrow$. Основне операције којима се обављају и анализа и синте-

за јесу: укључивање дела у целину, супсумирање посебног под опште, импликација (уочавање кондиционалног односа између два појма: ако A , онда B), конјункција (истовремена датост и A и B), дисјункција (комплементарност: A или B , при чему се A и B допуњавају, као кад кажемо да је један троугао равностран или равнокрак или разностран), негација и узајамно искључивање (A је неспојиво с B).

У вези с нашом одредбом става треба још објаснити појам комуникабилности у посебном односу на ставове. Један од најбитнијих критеријума комуникабилности једног става јесте логичка спојивост, односно неспојивост појмова од којих је став конструисан. Кад се може рећи да су два појма неспојива? Нespoјивим зове­мо појмове који стоје један према другом у следећим односима:

1. Константни, објективни елементи искуства које појам A садржи не иду никад заједно с константним искуственим елементима појма B . На пример, неспојиви су појмови „троугао“ и „округао“ јер нико никад није видео неку геометријску слику која је у исти мах и округла и има три угла.

2. Искуства која се појмовима A и B претпостављају као инваријантна при извесним променама средине и услова не стоје никад у конјунктивном односу (тј. не иду заједно).

3. Истовремена примена појмова A и B не може довести до остваривања ма каквог практичног циља. Сваки покушај такве примене паралисао би нашу практичну делатност. Заблуда може да нас погрешно оријентира; бесмислица не може уопште да нас оријентира јер остаје нејасно шта се хтело рећи, односно на које могуће објекте би могло да се односи оно што се рекло. На пример, ако нам се каже да између два могућа облика друштва треба тежити оном у коме се оваплоћује Апсолутна идеја, онда овакво упутство не даје никакву оријентацију нашој пракси — ми њиме не добијамо никакву информацију о својствима и односима једног или другог облика које треба претпоставити, па зато не знамо ни шта треба да чинимо да бисмо један од њих остварили.

4. Ми кажемо да су два појма A и B неспојива, односно повезана на бесмислен начин, онда кад правила за употребу симбола којима је A изражено (A_s) искључују могућност његовог повезивања са симболом B_s на начин на који је то у датом случају учињено. Услед тога A_s и B_s остаје некомуникабилна, тј. неразумљива.

Тако, на пример, кад имамо појам о држави, ми знамо низ правила о томе на који начин треба да употребљавамо реч „држава“ у разним приликама и контекстима. Тако, на пример, на основу различитих искуствених података ми

ћемо рећи да је једна држава независна или зависна, јака или слаба, демократска или аутократска, да је апарат ове или оне класе, да према некој другој држави стоји у односима пријатељске сарадње, савезништва, потчињености или хегемоније, непријатељства итд. Међутим, с друге стране, наш појам о држави имплицира и једно негативно знање (по Спинозином принципу *Omnis determinatio est negatio*). Наиме, правила која регулишу употребу речи „држава“ истовремено су и правила која искључују могућност да све остале речи сем једне одређене класе дозвољених комбинација фигурирају као атрибути, релациони термини, апозиције итд. речи „држава“. При том, наравно, код разних друштвених група садржај једног појма може варирати, из чега следи да, тамо где употреба речи „држава“ има смисла за једног, рецимо, грађанског либерала, она је бесмислена за једног марксисту. Уопште, став који има смисла у једном језику може бити бесмислен и некомуникабилан у другом. Бесмислено је, на пример, кад се у оквиру марксистичког система појмова каже да „совјетска држава води совјетске народе блиставим врхунцима комунизма“. Ако је држава „апарат насиља једне класе над другом“, онда она не може водити људе таквом друштву у коме више неће бити класа, напротив, она мора одумрети да би такво друштво било могуће.

С обзиром на то да смо дефинисали став као сваку комуникабилну везу појмова, то може бити и питање, сумња, наређење, изражавање наде, страховања, веровања итд. Код свих ових мисаоних формација, односно реченица којима се оне изражавају, питање истинитости или лажности се не јавља. Једно питање може бити тачно или нетачно, прецизно или конфузно формулисано, јасно или нејасно, оштроумно или ступидно итд., али не може бити истинито или лажно. То може бити само одговор, уколико се њим нешто тврди. Разуме се, тврдње не морају бити аподиктичке, оне могу имати разне форме модалности. Нешто се може тврдити као могуће, мање или више вероватно, нужно и немогуће; међутим, у сваком случају, тврдњом се појмови повезују на такав начин да та веза може бити истинита или лажна. Оваква посебна врста ставова јесу судови.

Суд је, према томе, комуникабилна веза појмова којом се нешто тврди и која може бити истинита или лажна.

Закључак, теорија, систем

Кад знамо шта су појмови и судови, није тешко одредити закључак. Наиме, *закључак је низ ставова који има то својство да из једног или више претходних ставова (премиса) нужно следи последњи члан у низу (закључак).*

Оно што овде једино треба објаснити јесте нужност с којом закључак следи из премиса. Сви се логичари слажу у томе да се та нужност заснива на извесним правилима закључивања. Закључак зато нужно следи из премиса што то захтевају правила мишљења. Шта су, међутим, ова правила мишљења?

Кад смо једном претпоставили да је свест на једном вишем ступњу свог развитка (на коме је можемо сматрати духом) способна не само да реагује на спољашње надражаје, него и да различним операцијама спаја једне искуствене елементе с другим, свакако да као резултат те релативно слободне делатности духа настаје низ комбинација од којих су многе фантастичне и потпуно бесмислене. Тако, на пример, чим се примитивац упусти у овакво слободно стваралаштво, напустивши непосредно искуствени терен, добијају се као резултат најфантастичније везе: на пример, материјалне појаве се покушавају објаснити разним мистичним утицајима, у свему што се деси види се борба злих и добрих духова итд. Реч је у ствари не само о појединачним везама, него и о системима веза — једна митологија као целина се одржава зато што она, ипак, има под собом извесно реално тле, она ипак, на извештан начин и у извесној мери, задовољава одређене људске практичне сврхе. Познато је шта за афирмацију једне религије значе такозвана чуда. Та чуда су у неким случајевима реалне чињенице — на пример, колективни опажај масе света да је неки неизлечиви болесник на неком светом месту или од стране неког светог човека био исцељен. Те чињенице се готово редовно могу објаснити рационалним, научним путем (аутосугестијом, колективном халуцинацијом итд.), али су оне компатибилне и са митским објашњењем и у томе је снага мита и митског начина мишљења. Већ у миту, дакле у најранијим почецима мишљења (мит је прво одвајање човека од непосредне искуствене основе коју му чула пружају), појављују се захтеви за његовом кохерентношћу. У миту су принципи тако изабрани да сва расположива искуства буду с њима спојива. Слично томе утврђују се и религијске догме. Догма по којој је бог бесконачно добар и милостив спојива је и са чињеницом да је болесно дете за које се неко молио — умрло и са чињеницом да је оно оздравило. У првом случају божја доброта се састоји у томе што је дете узео себи, међу анђеле и праведнике, а у другом случају у томе што га је оставио родитељима. Догма по којој је бог створио земљу, небо, цео живи свет и људе за шест дана може се протумачити тако да буде спојива са свим многућим искуственим чињеницама које су досад откривене или ће некад бити пронађене. Јер оно што је људски век можда је само секунд у божјем дану.

Реч је, дакле, о малој семантичкој збрци. Људи имају своје значење речи „дан“, међутим, ако је дан на свакој планети друкчији, ко зна какав је он за бога.

Значи, и митско и религиозно и спекулативно-филозофско мишљење и научно мишљење и, исто тако, мишљење неког интеллигентног шизофреничара имају своју унутрашњу логику. Основна је разлика у карактеру премиса. Слабост је митског и религијског мишљења у томе што у својим премисама имају сувише таквих елемената који се никад никаквим искуством у принципу не могу проверити и што су, у вези с тим, и закључци таквог карактера да их никакво искуство не може ни потврдити ни оборити.

Кад је једном углавном објављена она велика револуција у историји људског мишљења која обележава прелаз од митског и спекулативно-филозофског мишљења ка научном (а она још није завршена), прихваћен је принцип (у науци на аподиктичан, а у другим областима на мање или више еластичан начин) по коме закључци нашег мишљења морају, бар у принципу и бар посредно искуствено, бити проверљиви. Другим речима, мора постојати могућност утврђивања њихове истинитости бар посредним путем. Самим тим искључени су из поља интересовања логике сви они механизми мишљења који воде закључцима у које се може само веровати.

Међу онима што остају ми се данас срећемо с резултатима једне дуге селекције. Метафорично говорећи, међу разним могућим и у пракси примењиваним схемама закључивања обављено је неке врсте природно одабирање. Пре или после, одбациване су све оне форме повезивања ставова код којих се могло дешавати да се из тачних и искуствено проверених примеса добију закључци који се не могу проверити или који се приликом проверавања показују као лажни. Учвршћивале су се и све више прелазиле у навик у оне схеме закључивања (и они услови који су при том морали да буду задовољени) код којих су се добијени закључци (под претпоставком да је истина премиса била сигурно утврђена) показивали као успешни инструменти за предвиђање будућих искустава и овлађивање материјалним објектима. Задатак логике је, у првом реду, да свесно и експлицитно у виду логичких правила изложи све оне навике мишљења које увек воде од истине истини (при чему није искључено да би она могла да створи и нове схеме мишљења које досад у пракси нису употребљаване, а које се могу успешно примењивати).

Следећа виша форма мишљења је теорија. *Теорија је скуп закључака*, међутим, она није ма какав скуп, него уређени скуп. За један скуп се каже да је уређен кад сви његови елементи међусобно стоје у експлицитно утврђеним релацијама. Обично се теорија састоји из једног или више

ставова-теза, које изражавају оно што теорија тврди, и из аргументације, тј. скупа ставова којима се тезе потврђују. Другим речима, аргументацију чини низ сукцесивних закључака који представљају прелазне чланове („средње термине“) између извесних веродостојних ставова као полазних чланова низа и основних теза теорије као закључака, односно завршних чланова низа.

Кад теорија има емпиријски, индуктивни карактер, полазни чланови низа, односно основни аргументи, јесу непосредно-искуствено утврђени ставови (како се то често каже — ставови који изражавају чињенице). Завршни чланови су у том случају извесне генерализације искуства, тј. ставови који претпостављају инваријантства извесних објективних искустава под датим условима.

Кад теорија има дедуктивни карактер, основни аргументи су ставови општег карактера, но није неопходно да они буду оштрији од изведених ставова-теза дате теорије. Схватање дедукције као извођења посебног из општег данас је застарело јер је сувише уско. Оно важи само за силогистичко а не и за релационо закључивање. Општа одлика и силогистичког и релационог дедуктивног закључивања јесте у ствари чињеница да се закључци из премиса изводе на основу логичких својстава релација које се у премисама појављују. Ова логичка својства релација одређена су правилима (на пример, правило *Dictum de omni et nullo* експлицитно изражава одлику транзитивности релације појединачног, посебног и општег). Према томе, основни аргументи једне дедуктивне теорије морају задовољавати следеће услове:

- а) Термини који се у њима појављују не смеју бити дефинисани помоћу термина из изведених ставова.
- б) Логичка својства релација које се у њима појављују морају бити позната.
- в) Основни аргументи морају бити довољни да се из њих посредно или непосредно изведу сви ставови и теорије, укључујући тезе.

Већина научних теорија, како индуктивних тако и дедуктивних, нема експлицитно изражене све елементе потребне за закључивање. Оно што већини теорија недостаје јесу следећи моменти:

- а) Обично се не води довољно рачуна о томе да се прецизира који термини су уведени у теорију као недефинисани (они могу бити дефинисани у некој другој теорији вишег реда). Исто тако не води се рачуна о томе да се број ових недефинисаних термина сведе на најмањи могући број на тај начин што би се, где год је то могуће један недефинисани термин одредио помоћу других.

b) Правила закључивања обично нису експлицитно назначена. У једној посебно-научној теорији не би било довољно навести само општа логичка правила, него и она која су специфична за саму област на коју се теорија односи.

c) Најзад, индуктивне теорије имају један специфичан недостатак. Свако уопштавање претпоставља извесне принципе на основу којих се оно врши. Логичари су већ давно то уочили и покушали су да реше такозвани „логички проблем индукције“ („на основу чега имамо право да из посебних и акциденталних знања изведемо општа и нужна?“). Мислило се обично да је довољно да се експлицитно наведе један општи поступак који би служио као основа за све специфичне случајеве индукције. Ту улогу игра у логици Џона Стјуарта Мила *принцип једноликости природе*. У ствари, неизречених општих претпоставки (на основу којих, на пример, сматрамо да је довољан један примерак неког костура да бисмо извели општи закључак о врсти којој је припадао) има знатно више и оне су различитих ступњева општости, почев од основних и најопштијих претпоставки целокупног мишљења преко претпоставки својствених мишљењу у целој једној области (на пример математици, природним наукама, друштвеним наукама итд.) до специфичних неизречених претпоставки појединих научних дисциплина и теорија. На пример, у психологији ми рачунамо с тим да је појединац у тренутку $t + 1$ иста личност као у тренутку t . То није ствар која се доказује, а питање је да ли се уопште и може доказати.

Кад желимо да уклонимо све ове недостатке и да постигнемо највећу могућу егзактност, ми грађимо један *дедуктивни систем*. У њему све што се иначе прећутно подразумева мора бити експлицитно изречено. Стога он мора садржати следеће елементе:

1. Морају се набројати сви неопходно потребни недефинисани термини (лична имена, симболи класа, предикати, релације, везе међу реченицама). Сви остали термини система биће одређени помоћу њих.

2. Систем треба да садржи правила смисла. Она одређују за које ће се могуће комбинације ових симбола сматрати да имају смисла и да представљају ставове датог система. Све друге комбинације овим правилима бивају искључене као бесмислене.

3. Треба навести најмањи могући број ставова из којих се сви други могу извести применом правила закључивања датог система. Ови ставови се обично називају аксиомима или постулатима или основним принципима.

4. Правила закључивања система морају бити експлицитно формулисана.

5. Из основних ставова (принципа, аксиома) морају бити изведене најважније консеквенце, а то су, у првом реду, такви ставови који могу бити примењени у науци, односно у свакодневnoj животnoj пракси.

Кад су сви ови елементи познати, позната је структура, односно форма једне теорије. Зато се обично довођење једне теорије у облик егзактног дедуктивног система сматра њеном *формализацијом*. Са дијалектичког становишта, нема разлога да се успешна формализација једне теорије у наведеном смислу (у смислу експлицитног навођења основних елемената њене структуре) не сматра корисном. Она несумњиво помаже да се мисли јасније, прецизније, егзактније, да се многе грешке на тај начин избегну. Међутим, формализација једне теорије рађа опасност да се приликом превођења у симболички језик потпуно заборави она искуствена основа на којој је сама теорија и настала и да се теорија даље развија потпуно аутоматски, аналогно игри симбола, без тежње да се увек поново успостави веза с искуством и да се од безбројних могућих консеквенца само оне сматрају научно значајним које су бар у принципу примењиве.

Нама у науци и обичном животу обично није потребно да један став буде изведен у оквиру једног дедуктивног система па да га тек онда прихватимо. То је, уосталом, ретко кад и могуће. Једино су најразвијеније науке — математика, физика и поједине гране других наука — достигле тако висок ступањ свог развјетка да се могу изложити и у форми дедуктивног система.

У односу на доказаност у оквиру једног дедуктивног система мање строг захтев је доказаност у оквиру једне теорије (индуктивне или дедуктивне), која, као што смо већ видели, захтева само да један скуп ставова буде уређен а не и строго систематизован. Има, међутим, ставова код којих није могућа чак ни доказаност у оквиру једне теорије, а ипак их сматрамо истинитим. То су такозвани ставови непосредног опажања. На пример, изгледа као да ставу „Комад новца који лежи преда мном је округао“ није потребно да буде доведен у везу ма са којим другим ставом да би био сматран истинитим. Међутим, није тако. Ако је једини разлог што га сматрамо истинитим то што нас неколицина видимо да је округао, онда једнако право имају други који виде да је овалан да истинитим сматрају супротан став „Комад новца на столу је елипсаст“. Шта да кажемо за мноштво других сличних ставова који описују илузије и халуцинације? У ствари, сваки став који само описује неко непосредно искуство тек је кандидат за титулу истинитости. Да би ту титулу добио, он мора да прође изван теоријски испит. Морају постојати нека теоријска

разматрања на основу којих се долази до закључка да у датом случају немамо разлога да сматрамо да је била у питању нека илузија или халуцинација.

Према томе, сваки став који претендује на то да се сматра истинитим мора бити бар *теоријски оправдан*, тј. морају постојати неки теоријски разлози на основу којих га сматрамо истинитим. Теоријска оправданост је, дакле, још еластичнији (слабији) захтев у поређењу са две форме доказаности о којима смо раније говорили.

Сва претходна објашњења категорија мишљења била су нам потребна управо ради одредбе појма теоријске оправданости. Тај појам представља неопходан елеменат критеријума посебног знања објеката (поред комуникабилности, искуствене проверљивости и практичне примењивости). На тај начин тек сад можемо рећи да је у довољној мери објашњена категорија објекта којом смо почели изградњу наше теорије.

Тиме смо одредили све елементе потребне за објашњење саме категорије значења.

ТРЕЋИ ДЕО
АНАЛИЗА ЗНАЧЕЊА

ТРИНАЕСТА ГЛАВА

ЗНАЧЕЊЕ КАО КОМПЛЕКС РЕЛАЦИЈА

*Да ли је одређивање значења „значења“
кружни процес?*

Суочавање са задатком одређивања значења самог термина „значење“ у први мах оставља утисак да смо упали у један кружни процес и да на крају морамо dospети до противречности сличних чувеним Расловим антиномијама с класама које су елеменат себе саме, односно с предикатима који и сами имају својство које означавају.

Па чак и кад не бисмо dospели до противречности, не показује ли се цео поступак којим смо се до сад служили као *circulus vitiosus*. Најпре смо одредили значење низа симбола, у првом реду термина „објекат“, „симбол“, „објективно искуство“ и „појам“, помоћу којих треба да објаснимо саму категорију „значење“. Нисмо ли ми при објашњавању свих ових термина већ претпоставили оно што сад тобоже треба да изведемо, наиме један одређени садржај категорије „значења“? Није ли то дефинисање *idem per idem*?

Ову тешкоћу је покушао да реши Артур Пап у својим *Елементима аналитичке филозофије* објашњавајући да израз „значење значења“ не води антиномијама јер се у њему термин „значење“ не узима оба пута у истом смислу. Најпре се узима као „конотација“ (скуп својства која мора имати сваки објекат на који се дати симбол тачно примењује), а затим као „денотација“ (појединачни случајеви објеката на које се симбол може применити). Речено језиком традиционалне логике, одређивање значења „значења“ треба интерпретирати као одређивање садржаја појма чији је обим познат.

Наравно, може се ставити приговор да ми не можемо знати денотацију (екстензију, обим) док не знамо конотацију (интензију, садржај). Према томе, и кад бисмо Паповим аргументом успели да избегнемо антиномије чисто формалног карактера, остала би на снази примедба да смо појам који на крају дефинишемо већ на почетку претпоставили.

Оваква тешкоћа може се решити једино указивањем на два различита теоријска нивоа у којима се појављује категорија значења. Ми свако истраживање које треба да доводи утврђивању садржаја неких фундаменталних филозофских категорија почињемо са две врсте појмова. Једни су прецизно одређени већ у току претходног истраживања, други још имају свој преднаучни, здраворазумски карактер и тек у току истраживања бивају одређени на строго научан начин. Такав је случај и са категоријом значења. Значење „значења“ које ми на почетку теорије значења представљамо је неформално, здраворазумско — саставни елеменат једне практичне имплицитне логике (*logica utens*). Кад питамо неког шта значи једна реч, он разуме каква врста одговора се од њега очекује; он у пракси уме да се служи породицом израза „значи“, „значење“ итд. иако не би умео да дефинише ниједан од њих. Кад на крају објаснимо помоћу значења других категорија значење самог термина „значење“, овде већ имамо један друкчији, виши теоријски ниво. Овде „значење“ постаје такозвани технички термин — саставни елеменат једне експлицитне, теоријске логике (*logica docens*). Парафразирајући једну Витгенштајнову метафору, можемо рећи да здраворазумско значење постаје лествица коју одбацујемо пошто смо се помоћу ње попели на одређену висину. Наиме, прецизно научно значење једног термина коригује и превазилази његово здраворазумско значење, уносећи све више реда, тачности, јасноће. Нема сумње да са веће висине на коју смо доспели цео предњи пут постаје отворен критичкој анализи. Конкретно, у нашем случају, ако смо се служили здраворазумским термином „значење“ да бисмо одредили значење низа логичких термина помоћу којих на крају долазимо до прецизне научне одредбе значења и самог термина „значење“, очигледно је да се појављује као задатак да сад, служећи се овим ревидираним значењем „значења“, ревидирамо значење и свих других логичких термина. Управо тако се наука и развија: прелазећи цео пут на једном одређеном нивоу, затим враћајући се привидно на исту полазну тачку и поново прелазећи цео пут — сада фактички на једном вишем нивоу итд. Ако баш хоћемо да се служимо геометријским моделима, није реч о кружном него о спиралном кретању.

Шта може бити носилац значења?

Пре него што се упустимо у расправљање о садржају саме категорије значења, потребна су још нека прелиминарна објашњења. Тако, на пример, треба тачно прецизирати која врста објеката и под којим условима може да постане носилац значења. Значење је увек значење *неког x*. Питање је сад: Шта све може бити *x*?

Носилац значења, *x*, могу да буду, пре свега, речи и други језички изрази добијени спајањем речи у складу са синтактичким правилима.

Даље, носилац значења могу да буду и сви други (не-дискурзивни) симболи: слике, музички тонови, покрети игре или ритуала.

Најзад, и сви знаци, било вештачки (цртеж кривине на друму, звук пиштаљке) или природни (муња која је знак грома), могу да буду носилац значења, да нешто значе.

Узимајући у обзир да сваки објекат може под одређеним условима да буде знак, излази да сваки објекат без разлике може да буде носилац значења. Разуме се, материјални објекти су најподеснији да буду носиоци комуникабилног, друштвеног значења које се може преносити од једног субјекта другом — баш зато што су интересубјективно, јавно опажљиви, што се према њима може имати директан практичан однос. Међутим, и такви објекти као што су индивидуална психичка стања могу имати значење, мада ће ово бити личног, субјективног карактера. На пример, за реуматичара бол у ноzi значи промену времена, за алкохоличара осећање оловне тежине у глави и специфичан укус у устима значи да је претходне ноћи много пио.

Који су минимални услови потребни да један објекат *A* постане носилац значења? Потребна су два таква минимална услова:

1. Да постоји бар један субјекат *S* који је објекта *A* свестан био да га искуствено доживљава (што је најчешће случај) или да га замишља¹.

2. Да је субјекат спреман да објекат *A* константно асоцира с једним другим објектом *B* тако да искуство (или замисао) *A* имплицира² замисао *B*.

¹ На пример, замишљена чињеница да човек који се креће с убрзањем од 9,81 метара у секунди у правцу супротном од земљине теже, под претпоставком да је земљина тежа престала да делује, има исту тежину као да мирује у земљиним гравитационим пољу била је за Ајнштајна знак да су униформно убрзано кретање и мировање у одговарајућем гравитационим пољу физикално еквивалентни.

² Под „имплицирањем“ се овде и у каснијим излагањима подразумева диспозиција субјекта да реагује по схеми „Ако искуство *A*, онда замисао *B*“.

Укратко, носилац значења је сваки онај објекат који у неком субјекту условљава свест о неком другом објекту³ (или бар сличну диспозицију реаговања као да је неки други објекат присутан).

Знаци се могу класификовати на разне начине с обзиром на различите релације у којима могу стајати. На овом месту интересантна је њихова подела с обзиром на то којој врсти објеката они као носиоци значења припадају.

Чарлс Сандерс Перс, који је уочио више дистинкција међу знацима и дао развијенију њихову класификацију него ма ко пре или после њега, разликовао је три врсте знакова с обзиром на њихов карактер као објеката. То су: (1) *qualisigns* (квалитативни знаци), (2) *singsigns* (појединачни знаци) и (3) *legisigns* (законити знаци)⁴.

Први су потпуно феноменалног карактера и веома су варијабилни, тако да немају идентитет у правом смислу речи. По томе како је Перс окарактерисао ове *qualisigns*, у њих би могао да спада дим као знак ватре, облак као знак кише итд.

Други су појединачни објекти, стабилни и одређеног идентитета. Сам Перс као пример наводи поједине речи које се налазе на једној одређеној страни.

Трећи су општи тип коме припада низ знакова као индивидуалних објеката. Перс наводи као пример да су реч „and“ и „&“ у ствари један исти симбол, тј. припадају истом општем типу.

Ова Персова подела изгледа прихватљива. До ње можемо доћи било индуктивним путем, имајући у виду какве све разлике постоје између појединих врста објеката који актуелно функционишу као знаци, било дедуктивним путем, полазећи од класификације објеката уопште и елиминишући све оне категорије објеката које су ирелевантне с обзиром на класификацију знакова.

Пошто научни симболи сви спадају у трећу врсту знакова, оно што представља предмет логичких истраживања језика у ствари су опште структуре објеката који функционишу као носиоци значења, а не појединачни знаци (на пример, предмет истраживања историје ликовне уметности су појединачне слике и структуре), а још

³ У том смислу је још 1914. године писао Брод: „Стриктно говорећи, једна ствар има значење кад директно упознавање с њом или знање о њој омогућава да се закључи или по асоцијацији помисли о нечем другом.“ (Broad, *Perception, Physics and Reality*, 1914, p. 97).

⁴ Види: Ogden, Richards, *The Meaning of Meaning*, London, 1923, Appendix C, p. 435—436.

мање непосредно дате, квалитативно одређене појаве које служе као знаци (које нужно по свом карактеру остају потпуно изван подручја научног проучавања).

Значење као комплекс релација

У досадашњој филозофској литератури о проблемима семантике вођена је велика дискусија о питању: Каквој врсти објеката припада значење? Многи аутори су сматрали да је значење управо онај други објекат према коме знак стоји у константном односу — који представља, замењује или означава. На пример, Расл је писао: „Све речи имају значење у том простом смислу да су симболи који замењују неку другу ствар (*stand for some thing other than themselves*).“⁵

Те друге ствари морају бити нешто што се може директно сазнати (*by acquaintance*). „Значење које ми приписујемо нашим речима мора бити нешто с чиме смо директно упознати.“⁶

Овим Расловим текстовима је имплицирано да су значења — конкретне појединачне ствари. На другим местима је Расл сматрао да је значење својство а не ствар, али је опет инсистирао на могућности његовог директног сазнања: „Значење је опажљиво својство опажљивих ентитета.“⁷ У овом смислу су писали и други реалисти, на пример Џон Лерд: „Значење је директно опажљиво исто као звук и боја...“⁸

Данас је овакво гледиште потпуно застарело. Модерни аналитичари језика навели су против њега низ аргумената од којих је сваки довољан да га учини неодрживим. На пример, два различита језичка израза за исти објекат могу имати битно различито значење. (Већ је Фреге уочио да је смисао речи „Зорњача“ (*Morgenstern*) различит од смисла речи „Вечерњача“ (*Abendstern*), иако се обе односе на исти материјални објекат — планету Венеру). Или, има израза који имају сасвим одређено значење, а не односе се ни на какав конкретан реални објекат. (У време кад су Хилари и Тенсинг били једина два човека који су савладали Маунт Еверест, Рајл је био дао као пример дескрипцију „трећи човек који се попео на Хималаје“⁹). Најзад, и кад би се допустило да је код

⁵ Russell, Preface to II ed. of *The Principles of Mathematics*, London, 1938, p. 47.

⁶ Russell, *The Problems of Philosophy*, London, 1912, p. 91.

⁷ Russell, „Meaning of Meaning“, *Mind*, 1920, p. 401.

⁸ John Laird, *A story of Realism*, p. 27.

⁹ Gilbert Ryle, „The Theory of Meaning“ (*British Philosophy in the Mid-Century*, London, 1957, p. 245).

једне класе симбола — имена, значење управо реална ствар или догађај који је именован, чињеница је да највећи број симбола, укључујући ту и многе речи, нису имена (на пример, „обично“, „или“, „размишљати“ не именују никакве чулно-опажљиве ствари или објекте у оном ужем смислу те речи који многи филозофи употребљавају као нешто различито од својства, релација, појава и процеса).

Данас је међу филозофима који се баве семантичким проблемима с правом преовладало гледиште по коме је значење једна врста *релације*. Питање је само која је то релација коју називамо значењем и да ли је то уопште само једна релација или цео комплекс релација. Из прегледа различитих теорија значења који смо дали у првом делу ове књиге видели смо да свака теорија поклања пуну пажњу једној из сложене структуре релација које долазе у обзир — на тај начин се појављују на изглед неотклоњиве разлике.

Теза која ће овде бити брањена јесте:

1. да значење није само једна издвојена релација, него комплекс релација,
2. да је свака од постојећих модерних теорија значења једнострана јер из тог комплекса издваја само једну релацију — ону чији појам је највише у складу с осталим појмовима опште филозофске теорије која јој служи као основа,
3. да су све ове релације међусобно повезане тако да се од теорије која инсистира на једној од њих може без несавладивих тешкоћа прећи ка теорији која фиксира неку другу међу њима — што значи да оне међусобно не стоје у односима противречности него комплементарности,
4. да синтетичко, дијалектичко прилажење проблему треба да доведе до једне комплексне истине чији су посебни моменти — парцијалне истине појединих постојећих теорија.

Посебне релације које конституишу значење

У структури релација коју називамо значењем анализом долазимо до следећих посебних момената:

1. Однос знака према извесној психичкој диспозицији субјекта (*ментално значење*).
2. Однос знака према означеном објекту (*предметно значење*).

3. Однос знака према другим знацима датог система (језичко значење уколико је дати систем знакова један језик).

4. Однос између два или више субјеката од којих једни знак употребљавају а други га интерпретирају (друштвено значење).

5. Однос знака и извесних практичких акција субјекта (практичко значење).

Многи филозофи су сматрали да функција једног знака претпоставља тријадичку релацију. На пример, Чарлс Сандерс Перс је држао да свака ситуација у којој нешто функционише као знак има структуру: *A* (знак) значи *B* (објекат) неком *C* (интерпретанту). Он је био уверен да се сваки комплекс у коме се појављују релације са четири, пет или више чланова може анализом рашчланити на комбинације тријадичких, а каткад и дијадичких релација. Зато он није правио разлику између оног што смо назвали менталним, језичким и практичким значењем (из критике прагматичке теорије значења ми смо видели да је ова дистинкција неопходна). С друге стране, Перс је с правом сматрао да се тријадичка релација значења не може рашчланити на два комплекса дијалектичких релација као што су „*A* значи *B*“ и „*C* интерпретира *A*“, јер би се у оба случаја подразумевало више но што би било изречено; *A* значи *B* само неком интерпретанту *C* а не по себи, а *C* је у стању да интерпретира *A* само као нешто што замењује објекат *B*.¹⁰

У ствари, значење заиста може бити схваћено као у крајњој линији једна тријадичка релација између знака, „интерпретанта“ и означеног објекта. Међутим, оно што Перс назива „интерпретантом“ је нешто сложено из више елемената¹¹, пре свега из једне менталне диспозиције, затим комплекса других знакова који припадају истом систему као дати знак у којима се ова психичка диспозиција може изразити и, најзад, из понашања — скупа физичких практичких акција којима се дата ментална диспозиција може на невербалан начин материјално манифестовати. Обично је понашање, језичко и нејезичко — кључ за сазнање унутрашње, психичке компоненте интерпретанта. Зато се једна ситуација употребе знакова може релативно адекватно описати и онда кад се узме у обзир само један од ова три елемента интерпретанта.

¹⁰ Види: W. V. Gallie, *Peirce and Pragmatism*, Harmondsworth: Penguin books, 1952, p. 116.

¹¹ Перс је у више махова покушавао да свој појам интерпретанта анализом рашчлани на основне компоненте (непосредни, динамички и финални интерпретант). (На пример у писму Леди Велби од 14. марта 1909, види: Ogden and Richards, *The Meaning of Meaning*, p. 441).

Ипак, увек се могу наћи случајеви употребе знакова где се потпуно игнорисање једног од друга два или оба остала елемента показује као тежак недостатак.

Најзад, интерпретант обично укључује у себи још један елемент, у ствари релацију између бар два субјекта од којих један знак употребљава и интендира неки објект, а други знак интерпретира и успева да разуме да се знак односи управо на интендирани објект. У изузетним случајевима, кад један знак има потпуно лично значење само за једно свесно биће, овај друштвени однос ће недостајати. Међутим, лична значења су надградња друштвених — само онај који је у друштву научио неки језик може себи изградити неки потпуно лични субјективни језик.

Према томе, значење је *у ствари једна шесточлана релација*. У тој структури неке релације су непосредне а неке посредне, неке фундаменталног а друге изведеног карактера, неке се могу ради једноставнијег и популарнијег излагања свести на друге и прећутно претпоставити у другим (на пример, друштвеност је претпостављена у језику и практичној делатности), међутим, при једном строго научном испитивању ниједна од њих не сме бити занемарена.

ЧЕТРНАЕСТА ГЛАВА
МЕНТАЛНО ЗНАЧЕЊЕ

Врсте психичких диспозиција које конституишу ментално значење

Психичка диспозиција, о којој је приликом анализе значења била реч, најчешће је спремност једног организма да при опажању датог знака *замисли* један други објекат с којим је представа знака асоцирана. Сама замисао увек је свест о нечем општем, структуралном. Уколико та замисао не садржи рашичлањене елементе извесног објекта, тако да се они могу један за другим изложити или навести, него има карактер целовитог *Gestalt*-а датог објекта, реч је о једној *интуитивној, недискурзивној мисаоној форми*. Таква је, на пример, психичка диспозиција коју изазива симбол „судбине“ у Бетовеновој Петој симфонији.

Уколико је реч о таквој замисли која разговетно садржи апстраховане поједине елементе (битна својства и релације) неког објекта, који су означени симболима, тако да се ови могу сами по себи независно појављивати у другим мисаоним операцијама и контекстима, дата замисао је појам. Таква је, на пример, психичка диспозиција која је везана за реч „судбина“ кад је ова употребљена у научним и филозофским текстовима (на пример, у Хераклитовом афоризму „Карактер је човеку судбина“).

Остале психичке форме асоциране константно с једним знаком могу бити: представа, опажај, слика маште, емоција, вредносни доживљај, вољни импулс итд.

У обичном животу ментално значење највећег броја знакова је нека перманентна *представа*. То значи да субјекат рекурентно при опажању датог знака доживљава

један психички процес у чијем садржају се општи, структурални елементи мешају с посебним, варијабилним, небитним, непосредно-искуственим. На пример, реч „киша“ константно изазива један мешовит искуствено-мисаони доживљај у коме су уједно дати и елементи сећања како киша изгледа и елементи појимања законитости којом киша настаје. „Представа“ је, у ствари, име оне прелазне форме психичког живота која повезује опажаје и појмове, зато су на једном крају лествице — просте репродукције опажаја код којих су, ипак, неки елементи већ селективани и апстраховани а други елиминисани (заборављени), а на другом крају су опште представе које се од појмова разликују још једино по остацима варијабилних, чулних елемената.

Концепција по којој је изванредно скуп *опажаја* ментално значење неког знака карактеристична је за неке форме позитивизма. При том се, за разлику од претходних случајева, значење не своди на *актуалне* искуствене доживљаје. Нико не тврди да се значење облака разуме на тај начин што се при том доживи опажај кише или да је значење муње у том што се при том опази гром. Поготову би такво тумачење било неприменљиво на симболе — кад неко чита заједно ништа не опажа сем слова, односно речи и реченица. С овог становишта, значење је конституисано *могућим* искуствима, опажајима који би се у промененим условима могли имати. На тај начин термини као „монада“, „апсолутна идеја“, „реинкарнација“ итд. били би празне речи без значења јер се у вези с њима ни у каквим реалним условима не може ништа искуствено доживети што би посведочило или оповргло постојање објеката које ови термини означавају. С друге стране, израз „планина висока 3.000 метара на другој страни Месеца“ има одређено значење јер је у принципу могуће отићи на Месец и видети да ли таква планина постоји или не постоји. У случају негативних резултата проверавања овај термин би и даље задржао своје значење, али би ушао у категорију неадекватних симбола.

Схватање по коме је ментално значење однос једног знака према извесној *менталној слици* данас је углавном напуштено јер је постало јасно да се многи знаци, нарочито научни симболи, могу разумети и кад се не замисли никаква слика¹. Према томе, однос знака према слици може бити конститутиван само за нека значења. На пример, Урбан разликује конотативно, емоционално и интуи-

¹ Лудвиг Витгенштајн је у *Филозофским истраживањима* истражио и успешно полемисао против једне овакве пикторијалне теорије значења. Види: L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, Oxford, 1953.

тивно значење и сматра да интуиција није могућа без чулног опажаја и замишљања слика. Међутим, он при том подвлачи да „из тога никако не следи да је то двоје исто и да друго укључује у себе прво“.²

Однос знака према *емоцијама* конституише такозвано емотивно значење, које многи аутори, од Огдена и Ричардса до савремених емпиричара, оштро разликују од сазнајног (когнитивног) значења. Док код овог другог један знак не само што је асоциран с неком психичком диспозицијом, него и означава неки објекат, код емотивног значења знак, наводно, само изражава осећања субјекта који знак употребљава и евентуално оног који знак интерпретира. Са становишта логичког позитивизма, чак и такви симболи као што су реченице којима се изражавају етички и естетички судови немају никакво друго значење сем што изражавају извесна субјективна осећања одобравања или неодобравања, свиђања или несвиђања. Видели смо већ приликом расправљања о симболима да они поред функције изражавања, увек имају и функцију означавања (дезигнације) извесних објективних структура — било материјалних или психичких процеса. У случају етичких и естетичких исказа, они не само што изражавају извесна осећања, него и означавају ступањ објективне вредности појединих људских поступака или уметничких дела. Па чак и кад се ограничимо само на изражајну функцију вредносних симбола — апстражујући да ли имају или немају функцију означавања објективних вредности — једнострано је рећи да се она састоји само у експресији емоција. *Вредносни доживљај* је знатно сложенији; он укључује и себе и разне форме недискурзивног мишљења, представљања, замишљања слика, па чак и стимулације за акцију. Зато би коректно било рећи да се ментално значење вредносних симбола састоји у њиховој релацији према одговарајућем вредносном доживљају.

Према томе, оно што се тако често назива емотивним значењем треба схватити само као један конститутивни елеменат вредносног значења. Чисто емотивна значења не постоје. С друге стране, многа сазнајна значења праћена су емотивним. Људско мишљење има редовно своју мање или више изражену емоционалну боју; свој афективни тон. Ову чињеницу логичари обично занемарују, али су је лингвисти и психолози често истицали. На пример, Карл Ото Ердман сматра да речи увек, поред значења (*Bedeutung*) имају и споредно значење (*Nebenbedeutung*). Прво је посредан однос једне речи према идејама за које је она везана као знак, друго је такође индиректан однос

² Urban, *Language and Reality*, London, II impr. 1951, p. 148.

према осећању за које је реч везана као израз. Овде није у питању једна посебна емоција него акумулирано осећање или расположење — зато се овај однос споредног значења може с правом назвати *емоционалном конотацијом*.³

На крају, извесни знаци имају функцију да нас стимулирају на активност. (Чарлс Морис их назива „пре-скрипторима“⁴.) То су знаци који изражавају наређења, молбе, жеље, који прописују дужности, норме, понашања итд. На пример: „Хајде“, „Напред“, „Врати се“, „Не убиј“. Њихово ментално значење је очигледно однос знака према *вољним импулсима* за предузимање неке акције.

Неки филозофи су веома хипостазирали значај ове димензије менталног значења, па су сматрали да је свако значење уопште — вољни импулс, намера, интенција. Ово се нарочито дешавало код оних који се служе енглеским језиком па су претпоставили да глагол *to mean* има јединствено значење било да се употребљава у контексту *A means B* или у контексту *A means to do something*. У овом другом случају *to mean* значи исто што и *to intend*, тј. „намеравати, хтети“. Кад се овај смисао примени на анализу процеса комуникације, значење знака би било (1) оно што субјекат који га употребљава хоће да се под њим подразумева и (2) оно што субјекат који га интерпретира хоће да учини, стимулиран знаком. У том случају *ментално* значење је однос знака према овом *хтењу* (*предметно* значење би било однос знака према оном што се хоће да подразумева или учини).

Уколико у процесу комуникације употребом знакова ми не само што преносимо неке искуствене и мисаоне садржаје, него и стимулирамо друге да заузму извесне ставове и да делају, утолико овај волитивни елеменат заиста улази у конституцију значења. Само, при том треба избећи бар три заблуде које долазе (1) услед преувеличавања његовог значаја и (2) услед његовог субјективистичког или (3) објективистичког схватања.

1. У Стивенсоновој етичкој теорији имамо један од примера преувеличавања значаја прескриптивне функције етичких исказа. Стивенсон сматра да је за етичке судове битно да њима покушавамо да изменимо ставове других људи и да друге подстакнемо на акцију.⁵ Еле-

³ Види: Urban, *Language and Reality*, London, II impr. 1951, p. 139—140.

⁴ Charles Morris, *Signs, Language and Behaviour*, New York, 1946, p. 83.

⁵ C. L. Stevenson, „The emotive meaning of ethical terms“, *Mind*, № 46, 1937 (Sellars, Hospers, *Readings in Ethical Theory*, New York, 1952, p. 419—422.

менат тачности у овој тези је неоспоран. Међутим, будући да су при том други елементи занемарени и да се „добро“ третира као синоним „оног што се може (или што треба) желети“ и инсистира на вези морално доброг с повољним интересом (*favourable interest*), није тешко уочити једностраност овог гледишта.

2. Субјективизам се овде појављује у форми психологистичког свођења значења на појединачне актуалне волитивне акте. Ако је „знак А значи х“ истоветно са „субјекат S је помоћу А хтео (*намеравао, желео*) да укаже на х“, онда значење постаје потпуно приватна, субјективна ствар оног који се знацима служи. Разуме се да за једно психолошко испитивање неког конкретног процеса комуникације може бити од крупног значења шта је субјекат S хтео да саопшти. Међутим, ван индивидуалне психологије, са једног општег логичког становишта, јавља се питање: Шта извесни употребљени (изговорени, написани итд.) знаци објективно значе у језику којим се дата заједница служи, независно од интенције оног који их је употребио?

Према томе, у свим случајевима где значење садржи и један волитиван елемент, овај се логички може схватити—једино као објективна диспозиција (навика, константна спремност) свих чланова једне друштвене групе да, кад нешто хоће, употребе извешан знак, односно да, кад им се извешан знак презентира, осете један вољни импулс. На пример, логички узев, прескриптивно значење звиждука саобраћајца који хоће да заустави аутомобил који се пребрзо креће или пешака који прелази трг на месту где је забрањен прелаз — није у личној жељи саобраћајца да неком да на знање да треба да се заустави, него у константној, објективној релацији између звука пиштаљке и одговарајућег импулса за акцију код сваког оног ко се налази у таквој ситуацији да би се овај знак могао односити на њега.

3. Потпуно супротну крајност, објективистичко хипостазирање воље као чиниоца значења, налазимо у неким традиционалним метафизичким теоријама. Са становишта Шопенхауеровог волунтаризма, суштину светских збивања не треба тражити у идејама, као што је Хегел чинио, већ у ирационалним тенденцијама Воље. Према томе, истинско значење сваког предмета и појаве јесте интенција или сврха такве хипостазиране и објективирани воље. (На подручју биологије улогу Шопенхауерове воље играла би Дришова „ентелехија“ или Бергсонов „животни елан“).

Оваква врста објашњења налази се ван подручја науке и научног третирања проблема. Јер, ако се један такав израз као што је „Светска воља“ третира као сим-

бол који означава неки реални објекат, ван људи и њиховог психичког живота, морали би да постоје објективни искуствени подаци о његовој егзистенцији. Пошто овакви подаци не постоје, мора се закључити да израз „Светска воља“ (као и сви други њему слични) не испуњава интендирану функцију и не може се схватити као симбол допуштен у једном научном језику. И он сам и текст у коме се појављује — бесмислен је у контексту науке. Неки смисао он може имати само ако се третира у контексту литературе, ако се укључи у једну сасвим друкчију врсту симбола чији означени објекти могу бити само структуре људског психичког живота.

*Варирање менталног значења с обзиром
на функцију знака*

Анализа менталног значења је показала да ни ту није реч само о једној јединственој релацији, него целом комплексу релација, с обзиром на различите врсте психичких диспозиција које могу бити асоциране с једним знаком. Елементарне међу њима јесу представљање, осећање, хтење и мишљење. Зато су основни конститутивни елементи менталног значења: представе, емоције, вољни импулси и замисли, схваћени као објективне форме људског психичког живота (навике, диспозиције), а не као конкретни актуални психички акти.

Видели смо да опажаји могу да буду конститутивни елементи значења само као *могући опажаји*. Свест о могућем опажају у ствари је представа.

Слике маште немају самостални значај, него учествују у представама и недискурзивним формама мишљења.

Вредносни доживљаји су сложени психички процеси у којима учествују и мисли и представе и афективно-вољни елементи.

Представе, емоције, вољне диспозиције и замисли су управо зато основни конститутивни елементи менталног значења што могу бити независни од других (мада не увек и међусобно) и што се анализом не могу рашчланити на простије независне елементе који би самостално могли нешто значити.

Од ове четири групе, представе и замисли имају једну заједничку специфичну карактеристику — да на изванредан начин кореспондирају објектима који су знацима означени.

Емоције и вољне диспозиције немају ову одлику, мада су и оне везане за извесне објекте на различите друге начине (могу бити њима проузроковане, к њима сврсисходно усмерене итд.).

Полазећи од ове битне разлике, многи филозофи су направили једну фундаменталну дистинкцију између *дезигнације* (означавања) и *експресије* (изражавања) и, према томе, између дезигнативних и експресивних (или мотивационих) знакова.⁶ Други су разликовали три врсте знакова: „дезигнаторе“, „апурејзоре“ и „прескрипторе“⁷, при чему је у погледу апурејзора у духу позитивистичке аксиологије било претпостављено да се све вредносно оцењивање своди на изражавање осећања.

Овакве класификације знакова које поштују на разликама у њиховој функцији, односно, у крајњој линији, на различитим одликама психичких диспозиција с којима су асоциране, имају веома услован, релативан карактер. Као што је то уопште случај код већине класификација, тако и овде не би се смело схватити да је сваки знак чврсто фиксиран у једној одређеној категорији и да не може прелазити у неку другу.

Као што ћемо касније видети детаљније, значење у огромној мери зависи од контекста, тако да један исти знак у разним контекстима обавља сасвим различите функције. Тако, на пример, реч „тишина“ је асоцирана с различитим психичким диспозицијама у следећа три контекста:

1. „Очи што зову као глас *тишина* . . .“
2. „*Тишина!*“ — проломи се очев глас.
3. „У разреду завлада потпуна *тишина*.“

У првом контексту реч „тишина“ углавном изражава и евоцира осећања, у другом има функцију прескриптора, у трећем нас просто информише о неком објективном стању ствари, тј. појављује се као дезигнатор.

Сем тога, у великом броју случајева, нарочито у обичном говору, један знак у истом контексту у исто време обавља функцију и дезигнације и експресије и прескрипције. За пример може послужити наслов једног новинарског дописа о тениским такмичењима у Вимблдону: „Роботи се обрачунавају“.⁸ Реченица изазива представу борбе робота и на тај начин означава један реално могућ догађај. У томе је њена функција дезигнације. Међутим, та реченица има метафоричко значење. Упоредивши монотону, крајње поједностављену тениску игру, у којој одлучује снага и машинска прецизност искључиво две врсте удара-

⁶ На пример, види: Arthur Pap, *Elements of Analytic Philosophy*, New York, 1949, p. 310.

⁷ Charles Morris, *Signs, Language and Behaviour*, New York, 1949.

⁸ Чланак је написао Мирослав Радојчић а објављен је у „Политици“ од 4. јула 1958.

ца — сервиса и волеја — са међусобним обрачунавањем робота, аутор је изразио једно своје осећање. Реченица коју анализирамо тежи да евоцира и у читаоцима слично осећање незадовољства и индигнације начином игре данашњих тениских шампиона. Најзад, овако формулисана реченица изражава и једну жељу свог аутора и тежи да стимулира друге на заузимање става — на акцију: играјте тенис друкчије, с више разноврсности и маште.

Према томе, оно што смо називали менталним значењем обично укључује у себи комплекс релација према психичким диспозицијама различите врсте; његово свођење само на једну релацију није изводљиво а најчешће није ни потребно. Међутим, у једној области људске делатности, у науци, изгледа да је ово ограничавање менталног значења само на једну релацију изводљиво и, штавише, најчешће неопходно.

Специјална врста знакова који се употребљавају у науци, апстрактни термини, треба да обавља само функцију дезигнације; њихова експресивна и прескриптивна функција треба да буду искључене у максимално могућој мери. Даље, њихово ментално значење треба да се ограничи само на релацију према појмовима. Тако, на пример, ментално значење става из биологије „Фенотип једног организма не зависи само од наследне масе, него и од спољашњих чинилаца“ састоји се искључиво из везе дате реченице с одговарајућом структуром појмова. Интерпретирати значење ове реченице (што претпоставља знање значења појединих речи) — значи извести једну менталну операцију којом ће се извесни појмови повезати на исти начин на који су повезане речи у реченици. Овакво значење које се састоји искључиво из релације језичких симбола према одговарајућим појмовима, односно појмовним структурама, и из кога су сви емотивни и волитивни елементи искључени, назива се појмовним значењем. Појмовно значење, очевидно, имају не само симболи који се употребљавају у логици, него и сви други научни симболи.

Међутим, из тога не следи да научни језички изрази који непосредно имају појмовно значење не могу у исти мах имати и експресивностимулативне елементе као посредно, споредно значење. На пример, наведени став из биологије имплицитно садржи и упутство за акцију: „Промените спољашње чиниоце живота једног организма, и ви ћете успети да измените његов спољашњи изглед.“ У том смислу сваки научни став индиректно, имплицитно подразумева или се може интерпретирати као упутство за акцију. То би, у ствари, само био други начин изражавања тезе по којој је сваки научни став нужно практично применљив. Значи, и научни ставови имају прескриптивно зна-

чење, само што оно није у првом плану. Док је информативно, дезигнативно значење примарно и непосредно, пре-скриптивно је секундарно и изведено.

Научни ставови који су у непосредној вези с актуалним горућим проблемима људског живота могу имати и емотивно значење. На пример, наизглед апстрактно теоријски, чисто дезигнативни став „Мутације хромозома могу настати услед радиоактивног зрачења“ може чак да евоцира једну емотивну реакцију (страха, забринутости, огорчења) код свих оних који су у стању да схвате његово пуно значење — у овом случају: све консеквенце које атомске експлозије и њихов ефекат, радиоактивно зрачење, за собом повлаче. У обичном говору ово емотивно значење може да буде и доминантно. У научној комуникацији оно остаје само пропратна појава и, што је нарочито важно, никад не сме утицати на ток оперисања датим симболима.

Тиме појмовно значење задовољава један од основних услова да би се могло сматрати *логичким значењем*. Може се уопште рећи да је логичко значење свако оно појмовно значење које представља један од нужних услова сазнања објективне истине.

Многи филозофи су ограничавали појам логичког значења само на она значења која у себи садрже елеменат закључивање и импликације. На пример, Урбан је писао: „Ја мислим да се само оно значење може исправно звати логичким у које улази елеменат импликације и закључивања... Само они аспекти значења речи и реченица који су нужни за релације импликације и за закључивање с правом улазе у подручје логике и логичке анализе. Сва друга значења су за логику ирелевантна и ван њене компетенције.“⁹

Овакво схватање логичког значења условљено је значењем које се приписује самом термину „логика“. Наиме, у модерној формалној логици се сматра да је предмет логике само коректно извођење закључака из датих или произвољно изабраних премиса. Урбан се позива на Де Морганову концепцију логике: „Није предмет логике одређивање да ли су закључци истинити или лажни, већ да ли је оно што се тврди као закључак заиста закључак.“

Кад се логика, међутим, схвати као наука која утврђује услове објективне истине, свако оно значење се мора сматрати логичким које је нужан услов сазнања истине, на пример помоћу кога се не само могу изводити закључци већ и одређивати значења израза која се у тим закључцима појављују, помоћу којих се врши проверавање њихове истинитости, итд.

⁹ Urban, *Language and Reality*, London, New York, 1951, p. 277.

Критеријум логичности значења се разликује од критеријума појмовне адекватности објекту уколико што први укључује у себе захтев за *могућношћу* примене, односно провере, док други захтева да је проверавање, односно примењивање *ефективно обављено* и при том дало *позитивне* резултате.

ПЕТНАЕСТА ГЛАВА

ПРЕДМЕТНО ЗНАЧЕЊЕ

Предметно значење је однос знака према означеном објекту. Еквивалентан израз би био „објектно значење“. Ми ћемо дати преимућство првом јер је термин „предметно“ више уобичајен и језички подеснији од термина „објектно“. Чарлс Морис је употребљавао израз „егзистенцијално значење“, али тај израз овде не би био подесан због уског значења које у нашој теорији има термин „егзистенција“. Семантички филозофи који су углавном писали на енглеском језику, употребљавали су велики број термина за ознаку ове димензије значења: *reference* (као превод Фрегеовог *Bedeutung*), *indication* (Расл), *denotation* (Мил) итд.

1. ОПШТА ПРИРОДА ОДНОСА ЗНАКА И ОЗНАЧЕНОГ ОБЈЕКТА

Посредни карактер предметног значења

Веома важна карактеристика предметног значења јесте његов посредни карактер. Знак *A* значи објекат *B* тек посредством субјекта *C*. Ј *A* и *B* могу постојати независно ма од којег субјекта. У том случају они могу бити у некој од могућих просторних, временских, каузалних и других релација, а могу и не бити ни у каквој директној релацији. Битно је то да, ма у каквој релацији *A* и *B* објективно били у материјалном свету, то није релација значења. *B* постаје значење за *A* тек онда кад се код субјекта фиксира диспозиција (навика, способност, константна спремност) да при искуству знака *A* представи или замисли објекат *B*. Само у најпростијим случајевима, код знакова у обичном животу, знаци и означени објекти временски коинцидирају, про-

сторно коегзистирају, или се узрочно условљавају, или стоје у односу дела и целине. („Симптоми“ су врста знакова који према означеним објектима стоје у таквом односу; на пример, висока температура је знак болести.) Међутим, између симбола и означених објеката најчешће нема никакве нужне везе. На пример, реч „Месец“ и сателит планете треће по реду удаљености од Сунца диспаратни су објекти колико се то само може замислити. Нема ничег у природи Месеца као реалног објекта што би условљавало да га Југословени зову „Месец“, Немци *Mond*, Енглези *moon* итд. Кад би то само било згодно и кад не би довело до сувише великих пертурбација у комуницирању, нарочито у разумевању већ написаних књига, људи би се могли договорити да од једног одређеног момента почну да зову Месец „Сунце“, а Сунце „Месец“. Ми тежимо да се чврсто држимо једног одређеног симболичког апарата (било да је реч о језику и његовој чистоти или ма о којим другим симболима) из друштвених а не онтолошких разлога.

Међутим, то је баш оно што се врло често не схвата. Заблуде у погледу правих узрока нашег релативног конзервативизма имају за последицу често запрепашћујуће облике ирационалног (како би рекао Коржибски *insane* — неурачунљивог понашања. Добро је позната наивност примитиваца који не допуштају да буду фотографисани или да им се сазна име јер туђинац, поседујући њихову фотографију или знајући њихово име, има сву власт над њима самим. Жан Пијаже наводи као диван пример дечје наивности у односу према језику интервју с једним дететом кога су питали да ли месец и сунце могу измењати имена. Дете је врло упорно тврдило да се то не може и онда је сукцесивно наводило разлоге „да је сунце сјајније“, „да је веће“, „да месец излази увече а сунце дању“ итд.¹

Међутим да у том погледу многи одрасли у цивилизованом свету нису сувише много одмакли, може се показати мноштвом примера. Неколико изврских могу се наћи код Хајакаве.² На пример, биоскопска публика обично идентификује глумце с ликовима које они тумаче. Љуис Стон, који често игра улоге судија, добија писма у којима се од њега траже правни савети, Едварда Робинсона су приликом једне посете Чикагу тамошњи гангстери третирали као једног од својих, а једном несрећном глумцу неког путујућег позоришта десило се, док је тумачио улогу једног неваљалца, да је од стране неког каубоја био убијен напред позорице.

¹ Jean Piaget, „La représentation du monde chez l'enfant“, *Presses Universitaires de France*; *The Child's Conception of the World*, Kegan Paul, 1929.

² Hayakawa, *Language in Thought and Action*, London, 1932, p. 28—31.

У неким друштвеним заједницама свесно и систематски се стимулира идентификовање симбола с означеним објектима. На пример у Јапану су се у време обожавања цара налазиле цареve слике у свакој школи, и ако би се десило да дође до пожара, спасавање цареve слике било је обавезно по цену живота. Ствари те врсте дешавају се и данас веома често.

Нешто у суштини слично налазимо и међу филозофима. Врло често се води огорчена борба око термина као да су то саме ствари или доктрине које означавају. Обично се један термин толико чврсто веже за неки предмет да, кад се он касније поново појави везан за неки различит предмет, једни тог аутора нападају, други га хвале опредељујући се углавном на основу афективног односа који су имали према раније означеном објекту датог термина, а не на основу пажљиве анализе његовог промењеног означеног објекта.

Претпоставимо да у истој земљи живе два филозофа који се незнатно разликују у основним идејама, али употребљавају битно различите термине. На пример, обојица сматрају да постоји објективна реалност независна од људске свести и да су њени најмањи досад познати делићи — центри сила (како је још Руђер Бошковић схватио атоме). Међутим, један ту објективну стварност зове „материја“, а други „енергија“. Даље, обојица сматрају да се стварност ступњевито развија, и то тако да је сваки виши ступањ развоја богатији одредбама и несводив на нижи. Међутим, један тај развитак зове „дијалектичким“ а други га зове „емерцентна еволуција.“ Даље, и један и други сматрају да постоји релативна слобода човека да одлучује о разним могућностима деловања у оквиру постојећих природних и друштвених законитих тенденција. Први то зове „дијалектичким детерминизмом“, а други „релативним индетерминизмом“ (сматрајући да све што није детерминизам у класичном, фаталистичком смислу речи представља неку форму индетерминизма). Затим, оба наша филозофа се потпуно слажу у томе да је непрецизност и вишесмисленост језика којим се људи служе узрок многих неспоразума, непотребних спорова и сукоба и да је неопходно потребно утврдити услове који треба да буду задовољени да би комуникација међу људима била што ефективнија. Један назове учење о том предмету „семантиком“ а други „марксистичком теоријом комуникације“.

Претпоставимо да се они ни у детаљима а не само у општим принципима битно не разликују. При том, тешко се може спорити истинитост ставова за које се обојица залажу. Поставља се питање како ће се сваки од њих провести ако живе у Сједињеним Државама Америке, а како ако обојица живе рецимо у Кини.

Нема сумње да би разлика у пријему на који би њихове теорије наишле у овим различитим заједницама биле огромне. У оба случаја би санкције средине због неприлагођавања њеним семантичким навикама и заблудама могле да буду веома ригорозне. У сваком случају дошло би до оптужби о припадништву непријатељском идеолошком тaborу („црвених“ у једном случају, „буржоаске реакције“ у другом) па чак и о нелојалности у односу на постојећи политички режим. Међутим, исте идеје у подесној језичкој форми биле би у оба случаја широко прихваћене!

Дакле, данас се још увек обожавају и мрзе симболи као такви а не објекти који су њима означени или именовани. И заиста, систематско одвицавање људи од мешања симбола и симболизованих ствари остаје један од основних задатака општенародног просвећивања.

Врсте означавања

Пошто смо видели да знак и означени објекат не морају међусобно бити повезани на неки директан и нужан начин, остаје да се проучи карактер везе међу њима.

Та веза коју смо досад називали „означавањем“ (знак x означава објекат y) различита је код разних категорија знакова.

Кад имамо посла с природним знацима тј. предметима и појавама које нисмо ми сами створили већ их затекли, а који врше функцију означавања (на пример, мирис озона означава предстојећу грмљавину), ту се релација означавања своди на једну везу, која је, додуше, од стране неког субјекта схваћена и осмишљена, али која иначе постоји у природи независно од човека (та веза може бити каузална, функционална, веза перманентне коегзистенције, временске сукцесије, дела и целине, посебног и општег итд.). Мирис озона утолико означава предстојећу грмљавину што се ту ради о две физичке појаве које имају заједнички узрок — присуство веће количине акумулираног електрицитетa у ваздуху.

Код свих вештачких симбола релација означавања је творевина човека у истој мери у којој је то и сам знак. Сунце као материјални објекат постоји независно од људске свести, међутим, речи Сунце, *Le soleil*, *The sun*, *Die Sonne* итд. и означавање тог објекта баш једном од тих речи је резултат људског стваралаштва. У овом једноставном случају означавања оно се састоји просто у именовању: ми стварамо реч која ће нам убудуће увек функционисати уместо описа реалног предмета о коме желимо нешто да кажемо. Код уметничких, религиозних, ритуалних и дру-

гих вештачких знакова чак ни сам означени објекат не припада материјалним стварима онаквим какве затичемо у природи. Употребом знакова и симбола људи који стварају поезију, музику, митове, религије и ритуале усмеравају нашу пажњу ка извесним идеалним, замишљеним, нестварним објектима, који у већој или мањој мери задовољавају наше различите афективне, мисаоне и волитивне потребе. Ту је „означавање“ у првом реду *пројектовање* ван нас нечега што смо нашим умом, срцем и маштом ми сами креирали. У уметности је означавање — пројекција лепоте, складности или просто снаге. Ту су боје, облици, звукови, покрети итд. само материјално средство којим су извесне форме афективно-мисаоног живота појединаца (које су такве да могу евоцирати сличне форме доживљавања и у другим појединцима) добиле своју објективну егзистенцију — додуше не у природи, у материјалној стварности, али зато у стварности људског духовног живота једне епохе.

И код осталих вештачких симбола релација означавања је најчешће пројекција у горњем смислу, само што се тако пројектовани објекти међусобно разликују по врсти људских потреба које задовољавају. На пример, „бог“ је пројекција *натчовека*³, људског бића са свим квалитетима које он поседује само у незнатној мери, за којима чезне, а које у постојећим природним и друштвеним оквирима он реално не може постићи. „Бог“ и сви други фантастични објекти означени религиозним симболима задовољавају (бар код неких људи) огромну интелектуалну потребу за објашњењима света и живота која наука не може пружити било привремено (због неразвијености) било трајно (због природе самих питања). У још већој мери они задовољавају емотивну потребу за сигурношћу, за утехом, за надом у избегавање смрти, за оправдавањем својих жртава и лишавања итд.⁴

Најзад, разни ритуални симболи — поздрављање заставе, устајање при свирању химне, ношење грбова, облачење специјалне одеће у одређеним приликама, љубљење крста, церемоније при разним свечаностима специфичним

³ „Човек који је у фантастичној стварности неба, где је тражио *натчовека*, нашао само одраз самог себе, неће више бити склон да налази само привид самог себе, само нечега тамо, где тражи и мора тражити своју истинску стварност.“ (Карл Маркс. *Уз критику Хегелове филозофије права, Рани радови*, Загреб, 1953, стр. 73).

⁴ „Религија је општа теорија овога света, његов енциклопедијски компендијум, његова логика у популарном облику, његов спиритуалистички *Point d'honneur*, његов ентузијазам, његова морална санкција, његова свесна допуна, његов општи разлог успеха и оправдања. Она је *фантастично остварење* људског бића, јер људско биће не поседује истинску стварност. Борба против религије је, дакле, посредно борба против *онога света*, чија је духовна *арома* религија... Религија је уздах потлаченог створења, душа света без срца, као што је дух прилика без духа. Она је опшјум народа.“ (*Ibid.*, стр. 73).

за једну одређену друштвену заједницу „означавају“ у том смислу што пројектују такве идеје објективног карактера које задовољавају потребу за социјалном кохезијом, за уклапањем појединца у извештан колектив. (Такве идеје су „отаџбина“, „национална част“, „слава оружја једне армије“, „чистота лозе“, „искупљење Христовом жртвом на крсту“ итд.).

Специфичности језичког означавања

Пошто је наша сврха у првом реду објашњење значења језичких израза који се срећу у науци, поставља се одмах питање утврђивања извесних специфичности језичког означавања за разлику од квалитета те релације код природних и код вештачких не-језичких знакова. Те разлике нису увек оштре: све што важи за *већину* језичких израза важи и за неке друге знакове и обратно. Ипак, те разлике у ступњу су, узете све заједно, довољне да бисмо могли да говоримо о специфичном квалитету језичког означавања.

1) Најпре језичко означавање је конвенционална релација. Она не само што не индицира собом никакву објективну физикалну везу између знака и означеног објекта, него не укључује у себе ни обавезан елеменат квалитативне или структуралне сличности првог с другим. Додуше, језик у првобитном ступњу свог развитка садржи још много израза који представљају просту имитацију природних објеката (разне ономотопејске речи). Касније тога има све мање. Касирер је први формулисао један општи закон развоја језика који је данас широко прихваћен и који гласи: Језик се развија почев од копије (имитације) до аналогije, од аналогije до симбола.⁵ За језички симбол је карактеристичан његов конвенционални карактер.⁶ Он не означава дати објекат зато што му личи, већ зато што су му људи придали такву функцију. Чудно је да се то тако често превиђа чак и у најмодернијој филозофији. Тако на пример, пре три деценије је била у великој моди Витгенштајнова теорија одсликавања, по којој је једна реченица — слика одговарајуће објективне чињенице у том смислу што има исту конфигурацију и што има исти онолики број речи

⁵ Ernst Cassirer, *The Philosophy of Symbolic Forms*, vol. I Ch. V.

Касирер сматра да је карактеристика симболичког ступња да релација сличности које условљава представљање објекта симболом постаје све више делимична и неодређена. У дискусији о симболима смо видели да се о сличности симбола и означених објеката уопште тешко може говорити.

⁶ Треба водити рачуна о томе да конвенционални карактер језичког знака не значи и конвенционални карактер представе или појма или става који он изражава.

колико и одговарајућа чињеница има елемената.⁷ Висдом је покушао да спасе ову теорију приписујући јој карактер програма а не описа фактичког стања ствари. „Витгенштајн каже да реченице одсликавају факат. Међутим, једва да има реченица у обичном језику које одсликавају факта. Витгенштајн не жели да тврди да оне то чине. Он покушава да укаже на идеал који неке реченице теже да достигну.“⁸

Међутим, теорија је неодржива и у овом облику. Гилберт Рајл се с правом питао како једна чињеница по својој структури може бити слична или неслична једној реченици, гесту или дијаграму. Јер један факт није уређен скуп делова на онај начин на који је једна реченица уређен скуп гласова...⁹.

Још јачи аргумент је навео Ејер: „Ако су уопште ставови — слике, онда су то и лажни ставови као и истинити... Како ћемо онда разликовати истиниту слику од лажне? Зар нећемо морати да кажемо да се истинита слика слаже са стварношћу док се лажна не слаже. У том случају увођење појма одсликавања не служи нашој сврси...“¹⁰ Он наводи затим као пример да кад он употреби речи „Ја сам љут“ да би саопштио да је љут, његове речи ни у ком случају и ни на који начин ни по садржају ни по структури не морају да личе на стање љутине које описују.

Сви ови аргументи заиста стоје. Према томе, релација означавања код језичких израза, сем у ретким случајевима, има конвенционални карактер. Утврђена употреба једног израза у датој друштвеној заједници (а не његова квалитативна и структурална својства) одређиваће који објекат ће он у процесу комуникације означавати.

2) Релација језичког означавања је битно транзитивна релација, што значи да кад једна реч значи другу а та друга означава неки објекат, онда и прва означава тај објекат. На пример, кад x означава број 2, а број 2 скуп свих парова објеката, онда и x означава скуп свих парова. Дешава се и да неки други знаци ван језика имају ову особину трансфера значења с једног објекта на други, међутим, за већину се то не би могло речи. Ту се најчешће ради

⁷ Додуше, Витгенштајн на другим местима интерпретира релацију одсликавања као сличност структуре која се састоји у чињеници да постоји неко правило, помоћу кога, кад је дато једно, можемо да конструишемо, односно реконструишемо друго. Међутим, сличност структуре укључује у себе много више него само постојање таквог правила. Ту имамо у ствари два објашњења која међусобно нису потпуно усклађена.

⁸ John Wisdom, „Logical constructions“, *Mind*, 1931, p. 202.

⁹ Gilbert Ryle, „Systematically Misleading Expressions“, *Proceedings of the Aristotelian Society*, 1931.

¹⁰ Alfred J. Ayer, „Verification and Experience“, *Proceedings of the Aristotelian Society*, 1936—7, види: *Foundations of Empirical Knowledge*, London, 1947, p. 106.

о материјалним објектима, чије карактеристике веома зависе од датих материјалних услова. Кад се ти услови код релације означавања апстрахују, њена транзитивност неизбежно ишчезава. На пример, ширење листића у једном електроскопу значи да је апарат у контакту с неким наелектрисаним телом. Даље, у одређеној ситуацији чињеница да је једно тело наелектрисано значи да се у односу на њега креће неки магнет. Међутим, не може се рећи да ширење листића у једном електроскопу значи да се у близини креће неки магнет, јер је тело у питању могло да буде наелектрисано на разне начине у разним ситуацијама.

Што се тиче вештачких, не-језичких симбола, за њих је уопште карактеристично да немају ни приближну мобилност и способност замењивања једних другим као што је то случај код језичких израза. Једна тема симфоније не означава другу тему, нити једна слика означава другу, као што је то случај код речи. Ова особина речи је суштина метафоре, која толико много значи за лепоту, поетског израза. На другом, дискурзивном научном плану, на транзитивном карактеру релације означавања језичких израза заснива се могућност употребе дефиниције и стварања врло апстрактних израза. Кад речи научног језика не би могле да означавају материјалне објекте посредно преко мноштва ступњева, теоријске науке би једва биле могуће. Теоријске генерализације, а нарочито њихов математички израз садрже термине који означавају *реалне* објекте тек посредством мноштва других израза.

3) Најзад, релација лингвистичког означавања је са врло ретким изузецима *асиметрична*. Ван језика знак и означени објекат често мењају место. То важи, пре свега, за природне знакове. Исто онако као што нека појава — узрок може бити знак неке друге појаве — ефекта, тако и ефекат може бити знак узрока. Кад објекти *A* и *B* перманентно коегзистирају *A* може функционисати као знак присуства *B*-а и обратно.

Код вештачких симбола таква скоро потпуна симетрија је искључена самим тим што је један објекат *A* изабран или специјално конструисан да служи као знак за *B*. Па ипак, инверзија је каткад могућа, и то у свим оним случајевима где знак који је нормално сам по себи од мањег значаја из било којег разлога добије изузетну важност. Претпоставимо да нам је за извођење неког експеримента или за посматрање неке природне појаве неопходно потребно да констатујемо на термометру да се температура спустила на *n* степени и да у датом моменту *t* ми нисмо у могућности да видимо колико степени термометар показује. Тада ће чулно опажање захлађивања бити знак да се жива у термометру спушта ка броју од *n* степени. Нормално је ова релација обрнута.

Нарочито често се у ликовним уметностима дешава да симбол постане неупоредиво значајнији него непосредно означени објекат.¹¹ Док је значење једне обичне фотографије у томе што представља неку одређену личност, многи људи, сами по себи релативно безначајни, стекли су значење као лица која су чувеним сликарима позирали за њихове портрете. Кад кажемо да је Рембрантов син Титус онај крхки добри младић са многих Рембрантових слика, или да је Хелена Фурман она пуначка ведра жена која нам се осмехује са безбројних Рубensoвих платна, онда смо тиме имплицитно рекли да су ове особе данас још само симболи нечег много значајнијег — многоструког уметничког садржаја који је преко представљања њихових ликова изражен. Исто тако, ако познајемо дела импресиониста, сусрет са пејзажима Арла, Аргентеја, Мартиника и Монмартра побудиће нас да кажемо: то су они пејзажи које су сликали Ван Гог, Моне, Гоген, Реноар и други. Оно што је првобитно било означено, сад је постало знак. Каткад се са оваквом инверзијом срећемо и у музици (углавном програмској музици). За неког кога је фасцинирала Бетовенова „Бура“ из Пасторалне симфоније, доживљај природне непогоде може добити функцију знака у односу на ону величанствену бујицу звукова из IV става ове симфоније. Или кад једном видимо стару капију у Кијеву, можда ће она за нас у првом реду бити знак који ће евоцирати сећање на дивне акорде пуне тежине и масивности из Мусоргскијевих „Слика са изложбе“.

Овакве инверзије конституената релације означавања се много ређе дешавају код лингвистичких симбола, баш зато што су они, сами по себи, толико безначајни да се ретко остварују ситуације у којима они могу добити неку специјалну вредност. Вајтхед није сасвим у праву кад и овде превише инсистира на потпуној симетрији. Тако на пример, он пише: „... Зашто ми кажемо да нам је реч „дрво“ изговорена или написана — симбол за дрвеће. И сама реч и сама дрвета улазе у наше искуство с подједнаким значењем; па би, посматрајући ово питање апстрактно, исто толико имало смисла да дрвета симболизују реч „дрво“ као што реч симболизује дрвета.“

¹¹ Релација означавања је често — ако се тако може рећи — дубинска и има више слојева. Пре свега имамо непосредно означени објекат, али поред њега може бити и низ посредно означених објеката. Један портрет непосредно означава личност која је позирала, али посредно, у крајњој линији, означава извесну објективну мисаоно-афективну структуру. Зато се значење једне слике никад не састоји у ономе што она непосредно представља. Зато је тако тешко и разумети пуни значај једног уметничког дела без знатне културе и специјалних емотивних и интелектуалних предиспозиција.

То је сигурно истина и људска природа каткад поступа на тај начин. На пример, ако сте песник и желите да напишете лирску песму о дрветима, ви ћете одшетати у шуму да би вам дрвета могла сугерирати праве речи. Тако су за песника у његовој екстази — или можда агонији — стварна дрвета симболи а речи су значења. Он се концентрише на дрвета да би дошао до речи.¹²

Речи, нарочито написане речи, спадају у објекте који су, узети сами по себи, изузетно безначајни. Тек узете заједно са својим менталним значењем — мислима, представама и емоцијама које изражавају — оне добијају своју изузетну важност. Међутим, кад ментално значење апстрахујемо немогуће је сложити се с Вајтхедом да „*The word itself and threes themselves enter into our experience on equal terms*“. Чудне шаре и звукови које зовемо речима не дају хлад, нити издвајају кисеоник, нити се ложе, нити врше иједну другу функцију приближно великог значаја. Једино у својој примени у поезији извесне речи изузетном лепотом свог звука могу постати интересантне и по себи, независно од свог значења, на начин аналоган музичким тоновима.

Због тога, иако релација језичког означавања у неким случајевима може постати симетрична, ово се дешава врло ретко и само на ограниченом подручју литературе. У научном језику однос симбола и означеног објекта је готово редовно асиметричан.

2. ОБЛИЦИ ЈЕЗИЧКОГ ОЗНАЧАВАЊА: ДЕНОТАЦИЈА И КОНОТАЦИЈА

Пошто смо одредили нека специфична формална својства релације означавања код лингвистичких израза за разлику од других категорија знакова, остаје нам да покушамо да кажемо нешто више о њој путем њене анализе.

Ми смо у претходном одељку, у недостатку бољег термина, говорили о непосредно означеном објекту за разлику од оних других слојева предметног значења који се могу назвати посредним објектима (различитог ступња посредваности). Сад је потребно учинити једну резерву. Термин „непосредно“ био је овде употребљен релативно у смислу „мање посредан него остали“. У ствари, релација означавања је увек посредна, што следи већ из дефиниција знака и из чињенице да знак нормално има своје ментално значење.

¹² Alfred North Whitehead, „Symbolism, Its Meaning and Effect“, *An Anthology selected by Northrop and Gross*, Cambridge, 1953, p. 538.

Другим речима, један знак увек означава један симбол на тај начин што је код људи који га употребљавају везан с диспозицијом да замисле, представе или осете један одређени објекат.

Даље, овако посредовано означавање има два своја основна аспекта или облика:

1) Оно се може састојати у *примењивању* знака на дати објекат, као што се, на пример, име примењује да бисмо тај објекат назвали; овај вид означавања се обично зове *денотација*.

2) Оно што се може састојати у *описивању* својстава које извесна врста објеката поседује, тако да, кад се сретнемо с једним појединачним објектом, одмах можемо знати да ли га можемо назвати именом које дата врста носи. Овај вид означавања се обично зове *конотација*.

Ако уземо за пример термин „кичмењак“, онда се његова денотација састоји у томе што се он може применити као име једног веома бројног скупа животиња. Или другим речима, кад имамо један суд именована форме „То је *x*“, сви они објекти који у том ставу могу фигурирати као граматички субјекат (наместо речи „то“) и којима се, према томе, знак „*x*“ може приписати као предикат, представљају денотацију знака „*x*“.

Конотација речи „кичмењак“ се састоји у томе што она описује једно битно својство свих животиња које се могу називати том речју — наиме, својство да имају кичмени стуб.

Према томе, питање у чему се састоји функција означавања једног знака разлаже се у два потпитања:

1) На које ствари, особе или уопште објекте се он може применити (које објекте денотира)?

2) Која својства објеката описује дати знак (посредством појмова и представа које собом изражава). Другим речима, које карактеристике укључује у себе његова конотација?

Развитак схватања о конотацији и денотацији од Мила до Рајла и Квајна

Разликовање између денотације и конотације као два аспекта релације означавања, односно предметног значења потиче од Џона Стјуарта Мила.¹⁸ Оно је одиграло огромну улогу у решавању извесних несавладивих тешкоћа теорије значења Хобса и других филозофа који су се пре Мила бавили проблематиком језика. Хобс је претпостављао да су готово све речи *имена* и да им се значење састоји у томе

¹⁸ John Stuart Mill, *A System of Logic*, B. I, ch II, § 5, London, 1865, VI ed.

што замењују (*stand for*) извесне објекте. Владало је мишљење да сваком имену мора одговарати неки ентитет који има неку врсту бића (доктрина *ipsum potest, ipsum potinatum*), а да се значење реченица слаже из значења речи из којих је састављена (атомистичка доктрина значења).

Сам Мил је на многим местима у својој књизи прихватио овакво схватање, због чега су његови следбеници касније доспели у огромне тешкоће. Међутим, Милова је заслуга што је на другим местима уочио неке значајне моменте који противрече овој теорији и захтевају њено превазилажење:

1. Речи као што су „је“ (*is*), „често“ (*often*), „не“ (*not*), „од“ (*of*), (*the*) итд. нису имена и не означавају неке посебне ствари већ играју улогу помоћних инструмената за конструисање имена која се састоје из више речи. Ипак, иако нису имена, ове речи имају значење што значи да именоване није *conditio sine qua non* значења.

2. Два језичка израза могу да се односе на исту ствар а да ипак дају различита обавештења¹⁴.

3. Најчистија имена — особене именице (*proper names*) за разлику од других именица не дају нам никаква обавештења о лицима и стварима на које се односе.

Ова три момента, необјашњива са становишта традиционалне филозофије језика, Мил је објаснио тако што је поред денотације, која би одговарала именовану, у појам значења увео и конотацију. Тако би се онда, по његовом мишљењу, за речи као што су „је“, „често“, „не“, итд. могло рећи да имају конотацију, али немају денотацију, за особене именице би се рекло да имају само денотацију, а немају конотацију, док би за синониме било карактеристично да имају исту денотацију, а различиту конотацију.

Много шта у овим тезама је представљало кључ за савремену теорију значења. Како су, међутим, ова модерна схватања била помешана са класичним (Мил их је оставио да противрече једна другим), а с друге стране је Милова теорија конотације била преоптерећена једном потпуно ирелевантном и застарелом сензуалистичком и асоцијационистичком психологијом, она је временом пала у заборав док се теорија денотације одржала. Милови следбеници су усвојили да је означавати исто што и денотирати и да је свака реч која нешто значи — име које стоји уместо неког објекта. Добро је познато какве су тешкоће имали реалистички оријентисани филозофи језика на прелазу из XIX у XX век — Мајнонг, Фреге, Расл и други, који су полазили од оваквих принципа. Расл је писао: „Биће је општи

¹⁴ На уочавању овог момента се заснива чувена Фрегеова дистинкција између *Sinn* и *Bedeutung*. Денотацији одговара *Bedeutung* а конотацији *Sinn*.

атрибут свега и поменути ма шта значи показати да то јесте.¹⁵ Постављало се онда питање шта је требало да буде биће које је именовано изразом „Округли квадрат је немогућ“. Шта је округли квадрат? Очигледно ништа постојеће пошто је немогуће. Међутим, то није баш *ништа*, ми свакако кажемо да је *нешто* немогуће; ми не можемо на место речи „округао квадрат“ оставити празан простор. Да ли ми онда кажемо да је немогућа *идеја* о кругу квадрата *идеја* коју ми имамо у нашој глави? Опет сигурно не, ни за једну идеју ми не кажемо да је немогућа. У ком смислу је онда „округли квадрат“ име неког бића?¹⁶

Изаз из оваквих тешкоћа је Расл нашао у потпуном одбацивању свог првобитног платонизма и у претпоставци да многи симболи само описују карактеристике неких могућих или немогућих објеката, али сами не именују никакве објекте. На пример, израз „Краљ Француске је ћелав“ очигледно описује својство једне логичке могуће личности, али пошто таква личност реално не постоји, реченица је без денотације.

Да би се избегло пренасељавање света онтолошким ентитетима који стварно не постоје, Расл је предложио један метод филозофске анализе помоћу кога се из језика подесним превођењем у друге изразе могу елиминисати све оне именице и дескриптивне фразе које стварају привид о постојању неких немогућих или проблематичних ентитета. Језик у коме би се оваква елиминација спровела још увек би био довољно богат да се њим каже све што желимо рећи, а био би далеко јаснији, прецизнији и критичнији. То је била чувена Раслова теорија дескрипције, један од највећих његових успеха у филозофији. Помоћу ње горњи израз о француском краљу био би трансформиран тако да се добије реченица: „Постоји нешто што је и француски краљ и ћелаво је, и има само једно такво биће. Оваква реченица, кад јој је једном логичка форма овако експлицитно изражена, не ствара проблеме типа: Како се о нечем нешто може тврдити, а да то нешто нема неку врсту бића? Овде се просто тврди да постоји француски краљ и да има ћелу — међутим, он не постоји, дакле, реченица је лажна.¹⁷

Иако предности овог метода нису тако јасне као што је то Расловим савременицима изгледало, Расл и логички атомисти, а касније и логички позитивисти, су предузели огроман посао темељне реконструкције језика тако да из њега буду елиминисани сви изрази који изгледају као имена објеката — а то нису. То су, пре свега, били метафизички изрази. Затим уопште све друге апстракције сем најнеоп-

¹⁵ Russell, *The Principles of Mathematics*, Cambridge, 1903, § 427.

¹⁶ Види: Urmson, *Philosophical Analysis*, Oxford, 1956, pp. 22—23.

¹⁷ Bertrand Russel, „On Denoting“, *Mind*, 1905.

ходнијег логичког апарата. Веома је значајно и вредно пажње да се овај покрет ипак темељио на традиционалном принципу *inquit potest inquit nominatum*.

Сва анализа и реконструкција језика ишла је за тим да се из круга имена елиминишу сви они изрази којима се не може признати да означавају објекте, и да се у језику (поред логичких термина за које се временом дошло до закључка да су често конвенционалног карактера) задрже само права имена за које тај принцип важи. Све што има да се каже требало је рећи искључиво помоћу њих (без обзира на то колико то по структури изгледало гломазно, рогобатно, различито од обичног језика). Кад је овај принцип повезан с принципом емпиризма да се као објекат (способан да буде именован) може схватити само оно што се може директно искусити, а да се сви остали квази—објекти имају свести на њих, створен је један програм на коме се колективно радило неколико деценија и који је на крају довео у потпуно беспуће. После одређених и неодређених дескрипција елиминисани су из подручја правих имена изрази као „све“, „ништа“, и „нешто“, затим бројеви, па класе, онда просторне тачке и временски тренуци, затим физички објекти, па општи ставови, на крају дошле су под удар чак и особене именице за које се дуго мислило да су најбољи примери имена. Тако је Расл открио да је име „Сократ“ у ствари прерушена дескрипција еквивалентна изразу „Платонов учитељ“ или „филозоф који је попио отров“ итд. Као једина права имена биле су на крају крајева признате показне заменице „ово“ и „оно“. Тако је као потпуни екстрем првобитном платонизму добијена скица језика који би, садржавајући (поред логичких термина) само изразе који именују тренутне личне искуствене доживљаје појединачног субјекта, био неразумљив не само сваком другом, већ и самом свом творцу чим се у једном каснијем тренутку промени садржај његовог чулног искуства.

Уосталом, Витгенштајн је показао да чак ни заменице „ово“ и „оно“ нису логички права имена (*logically proper names*) јер оно на шта се односе нису никакви крајње прости елементи стварности који се даље не би могли анализирати. На пример, кад се покаже црвени квадрат, реч „ово“ се још увек може односити или на црвену боју или на облик квадрата.

Тако је цела историја филозофске анализе, тј. покушаја да се језик тако реконструише да се поред логичког апарата у њему садрже само права имена која ће означавати *емпиристички схваћене* објекте искључиво у том смислу што ће их *денотирати*, довела до закључка да се значење не сме свести на именовање, и да је атомистичко гледиште уопште неодрживо.

Реакција на логички атомизам и позитивизам која је у јеку у англоамеричким земљама заузима тачно супротно екстремно гледиште:

1. Значење није никад денотација. Изрази који имају денотацију, а то су имена (која су уосталом ретка — највећи број језичких израза нису имена) уопште немају значење (!). Или кратко: денотација није елеменат значења.

2. Значење једне реченице се не добија слагањем значења појединих речи, већ је функција низа могућих тврдњи, питања, заповести итд.

Нас овде нарочито интересује прва од ове две тезе по којој се значење своди искључиво на конотацију. Њу је сажето изразио Гилберт Рајл тврдњом: „Значење једног израза никад није ствар или лице на које се он односи.“¹⁸ Друкчију формулацију исте тезе налазимо и код Квајна, који је у својој иначе изврсној књизи *С логичког гледишта*¹⁹ тврдио да „постоји читав јаз између значења и именовања“²⁰ и да су то „проблеми који спадају у два фундаментално различита подручја“²¹.

До оваквог закључка Квајн је дошао јер је оштро разграничио област искуства и област мишљења (у којој владају логички и математички закони). У првој области симболи се односе (*refer*) на нешто што се може емпиријски верификовати. У другој области симболи не денотирају већ имају само конотацију за коју важе принципи једноставности, подесности, елеганције и симетрије. Квајн изричито истиче да они симболи који нешто значе имају своје значење независно од бића оног што је денотирано. Управо зато што то код имена није случај, он и разликује именовање тако оштро од значења.

Овако оштре дистинкције увек су симптом једне сувише грубе анализе. Дубља и финија анализа обично показује да онде где смо привидно имали посла с неким дисконтинуи-тетом појављује се континуитет с мноштвом нијанса и пре-лаза.²²

¹⁸ Gilbert Ryle, „The Theory of Meaning“, *British Philosophy in the Mid-Century*, London, 1957, p. 247—248.

¹⁹ Quine, *From a Logical Point of View*, Cambridge, Mass, 1953.

²⁰ *Ibid.*, p. 9.

²¹ *Ibid.*, p. 130.

²² Из тога не би требало закључити да сазнање континуитета у принципу има примат. Процес сазнања се развија аналитичко-синтетички. То значи да, ако је у тренутку t_1 основни задатак истраживања било укидање неоправдано оштрих дистинкција и откривање извесне континуиране везе супротности, у тренутку t_2 ће поново анализа доћи у први план и она ће довести до постављања нових дистинкција, до новог рашчлањавања на супротности претходно успостављеног јединства. На овај начин достигнут је један виши теоријски ниво на коме ће опет доминирати захтев за синтезом итд., итд.

Да између именована и „значања“ или, тачније, између денотације и конотације не постоји апсолутна супротност већ присна веза и јединство у функцији предметног означавања увиђамо ако узмемо у обзир следеће моменте:

1. Искуство и мишљење нису две оштро разграничене сфере већ се међусобно прожимају.

2. Денотација није функција „чисто“ непосредног искуства. Именовани објекти нису само емпиријски већ и теоријски, концептуализовани објекти. И даље, објекти нису само ствари већ и класе ствари, својства и односи.

3. С обзиром на то, чак и најапстрактнији изрази могу имати *посредну* денотацију уколико се могу применити тако да учествују у одређивању неког реалног, директно сазнаљивог објекта. Може се, дакле, правити дистинкција између *непосредне* денотације коју имају имена и *посредне* денотације коју имају неки апстрактни симболи.

4. Постоји разлика између *актуалне* денотације, коју имају симболи кад се односе на актуалне егзистентне објекте у датом простору и времену и *потенцијалне* денотације, коју имају симболи кад се односе на објекте који би могли реално постојати под извесним условима или који су логички могући.

5. Најзад, треба узети у обзир релацију према датој друштвеној заједници у чијем језику дати симбол има своје значење. Према томе, денотација и конотација могу имати *општедруштвени* карактер а могу имати и само ограничено *локално* важење.

Од кључног значаја је овде принцип узајамног прожимања искуства и мишљења. Опажање је *увек* већ и мисаона интерпретација. Мишљење је не само засновано на искуственим подацима, већ у крајњој линији као основну сврху има организовање, осмишљавање и предвиђање искуства.

Веза денотације и конотације

Према томе, оно што представља денотацију не могу бити чисти емпиријски објекти који би били потпуно ван сфере конотације. И обратно, резултати апстрактног мишљења су значења која не могу бити потпуно ван сфере денотације. Јер опажени објекти су увек већ и концептуализовани, и протумачени, а мисаони објекти, ако је мишљење водило сазнању истине, у принципу су применљиви на искуство. Сваки корак у концептуализацији — анализи, класификацији, објашњењу неког именованог објекта, обогаћује *конотацију* имена. И обратно, примена једног апстрактног симбола ради конструисања извесног емпиријског става омогућава, у случају његове верификације, такво

сознање које ће оправдавати већи или мањи ступањ уверености у егзистенцију извесних реалних објеката општег карактера (односа, структура).

Другим речима, однос денотације између симбола и објекта није искључиво однос именовања *појединачних* ствари и *непосредно опажљивих* својстава. Објекти реално имају и таква својства и односе који се откривају тек мишљењем. Ако смо једном с правом заузели становиште да је гравитација исто толико реалан објекат колико и књига на мом столу — уколико су задовољени одређени критеријуми сазнања објективне истине — из тога следи да термин „гравитација“ исто тако има денотацију као и термин „књига“.

Као што функција денотација није везана за непосредно искуство, тако исто и функција конотације није везана за апстрактно мишљење и строго логичку анализу. Име без икакве конотације могли бисмо имати само кад бисмо успели да га асоцирамо с једним непосредним и *непротумаченим*, неанализираним, непоновљеним чулним доживљајем. Има филозофа који тврде да је то могуће — у сваком случају имена из обичног говора и научног језика нису такви симболи. Нормално је наша употреба извесног знака да бисмо скренули пажњу на извешан објекат нераздвојно везана с представом (мање или више потпуном) извесних (мање или више битних) облика тог објекта. Нема сумње да особина имена као што су Ђото, Достојевски, Бела Барток, Јаков Свердлов, имају своју конотацију. Чак и сасвим обична лична имена имају своју конотацију у оквирима ужих друштвених заједница, у најгорем случају за све чланове једне породице. Шта тек да се каже за имена земаља, нација, градова? Или за речи које именују материјалне објекте с којима се свакодневно срећемо?

Чим је спецификован скуп објеката (или један једини објекат) *O* на који се неко име *A* односи, око *A* се постепено кристалише наше (целокупно или подесно селективно) знање о објектима *O*. Другим речима *A* остаје ознака извесног скупа мање или више битних својстава која по нашој претпоставци карактеришу именовани објекат *O*.

Тачно је да идући од конкретних ка апстрактним језичким изразима, односно од сфере емпиријског ка сфери апстрактно теоријског сазнања, денотација има све мањи значај као елеменат значења а конотација све већи. Другим речима, мисао се све више ослобађа своје везаности за предметни свет и почиње да се креће по својим сопственим иманентним законима, упуштајући се у слободно конструкцијање разних логичких могућих (не нужно и реалних) објеката. Ипак и најапстрактнији симболи једне плодне, научно интересантне (што значи — применљиве) теорије укључују у свом значењу елеменат денотације утолико што импли-

цирају да би под одређеним условима могли постојати неки реални објекти који су њиховом конотацијом описани. У тој денотативној функцији они нас могу и завести на крив пут и учинити да направимо предвиђања која се касније неће испунити. Но то би само значило да су неадекватни, а не да су без денотације и без значења. Символи без денотације у сфери мишљења су тек они који описују такве објекте чије се стварно постојање ни под каквим реалним условима не може верификовати. Док су реченице у којима се појављују симболи с неадекватном денотацијом лажне, оне чији су конституенти симболи без денотације не саопштавају ништа о реалном свету и сазнајно су бесмислене.²³

Непосредна и посредна денотација

Треба констатовати да филозофи који кажу да реч „јабука“ и сличне имају денотацију док је реч „или“ и сличне немају — то чине зато што уочавају једну реалну разлику међу њима. Да ли постоји оно што се зове „јабука“, па чак и оно много општије што се зове „гравитација“ — може се проверити у искуству. Међутим, да ли постоји неки објекат који смо назвали речи „или“ — заиста се не може искуствено проверити, чак се не може замислити ни начин на који би то проверавање у принципу било могуће.

Из постојања овакве разлике могу се извести разни закључци, на пример:

а) Реч „или“ као и све друге сличне речи не означавају никакве објекте, па према томе спадају у класу тзв. непотпуних симбола тј. симбола који су само део нашег језичког апарата којим повезујемо потпуне симболе. Нама наша дефиниција симбола не дозвољава да изведемо овакав закључак. Оно што не означава неки други објекат — није уопште симбол. Питање је да ли се симболи уопште могу тако дефинисати да неки од њих могу да се схвате као непотпуни у овом смислу.

б) Реч „или“ је симбол без значења. Овакав закључак је неприхватљив из сличних разлога. Материјални објекат који по својим спољашњим одликама личи на симболе (група гласова, слова, потеза кичице по платну, тонова), али нема никакво значење у ствари није симбол. Све реченице у којима се појављују овакви „симболи“ бесмислене су.

²³ Овде се о бесмислености говори у смислу одсуства научног значења. Међутим, научни критеријуми значења нису универзални. Један научно бесмислени став може у контексту једног књижевног дела имати уметнички смисао.

c) Реч „или“ има значење у смислу конотације, али нема значење у смислу денотације. Ово је решење Рајла, Квајна и многих других англоамеричких логичара. Видели смо да је оно на линији прављења једног неприхватљивог дуализма између емпиријског и мисаоног. Оно имплицира једну непостојећу оштру демаркациону линију која би разграничавала имена с денотацијом а без конотације од теоријских симбола с конотацијом без денотације.

d) Реч „или“ и њој сродне („и“, „ако... „онда“ — „не“ и многи математички симболи) немају предметно значење, али зато имају друге димензије значења — ментално, друштвено, језичко, практичко.

Ово решење је прихватљивије него сва друга досад наведена. Могло би се доследно тврдити да сви језички изрази који имају предметно значење имају и денотацију и конотацију, а сви они који немају један од та два пола предметног значења у суштини немају ни други и у ствари немају предметно значење уопште. Ово гледиште би се могло бранити. Јер, каква је конотација речи „или“ ако она заиста нема денотацију? Какав скуп карактеристика она описује, кад не постоји објекат чије би то биле карактеристике? Аналогно томе може се с добрим разлозима доказивати да симболи који немају конотацију фактички немају ни денотацију. Ако не знамо ни једно одређујуће својство нити однос именованог објекта, како уопште знамо који је тај објекат?

Ово решење ипак морамо одбацити и то због тога што уводи неодржив дуализам између симбола који имају предметно значење и оних који га немају. Где треба да буде повучена граница између ове две врсте симбола? Вероватно би, с једне стране границе, остали неки логички и математички симболи, а с друге стране, сви остали. Међутим, да ли је ова разлика заиста тако оштра?

Упоредимо симболе „тежак“, „гравитација“ и „или“. Денотација првог није у питању: да су све материјалне ствари мање или више тешке може се непосредно искуствено проверити. С „гравитацијом“ ствар већ није тако проста. Да се све ствари међусобно привлаче одређеном силом — не може се непосредно проверити. Ипак, то је претпоставка која успева да објасни мноштво наших искустава и на основу које се мноштво других може тачно предвидети. На основу тога ми сматрамо да тај термин има денотацију — у овом случају један веома општи објективни однос међу стварима. Тешкоћа са „или“ састоји се у томе што изгледа као да тај симбол уопште не означава неки однос међу стварима већ однос међу самим симболима, односно појмовима. И то је унеколико тачно. Однос алтернације, односно дисјункције је у првом реду однос међу симболима и појмовима који су

њима изражени. Међутим, поставља се питање како је уопште могуће да једна реченица као целина денотира неко објективно чињеничко стање и да поједини њени термини денотирају поједине конституенте тог чињеничког стања, а да речи као „или“ и сличне не денотирају ништа — макар и посредно. Одговор би могао да буде да се иста чињеница, на пример факат да је Максим Горки написао роман „Клима Самгин“ може означити и реченицом „Клима Самгина је написао Горки“ и реченицом „Клима Самгина је написао Горки или Толстој“. Обе су истините, при чему реч „или“ у другој ништа не доприноси истини и нема никакву денотативну функцију.

Међутим, није увек тако. Поред ставова у којима реч „или“ изражава нашу недоумицу или незнање, има и таквих у којима она *посредно* означава реални однос међу објектима, на пример: „Откриће атомског оружја ће донети трајни мир или потпуну пропаст цивилизације.“ Такав објективни однос међу алтернативама даљег развитка изражава се и следећим описом дилеме пред којом се налази буржоазија у најразвијенијим капиталистичким земљама: „Или даља концентрација капитала у постојећим јавним корпорацијама (у којима власници фактички губе функцију непосредног управљања над средствима за производњу) или оскудица у средствима за даље инвестирање, и самим тим, релативно опадање профита.“ Овде се не може као у горњем случају одстранити дисјунктивна речца „или“ а да реченица задржи исто предметно значење. Алтернативни однос двеју могућности је овде битни елеменат чињеница које су овим ставовима денотирани. Аналогно томе, остале најопштије логичке везе „не“, „и“, „ако... онда“, „укључено у“, „једнако са“ итд. у неким контекстима означавају објективне односе супротности, конјункције, условљавања, инклузије и еквивалентности.

Ово гледиште није реалистичко већ дијалектичко-материјалистичко. У односу на реализам разлика је, пре свега, у томе што се не тврди да ови апстрактни симболи у свим контекстима именују одговарајуће објективне односе. У неким контекстима они изражавају само нашу субјективну неизвесност или одбојни став према објектима или конвенцију да неки симбол употребљавамо на извештан начин (на пример, симбол „ $\supset$ “ изражава конвенцију да је сложен израз, чији су конституенти њим везани, истинит кад је *antecedens* лажан или *konsekvens* истинит). Међутим, у оваквим случајевима описано ментално значење је секундарно, изведено. Предметно значење које ови симболи бар по неки пут имају је примарно. Ми морамо знати какав однос међу објектима реч „или“ означава да бисмо могли правилно да је употребимо кад везујемо симболе за

које не знамо да ли денотирају или не денотирају неке реалне објекте.

Друга битна разлика у односу на реализам јесте у томе што је предметно значење у оваквим случајевима посредно и утврђује се *a posteriori*. То значи: ми не прописујемо догматски и независно од искуства да, на пример, реч „или“ означава један реалан однос искључивања супротности. Ми до закључка да овде постоји однос — макар посредне — денотације долазимо тек онда кад применом речи „или“ у емпиријским ставовима успемо да опишемо неке реалне ситуације и да тачно предвидимо извесна искуства. Пут којим долазимо до овог закључка може се представити следећом схемом у којој је претпостављена конотација речи „или“ — однос између два објекта који се међусобно искључују тако да постојање једног укида постојање другог:

(a) Имамо став „ x или y је ψ “, где су x , y и ψ апстрактни термини.

(b) Замењујемо дескриптивне изразе a , b и f на место x , y и ψ . Тако добијамо емпиријски став „ a или b је f “.

(c) Ако створимо услове у којима можемо искусити да a има одлику f , нећемо моћи да искусимо ништа о појави b или ћемо утврдити да b има неке друге одлике а не f .

(d) Међутим, ако створимо услове у којима можемо искусити да b има одлику f видећемо да у тим условима a нема одлику f или о њему не можемо доћи ни до каквог искуства.

(e) Тада долазимо до закључка да се објекти a и b међусобно искључују с обзиром на поседовање одлике f .

(f) Када до сличних закључака дођемо и после замене других дескриптивних термина наместо варијабила x , y и ψ имамо добре разлоге да сматрамо да симбол „или“ има посредну денотацију, тј. да он означава један врло општи објективни однос који можемо назвати узајамним искључивањем.

Овде нама није нужно да узимамо у детаљну анализу какве објективне опште односе на овакав посредан начин денотирају речи „и“, „не“, итд. Такву анализу нисмо овде извели до краја ни за саму реч „или“ јер она има, изгледа, троструко предметно значење у обичном језику: поред узајамног искључивања као у изразу „рат или мир“, она каткад означава и обичну алтернацију објеката који су међусобно индиферентни (могу бити независни а могу се и допуњавати) као у ставу „судар је изазван непажњом возача или неисправношћу кочница“, најзад она каткад означава и однос комплементарности разних објеката, као на пример у ставу „животиње су кичмењаци или бескичмењаци“. Битно је било само да покажемо шта хоћемо да кажемо тезом да и апстрактни изрази могу имати — макар и по-

средну — денотацију. Као што смо видели, суштинска разлика између дијалектичко-материјалистичког и реалистичког гледишта морала би бити у томе што денотиране објективне односе не постулирамо него признајемо само ако се праксом могу утврдити одговарајући специфични односи међу конкретним објектима.

Према томе разлику између могућности искуствене верификације предметног значења речи „јабука“ и могућности примене предметног значења речи „или“ нећемо истаћи на тај начин што ћемо за речи као што је „или“ рећи да су непотпуни симболи, симболи без икаквог значења, симболи без денотације, или симболи који немају предметно значење, већ тиме што ћемо првима приписати непосредну а другима посредну денотацију.

Актуална и потенцијална денотација

Под денотацијом се обично подразумева актуална денотација — тј. за означене објекте се претпоставља да реално постоје у простору и времену. Симболи за које смо претходно рекли да имају посредну денотацију такође се у крајњој линији односе на актуалне објекте: ми за опште односе које они означавају кажемо да реално постоје само ако смо емпиријским проверавањем дошли до довољних разлога да претпостављамо реално постојање специфичних односа који се према њима односе као врсте према роду (на пример, конкретан однос кривице и невиности према односу узајамног искључивања уопште).

Појављује се онда питање да ли све оне знакове који немају актуалну денотацију треба оквалификовати као знакове без денотације и без предметног значења. У такве би спадали сви они језички изрази који означавају објекте који су престали да постоје али није искључено да би могли опет постојати. У ту групу би, такође, спадали и сви они који се односе на објекте у чију егзистенцију услед недовољно емпиријске верификације не можемо бити уверени, али је и не искључујемо већ је сматрамо могућом.

Овакво решење тешко да би нас могло задовољити. Изрази без актуалне денотације сигурно немају сви истоветан логички статус и сигурно се не могу оставити у истој групи без прављења дистинкције међу њима. У то се можемо уверити кад упоредимо следећа четири изрази:

1. „Садашњи краљ Француске.“
2. „Први човек који је одлетео на Месец.“
3. „Шећер без угљеника.“
4. „Округли квадрат.“

Несумњиво између прва два и друга два постоји једна значајна разлика. Краљеви Француске су некад постојали и нико не може са апсолутном сигурношћу тврдити да их после пете или девете републике неће опет бити, макар и веома привремено, као резултат неког монархистичког пуча. Исто тако, велика је вероватноћа да ће у релативно блиској будућности постојати неки човек за кога ће се моћи рећи да је први одлетео на Месец. То су изрази код којих треба узети у обзир један временски параметар да би се оценило да ли штогод денотирају или не. За њих се у оном интервалу кад још не означавају или више не означавају никакве актуално егзистентне објекте може рећи да *немају актуалну денотацију*. Међутим, пошто при одређеним условима објекти које они претендују да означавају реално могу постојати, *ови изрази имају потенцијалну денотацију и управо зато ми и разумемо шта они значе*.

Друга два израза која смо узели за пример битно се од њих разликују. Оно што ми данас зовемо шећером нужно садржи угљеник као један елеменат свог хемијског састава. Одузмите угљеник и то више није шећер. Наравно, људи могу једног дана усвојити конвенцију да се оно што се данас зове „шећер“ (односно *sugar, sucre, Zucker, сахар* итд.) назове неким другим именом, а да реч „шећер“ почне да се употребљава као ознака за неко друго хемијско једињење које у себи не садржи елеменат угљеник. Док се то не деси, израз „шећер без угљеника“ је без значења, бесмислен — не само што се он не односи ни на какав актуално егзистентни облик, него не можемо замислити ни могућност реалне егзистенције таквог објекта. Исто тако, ми не можемо замислити ни могућност реалног постојања округлих квадрата, — зато не разумемо шта се изразом „округли квадрат“ хоће да каже. Такви изрази могу добити неко емотивно значење у контексту литературе. Сазнајно значење они немају.

Досадашњом анализом имплицитно је решено и питање предметног значења оних израза који (*quasi*) означавају *логички* могуће објекте. Док су реално могући сви они објекти у прошлости, садашњости или будућности чије постојање није искључено целокупном сумом *чињеничког* знања, логички могући би били сви они објекти који се могу замислити, а да то не противречи *законима* *логике* и већ устаљеним менталним значењима које речи имају. На пример, ако упоредимо изразе:

1. „Човек који је скочио увис 2,30 м.“
2. „Човек који је прескочио кућу у којој живи.“
3. „Човек који је скочио на Сунце.“

доћи ћемо до закључка да је објекат означен датим изразом у првом случају реално могућ, у другом — логички могућ, у трећем немогућ. Иако до данас још нико није скочио увис (без мотке и других оруђа) више од 2,18 *m*, анатомски и физиолошки услови човека не искључују да ће једног дана неки таленат за скокове увис уз подесан тренинг прескочити 2,30 *m*. У другом случају већ се не ради о реалној могућности. При постојећој снази људских мишића и гравитацији невероватно је да ће икад неко прескочити 4—5 метара колико су и најмање реалне куће просечно високе. Међутим, у појму куће нема ничег што би онемогућавало да се замисли тако ниска кућа коју би човек могао прескочити. Дакле, тај подвиг је логички могућ. Најзад, у трећем случају се ради о логички немогућем објекту јер појам људског скока искључује могућност ослобађања од гравитације и лета у свемир.

Док су изрази који означавају логички немогуће објекте без денотације и *когнитивно* бесмислени, за изразе који означавају реално могуће и логички могуће објекте рећи ћемо да имају потенцијалну денотацију. Тамо где је то потребно, могли бисмо правити разлику између реалне потенцијалне и логички потенцијалне денотације. Међутим, ова разлика није тако одсечна као што би се могао добити утисак кад се прати употреба појмова *логички могуће* и *реално могуће* код неких савремених филозофа пренаглашено аналитички оријентисаних. Ови појмови се каткад приказују као диспаратни у истој оној мери у којој је емпиријски свет наводно диспаратан од света произвољних логичких конструкција. Међутим, кад се једном применљивост на емпиријске теорије схвати као један од критеријума за демаркацију логике и игре са симболима, између реално могућег и логички могућег се успоставља континуиран прелаз. Скуп реално могућих објеката постаје поткласа логички могућих објеката. Логички закони су у ствари најопштији и најапстрактнији елементи (претпоставке) реалних закона, дати у схематском и нормативном облику (тј. у облику услова сазнања истине). Ментална значења речи су општи, инваријантни елементи мноштва конкретних представа појединачних објеката. Из тога следи да су услови логичког 1) слабији од услова реалног, 2) да је скуп замишљених објеката који је с њим спојив — знатно шири, обимнији и 3) да је реално могуће укључено у логички могуће.

Кад говоримо о денотацији која је логички потенцијална, ми смо, нема сумње, на самој граници која дели сазнајно смисаоне од сазнајно бесмислених симбола. Од карактера једног логичког система као целине, прецизније, од *његове применљивости*, зависи да ли ћемо успети да придамо сазнајно значење његовим симболима. Оно што се

зове „давање интерпретације“ једном симболичком систему или „формулисање семантичких правила“ за његове симболе још није утврђивање њиховог сазнајног значења, то је тек први корак који треба учинити да би се могло знати у ком правцу треба истраживати да ли одговарајући симболи имају денотацију. Резултат истраживања ће бити позитиван ако закључимо да стоји једна од следеће три алтернативе:

1. Симболи система се могу тако применити да се дође до емпиријских верификованих ставова. То значи да објекти који су семантичким правилима придани датим симболима *реално постоје*.

2. Могу се замислити реални услови под којима би примена наших симбола довела до емпиријски проверљивих ставова. Из тога следи да су одговарајући објекти *реално могући*.

3. Симболи су тако интерпретирани да се без противречности с логичким законима и значењима речи које су при интерпретацији употребљене могу замислити одговарајући објекти. Питање о могућности емпиријске верификације постојања ових објеката остаје неодређено, било из објективних или субјективних разлога. У овом случају имамо посла с *логички могућим* објектима.

Даљи развитак истраживања довешће до тога да ће се за неке логички могуће објекте показати да су реално могући или чак актуално егзистентни, док ће неке друге сазнање нових чињеница и одговарајуће промене значења термина искључити из круга логички могућих објеката. Ми ћемо онда рећи да симболи који их означавају немају денотацију, па према томе ни сазнајно значење, иако захваљујући семантичким правилима можемо разумети шта се хтело њима означити. Према томе, разлика између симбола који имају денотацију и оних који је немају (као и разлика између разних врста денотације) није оштра и одсечна. На граници међу њима постоји једно подручје неодређености чије је постојање условљено чињеницом да у једном датом моменту ми можемо и не знати да ли је једна апстрактна теорија применљива или не. Развитак сазнања непрестано уклања једне неодређености а уводи нове.

Три смисла релативности предметног значења

Један од разлога због којих се између именована и значења, денотације и конотације, не може правити тако апсолутна разлика као што то чини Квајн јесте и чињеница да је предметно значење увек релативно према одређеној друштвеној заједници у чијем језику дати знак фигурира.

Теза да имена немају конотацију и према томе значење, звучи у први мах тачно ако као контекст узмемо језик друштва уопште. Рекло би се да Жан, Петар, Марија, Ђанина именују нека лица, али не значе савршено ништа. Дакле, кад би уопште постојала бесмислена имена, то би свакако били симболи који се односе на објекте чију анализу нисмо још извршили или код којих уопште и не знамо какве одређене објекте означавају, већ само по њиховој морфолошкој структури, или на основу познавања лингвистичких наука у друштву знамо да они у неком језику имају функцију да нешто именују.

Међутим чак и оваква имена у општедруштвеном језичком контексту нису без икаквих рудиментарних елемената конотације. На пример, кад је реч о именима Жан, Ђанина, ми, и не знајући које конкретне објекте означавају, погађамо да су то људи, у једном случају мушког, у другом женског рода, штавише, често можемо да одредимо и њихову националну припадност. Да бисмо уопште могли да разликујемо имена од ма каквих других произвољно изабраних симбола, ми морамо знати бар нешто о њиховим морфолошким особинама и њиховој употреби у језику. То „бар нешто“ је у исто време и неки податак о врсти објеката на коју се дато име примењује, дакле, елеменат конотације.

Даље, да би се један симбол могао окарактерисати као име, увек мора постојати неки ужи контекст у коме он има своју пуну конотацију; у том случају с њим је асоциран тако потпуни опис неког објекта да га ниједан други објекат сем њега не може задовољити. Такав максимално ограничени контекст, у коме имена добијају максимално богату конотацију, био би језик породице. За жену неког „Жана“ или оца неке „Ђанине“, та имена несумњиво нешто значе. Колико прецизна и пуна одредаба мора бити њихова конотација да би се по бату корака, звуку гласа изгубљеном у вреви, по прамену косе, по неколико шара написаних на парчету папира могло закључити „то је мој Жан“.

Уколико је именовани објекат од већег значаја за ширу друштвену заједницу, утолико је и друштвена конотација његовог имена обимнија и богатија (Атина, Француска револуција, Маркс). У супротном случају из друштвене конотације се губе све индивидуалне карактеристике и остају само једна-две најопштијих. Тек онда кад не бисмо уопште ништа знали о именованом објекту, чак ни то у какву најопштију врсту објеката спада (живо биће — неживо) имали бисмо посла с једним именом без конотације и без значења. Међутим, шта би нам у том случају уопште давало права да сматрамо да је то једно име а не ма какав произвољни скуп гласова? Из тога јасно следи да ван једне друштвене

заједнице имена могу не само да не значе ништа (у смислу конотације) него *управо утолико* могу и да не именују ништа (у смислу денотације). Реч „Цавакунтра“ је можда име неког Индијца или Индијке — међутим ја то не знам. Док је она без икакве конотације она ништа и не денотира.

У том смислу с обзиром на различиту примену имена могло би се говорити о *релативности денотације*. Постоји још један могући смисао релативности денотације: ако би денотација значила скуп именованих објеката који су актуално егзистентни или могући с обзиром на веровања људи *дате друштвене заједнице*, онда би денотација речи варирала у складу с варијацијама људских мишљења и веровања. Аргументат за овакво гледиште могао би бити: треба одвојити питање фактичког постојања денотације у језику партиципалних друштвених група од питања адекватности денотације.

Овакво схватање на први поглед води свеопштем релативизму. Изгледало би да се о денотацији и уопште о предметном значењу једног језичког симбола не би могло рећи ништа одређено што би имало објективну вредност. За оног који верује у постојање „анти-материје“ тај израз би имао денотацију, за друге не. С друге стране, реч „бог“ би имала денотацију у језику свих религиозних, „деда-Мраз“ у језику деце, итд. Значи, сваки израз би бар у неком језику имао денотацију — ни према једном не би било могуће заузети критички став и порећи му предметно значење.

Ствари ипак не стоје овако рђаво кад се узме у обзир и један трећи смисао релативности денотације, наиме однос према врсти језика. Постоји несумњива разлика између научног језика, метафизичког језика, уметничког језика, језика мита и религије, језика морала, језика свакодневне практичне делатности итд. Сваки од њих има различиту сврху. Сврха научног језика је сазнање и комуникација објективне истине, сврха метафизичког језика је стварање једне рационалне (при том антиемпиријске) визије света и места човека у њему, сврха уметничког језика је евоцирање таквих емоција и мисли које могу да пруже естетичко уживање, сврха митског језика је изазивање таквих веровања која у одсуству једног рационалног погледа на свет треба да дају дубљи смисао целокупности животних искустава и да истовремено обезбеде што чвршћу кохезију дате друштвене заједнице итд. Са становишта научног језика изрази митског, уметничког и других језика углавном немају денотацију нити предметно значење. Међутим, ван научног језика у одговарајућим контекстима, „Апсолутни дух“, „Зевс“, „Мојсије“, „Сер Џон Фалстаф“ су денотативни изрази: ми мање или више тачно и одређено

знамо које објекте означавају и којој сфери бића ти објекти припадају.

Кад питање денотације хоћемо да решимо научним путем, а управо тиме се овде бавимо, за мерило критичке анализе не можемо а да не узмемо научни језик и научно значење денотације. Тако ћемо онда утврдити да денотацију имају само они изрази који задовољавају критеријуме научне објективности (комуникабилност, теоријска оправданост, искуствена проверљивост, односно практична применљивост). За све друге изразе рећи ћемо да не означавају никакве реалне објекте и да немају предметно значење у научном смислу, али га могу имати у метафизичком, уметничком, митском итд. смислу. На тај начин успевамо да избегнемо релативизам о коме је раније било речи.

*

Из целе претходне анализе могао би се извести следећи закључак. Модерна тенденција оштрог разграничавања именовања и значења, свођења првог само на денотацију а другог на конотацију неоправдана је. Имена су редовно асоцирана бар са неким елементима конотације. И обратно, симболи који имају значење у смислу конотације, обично и денотирају извесне објекте, само при том треба увести низ дистинкција (као што су непосредна и посредна, актуална и потенцијална денотација) и низ релација у којима се денотација може схватити (релација према друштву као целини и према парцијалним друштвеним заједницама, релација према различитим врстама језика). Изрази који би по Рајлу или Квајну имали само конотацију у ствари имају посредну и потенцијалну денотацију. Корен ове заблуде јесте у неоправдано оштром разграничавању мишљења и искуства.

3. АТОМИЗАМ ИЛИ ФУНКЦИОНАЛИЗАМ

Данас је атомистичка теорија значења генерално напуштена. Више се не сматра да је сваки језички знак неко име које представља, односно замењује (*stands for*) неку ствар, и да је, кад се зна значење сваког појединачног знака у једној реченици, самим тим јасно и значење целе реченице. Као резултат неуспеха логичког атомизма и целог покрета логичке анализе дошло се до закључка да многи језички знакови нису имена, да је њихово значење скуп правила за њихову употребу. Значење реченице се престало слагати из значења њених конституената, већ се почело од-

ређивати према функцији коју та реченица врши у датом контексту. Гилберт Рајл је ово функционалистичко становиште, које је у клици било дато већ код Мила, изразио на следећи начин:

„Расматрање значења једног израза је расматрање шта се њим може рећи, тј. рећи истинито или рећи погрешно, исто тако, шта се њим може питати, наредити, саветовати или обавити ма која друга врста казивања. У овоме, а то је нормални смисао ‚значења‘, значење једног *суб*-израза као речи или фразе јесте функционални фактор једног подручја могућих тврдњи, питања, заповести и осталог.“

„Значења речи не стоје у истом односу према значењима реченица као атоми према молекулима већ пре као што тениски рекет стоји према ударцима који се с њим могу направити.“²⁴

Ашби на следећи начин описује ову нову ситуацију и објашњава разлоге који су до ње довели: „Постала је општа пракса међу филозофима да се не говори о идеји или појму који одговара датој речи, нити о значењу речи, него о њеној употреби. Као предност овог начина изражавања наводи се то што нас он не наводи у искушење да претпостављамо како свака реч у језику мора имати свој метафизички психолошки или емпиријски корелат. А то треба да нас ослободи доброг дела филозофске старудије, као што је ментална и материјална супстанца, супсистентни ентитети, апстрактне идеје, мисли без слика и не-природни квалитети. Може се претендовати на то да се слична предност постиже ако се не говори о ставу израженом реченицом, нити о значењу реченице већ о начину на који је она употребљена у извесном контексту.“²⁵

Иницијатор овог новог схватања био је Витгенштајн који је у *Филозофским истраживањима* подвргао разорној критици стари реалистички атомизам и прокламовао гесло: „Не питајте за значење, питајте за употребу.“

Функционализам Витгенштајна и његових следбеника заиста представља напредак у односу на атомизам. На пример, он заиста врло ефектно ослобађа филозофију неких старих метафизичких предрасуда (као што су на пример схватање да је значење речи — суштина једног објекта, да је значење реченице — скуп значења појединих речи итд.). А затим, он пружа неупоредиво бољу методолошку основу лингвистима, лексикографима, семантичарима — свима који врше конкретна испитивања значења појединих језичких израза. Сви они заиста не трагају за скривеним

²⁴ Gilbert Ryle, „The Theory of Meaning“, *British Philosophy in the Mid-Century*, London, 1957, p. 248—9.

²⁵ R. W. Ashby, „Use and Verification“, *Proceedings of the Aristotelian Society*, VIII, 1956, p. 149.

суштинама означених објеката већ испитују различите слушајеве употребе речи у разним контекстима.

Међутим, функционализам је отишао у другу крајност својим *заобилажењем* проблема значења и у првом реду проблема односа симбола и означеног објекта. Функционалисти су одбацили атомистичку концепцију означеног објекта, али је нису заменили својом. Уместо тога они су остали искључиво на лингвистичкој и практичној димензији значења. Међутим, немогуће је изградити једну задовољавајућу теорију значења без задовољавајуће концепције означеног објекта. Претпоставка означеног објекта је неопходна да би се објаснило како је уопште могућа комуникација међу људима, како људи различитих мисаоних апарата, различите суме знања и искуства ипак разумеју једни друге. Друга је ствар што „означени објекат“ не треба схватити на атомистички и уопште реалистички начин, што је ту потребна максимална еластичност и свестраност и уопште усклађивање с многим моментима које су функционалисти истакли.

Кад се проанализира Витгенштајнова критика класичне (реалистичко-атомистичке) теорије значења најбоље ће се видети шта он напада и заиста успева да обори, и исто тако видеће се да се слабости које он критикује могу избећи и у оквиру материјализма без прибегавања веома екстремним гледиштима, како су то учинили он и сви које је он повукао за собом.

Теорија коју Витгенштајн критикује има следеће главне тезе:

1. Свака реч има значење . . . Значење је објекат уместо кога реч стоји. Значења постоје независно од употребе језика. Она су одређени појединачни објекти и њихов поредак мора бити крајње прост.

2. У поређењу с одређеношћу и чистотом значења актуална употреба језика је нешто несавршено.

3. Да би се уклонила та несавршеност филозоф треба (а) да аналитичким путем открије суштину означеног објекта и да је изрази у форми дефиниције; (б) из знања суштине означеног објекта проистиче и знање како треба употребљавати одговарајућу реч. На тај начин решавање проблема (а) омогућава стварање једног идеалног језика. Сам Витгенштајн је стајао на овим позицијама у фази *Логичко-филозофског трактата*.

4. Коректност претходне анализе може се проверити присуством менталних слика. Схватити суштину денотираног објекта, разумети значење денотирајућег израза значи имати у духу једну идеју о објашњеној ствари, а то је неки узрок или слика. Разумевање, мишљење итд. су дакле ментални процеси.

5. Из тога следи да се учење језика састоји из придавања имена објектима.

*

Витгенштајн концентрише своју критику на тачку (4) реалистичке теорије. Он доказује да не постоји никакав метод којим се може сазнати суштина означеног објекта. Кад узмемо једну реч, на пример „читање“, ми откривамо да она не стоји уместо једног појединачног објекта већ означава мноштво различитих манифестација читања, које се својим сличностима укрштају и прожимају, али које уопште немају неки заједнички елемент који би се могао назвати „суштином“ читања. Витгенштајн покушава да докаже да ово важи како за материјалне објекте тако и за менталне процесе. Из тога он изводи закључак да не постоји никакав критеријум помоћу кога би се могло одлучити да ли је истинит неки исказ форме: „а' стоји уместо (*stands for*) а“ или „реченица ,р' означава став р“. И даље, из овог по Витгенштајновом мишљењу следи да треба напустити и тачке (1), (2) и (3) реалистичке теорије и изградити једну инструменталистичку (у нашој терминологији — функционалистичку теорију). По овој теорији значење једне дескриптивне реченице ће се састојати у улози коју она игра у извесним ситуацијама у датом културном оквиру.²⁶ Као што разумети шах значи следити правила шаховске игре, без обзира да ли је при том присутан неки ментални процес у главама играча, тако и „ако неко изговори једну реченицу и разуме њено значење, он врши операције једне симболичке игре (калкила) у складу с одређеним правилима.“²⁷ Тако се у анализи значења, разумевања, мишљења, коначно долази до појма *вршења извесних операција* (на пример употребе неког симбола) *у складу с неким правилом*.

Већ на први поглед види се да се Витгенштајнове приредбе не би могле односити и на дијалектичку теорију значења која се у овом раду излаже.

1. Оно што је названо предметним значењем само је једна димензија значења, а не целокупно значење неке речи. Пошто су остале димензије значења — однос према другим речима у језику и однос према одговарајућим практичким акцијама, из тога следи да значење није независно од употребе језика.

2. Објекат који је речју означен не треба да буде схваћен као „суштина“²⁸ у смислу неког *заједничког* елемента

²⁶ Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, Oxford, 1953, § 199, 206, 241.

²⁷ *Op. cit.*, § 81

²⁸ Термин „суштина“ је уопште нејасан и оптерећен схоластичким интерпретацијама. Велики део оног што би се њим хтело рећи

извесног комплекса предмета. Означени објекат једног *симбола* је увек нека *структура* појединачних материјалних ствари или психичких процеса. У неким случајевима та структура ће заиста бити неко заједничко (универзално) својство целе врсте (на пример: кисеоник, кичмењак, цветнице, планете). У далеко бројнијим случајевима означени објекат ће бити скуп *општих* (генералних) својстава или односа, што већ собом имплицира постојање таквих појединачних објеката који ће по већини својих одлика улазити у денотацију једног симбола, али неће имати све елементе његове конотације.²⁹ Даље, могући су случајеви да једна реч означава неколико објеката који међу собом немају никакве везе. То је случај са вишесмисленим речима. Најзад у неким случајевима, којима је Витгенштајн придао универзални значај, наћи ћемо се пред ситуацијом коју је Витгенштајн описао: једна реч ће се односити на неколико различитих врста појединачних објеката које су међусобно повезане различитим релацијама *сличности*, али немају заједничких одлика.

Витгенштајн је заиста успео да покаже да се традиционална реалистичка теорија значења у свим овим случајевима не може применити. На пример, кад се наведе шта је све обухваћено речју „игре“, — игре лоптом, игре карата, стоне игре, олимпијске игре итд., тешко је у тим разним активностима наћи и један *заједнички* елеменат — нема, дакле, никакве суштине која би била објекат означен речју „игре“. Али шта из тога следи? — Следи да под означеним објектима не треба подразумевати суштину у традиционалном смислу! Сам Витгенштајн *имплицитно* предлаже једну друкчију концепцију означеног објекта: „Игре образују једну породицу и као што се различите сличности између чланова породице (црте лица, боја очију, темперамент итд.) прожимају и укрштају, тако и овде видимо једну компликовану мрежу сличности које се укрштају и прожимају.“³⁰ Пошто је очигледно да и за Витгенштајна ова компликована мрежа сличности представља једну објективно постојећу структуру, у Витгенштајновом аргументу нема ничег што би говорило против дијалектичко-материјалистичке концепције предметног значења. Наиме, као што је већ раније истакнуто, за разлику од природних знакова, објекти који су означени симболима редовно су структуре.

може се прецизније изразити терминима „идентичан“, („инваријантан“, константан“), „нужан“, „релација“, „структура“.

²⁹ На пример, објекат означен речју „човек“ јесте усправан, разуман сисар који ради. Међутим има сисара који ипак спадају у људе, иако нису усправни или нису разумни или никад ништа у свом животу нису радили.

³⁰ Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, Oxford, 1953, § 66.

Међутим, Витгенштајн и његови енглески следбеници ову могућност нису узели у обзир, вероватно због својих традиционалних номиналистичких преокупација. Из њиховог даљег тока закључивања се добија утисак да се о предметном значењу више уопште не може говорити и да је свођење значења на употребу — једина могућа алтернатива.

3. Једној теорији значења која инсистира на томе да сви симболи који нешто значе означавају извесне (врло широко и еластично схваћене) објекте није потребно да тврди да постоји било каква принципијелна разлика у степену одређености, јасноће и савршености између (предметног) значења и употребе.

Да би се тврдило да су значења у реалистичком смислу савршено одређена и прецизна („да су она од најчистијег кристала“, што наводи Витгенштајн³¹), док је актуална употреба знакова нешто несавршено (*muddied*) требало би бити платонист и веровати у постојање неке сфере чистих идеја која конституише свет значења, а која је независна од човека и његовог сазнања. Кад се одбаци сваки платонизам остаје да су означени објекти — увек објекти нашег сазнања и да су они управо онолико одређени, прецизни и једносмислени колико је одређена, прецизна и једносмислена наша употреба одговарајућих знакова у датим условима. Кад нам је једна дефиниција или дескрипција дала довољно тачан и одређен опис објекта који је дефинисаним симболом означен, и наша употреба тог симбола ће бити тачна и одређена — ми ћемо знати у којим контекстима можемо а у којим не можемо да га употребимо. И обратно, и ако ми експлицитно не бисмо умели да објаснимо шта је означени објекат неког симбола (ако не бисмо умели да дамо дефиницију), из начина употребе (одређености, доследности у праћењу извесних правила) видело би се колико је јасан и одређен објекат који тим симболом означавамо и да ли се ради само о једном објекту или о више њих.

4. Према томе, задатак филозофа није да истражује платоновске суштине, да би на томе градио своје дефиниције појмова, а затим из ових изводио правила за употребу. Поступак филозофа се може обрнути. Може се ићи и Витгенштајновим путем (а кад се ради о једном језику који је већ у употреби, тј. кад се ради о обичном језику, онда се тим путем и мора ићи): прво истражити употребу симбола у разним контекстима, затим на основу сређених и класификованих материјала ових претходних истраживања дати дефиниције, најзад (овај корак Витгенштајн није желео да учини) објаснити да се значење речи не своди на однос према другим речима (што се има у дефиницији) већ речи

³¹ *Ibid.*, § 97.

из *definens*-а у ствари описују објекат који је *definiendum*-ом означен. Тај објекат може бити материјалан, може бити психички, може бити само могућ, може бити и нералан. Ни у ком случају то није објекат по себи нити платоновска или хусерловска суштина.

Приликом грађења нових вештачких језика или кад се хоће да се постојећи језик обогати, или да се учини прецизнијим елиминацијом постојеће вишесмислености у њему, може се задржати и супротан поступак (и Витгенштајн нема разлога да се стиди грехова младости из *Трактата*). Ново значење се може увести дефиницијом, која доводећи дефинисани термин у везу с другим терминима језика истовремено описује објекат који је њим означен. Из оваквих дефиниција следиће правила за употребу — у ствари већ у самој дефиницији таква правила су имплицитно садржана. Кад вештачких језика (какав имамо на пример у неком систему симболичке логике) употреба симбола је потпуно одређена на два начина:

(а) Недефинисани термини су доведени у међусобне односе у аксиомима: на тај начин њихово значење бива имплицитно дато. У терминологији неких логичара то су *дефиниције употребом (definitions in use)*.

(б) Сви остали термини бивају уведени у систем путем експлицитних дефиниција.

У сваком случају, постоји пуна аналогија између правила за употребу симбола и одлика одговарајућег означеног објекта. Правила за употребу шаховских симбола *K*, *D*, *T* итд. аналогна су функцијама одговарајућих шаховских фигура. Правила за употребу симбола „ $\supset$ “ аналогна су логичким својствима једне објективно дате (иако не материјалне) релације.

Промене у нашим замислима објеката нужно повлаче собом промене у употреби одговарајућих симбола. И обратно, промене у употреби наговештавају да смо променили наше концепције означених објеката, мада тога можда нисмо ни свесни. Кад се та дискрепанција између концепције објекта и функције његовог симбола јасно формулише, неизоставно се јавља тенденција њеног уклањања на један од следећих начина:

(а) извесни случајеви употребе се проглашавају илеги-тимним:

(б) уносе се потребне корекције у схватање објекта како би се оно ускладило с употребом знака;

(с) долази се до сазнања да се у пракси дати знак почео да употребљава ради означавања још једног новог објекта различитог од првобитног. Онда се почиње да прави дистинкција између два предметна значења — примарног и секундарног.

Витгенштајнове анализе су одиграле значајну улогу у дефинитивном ослобађању теорије значења од схоластичког „есенцијализма“ којим је филозофија тако дуго била притиснута. Међутим, да би се негирало да је значење — суштина извесног објекта, није било потребно негирати предметно значење уопште.

Становишту да сва проблематика значења треба да се центрира око питања „Каква је употреба симбола x ?“ могу се ставити бар два приговора:

Најпре, на тај начин постаје веома тешко, ако не и немогуће, дати ваљану општу теорију симбола. Шта су симболи ван своје релације према означеним објектима? Како се може разликовати употреба симбола од употребе ма којих других инструмената? Било имплицитно, било експлицитно, у свако могуће објашњење морају се укључити извесни објективни елементи на које се симболи односе.

Друго, на тај начин постаје немогуће тачно разликовање ваљане од рђаве употребе. Једини критеријум који остаје на расположењу функционалистима јесте „бројање глава“. Ако неко употребљава неке речи супротно општепризнатим стандардима, требало би да се његова употреба оквалификује као „рђава“. Међутим, није тешко указати на случајеве где би такав закључак био погрешан, зато што се мора узети у обзир један далеко значајнији критеријум оцењивања. На пример, наместо старе употребе речи „болест“ засноване на предрасудама и сујеверју, Пастер и његови следбеници су почели да употребљавају ту реч на нов начин, имајући у виду заразне микробе као њихове узрочнике. Сваки покушај да се у оваквим случајевима ова нова, несумњиво тачна употреба оправда позивањем на аргументе и искуствене чињенице води концепцији означеног објекта која је напред била изложена. Јер ми управо онда кажемо да постоји неки (у овом случају материјални) објекат који је датим симболом означен, кад су ставови у којима се тај симбол појављује као конституент — комуникабилни, теоријски оправдани и практично проверени.

5. Тиме је *implicite* одговорено и на питање критеријума за оцену тачности неке анализе значења. Да ли је истинит исказ форме „Реч ‚ген‘ означава материјални објекат ген“ — заиста се не може оценити на основу присуства или одсуства менталних слика гена у нашем духу. Реалистички атомизам се на овом питању заиста показује беспомоћан. Међутим, из тога не следи Витгенштајнов закључак да треба одбацити и сам проблем као погрешно постављен и да се треба окренути инструментализму. Дати проблем се може решити научним методама. Он се рашчлањава на два питања:

- а) Која су правила употребе речи „ген“?
 б) Постоји ли материјални објекат који је овим правилима посредно описан?

На прво питање одговара се емпиријским истраживањима. (Кад би у питању био симбол неког вештачког језика извршили бисмо инспекцију његове „логичке синтаксе“). На друго питање одговара се применом критеријума објективности о коме је претходно било већ речи. Ако реч „ген“ задовољава тај критеријум, закључићемо да је исказ „Реч „ген“ означава материјални објекат ген“ истинит. У противном закључићемо да, уколико та реч уопште нешто означава, то није никакав материјални објекат.

За успешно решење овог проблема ирелевантно је (оно на чему Витгенштајн толико инсистира) да ли је ген заједнички елеменат или једна мање или више компликована структура која се састоји из комплекса релација сличности међу разним врстама једне породице објеката.

6. На питање у чему се састоји учење језика одговори атомизма и функционализма се не искључују већ су пре комплементарни.

Неоспорно је да ми у детињству велики број речи научимо њиховим координирањем с непосредно опажљивим објектима. Свако ко је посматрао дете старо три године зна добро с каквом неуморношћу оно пита о стварима и сликама ствари „Шта је то?“ Оно се не задовољава док не добије одговор форме „То је лав“, „А то је лађа“ итд.

Међутим, исто тако већ у детињству, а касније у све већој мери, ми учимо значење непознатих речи постепено уочавајући све нове и нове могуће начине њихове употребе у извесним ситуацијама, учествујући и сами у оном што је Витгенштајн назвао „језичком игром“.

Атомисти су предвидели улогу контекста и праксе приликом учења значења. Они су претпоставили човека који је само радознао, који пита, добија експлицитна објашњења и пасивно их прима. Функционалисти су много ближе истини својом претпоставком човека који је активно биће, који се ангажује у комуникацији далеко пре него што су му сви потребни елементи јасни, који учи кроз праксу стицањем навика, нагађањем, прављењем грешака и њиховим постепеним исправљањем. Можда одлучујућа слабост атомиста у овом спору била би њихова неспособност да објасне како је могуће знати значења речи која никад нису била експлицитно објашњена путем дефиниција и одговора на питања. Функционалисти ће лако показати да постоји мноштво таквих случајева; у питању су људи који се понашају као да разумеју значење, који увек употребе једну реч тамо где треба, а ипак никад нису научили значења на онај начин који је по мишљењу атомиста једино могућ. И заиста, зна-

ње значења не мора бити резултат једног чисто менталног процеса.

Међутим, управо у објашњењима функционалиста налазимо један моменат који спаја њихово гледиште с атомистичким и који им омогућује да се избегну екстремне консеквенце и једног и другог.

Кад говори о функционисању језика и постепеном усвајању његове технике у току једне језичке игре, Витгенштајн обично подразумева да се тај процес обавља у *датој објективној ситуацији*. Већ у свом првом примеру на самом почетку својих *Филозофских истраживања* он говори о зидару и његовом помоћнику који је научио да додаје потребне ствари кад његов старешина изговори одговарајуће речи. „Значајан део тренинга“, вели Витгенштајн, „састојаће се у учитељевом указивању на објекте, управљању помоћникове пажње на њих и у истовременом изговарању једне речи.“³² Слично томе, кад дете учи да броји, на пример јабуке у једној корпи, оно изговара низ кардиналних бројева и за сваки број мора да извади једну јабуку из корпе.

У свим процесима ове врсте налазимо следеће битне елементе:

1. Онај који учи добија упутство да изведе једну практичну операцију везану с употребом неких речи, од којих му бар једна није позната.

2. Да би обавио ту операцију он мора да повеже ту непознату реч с неким објектом дате ситуације.

3. Да ли је успео да асоцира прави објекат с датом речи види се из тога како је обавио свој задатак. Кад га је обавио успешно, каже се да је научио како се та реч употребљава.

Из овог процеса атомисти су апстраховали све друге елементе сем другог — приписивања имена, координирања знакова и објеката. Међутим, Витгенштајн је баш тај елеменат занемарио, иако је он у његовим сопственим примерима често присутан. Човек не би никад разумео математику кад не би симболе „1“, „2“, „3“ итд. повезао с реалним скуповима објеката. Наравно, он ће временом научити низ правила за употребу ових симбола, која ће далеко превазићи његову првобитну концепцију скупа једне, две или три јабуке. Али, при том ће неоспорно сами бројеви један, два или три, као нешто објективно дато, независно од појединачне свести, добити низ нових одлика.

Једном речи, функција симбола и означени објекат се узајамно условљавају и одређују. И то је само специјални случај дијалектичког односа између праксе уопште и обје-

³² *Ibid.*, § 2.

ката на којима се практичне операције изводе. Објекти, опирајући се нашим субјективним интенцијама, доприносе оформљавању наше праксе, селекцији коректних и успешних операција из мноштва могућих. Обратно, у току практичне делатности ми оформљавамо и издвајамо објекте као нешто одређено, обликовано, нешто чија су разна својства и релације сазнате.

И као што уопште пракса стално тежи да се усклади са објектима, али при том стално превазилази претходну концепцију објеката, тако и у језику постоје две дијалектички супротне тенденције: успостављање склада између функције речи и њиховог предметног значења, и непрестано нарушавање тога склада.

4. ПРЕДМЕТНО ЗНАЧЕЊЕ РАЗНИХ КАТЕГОРИЈА СИМБОЛА

Појам предметног значења постаће довољно конкретан тек ако се рашчлани на своје специфичне врсте које одговарају разним врстама симбола и разним функцијама које су они у стању да врше. Таква анализа се може вршити на много начина, с обзиром на разне могуће класификације симбола. Нама ће ради конкретизовања појма предметног значења и избегавања могућих неспоразума бити довољно да разликујемо предметно значење с обзиром на следеће три деобе симбола:

Прво, с обзиром на основне *врсте симболичке функције*, и, у вези с тим, с обзиром на основне *димензије менталног значења*, разликоваћемо три врсте симбола:

1. когнитивне
2. емотивне
3. прескриптивне.

Друго, с обзиром на основне *врсте сазнања*, направићемо најпре једну грубу и провизорну поделу свих когнитивних симбола на две велике групације: 1. научне, 2. метафизичке, а затим ћемо научне поделити на:

- a) дескриптивне,
- b) експликативне и
- c) инструменталне.

Треће, с обзиром на семантичку категорију симбола разликоваћемо:

1. речи
2. дескрипције
3. реченице
4. функције.

*Предметно значење когнитивних, емотивних
и прескриптивних симбола*

Пре него што се ма шта буде рекло о предметном значењу разних врста симбола треба најпре истаћи да ће се овде увек имати на уму они симболи који с максимумом успешности обављају своју симболичку функцију. Другим речима, узимаће се у обзир само друштвено признати, комуникабилни симболи који заиста нешто означавају. На пример, говориће се о предметном значењу смисаоних и истинитих реченица разних врста. Или, ако је реч о емотивним симболима, имаће се на уму само они симболи који заиста изражавају, односно евоцирају нека осећања.

Даље, већ у дискусији о разним димензијама менталног значења било је истакнуто да све класификације знакова имају условни карактер и да не би требало да их схватамо тако као да су неки знаци строго везани за једну категорију а други за неку другу. У разним контекстима знаци могу обављати различиту функцију. Тако и кад је реч о когнитивним, емотивним и прескриптивним симболима (подели која одговара Морисовој класификацији на „дезигнаторе“, „апурејзоре“ и „прескрипторе“, многи симболи у разним контекстима спадају у сваку од ове три групе, па чак и у истом контексту каткад истовремено врше све три функције.

Када овај моменат релативности узмемо у обзир, и кад под когнитивним и емотивним симболом престанемо да подразумевамо једну нарочиту морфолошку структуру која увек игра исту улогу (као што је случај код неких знакова, какви су на пример „апстракција“, „логаритам“, „јао“, „хајде“), већ узимамо у обзир само онај аспект једног симбола који у датом контексту врши когнитивну или емотивну функцију, онда се о разлици предметног значења наведене три врсте симбола може рећи следеће:

1. Предметно значење когнитивних симбола може бити сваки ма који објекат уколико је сазнат. Кад један симбол (у датом контексту) врши сазнајну функцију, онда „означавање“ извесног објекта није ништа друго до *обавештавање*, *индикација* о његовом постојању, упућивање на њега као нешто објективно дато.

2. Код емотивних симбола означени објекат је извесна *структура људских осећања* која је независна од ма којег појединачног емотивног процеса дате врсте, утолико што укључује у себе идентичне елементе свих њих. На пример „упомоћ!“ означава страх пред непосредном животном опасношћу. „Означавање“ овде није индикација, упућивање на неки објекат, макар то била и структура осећања. Овде „означити“ значи изразити оне елементе једног сложеног

личног осећања који имају интерсубјективни, друштвено-комуникабилни карактер. Ова разлика се може лепо уочити код симбола који могу имати и когнитивни и емотивни карактер. На пример, кад кажемо да су италијански фашисти своје војнике који су прешли на страну партизана неоправдано и неправедно сматрали издајцима, овде реч „издајник“ само даје индикацију једног објективно постојећег типа људи (који су напустили једну друштвену групу и прешли противничкој). У овом контексту она је потпуно ослобођена свог негативног емотивног значења. Међутим, кад кажемо да се генерал Недић за време немачке окупације у Другом светском рату показао као издајник, онда овде иста реч „издајник“ има јако емотивно значење, поготову ако је из контекста јасно да исказ потиче од Срба који су у то време пружали огорчен отпор окупатору. Њом није само дата *индикација*, као у горњем случају, већ је првенствено *изражено једно осећање презира* према таквом типу људи. То осећање је различито у појединачним случајевима, али оно има и једну објективну општу структуру, и то је оно што је у овом специфичном, експресивном смислу речи „означени“ објекат.

3. Код прескриптивних симбола предметно значење је изван тип људске акције који се жели, препоручује, наређује или забрањује. Реченице „Поштуј дату реч“, „Треба увек говорити истину“, „Не убиј“, као и обични узвици „Хајде!“, „Стој!“, итд., не изражавају само субјективни став (жељу, вољни импулс, интерес) оног који их исказује, већ означавају *врсту понашања* која се од других очекује. Само што овде „означити“ не значи ни обавестити ни изразити већ *стимулирати активност извесног типа*, дакле нешто објективно дато. Ову разлику је лако уочити на примеру неког симбола који у разним контекстима може фигурирати и као когнитиван и као емотиван и као прескриптиван. На пример, реченица „Поштен човек држи задату реч“ може бити информација да у некој историјски датој заједници поштеним сматрају само оне људе који држе задату реч (нема сумње да је било заједница друкчије културе и друкчијег морала, где такав захтев није важио безусловно — на пример, није се сматрало непоштеним преварити човека другог племена). Даље, лако је замислити контекст (рецимо поверилац и дужник који није на време вратио дуг) у коме се изражава неодобравање, осуда, презир према таквом типу понашања. Најзад, у највећем броју случајева горња реченица, иако привидно индикативна по својој синтактичкој структури, означава једну норму владајућег друштвеног морала, тј стимулира одређен начин понашања.

У свим овим случајевима треба обратити пажњу на разлику између предметног и менталног значења. Та разлика је понегде сасвим јасна, на пример, код когнитивних сим-

бола који означавају материјалне објекте. Нико неће идентификовати појам или представу о Дунаву с реалном реком која се зове „Дунав“. Међутим, код когнитивних симбола који означавају психичке процесе и код емотивних симбола та разлика је мање јасна; могло би се помислити да се у оба случаја у ствари ради о менталном значењу. Међутим, треба правити разлику између *субјективне диспозиције* да се при појави једног знака доживи један *конкретан психички процес и објективно постојеће (интерсубјективне) структуре те врсте процеса* (независно од тога да ли је изазвана дејством симбола или не). На пример, реч „хипнотисан“ код свих који разумеју шта она значи асоцирана је с диспозицијом да се при њеној употреби замисли једно *одређено психичко стање*. То је ментално значење те речи. Њено предметно значење је скуп објективних *општих карактеристика психичког стања свих оних особа које су под хипнозом*. Исто тако, емотивно ментално значење речи „херој“ је конкретна субјективна диспозиција (која варира од појединаца до појединаца) да се осети дивљење према једном типу изванредно храброг и одлучног човека. Предметно значење ове речи употребљене у емотивној функцији јесу објективни елементи друштвеног карактера у таквој врсти израза дивљења. Баш зато емотивно значење речи „херој“, „кукавица“, у датим контекстима могу разумети и они који уопште немају диспозицију да и сами доживе такво осећање.

Предметно значење разних врста когнитивних симбола

Кад покушавамо да направимо дистинкције међу когнитивним симболима морамо поћи од фундаменталне чињенице да се нека сазнања могу непосредно или посредно потврдити искуством и проверити у пракси, док код других то није могуће. У прву групу би, пре свега, спадала научна знања, а затим безброј оних свакодневних, здраворазумских знања и веровања, која имају искуствени карактер, али се због своје тривијалности налазе ван оквира науке. У другу групу спадају, најпре, све оне тековине филозофије којима се приписује метафизички карактер. Ту се срећемо са ставовима који се, и поред извесних емотивних елемената, углавном обраћају нашем разуму и претендују да нам пруже нека сазнања, често нам довољно разговетно саопштавају извесне тврдње о космосу и месту човековом у њему, каткад се у тим тврдњама крију антиципације будућих научних открића, али — и то је критеријум демаркације — у датом часу је искуство ирелевантно за оцену њихове вредности, — оно их не може ни потврдити ни оповргнути. Сличан карактер имају и многа веровања која улазе у оквире здраво-

разумског погледа на свет обичног човека који се не бави ни науком ни метафизичком филозофијом. Најзад, извесни елементи ове врсте сазнања налазе се и у митском и религиозном мишљењу, мада су тамо (још у већој мери него у метафизици) прожети емоцијама и другим ванинтелектуалним примесима.

Кад анализирамо симболе којима се изражавају научна и свакодневна искуствена знања, увиђамо да постоји разлика између следеће три њихове врсте:

1. Једни *описују* неке искуствено сазнатљиве објекте. Таквим симболима је изражено оно што се у наукама зове чињеничко знање. Зваћемо их *дескриптивним* симболима.

2. Други *објашњавају* чињеничка знања. Њима се изражавају научни знакови и хипотезе. Зваћемо их *експликативним* симболима.

3. Трећи *служе као инструменти* који треба да обезбеде максимално исправну дескрипцију и експликацију. То су најпре математички симболи који се употребљавају ради постизања максималне егзактности анализе. Овде спадају и разна логичка и методолошка правила, која обезбеђују да научни симболи постигну максималну адекватност означеним објектима. То су *инструментални* симболи.

1. Предметно значење *дескриптивних* симбола су увек реални објекти, који су у једном временском интервалу, било у прошлости или у садашњости, били актуално дати и (интерсубјективно) искуствено проверљиви. Такве случајеве имамо код израза као што су „Лауданов шанац“, „Ханибал“, „Поплаве Јанг-це-Кјанга“, „Економска криза 1929. године“, „Електрична струја“. Из примера се види да објекти означени дескриптивним симболима могу да буду појединачне ствари (лица, догађаји), а могу да буду и врло комплексни скупови ствари и догађаја који су именовани једним термином. Даље, пошто су и извесни предикати дескриптивног карактера, на пример, „бео“, „тежак“, „у средини“, „временски претходити“, предметно значење оваквих израза су сва она својства и релације које су у стању да буду непосредно опажљиве. Најзад, читаве реченице могу имати дескриптиван карактер, на пример, „Вагнер се родио 1813. године“, „Балкански планински систем се налази источно од Динарског“, „Рубин је црвен и веома тврд“.

2. Између *експликативних* и дескриптивних симбола нема оштре разлике. Као и код свих других класификација, тако и овде треба узети увек у обзир функцију у датом контексту. Тако, једва се може наћи дескриптивни симбол који не би у извесном контексту могао да врши функцију објашњавања неког описа чулно опажљивих феномена, тако да се и једни и други, насупрот инструменталним симболима, могу третирати као дескриптивни у једном

ширем смислу речи. Обратно, може се рећи да и експликативни симболи описују нека општа својства и односе. Узимајући у обзир једно широко подручје неодређености између ове две групације симбола, може се рећи да се експликативни симболи од дескриптивних, у погледу њиховог предметног значења, разликују у следећем:

(а) Њихови означени објекти, иако су реални, нису непосредно опажљиви него су само у извесној константној и нужној вези с непосредно опажљивим објектима. На тај начин се посредним путем њихово постојање може верификовати. На пример, гравитација објашњава тежину, слободни пад, балистичке линије разних пројектила, померања извесних светлих тачака које се на небу виде кроз телескоп. И обратно, она се проверава путем искуства о свим овим појавама. Понашање особа које болују од хистерије објашњава се постојањем потиснутих, несвесних жеља. Ово друго се верификује првим.

(б) Експликативни симболи означавају и потенцијално дате објекте, какви су разни природни закони и психичке диспозиције. Овакви објекти се манифестују преко актуално егзистентних, непосредно опажљивих објеката. Они су обично то што је инваријантно и опште у њима — само утолико они и егзистирају. Зато често (нарочито у природним наукама) симбол који их изражава има облик функције која садржи бар једну променљиву и која се претвара у дескриптивну реченицу кад се на месту променљивих замене дескриптивни симболи. Карактеристично је за објекте означене експликативним симболима да су реални, иако у неком датом временском интервалу можда не егзистира актуално ниједна од појава путем које се манифестују. Они су ипак реални у том смислу што ће се нужно манифестовати ако буду дати потребни услови. То је оно што треба подразумевати кад се за њих каже да могу постојати не само актуално већ и потенцијално.

(с) Најзад, код неких експликативних симбола, оних који су конституенти научних хипотеза, означени објекти уопште нису реални већ на граници реалних и имагинарних објеката. То значи да постоје нека искуства (неки дескриптивни искази) која њихово постојање чине вероватним до извесног ступња, али ће их тек даља пракса проверити или оповргнути.

3. *Инструментални* симболи никад не означавају материјалне објекте као две претходне групе. Исто тако, они не означавају ни психичке процесе као нешто већ дато у главама људи, било да се ради о актуалним процесима или о већ датим диспозицијама.

При том треба направити разлику између математичких и филозофских (логичких, етичких и естетичких) инстру-

менталних симбола. Први означавају математичке идеалне објекте, тј. објекте конструисане путем апстраховања елемената, страна и тенденција реалних објеката, а затим путем вршења даљих сукцесивних операција с њима (на пример, реални пар објеката — природни број два — минус два — једна половина — два на квадрат — корен из два — корен из минус два итд.). Математички симболи утолико имају инструменталну функцију што су применљиви на системе експликативних симбола. То значи да се они могу интерпретирати стављањем експликативних симбола наместо њих тако да се добијају експликативне реченице и функције које, не само што имају смисла, већ се, евентуално, даљим интерпретирањем помоћу дескриптивних симбола могу показати и као истините. Како су математички симболи повезани у строго кохерентне системе, успешна примена једног скупа одмах повлачи за собом могућност примене и свих повезаних скупова. У томе је велика инструментална и антиципаторска улога математике. Међутим, за математичке симболе се никако не може рећи да означавају реалне објекте већ због своје велике апстрактности и могућности интерпретирања на разне начине. У природи самих математичких симбола нема ничег што би нужно условљавало једну плодну интерпретацију и примену, а не такву која би довела до исказа лишених сваког смисла.

У логици ми се срећемо с три врсте исказа. Једни објашњавају како и у којим формама ми фактички мислимо кад сазнајемо истину. У овој функцији анализе и објашњавања логички термини очигледно припадају групи експликативних симбола врло апстрактног карактера. Њихови означени објекти су реални закони мишљења, и то оног мишљења које води сазнању истине. Овакве исказе ми срећемо у теоријском делу једне не-формалне логике.

У модерној формалној логици ми налазимо инструменталне симболе аналогне математичким. Један систем симболичке логике представља структуру симбола изведених из неколико основних њихових комбинација помоћу експлицитно формулисаних правила формације и трансформације. Семантичка правила објашњавају какви објекти су овим симболима означени. То су углавном идеални објекти. Схеме закључивања које они имплицирају могу али, наводно, не морају нужно бити примењиве. Као и код математике, ако су примењиве, оне су у стању да одиграју значајну инструменталну улогу. За разлику од математике, која специјалне науке снабдева структурама бројева, просторних облика и најразличитијих група и трансформација, један применљив систем математичке логике пружа одговарајућој социјално-научној теорији структуру доследног и непротивуречног мишљења и доказивања. Међутим, ако није

промењив, у питању је његов научни и опште когнитивни карактер.

Најзад, нормативни искази, правила, методолошки принципи једне не-формалне логике врше функцију инструменталних симбола у том смислу што утврђују услове које експликативни и дескриптивни научни ставови треба да задовољавају да би били објективно истинити. Њихово предметно значење јесу извесне објективне *норме*, извесни општи захтеви које свако научно сазнање треба да испуни. Ти захтеви су објективног карактера уколико су комуникабилни, теоријски образложени и друштвено примењиви. Примењивост норме је нешто различито од примењивости једне математичке или логистичке формуле. У последњем случају ради се о једној структури променљивих код које се променљиве замењују специјално научним изразима (било дескриптивним било експликативним). Међутим, применити норму значи задовољити услов који она изражава, на пример неки услов дефиниције једног израза, услов закључивања, верификације итд. Кад је неко формулисао једну норму коју су сем њега спремни да прихвате и други чланови друштва — онда кажемо да та норма има објективни карактер. Кад се покаже да има више таквих тендената на објективност који се међусобно искључују, одлучује критеријум материјалне адекватности. Поставља се питање какве су крајње последице примењивања једне норме на нивоу дескриптивних ставова. Норме које *нас* погрешно оријентишу у грађењу дескриптивних ставова и у крајњој линији у пракси, престаће да буду друштвено прихватљиве, па према томе и објективне.

Пошто смо на тај начин видели у ком смислу су логичке норме објекти, поставља се питање у какву врсту објеката оне спадају. Кад би услов који норма изражава већ био универзално испуњен у актуалном мишљењу људи, не би имало смисла ни формулисати га у нормативном облику. Став „класификација се врши деобом обима појма на два или више подређена појма“ није норма већ констатација оног што свако здраве памети чини. Норма је у ствари делом реалан, делом идеалан објекат. Реалан, уколико већ постоји као *тенденција* у мишљењу неких најумнијих људи. Идеалан је уколико представља *границу* ка којој даљи развитак друштвеног сазнања *треба* да тежи („треба“ у релацији према одређеном циљу, у овом случају сазнању објективне истине).

Слична је ситуација и у етици и естетици. Ако описивања и објашњавања позитивног моралитета и владајућих схватања о уметности уопште спадају у подручје етике, односно естетике, ту се, свакако, срећемо само с дескриптивним и експликативним симболима. Основна функција етич-

ких и естетичких симбола је инструментална и састоји се у одређивању критеријума за оцену моралне или уметничке вредности. Као и у логици, само на другом плану, задатак етике и естетике је прецизно одређивање и теоријско оправдање објективно примењивих норми. Како предмет научног испитивања може бити и проблематика прецизног одређивања, теоријског оправдања и практичног примењивања норми, то се и овде као и у логици појављује потреба за теоријским истраживањима на још вишем и апстрактнијем теоријском нивоу (мета-логика, мета-естетика, мета-етика). Символи са овог подручја још у већој мери имају инструментални карактер, тј. још у већој мери су средство а не циљ по себи. Крајњи циљ свих ових фундаменталних теоријских истраживања су резултати на искуственом плану — с њима они стоје или падају.

4. И то је оно што одсечно разликује све три претходно наведене групе симбола од оних израза које срећемо у метафизичким филозофемима, и од оних митско-религиозних симбола који имају претежно рационални, а не емотивни карактер. Анаксимандров „апејрон“, Парменидово „једино непокретно биће“, Платонове „идеје“, Аристотелова „ентелехија“, Томино „свето тројство“, Декартова „*res cogitans*“, Спинозин „*Deus sive natura*“, Лајбницево „монаде“, Хегелов „Апсолутни дух“ итд., све до Вајтхедовог „вечног објекта“, Брајтменових „личности“, и Шелерове „врховне вредности светог“ претендују да нешто објасне, али су ван сваке могуће везе с искуством. Самим тим се ставови у којима ти симболи фигурирају налазе изван могућности примене основних критеријума објективне истине. Они се обраћају нашим интелектуалним способностима сазнања да би нас обавестили о неким објектима, међутим, ми те објекте не можемо знати: у најбољем случају можемо их интуитивно наслућивати или у њих из неких других рационалних разлога веровати, а у најгорем случају можемо доћи до убеђења да су ови симболи бесмислени.

Пред нама су, дакле, ове алтернативе:

(а) Предметно значење једног метафизичког симбола, слично као код научних хипотеза, јесте неки замишљени објекат чије постојање није још утврђено, али је до извесне мере вероватно. Ова вероватноћа нема никакву искуствену основу (и то овакав метафизички став разликује од научне хипотезе), али се може ослањати на нека чисто рационална разматрања (на пример, сличност са неким метафизичким доктринама прошлости које су касније добиле научну потврду — атомистичка теорија, Хераклитова дијалектика, Декартов став о релативности кретања и неуништивости укупне његове количине у свету итд.).

(b) Предметно значење датог метафизичког симбола је неки нереалан, фантастичан објекат замишљен од апстрахованих и екстраполираних или хипертрофираних елемената реалних ствари и процеса.

(c) Метафизички симбол у питању је некомуникабилан и неразговетан, према томе, није јасно шта је његово предметно значење.

За метафизичке симболе који би спадали у групе под (b) и (c) (а такви су углавном и митски и религиозни симболи) морало би се рећи да они само претендују на то да обаве једну сазнајну функцију, али да у томе не успевају. Другим речима, они као когнитивни симболи не вреде ништа. Међутим, то не искључује да они можда имају врло велику емотивну вредност. Метафизика се не може, дакле, просто одбацити. Један њен део има потенцијалну сазнајну вредност (група a). Други може много значити као уметничка проза или као покретач јаких људских осећања. А један може понешто допринети вежбању маште и других духовних функција које је савремени човек склон да застави.

Предметно значење симбола који припадају различитим семантичким категоријама

Сви когнитивни симболи деле се према семантичкој категорији на (1) речи, (2) дескрипције, (3) реченице, и (4) функције.

У овој класификацији централни значај са семантичког становишта имају реченице. Једино њима се поред смисла може приписати и други битни семантички предикат — истина. Једино њима се нешто тврди што искуством може бити потврђено или оповргнуто. Све друге семантичке категорије симбола добијају одређено предметно значење тек посредством реченица — речи и дескрипције као њихови конституенти, функције као апстрактне схеме из којих се заменом променљивих добијају реченице. Зато су многи традиционални логичари суд а не појам сматрали основном логичком формом. У вези с тим није случајно што фундаменталну улогу у математичкој логици игра рачун ставова, односно реченица. После овог објашњења очевидно је да у излагању треба одступити од поретка постепене сложености и да треба почети с реченицама.

Предметно значење реченица

Предметно значење *истинитих* дескриптивних и експликативних реченица су реалне чињенице. Специјални научници и методолози праве често разлику између чињеница

и закона. Чињенице би били означени објекти дескриптивних реченица а закони експликативних. Међутим, у општијем филозофском смислу и закони су (опште и нужне) чињенице; утолико се може рећи да је и експликација — дескрипција чињеница.

Предметно значење неистинитих дескриптивних реченица су замишљене везе објеката за које је искуственим проверавањем утврђено да не одговарају њиховим реалним релацијама. Код хипотеза постоји извесна вероватноћа адекватности замишљених веза реалним.

Метафизичке реченице, као што смо видели, претендују да означавају везе објеката о чијем постојању или непостојању је немогуће донети одлуку.

Предметно значење математичких реченица (какве срећемо у аритметици и дескриптивној геометрији) јесу везе идеалних објеката.

Најзад, логичка, етичка и естетичка правила означавају извесне објективне норме, тј. идеалне границе ка којима та правила теже да усмере развитак научног сазнања, морала и уметности.

Предметно значење негативних реченица

Посебан проблем представља предметно значење негативних и модалних реченица. Многи аутори су порицали постојање ма каквог објективног корелата негације (на пример Ердман, Расл) и модалитета могућности и нужности (на пример Хартман).

Расл је сматрао да признање постојања негативних чињеница треба избећи на тај начин што ће се реченице форме „не-*P*“ схватити као синоними с реченицама форме „*P* је лажно“.³³ На другим местима је објаснио негативни суд психологистички — као сукоб чулног опажања и извесних мисаоних асоцијација. Реченица „Нема сира у фијоци“ резултат је неслагања оног што се види на датом месту и извесних асоцијација речи „сир“.³⁴ Уместо детаљне дискусије ове и многих других анализа негативних реченица (тај веома тешки проблем може бити предмет посебне студије), изнећемо овде само покушај решења са становишта дијалектичке теорије значења која је претходно била скицирана.

Негативна реченица, уколико уопште има смисла и уколико је истинита, означава *објективни однос супротности између два објекта од којих један, експлицитно поменут,*

³³ Russell, *An Inquiry into Meaning and Truth*, London, 1940, p. 38.

³⁴ *Ibid.*, p. 79.

у датој ситуацији реално не постоји, док је реално дат други, који се само имплицира али није одређено назначен. На пример, кад кажемо: „Економски систем у САД 1960. године више није претежно приватнокапиталистички“, ми тим исказом означавамо објективни однос супротности између две врсте економских система — приватнокапиталистичког и оног који је у САД 1960, а не кажемо какав је. Исто тако, предметно значење реченице „Тело далеко око милион километара од Земље не налази се више у сфери Земљине гравитације“ јесте објективна супротност између ситуације у којој се налази тело које је на наведеном растојању од Земље и (у датој ситуацији непостојећег) својства да се буде изложен Земљином привлачењу.

Однос супротности је у ствари скуп специфичнијих односа:

(а) У реченицама „Он није ту“, „У кући нема хлеба“ итд. негација значи просто *одсуство* (*privatio*) неког својства или односа.

(б) Реченице „Ово није Србија“, „Вечерашња представа није била тако добра као обично“ итд. означавају *разлику*. Овде негативни израз имплицира постојање неког другог објекта који је у датој релацији различит од оног о коме се говори, али је у другим релацијама сличан с њим.

(с) Однос *поларности* налазимо у реченици „Ви нисте потпуно здрави“. Негација је овде супротстављање свега два објекта од којих опет један логички имплицира собом други, али га актуално *својим присуством искључује*.

Негација није, дакле, само наша субјективна операција — мада може и то бити. Односи здравља и болести, присуства на једном месту и одсуства, поседовања и непоседовања неког својства итд. су објективни односи, независни од индивидуалне свести оног који формулише одговарајуће негативне реченице.

Као што је већ наговештено, за разлику од других реченица које могу означавати односе супротности, карактеристично је за негативне реченице да је само један од супротстављених објеката експлицитно поменути док је други само имплициран. Кад кажемо „Београд није у Чехословачкој“, ми смо Чехословачкој супротставили земљу у којој се Београд стварно налази, али нисмо рекли која је.

Овде можемо разликовати две врсте случајева. Код једног дела негативних реченица имплицирани објекат је познат и било би могуће описати га скупом позитивних реченица. На пример, кад кажем „Није још свануло“ као супротност сванућу подразумева се дан. Кад бацим коцку са шест страна и са по једном цифром на свакој па кажем „Није пала шестлица“, оно што је објективно дато насупрот шестници могло би се описати дисјункцијом од пет реченица,

од којих свака има форму „Пало је x “, где уместо „ x “ фигурирају речи „један“, „два“, „три“, „четири“ и „пет“. У свим овим случајевима негативне реченице имају исто предметно значење као одговарајуће дисјункције позитивних реченица које пружају потпуни опис имплицираног објекта. Ту би, дакле, различите реченице с различитим менталним значењем имале исто предметно значење.

Међутим, у многим другим случајевима нама није познат еквивалентан скуп позитивних реченица које би имале исто предметно значење као објекат имплициран негативном реченицом. То је ситуација кад смо утврдили једну из скупа могућности, али не знамо које су остале могућности и колико их има. (На пример, извукли смо из шешира цедуљицу с једним бројем, али не знамо какви се све бројеви још налазе на преосталим цедуљицама.) У таквој ситуацији реченица „Није шест“ не омогућава да имплицирани објекат опишемо скупом позитивних реченица. Он и даље остаје за нас непотпуно одређен, иако је *по себи* потпуно одређен. Он се баш негацијом, супротстављањем нечему другом што у датој вези није објективно дато, одређује и ограничава.

Предметно значење модалних реченица

Многи филозофи су сматрали да модалне реченице само изражавају степен нашег знања а не означавају никакве објекте који би се ма у чему разликовали од предметног значења обичних асерторичких реченица. Тако би проблематичке реченице, односно ставови вероватноће, изражавали нашу неизвесност у погледу постојања неке чињенице, док би аподиктичке реченице изражавале нашу потпуну сигурност (увереност, извесност) да реченица у питању одговара неком фактичком стању ствари.

Може се прихватити овакво објашњење *менталног* значења модалних реченица. Међутим, оне имају и *предметно* значење. Та разлика се може лепо уочити на једноставном моделу који смо већ употребили приликом објашњења негативних реченица. Кад бацимо коцку, покријемо је пре него што смо је видели и при том кажемо „Можда је пала шестица“ — овом реченицом смо изразили нашу неизвесност у погледу једног догађаја који је „по себи“ већ одређен и стваран. Кад кажемо „Вероватноћа је $1/6$ да је пала шестица“, тиме смо унапред описаној ситуацији изразили једно наше непотпуно знање. Ми знамо да је шестица један од шест могућих исхода, али не знамо која се од тих шест могућности фактички већ остварила.

Даље, кад погледамо који се број налази на горњој страни коцке, видимо да је шест и констатујемо „Пала је шестица“, овде асерторичка реченица просто служи за изражавање нашег знања о датој чињеници.

Међутим, ако кажемо „Нужно је пала шестица“, или „Морала је да падне шестица“, тиме смо (наравно под условом који је већ на почетку истакнут — да говоримо оно што стварно мислимо) изразили наше познавање неких фактора који су условљавали да све друге могућности фактички буду искључене. Такав би случај био ако знамо да је на супротној страни од оне на којој је исписана шестица у коцку уграђено зрно олова. Ментално значење једне аподиктичке реченице јесте знање да је став изражен реченицом — последица неког другог (општег) става или скупа ставова.

Ако кажемо „Случајно је пала шестица“ тиме смо изразили наше уверење да је (несумњиво истинит) асерторички став „Пала је шестица“ супротан оном што је требало да следи из нашег претходног знања о датој врсти догађаја. Међутим, у зависности од ситуације, односно контекста, могућа је и једна друга интерпретација. Ако ми нисмо имали никаквих претходних знања која би оправдала већу вероватноћу остваривања једне од разних могућности, онда реченица „Шестица је пала случајно“ може значити просто наше уверење да не постоји никакав закон који би трајно фаворизовао једну могућност, и да би при довољно великом броју бацања с истом коцком на крају утврдили да бисмо сваку од шест страна добили приближно једнак број пута.

У свим овим случајевима модалитет изражава *степен и квалитет нашег знања*.

Међутим, модалитет реченица се често односи на *објективна својства ситуације* у којој их изричемо.

Кад пре него што ћемо бацити коцку кажемо „Можда ће пасти шестица“, онда „можда“ овде не изражава само нашу независност о нечему што је већ потпуно одређено, већ се односи на објективну неодређеност нечега што тек треба да се деси.

Реченица „Постоји вероватноћа $1/6$ да ће пасти шестица“ у датој ситуацији не изражава само наше непотпуно знање. Она означава једну објективну могућност између шест других реално датих. Не може се усвојити Хартманов аргумент да нешто постоји само ако су дати сви услови за његово постојање, а ако су дати сви услови за његово постојање тада то више није нешто само могуће већ нешто стварно. Хартман овде говори о постојању објеката „по себи“. „По себи“, апстрахујући човека, постоји само оно за шта су дати сви услови — а то је онда *стварно* у једном

смислу који искључује објективно постојање и могућности и нужности и случајности.

Међутим, ствари изгледају друкчије кад о објектима говоримо само у односу према човеку и његовој пракси. Тада је, поред мноштва других природних услова, и човек један објективни услов њиховог постојања *таквих какви су*. Људске операције, било физичке било мисаоне, одређују шта ће даље с њима бити. У тој перспективи појављује се јасна разлика између могућности, egzистенције, нужности и случајности — као *објективних категорија*.

Објективно могуће је све оно за шта су неки нужни природни услови дати, али од квалитета људске праксе зависи да ли ће се остварити или не.

Тако, у горњем примеру, да би падање шестице била једна од могућности потребно је да постоји материја од које је коцка начињена, затим такви механички закони који чине да се она, једном бачена, котрља и најзад заустави итд. Кад је мноштво таквих услова дато и коцка направљена, рећи да је пад шестице једна од шест објективних *могућности* значи да од тога како ће она бити бачена зависи који ћемо од шест (и свега шест) бројева добити. „Могућност“ овде није име за наше непотпуно знање материјалних чињеница, већ име за један објективни догађај који је непотпуно одређен, а који ће бити коначно одређен и постати актуално egzистентан само ако се обави једна наша практична операција одговарајућег квалитета. Кад би унапред било тачно одређено каквог квалитета ће бити та операција, могућност би ишчезла; унапред би се знало: „Шест ће пасти“, или: „Шест неће пасти“. Међутим, ствар је управо у томе што је човек релативно слободан у свом делању и квалитет те операције је до извесне мере објективно непредвидљив.

Према томе, категорија објективне могућности такође укључује у себи један елемент незнања; то је уосталом неминовно чим говоримо о објектима *за нас* а не *по себи*. Појам о њима мора укључивати у себи субјективне елементе знања или незнања. Због тога смо већ од почетка инсистирали на томе да апсолутне објективности нема. Међутим, ствар је у томе да постоји јасна разлика између две врсте случајева — једних који су обухваћени термином „субјективна могућност“ и других које смо назвали именом „објективна могућност“. Код прве групе наше незнање се односи на природне услове једног догађаја, у другом на квалитет људске акције у *датим* природним условима.

У противставу према могућности *egzистентно* је оно чији су сви услови, и природни и људски, испуњени. Асерторичким ставом ми само констатујемо испуњење не улазећи у ма какве одредбе односа тог испуњења према самим условима.

Међутим, то је управо оно што чинимо кад исказујемо аподиктичке реченице. Кад кажемо „Шест је морало пасти“, или „Шест је пало нужно“, ми тиме тврдимо да је падање баш шестице било објективно одређено извесним скупом природних и људских услова. Ја ту могу имати две разне ствари на уму. Једна је: деловање природних фактора је у датом случају тако силно да је људска пракса ирелевантна. На пример, „Сва жива бића су нужно смртна“. Сличан је случај кад се наше реченице односе на догађаје изван домаћаја људске праксе, на пример, „Планете се нужно крећу по елипсама у чијој једној жижи је сунце“.

Нешто друго имамо у оним случајевима где је људска пракса, од које зависи један догађај, тако регуларна да се може третирати као константа а не варијабилна. На пример, у ставовима „Свако ко у Напуљу улази у ма какве трговачке трансакције на улици нужно ће бити преварен“, и „Сваки Ојстрахов концерт је нужно на великој уметничкој висини“, термин „нужно“ се односи на устаљеност понашања напуљских уличних трговаца и Ојстраховог музицирања.

Најзад, и реченице као што су „Случајно је пала шестица“ могу се односити не само на нашу немогућност објашњења неке непредвиђене појаве и наше незнање закона под којим се та појава обавља већ може означавати и *објективну случајност*. Објективна случајност значи или 1) стварно одступање од оног што је према законима, који на датом подручју појава нормално делују, морало да се деси, или 2) догађај на чији настанак су деловала бар два супротна закона који су се узајамно у свом дејству поништили и неутралисали.³⁵

Да бисмо разумели нужност и случајност као објективне категорије треба схватити њихову релативност и, у вези с тим, онај увек присутни елеменат субјективности. *Наиме, о нужности се може говорити само у односу на један систем објективних услова и чинилаца које смо узели у обзир*. Кад говоримо о нужности кретања планета, ми узимамо у обзир законе који делују у Сунчаном систему. Кад говоримо о нужној смртности од леукемије и запушеног рака ми узимамо у обзир физиолошке законе с обзиром на стање медицине у датом тренутку, рецимо на почетку 1960. године. То затварање оквира једног система који је у стварности увек отворен, јесте онај људски, субјективни елеменат у појмовима објективне нужности и објективне случајности.

³⁵ У том смислу је Кант, полазећи од концепције механичке законитости као јединог облика нужности, све појаве живота сматрао неотклоњиво случајним и тврдио да се „природа посматрана као прости механизам могла на хиљадоструки начин друкчије развити...“ (Kant, *Kritik der Urteils kraft*, Berlin, 1922, § 61).

Случајно је оно што се није десило под условима *датог* система, мада је у оквиру једног ширег система несумњиво настало нужно. Ако би нека звезда огромне масе дошла у близину Сунчевог система и својом гравитацијом довела до промена у путањама планета, ми бисмо, посматрајући их и даље само у оквиру Сунчевог система, морали да закључимо да су настале неке случајности у њиховом кретању. Међутим, ако наш систем посматрања проширимо, узимајући у обзир нове законитости, кретање планета биће и даље у тим новим релацијама нужно.

Друга врста случајности је она која настаје услед укрштања већег броја законитих фактора. Ако бисмо више или мање проширили или сузили систем посматрања, утврдили бисмо да је оно што је било случајно постало нужно. На пример, кад је систем у питању — скуп атома једног светлосног извора, онда је објективно случајно који ће атом у датом тренутку емитовати један квант светлости. Кад је систем у питању један једини атом, његове емисије фотона су нужне. Кад је у питању макросистем, који се састоји од светлосног извора и околних тела, зрачење светлосног извора као целине је нужно, равномерно и континуирано.

Дакле, модалне реченице не само што *изражавају* ступањ сигурности наших знања, већ и *означавају* ступањ одређености самих објеката у релацији према различитим системима објеката.

Предметно значење речи

Оно што би у овом одељку требало расправити није у ствари само предметно значење речи, већ уопште конституената реченица једног когнитивног језика. То значи да треба узети у обзир и симболе од којих су састављене реченице (формуле) вештачких језика. У одсуству термина који би покривао обе врсте, употребили смо израз „реч“.

Речи се могу класификовати на разне начине, од којих су неки више а неки мање подесни за нашу сврху. На пример, ако пођемо од граматичке поделе речи на именице, глаголе, придеве, предлоге итд., брзо ћемо увидети да је о њиховом предметном значењу врло тешко говорити ван контекста у коме су дате. Зато треба узети у обзир и синтактичку функцију коју речи врше у реченици, а затим и семантичку функцију коју оне могу вршити у говору о самом језику.

Могли бисмо, дакле, најпре све речи поделити на објекат-речи и мета-речи (већ према томе да ли говоре о

нанјезичким објектима или о језичким изразима, и да ли, с обзиром на то, припадају објекат-језику или мета-језику). Термин „објекат-реч“ овде има различито значење од оног које је Расл приписао изразу *object-word*. Одлике објекат-речи биле би по Раслу следеће:

1. Њихово значење се учи конфронтацијом с објектима.
2. Оне не претпостављају значење других речи да би биле разумљиве (као што је то случај с речима „него“, „или“, „ипак“ итд.).

3. Свака од њих може да изрази цео став, на пример кад се каже: „Ватра!“.³⁶

Расл је очигледно имао на уму само дескриптивне речи, и то опет само један њихов релативно мали део, оне које дете прво научи везујући директно речи с искуствима. У вези с тим и његов термин *object-language* има далеко уже значење него што је то уобичајено, на пример код Тарског³⁷ и других модернијих логичара. Овде је употребљено значење шире од Расловог а уже од Тарскијевог. С једне стране има се у виду и говор о апстрактним научним објектима, идеалним објектима математике, па чак и нестварним објектима. А с друге стране, узели смо у обзир само когнитивне потврдне (индикативне) реченице које су обично у првом плану логичких испитивања.

С овим објашњењима на уму могли бисмо све објекат-речи поделити на две групе:

1. Речи које се односе на предмет о коме се у реченици нешто тврди. У обичном језику то су најчешће именице у функцији реченичког подмета, а у вештачким језицима аргументи квантификованих функција.

2. Предикати, тј. речи које изражавају оно што се о датом предмету тврди.

3) Речи које дају квалитативну или квантитативну спецификацију предмета о коме се говори. То су атрибути у обичном језику, оператори у вештачким језицима.

4) Изрази негације којима се тврдња трансформише у оспоравање.

5) Речи које везују просте реченице у сложене. То су свезе, односно логичке константе.

6) Модалне речи које ближе одређују карактер везе између предмета и предиката.

Ad 1. Речи које врше функцију предмета тврдње обично се од стране оних логичара који још стоје на аристотеловским позицијама третирају као субјекат става који је датом реченицом изражен. Ово гледиште је данас застарело јер води погрешном схватању структуре става. На

³⁶ Russell, *Inquiry into Meaning and Truth*, p. 25—26.

³⁷ Tarski, „Der Wahrheitsbegriff in den formalisierten Sprachen“, *Studia Philosophica*, vol. I, 1935, S. 261—405.

пример у ставу „Молекул озона се састоји из три атома кисеоника“ није само озон предмет о коме се нешто тврди (као што би следило по класичној схеми „ S је P “), већ и озон и кисеоник, за које се тврди да стоје у извесној релацији. Класична схема би се могла одржати само у (синтактички и семантички) модификованом виду — ако би се усвојило да S може да буде и скуп предмета (који су међусобно везани неким односом) и кад би се искључила копула „је“ која нема универзални значај, јер уместо идентификовања и инклузије класа у ставу могу фигурирати и бројни други односи који се не изражавају речју „је“. Добили бисмо тако формулу „ $S-P$ “, која би била само друкчији начин изражавања формуле „ $f(x)$ “, односно „ $f(a)$ “ („ f “ би овде било P , а „ x “, односно „ a “ било би S). Могло би се чак писати и $P(S)$. Ова формула би имала ту zgodnu страну што би S имало потребну опшност да обухвати и случајеве кад је предмет тврдње — променљива и кад је константа, и кад је то један предмет и кад је више предмета у питању — кад је предикат вишеместан.

Улогу реченичког субјекта у овако широком смислу речи обично играју именице, мада то могу бити и глаголи, придеви и друге речи. (На пример у реченицама: „Боље је умети него имати“, „Плаво је овде лепше него љубичасто“.) Из тога следи да је тешко спецификовати врсту објекта која је означена реченичним субјектом. Његово предметно значење може бити и ствар и догађај и активност и својство и релација (на пример у реченици „Узрочност је од фундаменталнијег значаја него проста разлика или коегзистенција“).

Ad 2. Кад се предикат широко схвати као све оно што се тврди о једном предмету из тога јасно следи:

Прво, да се он не може свести само на један атрибут или одредбу класе у коју бива укључен дати предмет, и

Друго, да му није потребна посебна спона са субјектом (копула) јер он релациону одредбу већ у себи носи.

(а) Језички најпростији предикат јесте онај који се изражава само помоћним глаголом „бити“, на пример „Киша је“. „Је“ овде има егзистенцијално значење. Њим се не означава никакав посебан објекат, али се, под одређеним условима у којима је реченица изречена, њом одређује у коју категорију објеката киша спада — наиме, у категорију егзистентних објеката.

(б) Поред помоћног глагола „је“ и други глаголи могу бити једини конституент предиката, као на пример у реченици „Гвидо Кантели диригује“. Овде је предметно значење предиката једна објективна радња.

Велики број предиката састављен је од две речи и има форму „је x “, односно „су x “.

(c) У горњој схеми „је x “, то „ x “ може бити особено име. У том случају имамо ставове именована, на пример, „То је Зоран“, „Пред нама је Београд“. Предметно значење особеног имена је индивидуално биће или појединачна ствар.

(d) Кад је „ x “ придев, имамо посла с једним атрибутивним ставом, у коме је предметно значење предиката тврдња да објекат у питању има одређено својство (на пример „Јасмин је бео“).

Најзад, ако је „ x “ ма која друга именица сем особених, добијамо реченице као што су „Звезда Вечерњача је Венера“, „Венера је планета“ или „Свака планета је елипсоид“.³⁸ Овде у ствари имамо три врсте реченица различитих по логичкој структури, мада је та разлика прикривена њиховом језичком формом, нарочито вишесмисленим глаголом „је“.

(e) Прва врста има структуру која би се могла изразити формулом „ $a=b$ “. Предметно значење предиката је овде *идентификовање* појединачног објекта о коме је реч с једним другим појединачним објектом.

(f) Структура друге врсте може се изразити формулом „ $a \in B$ “. Предикат овде означава да је дати појединачни објекат *члан једне класе објеката*.

(g) Најзад, структура треће врсте се најбоље изражава формулом $A \subset B$. Предмет о коме се говори је једна класа која је *део друге класе објеката шире по обиму*.

То су све основни логички типови реченица код којих се предикат односи само на један предмет, и који су некако могли да се обухвате традиционалном структуралном схемом предикативног суда. Колико је непотпуна и неразговетна та схема види се и из претходне анализе, која јасно показује да се иза симбола „је P “ крило неколико различитих, неспецификованих односа.

До сада смо углавном разматрали просте реченице с једноместним предикатом. У многим реченицама те врсте функцију предиката (као и субјекта) не врше поједине речи већ скупови речи које се као целина односе на један објекат. То су дескрипције, које ћемо касније посебно проучити.

Остаје нам још група реченица с вишеместним предикатом форме „ $R(A, B \dots)$ “ као на пример: „Прелаз у гушћу средину је узрок кретања светлосног зрака“, „Тачка

³⁸ Према оном што је било напред речено о ревизији традиционалног појма предиката код свих реченица ове врсте, предикат може бити и само „је“ ако је нагласак на релацији. Међутим, ако је из контекста јасно да је у првом реду реч о ближем одређивању звезде Вечерњаче (у првој), Венере (у другој), и планета уопште (у трећој) као предикат се може схватити цео израз „је —“.

А се налази између тачака В и С“ итд. Предикат оваквих реченица („је узрок“, „налази се између“ итд.) увек означава једну објективну релацију између два или више предмета. Постоје разне врсте релација с обзиром на различита својства која се узимају као критеријум поделе:

(а) Према броју објеката које везују постоје дијадичке, тријадичке, тетрадичке, пентадичке итд. релације.

(б) Према квантитативној одређености повезаних објеката разликујемо релације „много-према-једном“, „много-према-многом“, „једно-према-многом“ и „једно-према-једном“.

(с) Најзад, према својим логичким својствима разликују се транзитивне и не-транзитивне, симетричне, асиметричне и несиметричне, рефлексивне и ирефлексивне релације итд.

Ad 3. Ближа спецификација предмета о коме се нешто тврди може се дати на најразличитије начине. На пример, ако говоримо о Београду можемо говорити о старом Београду (атрибут), Београду, главном граду Југославије (апозиција), Београду под условима окупације или разним другим условима, Београду у 1960. години (временски параметар), Београду у Југославији — за разлику од неколико других Београда у свету (просторни параметар), Београду онаквом како га је доживео говорник или група људи којој он припада (лични, односно групни параметар) итд.

Ми се обично изражавамо елиптички и све ове разне ближе одредбе, услове и параметре не наводимо експлицитно. Тиме штедимо у времену и добијамо у концизности, али губимо у тачности и конкретности језика. У сваком случају, ако се овакве ближе одредбе не налазе изричито садржане у реченицама, оне треба да су наговештене контекстом да би комуникација била могућа и успешна. Њихово предметно значење су увек нека својства објекта о коме се нешто тврди, време и простор у коме је дат, неки изузетно важни услови под којима се налазио у време кад се о њему говори, или најзад, одређене релације према извесној групи људских бића у чијој сазнајној перспективи је дати објекат уопште објекат (сетимо се, он је увек „за нас“, а не „по себи“).

Из целог комплекса одредаба овакве врсте које у сваком конкретном мишљењу и комуникацији играју огромну улогу, формални логичари су (зато што их није интересовало конкретно, већ апстрактно, формално мишљење) издвојили и вековима брижљиво проучавали само један параметар који бисмо могли да назовемо параметром општости (квантитетом суда, како су традиционални логичари обично говорили).

Степен општости једне реченице, односно чињеницу да је појам субјекта узет у пуном обиму или делимично, у

обичном језику изражавају речи „неки“, и „сви“. У вештачким језицима ту улогу игра једна посебна врста оператора који се зову квантори (универзални квантор „ (x) “ и егзистенцијални квантор („ Ex “). У неким вештачким језицима постоји и посебан симбол који означава да је објекат у питању појединачан „ (fx) “. За ознаку индивидуалности објеката о коме се нешто тврди у обичном језику обично нема потребе за употребом неке нарочите речи, јер је она имплицирана или употребом особеног имена или једне врло одређене дескрипције. Кад то из контекста није јасно, употребљава се реч „један“, на пример „Био један краљ...“, „Један човек ми је малочас пришао на улици“. У таквим случајевима употреба именица без одредаба „један“ или „неки“ могла би прећутно да значи да је термин узет у општем значењу.

Око предметног значења речи за одредбу индивидуалности углавном није било проблема. Појединачно постоји објективно као конкретна индивидуална ствар, догађај или живо биће. Међутим, откад постоји филозофија водиле су се борбе око проблема објективног постојања посебног и општег. Познато је да су номиналисти и касније концептуалисти порицали да речи које изражавају нешто опште (универзалије) уопште имају предметно значење, док су реалисти често објективност општег схватали на идеалистички начин, као нешто независно од појединачних реалних објеката и чак примарно у односу на њих (*antes*). Неки савремени формални логичари су проблем универзалија као филозофски проблем скинули с дневног реда. Интензионални језик општости и посебности као одлика, они су заменили екстензионалним језиком универзалности и партикуларности као квантитативних одредаба класа. За њих формула „ $(x)fx$ “ изражава да сви објекти неке класе x имају својство f , док „ $(Ex)fx$ “ значи да постоји један део објеката класе x који поседују својство f . У многим случајевима таква интерпретација се може прихватити — мада с једном резервом: општост у смислу универзалности је врло ретка. Ми се обично у животу, у пракси, срећемо с класама које обично нису одсечно одељене од других класа већ постоје подручја неодређености чији објекти по неким одликама припадају једној класи, а по некој другој јој не припадају, или једну исту одлику у неким условима имају, а у неким другим немају.

У функцији „Сваки човек је x “, веома је ограничен број речи које се могу ставити наместо „ x “, тако да добијена реченица буде истинита. Такав је случај с већином реченица које почињу са „сваки“ и „сви“. Из тога треба закључити или да су овакве реченице својом претензијом на универзалност лажне и да интендиране објекте не означавају адекватно, или да параметрима општости треба

придати једно еластично предметно значење: они би се односили на класе објеката узете у својој целокупности с неизбежним изузецима оних својих чланова који, иако у другим битним димензијама припадају својој класи, не припадају јој у датој димензији (с обзиром на дато својство или релацију). Другим речима, обим објеката којима се приписује неки предикат на општи начин — у већини случајева, нарочито у дескриптивним реченицама, није строго фиксиран. То је прва битна карактеристика дијалектичког схватања општег. Другу је на свој начин наговестио још Хегел концепцијом о тзв. *конкретном општем*. То значи да опште није самосталан објекат *поред* појединачних, већ својство или скуп својстава или релација које *на разне специфичне начине* имају појединачни објекти. Кад кажемо да су „сви људи свесна бића“, овде општост означена речју „сви“ имплицира да су појединачни људи свесни на различите посебне начине.

Утврђивање предметног значења речи које означавају посебност („неки“, „једна врста x “, „група случајева x “, „има неких x који“), не причињава нарочити проблем кад је решен проблем речи које означавају општост. Јер, посебно је увек опште у односу на појединачно, а специфично у односу на још општије. Овом врстом речи је означен онај део једног скупа појединачних објеката који се од осталих делова датог скупа разликује поседовањем извесног својства или релације (о којој се говори у предикату). И овде се подразумева да границе између делова скупа не морају бити оштре, и да се својство у питању испољава на различите начине код појединачних чланова датог дела скупа. На пример кад кажемо да се *неки* људи баве филозофијом, онда треба подразумевати, прво, да нема оштре границе између тих који се баве филозофијом и оних који се баве литературом, науком, теологијом или политиком, и друго, да се сваки појединац бави филозофијом на различит начин.

Ad 4. Говорећи о реченицама рекли смо да је предметно значење негативних реченица (кад су истините³⁹) објективна супротност између експлицитно поменутог објекта, који у датој ситуацији или вези није реално дат, и имплицираног реално датог објекта који остаје мање или више неодређен.

Сама негативна реч (у контексту једне истините реченице) означава однос реалне супротности у горњем смислу. Кад ми кажемо да је један однос — однос објективне супротности? Нисмо ли, говорећи оваквим језиком, на опасној

³⁹ Кад негативна реченица није истинита, она не означава реалну супротност већ само изражава произвољно и неосновано супротстављање појмова.

граница метафизичких спекулација? Свако објашњење би морало почети од негације у оквиру истинитих дескриптивних реченица. Кад кажемо „Кисеоник није запаљив“, и при том речи „кисеоник“, и „запаљив“ употребимо у уобичајеном значењу, реч „није“ означава да ако у присуству кисеоника изведемо операције које су потребне да би се добили искуствени ефекти које изражавамо речју „запаљивост“, ми ћемо искусити ма које друге ефекте, само не те. На пример, ако отворимо цев у којој се за време електролизе воде скупљао кисеоник и ако принесемо запаљену шибицу, пламен ће јаче букнути, али неће продети у унутрашњост цеви, као што би се десило кад би се сам гас запалио.

Једном речи, кад приликом практичног *проверавања* једне негативне реченице доживимо друкчија искуства од оних која бисмо очекивали да је у реченици уместо „није“ стајало „је“, ми имамо право да кажемо да у том случају реч „није“ означава једну објективну, и то актуално егзистентну супротност. Све то важи и за експликативне и инструменталне негативне реченице, с том разликом што ће се о објективној супротности као предметном значењу њихових негативних речи моћи говорити уколико су *примењиве* на дескриптивне негативне реченице.

Ad 5. Основне речи обичног језика, које везују просте реченице у сложене, јесу: „и“, „или“, „ако... онда“, „пошто“, „чим“, „иако“ итд.

У опште прихваћеним вештачким језицима примарну улогу су добили симболи који по значењу бар делимично одговарају речима „и“ („v“), „или“ („^“) „ако... онда“, („>“). То су тзв. логичке константе.

Питање предметног значења логичких константа је толико сложено и спорно и толико се о њему већ писало да би се том проблему могла посветити посебна монографија.

Многи логичари су одлучно тврдили да овакви језички изрази немају никакав објективни корелат у стварности или су тај корелат проналазили у неким „идеалним“, „логичким“ објектима независним од реалног света.

Тако на пример, напуштајући своје првобитно реалистичко становиште⁴⁰, Расл је своју критику реализма заострио баш на питању егзистенције логичких константи. По њему не постоје никакви конституенти стварности који би одговарали логичким константама. Тако он поводом предмета значења речи „или“ каже: „Чак ни најватренији платонист не би претпоставио да је неко савршено „или“

⁴⁰ У уводу за друго издање дела *The Principles of Mathematics* Расл одлучно напушта концепцију на којој је читаво дело израђено.

постављено на небу и да су ‚или‘ овде на земљи — несавршене копије небеског праобрасца.“⁴¹

Из негације овог платоновског становишта Расл је отишао у супротну крајност — у номинализам: „Логичке константе, ако смо у стању да кажемо ишта одређено њима, морају се третирати као део језика, а не као део оног о чему језик говори.“⁴²

Критикујући овај Раслов став, амерички реалист Џејмс Фиблмен примећује да подручје бића не обухвата само актуалне ствари и односе већ и неактуализоване могућности.⁴³ По његовом мишљењу „релација ‚или‘ је релација алтернативности, која је логичка могућност, непроменљив однос који актуалне ствари *могу* имати (али не морају имати) и који бивствује (пошто *може* да постоји) без обзира да ли постоји на ма којем специјалном месту и времену или не“.⁴⁴ На основу тога његов одговор Раслу је следећи: „Логичка константа ‚или‘ је симбол који се појављује у неким ставовима. Кад се појављује у истинитим ставовима и каткад кад се појављује у делимично истинитим ставовима ‚или‘ има један објективни конституент, наиме релацију алтернативности.“⁴⁵

Фиблмен своје становиште назива „модификованим реализмом“. Ова форма реализма је еластичнија од наивног реализма једног Мајнонга, али и она није без платоновских елемената. За Фиблмена је алтернативност *логичка* могућност, зато јој он приписује биће без обзира на специфичну просторну и временску одређеност. Међутим, релација алтернативности не би могла да има карактер *логичке релације* кад се не би заснивала на неким реалним односима међу стварима које постоје у простору и времену. Другим речима, реч „или“ и одговарајући симбол за дисјункцију може вршити своју логичку функцију само ако се у практичној примени датог логичког система она појављује као конституент бар неких *фактички истинитих* ставова. А то даље значи да она означава неке реално могуће односе. Кад се постави питање који су то односи, потребно је, пре свега, уочити неке дистинкције у значењу свезе ‚или‘, односно одговарајућег симбола за дисјункцију.

⁴¹ Bertrand Russell, *The Principles of Mathematics*, 2 ed. 1938, p. IX.

⁴² Rasl, *Ibid.*, p. IX.

⁴³ Шта су инваријантне релације, шта су ставне функције, ако не могућности које су у стању да буду актуализоване, али које никад не захтевају то да би показале своје биће. (James Feibleman, „A Reply to Bertrand Russell's Introduction to the Second edition of“, *The Principles of Mathematics*, „The Philosophy of Bertrand Russell“ — *The Library of Living Philosophers*, vol. V, Evanston, Illinois, 1946, p. 161).

⁴⁴ *Ibid.*, p. 159.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 160.

Реч „или“ се у обичном говору употребљава у *троструком* значењу (а не *двоструком* као што се то обично мисли):

1. *алтернација* која значи да је бар један од конституената сложеног става истинит, на пример:

„Он је то урадио из незнања или из непажње.“

„Овај случај сензорне афазije је изазван или прскањем неког крвног суда или тромбозом.“

2. *комплементарност* која значи да су сви конституенти истинити, на пример:

„Кичмењаци ту или сисари или птице или гмизавци или водоземци или рибе.“

3. *узајамно искључивање*, које значи да само један од конституената може бити истинит док остали морају бити лажни, на пример: „Болесник ће или оздравити или умрети.“ (На овакве ставове се односе закон искључења трећег и закон непротивуречности.)

Обично се прва два значења спојено третирају као *инклузивно* значење дисјункције а последње као *ексклузивно*.

Којим објективним конституентима структуре материјалне стварности одговарају *алтернација*, *комплементарност* и *узајамно искључивање*?

1. У првом од наведених значења, дисјункција изражава скуп реалних могућности које се међусобно налазе у односу разликовања (другости) од којих бар једна бива актуализована. Тако, у горњем примеру, реч је о једној болести која може бити изазвана или једним или другим узроком или и једним и другим, при чему је ирелевантно да ли су дата оба јер је већ и један, сам по себи, довољан да болест изазове. Један према другом су дакле у односу индиферентне различитости. Поред овог каузалног смисла алтернација има и један динамички кад се њом изражава однос различитих реалних могућности даљег развоја једног процеса — од којих ће се бар једна остварити. На пример:

„Њен син је врло талентован — он ће сигурно постати неки књижевник или музичар или филозоф.“

Под условом да је бар једна од ових могућности реална, став је тачан — алтернацијом овде није искључено да неће свака од могућности бити остварена.

2. Објективна основа комплементарности конституената у обичном говору јесте комплементарност супротности у физичком свету. Овде супротности представљају делове који се тако допуњују да образују извесну целину. Према томе комплементарност супротности је однос међусобних посебних делова у односу на њихову целину, али онај однос делова који исцрпљује целину. Код сваке класификације ми један род тежимо да поделимо на врсте које су међусобно комплементарне.

3. Објективна основа ексклузивног значења дисјункције јесте узајамно искључивање супротности. Могло би се у први мах помислити да је то онај однос који је Хегел називао противуречношћу. У ствари то је само један моменат противуречности — релативно јединство и прожимање супротности је апстраховано.

*

У симболичкој логици се употребљавају два различита симбола тамо где бисмо у обичном језику употребили реч „или“. Један од њих је за дисјункцију („ v “) а други за однос ексклузивног искључивања (Шеферова константа „ $\vee$ “). Један сложени дисјунктивни став („ $p \vee q$ “) је истинит било у случају да су оба елементарна конституента „ p “ и „ q “ истинита, било да је истинит ма који од њих. С друге стране, један сложени став у коме као логичка константа фигурира симбол за алтернативну негацију („ p/q “) сматраће се истинитим само ако је један елементаран став истинит а други лажан или обратно.

Поставља се питање како се овде може ма шта рећи о предметном значењу симбола „ v “ и „ $\vee$ “ кад на место променљивих „ p “ и „ q “ можемо заменити ма које произвољно узете ставове, на пример „Београд је главни град Југославије“ и „Кенгури су почели да се баве филозофијом“. У многим могућим интерпретацијама једне симболичке формуле добијаћемо лажне или бесмислене ставове у којима веза „или“ неће имати никакво реално предметно значење. Међутим, морају постојати бар неке интерпретације које ће доводити до фактички истинитих ставова. У општеприхваћеним системима симболичке логике фигурирају и такве формуле које ће при свакој могућој интерпретацији својих варијабила давати фактички истините ставове (то су логички закони). Уколико то не би био случај не би било разлога да један систем симбола сматрамо *логичким* системом. Према томе и логичке константе имају своје предметно значење само што је оно крајњег општег и апстрактног карактера. Уколико варијабиле које су њима повезане представљају општу форму мноштва различитих могућих реченица, од којих неке означавају реалне чињенице, утолико и логичке константе представљају општу форму *могућих*⁴⁶ општих односа међу тим

⁴⁶ Расл је често тврдио да су математика и филозофија наука о *могућем* свету. Витгенштајн је то исто тврдио за целу филозофију. Наше истраживање није управљено према појавама већ, како би се могло рећи, према *могућностима* појава. То значи, ми размишљамо о *врсти* ставова које исказујемо о појавама. (Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, Oxford, 1953, § 90, p. 42).

чињеницама. Неки од тих односа су реални, актуално дати односи алтернације, комплементарности, узајамног искључивања супротности итд. Битно је у овом случају да су *опште форме* о којима је овде реч — нешто објективно дато у структури саме стварности, независно од свести ма којег појединачног субјекта.

Слично стоји ствар и са предметним значењем осталих логичких константа.

Конјункција, која се у обичном језику изражава речју „и“ а у симболичком језику симболом „ $\wedge$ “ означава *прожимање* супротности, на пример у ставу „Људи су радна и рационална бића“. Како се прожимање разликује од комплементарности супротности, види се најбоље кад овај став упоредимо са ставом „Људи су мушког или женског пола“. Није сваки поједини човек и мушко и женско, већ су *неки* људи мушкарци а *неки други* су жене. Међутим, *сваки* човек је и радно и рационално биће. Те две одлике су дате у неразлучивом јединству. Људска пракса се од животињске разликује тиме што је свесно усмерена, рационално заснована. Људска рационалност се од животињске разликује по томе што има стваралачку праксу за свој садржај, на пракси је заснована.

Даље, кондиционалне речи „ако... онда“ и одговарајући симболи за *импликацију* изражавају једно могуће условљавање супротности. У обичном језику ми се трудимо да везом „ако... онда“ градимемо само смисаоне ставове па, кад су они уз то и истинити, није тешко увидети да они изражавају извештан реалан однос условљавања, на пример:

„Ако се језгро атома бомбардује брзим неутронима, онда долази до разбијања атома.“ Итд.

У симболичкој логици импликација је изражена симболом „ $\supset$ “ за чију употребу важи веома апстрактно правило: комплексан израз „ $p \supset q$ “ је истинит ако је лажан *antecedens* (p) или истинит *konsequens* (q) (дакле, од четири могућа случаја неистинит је само у случају да је p истинито а q лажно). Овде имамо извесно одступање од обичног језика, у коме се у већини случајева показују неистинитим и они сложени имплицативни (хипотетички) ставови код којих је *antecedens* лажан. Међутим, и у науци и у обичном животу срећемо се и са таквим ставовима код којих је *antecedens* лажан или су и *antecedens* и *konsequens* лажни па ипак је став као целина несумњиво логички исправан, на пример:

„Ако постоји апсолутни простор и време, ми можемо правити разлику између стварног и привидног кретања.“

„Ако постоји етар, онда постоји и апсолутан простор и време.“

Да не би овакви логички исправни ставови били „*a priori*“ проглашени за неистините, логичко правило које објашњава значење симбола импликације врло је еластично и дозвољава најразличитије бесмислене интерпретације импликативних формула. Међутим, предметно значење импликације није у сваком случају где се она употребљава — једна реална, актуално дата веза условљавања, већ једна потенцијално дата форма (структура) условљавања која је у неким случајевима и реално дата у структури самих чињеница.

У том смислу *Пеанова константа* („ ϵ “) означава општу форму парцијалне идентичности објеката који се у другим класи а константа еквиваленције („ $\equiv$ “) означава општу форму односа припадништва појединачног објекта некој аспектима међусобно разликују. На пример, две класе се по садржају могу разликовати, али су еквивалентне уколико имају исти обим.

Решењем које је овде предложено избегавају се тешкоће и екстремног номинализма и платоновског реализма. Символи који повезују реченице морају имати неку објективну основу; ако се претпостави да су то симболи без предметног значења, не би се могло објаснити зашто замена једног таквог симбола другим доводи до промене предметног значења сложене реченице чији је он конституент. Подесном интерпретацијом и применом формула „*рвq*“ и „*qлр*“ добијамо дескриптивне реченице које се односе на сасвим различите типове реалних чињеница.

Међутим, из тога не следи да симболи који повезују реченице означавају објективне везе које постоје по себи, у неком идеалном виду, независно и од наше свести и од конкретних чињеница. Њихова предметна значења су, пре свега, елементи структуре самих чињеница, то су општи типови односа међу чињеницама. Друго, ова врста симбола је често употребљена тако да они фактички немају никакво предметно значење (уколико су сложене реченице које су добијене помоћу њих — бесмислене или лажне). Међутим, оно што оправдава њихово постојање у језику јесте чињеница да без њих не бисмо могли адекватно и прецизно описати сложене реалне догађаје и чињенице.

Дакле, речи које врше функцију логичких веза означавају опште, реално могуће односе догађаја и чињеница.

Ad 6. Предметно значење модалних речи су: објективна могућност (код речи „*можда*“, „*могуће је*“, „*вероватно је*“), објективна нужност (код речи „*нужно*“, „*неминовно*“, „*мора*“), и објективна случајност (код речи „*случајно*“ и сличних).

Доказивање објективности ових модалитета врши се по истој схеми као и код свих других општих објективних релација.

Најпре је у питању проверавање те објективности код дескриптивних реченица. Оно се обавља на следећи начин:

1. Код хипотетичких реченица типа „Могуће је оздравити од рака“ треба да су испуњени следећи услови да бисмо могли закључити да реч „могуће“ означава једну *фактичку* могућност:

(а) Реченица мора бити комуникабилна.

(б) Морају постојати теоријски разлози који поткрепују тврђење могућности, на пример: „Медицина је веома напредовала, многе болести које су раније сматране неизлечивим данас се лече.“ Да реченица у питању гласи: „Могуће је оживети месец дана после смрти“ она би се морала искључити као неоснована.

(с) Искуство мора показати да бар у неким случајевима људи заиста оздраве од рака.

Код осталих модалних реченица које су састављене од дескриптивних речи, али код којих услов (с) не може бити испуњен (на пример ако се говори о могућности насељавања људи на Венери) ми ћемо говорити о *реалној*, али не *фактичкој* могућности. Ако реченице нису састављене само од дескриптивних термина, и ако теоријски разлози у питању нису специјално научног већ искључиво математичког и логичког карактера говорићемо о *логичкој* могућности. Критеријум објективности могућности у свим овим случајевима уместо услова (с) садрже услов (с’):

(с’) Експликативне и инструменталне хипотетичке реченице морају бити *применљиве* на дескриптивне реченице, тј. неко искуство мора бити релевантно за оцену њихове вредности.

2. Критеријум проверавања објективне нужности аподиктичких реченица садржи следеће услове:

(а) Комуникабилност

(б) Морају се познавати истинити ставови из којих на основу логичких правила следи дата аподиктичка реченица.

(с) Практична верификација мора бити успешна у свим случајевима.

Кад су ови услови испуњени, ми имамо право да кажемо да реч „нужно“ означава објективну нужност.

3. Најзад, у критеријуму објективне случајности, поред услова комуникабилности (а), битна су следећа два:

(б) Мора се знати систем у односу на који се говори о случајности. Другим речима, мора се знати скуп истинитих ставова из којих би на основу логичких правила следио одговарајући аподиктички став (добijen заменом речи „нужно“ уместо речи „случајно“). Затим, треба имати у виду неки могући став ван тога система из кога се може извести супротност аподиктичком ставу.

(с) Бар у неким случајевима искуство мора потврдити ову супротност аподиктичком ставу, тј. став који уместо речи „нужно“ садржи реч „случајно“ или израз „није нужно“.

Кад су ови услови испуњени, имамо право да говоримо о објективној случајности дескриптивних ставова. Код експликативних и инструменталних ставова поступак је исти као и раније (услов је применљивост на дескриптивне ставове).

Предметно значење дескрипција

Дескрипција је група речи која као целина означава један објект. Постали су већ класични Раслови примери дескрипција: „аутор *Веверлија*“, „садашњи краљ Француске“. Међутим, Расл се ограничава само на дескрипције које „описују“ појединачна жива бића и ствари — свакако због тога што је сматрао да се једино о постојању таквих објеката може говорити. Свакако нема разлога да се прихвати такво ограничење с обзиром на различито значење које смо придали терминима „постојање“ и „објекат“.

С друге стране, у својој теорији дескрипција Расл је дошао до закључка да чак и особена имена „описују“, јер су именовани објекти способни да буду анализирани. Према томе, најчешће ми имамо посла само с привидним именима иза којих се крију дескрипције — у језику има врло мало речи које нису фактички дескрипције.⁴⁷ То је био један од парадокса логичког атонизма. Кад се не постави јаз између именовања и аналитичког описивања, нема разлога да се дође до оваквог закључка. Под дескрипцијама нећемо морати да подразумевамо изразе који уопште врше функцију описивања својих објеката (за разлику од имена чије значење је сама директно означена ствар). Дескрипцију ћемо схватити као израз који *експлицитно* описује свој објекат и зато се састоји из *више речи*.

Циљ Раслове теорије дескрипције је био утврђивање таквог метода анализе дескрипција који би омогућио отклањање метафизичких импликација неких дескрипција. У питању су биле дескрипције састављене од речи од којих свака има своје значење, па се добијао утисак да и целовит комплекс мора означавати неку врсту бића. Јер иначе би ставови у којима се појављују морали бити бесмислени⁴⁸

⁴⁷ „Ми чак можемо отићи тако далеко па рећи да у целокупном знању које се може изразити речима — са изузетком речи ‚овај‘, ‚онај‘, и неколико других чије значење у рачним приликама варира — и нема имена у строгом смислу речи; оно што изгледа као имена у ствари су дескрипције.“ (Bertrand Russell, *Introduction to Mathematical Philosophy*, 2nd ed, London, 1920, ch. XVI, p. 178).

⁴⁸ *Ibid.*, p. 97.

— што нису. Мајнонгову теорију о нереалним објектима (као што су „златно брдо“, „округли квадрат“ итд.) Расл је врло одлучно одбацио. По његовом мишљењу „Логика се бави реалним светом као и зоологија, мада његовим апстрактнијим и општим одликама.“⁴⁹ „Постоји само један свет, реални свет: Шекспирова машта је његов део, а мисли које је он имао пишући Хамлета су реалне. Реалне су и мисли које ми имамо кад читамо комад. Међутим, у томе је управо суштина литературе да су само мисли, осећања итд. у Шекспиру и његовим читаоцима реална, а да не постоји као допуна њима још и један објективни Хамлет.“⁵⁰

Расл је потпуно у праву да не постоји још и један *допунски* објективни Хамлет. Међутим, он не би сигурно порицао да је у мислима и осећањима Шекспира и његових читалаца, односно гледалаца Хамлета на сцени или на филму било идентичних елемената, објективних у смислу независности од елемената субјективне интерпретације ма кога од њих (па и самог Шекспира), и да је управо захваљујући томе и могућа комуникација између свих оних који су читали или видели Хамлета. Кад такве објективне елементе опишемо групом речи добијамо дескрипцију чији један део може бити на пример: „Дански краљевић, мучен сумњом да ли му је очух убио оца, сувише медитативан да би био одлучан у практичној акцији.“ Предметно значење овакве дескрипције је Хамлет као нешто објективно дато — у мишљењу и осећању конкретних људи, али, једном створен, независан од ма којег појединца понаособ узетог.

Пошто овакви објекти заиста не постоје као самостална реална бића, већ само као елементи других реалних процеса, морају се узети *in abstracto*, назвати нереалним, и у томе нема ничег рђавог кад се има на уму горње значење које је придато речи „објекат“. Мајнонгова концепција нереалних објеката је сасвим различита — то се види из чињенице да је он сматрао могућим конструисање истинитих реченица с речима које означавају овакве објекте. То је, наравно, дубока заблуда. Овакве реченице су изван сфере оних исказа који могу бити истинити — било у смислу фактичке истине, било у смислу логичке истине. Не може бити истина (у уобичајеном смислу тог термина) „Хамлет је изразит скептик“ већ само оно што је ту имплицитно подразумевано, наиме, да је Шекспир створио свог Хамлета као скептика.

Иначе, у вези с дескрипцијама се не појављују никакви други специфични проблеми. Оне могу вршити функ-

⁴⁹ *Ibid.*, p. 97.

⁵⁰ Meinong, *Untersuchung zur Gegenstandstheorie und Psychologie*, 1904.

цију било субјекта, било предиката у реченици. На пример:

(а) „Елеменат други по реду у Менделејевљевом Систему има атомску тежину 4.“

(б) „Дирерови апостоли Петар и Павле се налазе у минхенској Старој Пинакотеци.“

Овде функцију субјекта врше дескрипције „елеменат други по реду у Менделејевљевом Систему“ и „Дирерови апостоли Петар и Павле“. Први означава једну нарочиту врсту конституције атома — елеменат хелијум. Други означава скуп две појединачне ствари — две слике Албрехта Дирера.

Функцију предиката врше дескрипције „имати атомску тежину 4“ и „налазити се у минхенској Старој Пинакотеци“. Обе означавају релације, — прва однос тежине атома хелијума према тежини атома водоника, друга просторну релацију према месту у коме се две поменуте слике налазе.

Оно што је најкарактеристичније за дескрипције јесте да су оне у стању да означавају читаве структуре објеката — скупове и системе појединачних ствари, односе догађаја, релације међу самим својствима и релацијама итд.

Дескрипције би било могуће даље анализирати на поједине речи, па посебно испитивати предметно значење разних типова именица, заменица, придева, глагола, предлога, прилога, чланова (у већини других језика сем српскохрватског ови постоје и играју логички врло важну улогу⁵¹). Међутим, за сврхе логике није потребно тако далеко ићи. Уосталом, питање је колико је то уопште умесно. Јер о предметном значењу симбола је све теже говорити уколико се више поједини симболи истржу из контекста и посматрају атомистички а не функционалистички.

Предметно значење функција

У језику математике и симболичке логике функције су изрази који садрже бар једну променљиву. Према томе да ли заменом једне дескриптивне речи (константе) на место те променљиве добијамо реченицу или дескрипцију, разликујемо реченичне функције и дескриптивне функције. Пример прве је „ x је зелено“, а друге „три степена северно и један степен источно од x “.

У обичном језику улогу променљивих обављају у првом реду изрази који садрже неодређене заменице „неко“, „нешто“, „нечији“, „ма који“, „ма шта“, „ма чији“, итд.

⁵¹ Тако на пример Расл је у *Уводу у математику* две главе посветио анализи одређеног члана у енглеском језику „the“ (*Ibid.*, p. 95).

Функције означавају својства и релације објеката од којих је бар један *неодређен*. Уводећи појам *неодређеног објекта*, ми правимо разлику између оних случајева где једном субјекту неки објекат изгледа неодређен зато што он не зна неке његове одредбе (које други знају) и оних случајева где је објекат неодређен независно од незнања ма којег појединачног субјекта.

Функције код којих променљива изражава одсуство знања субјекта имају *исто* предметно значење као и одговарајуће дескриптивне реченице добијене од њих одговарајућом заменом променљиве. Међутим, оне задржавају *различито ментално значење* и утолико се по укупном смислу ипак разликују.

Наш проблем су, у првом реду, функције чије се променљиве односе на објекте који су неодређени независно од знања или незнања појединаца. То свакако могу бити, најпре, друштвено прихваћени и комуникабилни појмови чији је садржај неодређен или недовољно одређен. Такав је, на пример, појам *узрочника рака* или појам *лепог* у естетици.

Међутим, и материјални објекти могу бити објективно неодређени. Ова тврдња на изглед противречи здраворазумском схватању да су саме ствари потпуно одређене чак иако не знамо све њихове одредбе. Ово схватање је често изражено и у филозофској литератури. Расл је, на пример, писао: „Наравно, сасвим је јасно да је све што постоји у свету одређено: ако се ради о човеку, онда је то један одређени човек, а не ма који други. Према томе, не може се у свету наћи неки ентитет као што је *човек* насупрот специфичним људима.“⁵²

Овом тврдњом је имплицирано да су у свету „по себи“ дати искључиво конкретни објекти који имају све своје одредбе, док су апстрактни и неодређени објекти, ако су уопште објекти, искључиво резултат човечијег апстрактног мишљења. Међутим, бесмислено је уопште тврдити да су у свету „по себи“ објекти одређени: тамо где нема неодређености нема ни одређености, као што тамо где нема тамног нема ни светлог итд. Недоследно је хтети говорити о нечему што је потпуно ван човека, а приписивати му људске мисаоне категорије „*одређеност*“ итд.

Дакле, опет једном морамо констатовати да нешто можемо тврдити само о објектима у релацији према човеку, који их својом праксом, својим појмовним и симболичким апаратом сазнаје. А саставни део тог апарата је и супротност *одређено* — *неодређено*. Сваки од ова два појма је релативан. Бесмислено је говорити о неким објектима да

⁵² Russell, *Introduction to Mathematical Philosophy*, p. 173.

су одређени ако не признајемо постојање и таквих који су неодређени. Рећи за један објекат *A* да је одређен у релацији према објекту *B* који је неодређен, значи подразумевати да поред оних својстава и релација које су им идентичне, *A* има још једно допунско својство или релацију. И обратно, ми обично не називамо неодређеним оне објекте о којима уопште ништа не знамо, већ оне којима у односу на неке друге недостају неке карактеристике. На пример, кад кажемо да неко тело има неодређену боју или неодређени облик, ми тиме не тврдимо да је оно уопште без боје или облика, већ само то да нема ниједну познату боју или облик.

Даље, кад кажемо да је по Хајзенберговом принципу неодређености једном посматраном електрону у датом тренутку неодређено или место или брзина, онда опет тиме, у исправној материјалистичкој интерпретацији, није порекнуто да електрон „по себи“ нема једну „одређену“ брзину и „одређено“ место у исти мах. Међутим, ми о тој одређености „по себи“ не можемо ништа рећи. Оно што ми о електронима знамо јесте да тачно одређивање места на коме се налазе повлачи собом неодређеност брзине кретања (односно, немогућност одређивања брзине на онај начин који примењујемо кад меримо макро-тела). И обратно.

Даље, ми данас имамо право да кажемо да је објективно неодређена свака појава која се десила у прошлости и која је за собом оставила само оскудне трагове — из којих се додуше може закључити њено сигурно постојање, али не и многе од њених карактеристика.

Затим, објективно је неодређено све оно што ће се за нас манифестовати тек у будућности, иако се фактички већ десило — на пример, једна циновска протуберанца на Сунцу коју ћемо бити у стању да видимо тек кроз осам минута, док светлост пређе пут од Сунца до Земље. У том смислу су неодређене, на пример, будуће последице повећаних радиоактивних зрачења којима су изложени људи данас.

Једна веома важна врста неодређених објеката су општи објекти. Већ из признања објективног постојања општости проистиче објективност постојања неодређености. У релацији према појединачним и посебним објектима општи објекат је увек делимично неодређен: он нема мноштво карактеристика које ови имају. Ако је „човек“ име за целокупност општих и нужних одлика појединачних, конкретних људи, и ако у том смислу (а не као платоновски ентитет) објективно постоји, онда ту, свакако, не улазе специфичне особине појединаца, нација, раса и класа — и *утолико* је човек уопште нешто неодређено.

Даље, постоји још једна значајна врста објективне неодређености. Кад год се нађемо пред појавом објективног укрштања обима двеју класа, подручја двају својстава или релација, тако да се за извешан скуп објеката не може рећи да припада само једном а не и другом подручју, ми за све такве објекте можемо рећи да су *утолико* неодређени.

Најзад, са дијалектичког становишта је можда најзначајнија она врста неодређености која се испољава код свих динамичких објеката у процесу њиховог кретања. Објекат који се механички креће у једном тренутку и јесте и није на извесном месту. Објекат који се развија у датом тренутку и има и нема извесне квалитете. Утолико је он неодређен. Наравно, овде је опет термин „неодређеност“ употребљен релативно — у противставу према „одређености“. Ми нормално сматрамо одређеним предмете за које знамо где се тачно налазе и које квалитете имају. Неко може тврдити да је и горњи зеноновски начин описивања тела које се креће у ствари један метод одређивања и да у начину како је Зенон формулисао противречност кретања нема ничег неодређеног. Прво се може прихватити, друго не. У односу на тотално одсуство анализе кретања Зенонова и Хегелова анализа кретања је одређивање. Међутим, у односу на објекте који унутар једног система мирују и имају (релативно) одређене квалитете и место, објекти који се унутар тог система крећу и развијају јесу (релативно) неодређени.

Многи марксистички чија су гносеолошка схватања потпуно на линији вулгарног материјализма и реализма, а не на линији Марксових *Теза о Фојербаху* сматрају да реченица „Предмет који се креће у једном тренутку и јесте и није на извесном месту“ говори о инхерентним противуречностима самих ствари „по себи“, независно од човека и човечанства. Да није тако, види се из тога што се приликом примене ове реченице на конкретне процесе она увек може формулисати тако да противречност ишчезне. Све зависи од значења термина „дати моменат“ и „извесно место“. Да би се они ближе одредили мора се изабрати јединица мере, а од тога како ћемо ту јединицу изабрати зависи да ли ће реченица имати облик противречности и да ли ће се односити на један неодређени објекат, или ће тај облик противречности изгубити и описати један (релативно) одређен објекат. На пример, ако један објекат A прелази пола метра у секунди и ако под „моментом“ подразумевамо један секунд (t), а под „местом“ квадратни метар (m), његово кретање ћемо моћи да опишемо реченицом: „ A се у тренутку t налазило на месту m “. У овом контексту објекат A ће бити одређен.

Ако, међутим, при истој јединици времена узмемо квадратни сантиметар за јединицу места (m^1), мораћемо наше посматрање формулисати на следећи начин: „А се у тренутку t налазило и није се налазило на месту m^1 “. Међутим, ако за јединицу времена сад узмемо стоти деценић секунде, опет ћемо добити непротивречан став. Могло би се, с једне стране, рећи да не постоји такав систем мера у односу на који се не би могло указати на појаве које се могу описати само противречним ставовима. (Утолико Хегел има права.) Али, и с друге стране, не постоји таква врста појава које се у подесно изабраном систему мера не би могле описати без противречности и, према томе, с више одређености. (Утолико је у праву Пап у својој критици Хегела.⁵³)

Термин „систем“ овде не треба схватити субјективистички. Јединице мере „сантиметар“, „секунд“, итд. уопште нису нешто субјективно, мада су људско. Ради се о људским друштвеним (интерсубјективним) симболима који су изабрани да означе извесне објективне релације. И као што је кретање релативно према објективно датом координатном систему (који се за човека може одредити само ако га човек означи неким симболима, на пример, координатним почетком, апсцисом и ординатом) и као што исти објекат може мировати у односу на један систем а кретати се у односу на неки други (не мање објективни) систем, такав један објекат може бити више или мање одређен, односно неодређен, према томе којим системом симбола и одговарајућих појмова га описујемо. У сваком случају, даљи развитак наше праксе може укинути (релативну) неодређеност многих објеката нашег сазнања. На пример, могу се пронаћи методе за добијање података о електронима без садашњег њиховог узајамног дејства с фотонима светлости. Могу се открити узрочници рака. Могу се открити нови подаци о догађајима прошлости. Могу се створити тако прецизне мреже појмова да многи објекти који се сада налазе у подручјима неодређености између две класе — буду одређени, итд.

Док се то не деси, неки објекти нашег сазнања су релативно неодређени, а кад они престану да то буду, постаће други, новооткривени. Штавише, у егзактним наукама се прогресивно повећава употреба једне врсте симбола који означавају неодређене објекте — то су апстрактни симболи који се односе било на реалне објекте врло општег карактера, било на идеалне објекте. На пример, алгебарско „ x “ је ма који број, физикално „ m “

⁵³ Види: Pap, *Elements of Analytical Philosophy*, New York, 1949.

је ма која маса, хемијско „N“ је ма који атом азота, у политичкој економији је Kc ма који константни, а Kv ма који варијабилни капитал итд. Интерпретација која је путем дефиниције или једног семантичког правила у одговарајућем мета-језику дата оваквим симболима у извесној мери одређује и ограничава подручје њихове неодређености — самим тим и њихове примењивости. Још ближу одредбу они добијају контекстом у коме су употребљени. Каткад су они контекстом имплицитно потпуно одређени. Упореди, на пример:

$$(a) x^2 + t = 0 \text{ и}$$

$$(b) x^2 + 4 = 0.$$

У свим случајевима врсте (b) постоји једна реченица која има идентично предметно значење као дата функција.

Променљиве у функцијама језика логике имају већи степен неодређености него све друге променљиве. Тако „x“, „y“, „z“ се односе на све предмете којима се приписује неко својство (техничким језиком речено: који се појављују као аргументи неке функције). Симбол „x“ означава ма коју класу, „f“, „g“, „h“ су симболи за предикате — односе се, дакле, на својства и релације. Симболи „p“, „q“, „r“ итд. изражавају ставове и односе се на ма које чињенице. Међутим, опет видимо да су означени објекти у својој неодређености ипак делимично одређени; спецификована им је бар најопштија категорија којој припадају. А затим, употреба сваког оваквог симбола променљиве у једној функцији доводи га у везу с другим симболима и тако га ближе одређује.

Најнеодређенији су објекти означени најапстрактнијим филозофским категоријама као што су „објекат“, „субјекат“, „биће“, „стварност“, „свест“, међутим, и они се одређују довођењем у међусобне везе, противстављањем. Ако се не дефинишу на тај начин, одређују се употребом. Најапстрактнији од свих термина који су филозофи успели да измисле — „ентитет“, још увек има један незнатан елемент одређености самим неиграњем свега што је одређено!

Али и обратно, нема симбола који би означавали објекте толико одређене да не би укључивали у себи никакве елементе неодређености. Најмање то може бити случај с речима као што су „ово“, „оно“, „сад“, „овде“, за које су представници логичке анализе сматрали да су можда једина права имена, једини симболи који се односе на нешто потпуно конкретно, појединачно, дакле одређено. У извесном смислу и „сад“ и „овде“ итд. су променљиве, као и све друге речи језика — које све не-

избежно имају општи, интерсубјективни карактер. Реченица „Сад пада киша“ се аналогно понаша као функција „Пада киша (t)“. Уместо „сад“ као и уместо (t) можемо стављати разне конкретне временске вредности, на пример:

„24. фебруара 1923. године пада киша“.

„1. септембра 1949. године пада киша“, итд.

Као и код функције „Пада киша (t)“ сваки овај став има смисла у разним тренуцима и може бити истинит или лажан (мада је „ t “, изоловано узев, много општије и самим тим неодређеније јер собом обухвата и „сад“ и све друге временске речи).

Закључак ове анализе је да постоји континуиран прелаз између одређених и неодређених објеката, да се и о једним и о другим може говорити само релативно, и да, према томе, између функција, с једне стране, и реченица и дескрипција, с друге, постоји само условна разлика.

ШЕСНАЕСТА ГЛАВА

ЈЕЗИЧКО ЗНАЧЕЊЕ

Прва схватања о природи знакова и о њиховим значењима могу се стећи једино директним довођењем у везу знакова са одговарајућим објектима, односно са одговарајућим искуствима и замислима. Тако ми већ у првим годинама живота научимо значења неких знакова. Касније, ми се у све већој мери служимо знаковима чије смо предметно и ментално значење научили директним путем, да бисмо помоћу њих, индиректно, научили значења мноштва нових знакова. Нема сумње, овде се срећемо с једном новом димензијом значења, различитом од обеју које смо досад проучавали. Треба само упоредити интерпретације које речи „Париз“ придају:

(а) Човек који никад није видес Париз и који се не сећа шта је некад читао или чуо о њему, али који је с том речи трајно везао једну своју замисао, једну слику маште.

(б) Човек који живи у Паризу, познаје га детаљно и тако рећи из прве руке, али о њему није много размишљао и можда не би био подесна личност да га неком речима опише.

(с) Човек који зна само једну реченицу коју је негде прочитао и запамтио: „Париз је главни град Француске и културна престоница света“.

Ни за једног од ове тројице се не би могло рећи да не знају по једну димензију значења дате речи. Наравно, обично су оне дате с далеко више прожимања него што је представљено у овом примеру. Замисљање неког објекта је обично стимулирано његовим опажањем или читањем и слушањем о њему. Препознавању неког објекта као предметног значења једне речи обично претходи упознавање с његовом сликом или добијање дескрипције, односно дефиниције речима. Или обратно, прво смо видели објекат, па онда добили његову дефиницију. Дакле,

обично су све ове три димензије актуално дате у тесној међусобној вези. Међутим, то не смета да их разликујемо и да конструишемо идеалне ситуације у којима је та разлика сасвим евидентна.

Језичко значење је, дакле, однос једног језичког знака према другим знацима језичког система чији је он конституент. Аналогне дефиниције могле би се дати и за друге врсте знакова сем језичких. Језички знакови, са своје стране, могли би се довести у однос и са другим знацима сем језичких (фотографије, схеме, дијаграми) да би им се експлицитно изразило значење. Међутим, пошто се овде нећемо изричито бавити овом специфичном врстом значења, веома сродном с језичким значењем, можемо избећи знатну тешкоћу налажења за њу подесног имена.

Да би се могло анализирати језичко значење треба, пре свега, одредити шта је језик, какве су карактеристике оних система симбола које називамо језицима.

Језик се од осталих система објеката разликује следећим својим функцијама:

1. Он је инструмент, с једне стране, изражавања, с друге стране, конституисања, оформљавања мисли, осећања и других процеса људског психичког живота. Изражено терминима традиционалне филозофије, језик је и органон и логос.

2. Он је структура симбола којима се човек служи: да би означио разне врсте објеката независних од свести ма којег појединца.

3. Као такав, он је делатност (*energeia*) која служи као медијум за комуникацију међу људима и координацију њихове праксе.

Као што је већ раније, у глави о симболима, било показано, језички симболи се од свих других симбола и знакова разликују следећим својим карактеристикама:

1. Они нису нужно слични објектима које означавају.

2. Поједини елементи језика (на пример речи) имају фиксирано значење, релативно независно од контекста (због чега је могуће прављење речника).

3. Елементарни знаци се међусобно комбинују у сложене смисаоне изразе по утврђеним синтактичким правилима.

4. Поједини језички знаци се обично могу заменити другим знацима (синонимима и дефиницијама).

5. Језик има својство рефлексивности, може говорити о себи на разним нивоима, што изванредно повећава његову изражајну моћ за сврху апстрактног мишљења.¹

¹ „...Укратко језик може говорити о језику. То је основно у чему се људски систем за прављење гласова разликује од животињских крикова.“ (Hayakawa, *Language in Thought and Action*, London, 1952, p. 14—15)

Из ових основних карактеристика језика нужно следе неке опште одлике језичког значења:

1. Довођење једног језичког симбола у подесну везу с другим симболима језичког система коме припада има за сврху *експлицитно изражавање* менталног и предметног значења, који су претходно само имплицитно и мање-више подсвесно дати. Оваквим изражавањем врши се и *ближе одређивање* и уобличавање менталног и предметног значења; тек кад су добиле своју језичку формулацију (у облику дефиниције) ове две друге димензије значења су постале нешто јасно, разветно, дискурзивно, с чиме се може свесно манипулисати (мењати, допуњавати, укидати итд.).

2. Језичко значење се налази према менталном и предметном односу сличном оном у коме се налази једна структура симбола према једној менталној структури или структури објеката. То значи, могу се релативно слободно изабрати симболи који треба да изражавају неке мисли и да тако посредно изражавају неке објекте. Међутим, кад је једном тај избор извршен, језички изрази се не могу више произвољно доводити у међусобне односе већ само у складу с фактичком структурираношћу мисли и, посредно, објеката.

3. Правила за употребу речи и дефиниције којима се конституише језичко значење једног симбола — драгоцен су инструменат комуникације. Захваљујући њима, људи, макар на веома апстрактан начин схвате какве опште елементе мисли других људи један њима непознат симбол изражава и на какве се објекте односи. То је неопходан услов да би се с другима успешно ускладила пракса (било да се ради о сарадњи или о борби).

1. ЈЕЗИК КАО ФОРМА ИЗРАЗА И ФОРМА КОНСТИТУЦИЈЕ ЗНАЧЕЊА

Улога језика као проблем

Веома су ретке ствари које играју тако велику улогу у целокупном нашем животу, а којих смо тако мало свесни, као што је то случај с језиком.

Ми саопштавамо другима наше утиске, говоримо им о нашим мислима и емоцијама, о објектима око нас, и при том најчешће губимо из вида да до људи из наше околине не допире ништа друго до *речи*. Они те речи интерпретирају према својим искуствима и уверени су да знају о којим објектима и о којим нашим мислима и емоцијама

ма се ради — при том потпуно заборављају да су они фактички само чули неке наше речи, и да је све остало — мање или више адекватна *надградња*.

И не само то. Посматрамо један објекат, рецимо море, и мислимо како има прекрасну плаву боју, како му је вода чиста и прозрачна и како је пријатан шум његових таласа. Ћутимо и уживамо, свесни смо да имамо једно одређено искуство, али ни најмање нисмо свесни улоге језика у његовом уобличавању. Јер та огромна водена маса која шумори пред нашим ногама бескрајно је варијабилна — она сваки час, макар за нијансу, друкчије рефлектује сунчеве фотоне, сваки час је друкчија конфигурација њених таласа, друкчији судари њених честица с честицама шљунка који стављају у треперење молекуле ваздуха. И заиста, сваки пут ми фактички доживимо друкчију нијансу боје, друкчије звуке, друкчије осећање пријатности и лепоте, а ипак нашем искуству сваки пут дајемо истоветну форму неизговореним *речима*: „плаво“, „прозрачно“, „шум“, „пријатан“, „леп“, итд. Кад покушамо да анализирамо наше искуство у једном датом моменту — у њему увек налазимо, пре свега, неке *одређене* елементе — боје, звукове, мирисе, покрете, облике, жеље, емоције. Њих можемо да изразимо речима, да их пренесемо другима, да их објективирамо — при том неретко откријемо да су идентичне елементе искуства имали и други који су се налазили у истој ситуацији као ми. Ову одређеност и објективност постижемо на један једини начин — довођењем у корелацију извесних константних елемената нашег искуства с одговарајућим речима. Неке елементе искуства не можемо да доведемо у такву корелацију — нема речи које би ми одговарале, које би их обухватале. Тај део искуства има чисто субјективан карактер, али он је и *неодређен*, дифузан, неухватљив — анализа до њега не допире и ми нисмо у стању да га запамтимо. Ми обично нисмо свесни тога да у нашим опажањима, мислима, осећањима има само онолико одређености колико нам је богат језик којим се служимо. Још мање смо свесни тога да су објекти *за нас* — такви какви су знатним делом захваљујући особинама језика којим се служимо кад о њима мислимо или говоримо.²

² Модерна антропологија и лингвистика су у току последњих двадесетак година доста учиниле на разбијању ове предрасуде. Упоредна проучавања језика и културе примитивних народа су показала да читав начин мишљења и интерпретирања искуства појединаца зависи од фонда речи и граматичке структуре језика. Едвард Сапир је истакао ову чињеницу још 1931. године у једном свом значајном чланку о појмовним категоријама примитивних језика: „Однос између језика и искуства се често погрешно разуме. Језик није просто један мање или више систематичан инвентар

Карактеристично је да су проблеми језика и комуникације веома касно почели да заокупљају пажњу човека. Рапопорт у својој књизи о операционалистичкој филозофији³ тачно примећује да су у старим митовима, бајкама и пословицама већ антиципирани скоро сви проблеми модерног човека сем проблема језика и комуникације. У основи митова о злим боговима и демонима налази се вечити мотив о човековој борби за самоодржање насупрот непријатељској природи. Приче о летећим ћилимовима и чизмама од седам миља су снови које је савремена техника претворила у стварност. Проблем предвиђања будућности се налази у основи свих прича о пророцима и пророчанствима; неки социјални проблеми су наговештени у причама о злоупотребама злих краљева итд. Међутим, у старом фолклору и митологији нема скоро ничег што би наговештавало људску свест о бројним проблемима који проистичу из чињенице да између човека и другог човека, између њих обојице и стварности, па чак и између човека и његовог унутрашњег живота, стоји језик, у исти мах моћни посредник и каткад страховита непрелазна баријера.

И у филозофији, која је већ у антици, бар у клици, назрела скоро све проблеме који муче и савременог човека, проблематика језика је све до најновијег времена у великој мери занемарена.

Основни ставови према језику у историји филозофије

За читаву традиционалну филозофију карактеристична је претпоставка о идентичности духа и речи, па чак и о идентитету законитости духа, речи и бића, што је дошло до изражаја и у трострукости значења фундаменталног појма *logos*. По Бергсону цела класична филозофија је заснована на поверењу у језик, на високој оцени његове вредности. За све рационалисте језик не представља никакав проблем јер између његових термина и појмова, с једне стране, и суштинских одредаба бића (универзалија), с друге, — нема никакве дискрепанције. Међутим, у сваком периоду кризе једне културе јављали

разних елемената искуства који изгледају релевантни појединцу, као што се често наивно претпоставља, већ је и једна обухватна, креативна симболичка организација, која се не само односи на искуство, које се углавном стиче без њене помоћи, већ актуално одређује искуство за нас захваљујући својој формалној потпуности и због наше несвесне пројекције њених имплицитних очекивања у искуствено поље." (Edward Sapir, „Conceptual Categories of Primitive Languages“, *Science*, 74, 1931, p. 578).

³ Anatol Rapoport, *Operational Philosophy*, New York, 1953.

су се скептици који су раздвајали реч, мисао и ствар. Тако на пример, за Горгију ако биће *јесте*, оно је несхватљиво и несазнатљиво од стране човека; па чак и ако је сазнатљиво, оно је неизразиво и некомуникабилно. За Енезедимуса само један део знакова означава нешто реално постојеће, а то су они који су у прошлости били дати у *искуству* заједно са стварима које означавају. То су т. зв. комеморативни или реминисцентни знакови. Сви други, које Енезедимус назива индикативним, нису прави знаци јер се односе на непознато; догматичари немају право кад и за њих сматрају да се односе на нешто постојеће.⁴

Међутим, скептици су имали против себе такве горостасе филозофске мисли као што су били Сократ, Платон, Аристотел, који су чинили велике напоре да се успостави поверење у језик, и који су далеко одлучније утицали на даљи ток филозофске мисли. Платон је у *Кратилу*, кроз уста Сократа, снажно напао софистичку теорију о конвенционалном карактеру језика. Код њега, као и код свих каснијих реалиста, очигледна је претпоставка да се у језику и његовим категоријама верно рефлектује структура стварности. Све основне дистинкције Аристотелове логике условљене су одликама грчког језика. Ту традицију је, упркос скептичког карактера своје методе универзалне сумње, продужио Декарт. Његова теза о урођеним идејама имплицира тезу о урођености и универзалности језика којим су те идеје изражене. Као што саопштава Урбан⁵, Декарт је у једном писму Мерсену експлицитно инсистирао на неодвојивој вези разума и језика. И као што је људски разум универзална константа у свим различитим формама сазнања, тако и у свим разноврсним језицима мора бити једна универзална рационална форма језика. *Mathesis universalis* као идеал знања повлачи собом захтев за идеалним језиком — *Lingua universalis*, на коме целокупно људско знање треба да буде изражено. Сви рационалисти после њега, пре свега Лајбниц, радили су на остваривању тог идеала. Чак и у наше време, кад је теза о несавршености обичног језика, о разликама између граматичке структуре обичног језика и логичке структуре мишљења — постала опште место, ми се срећемо са старом реалистичком тезом у новој примени. Треба заменити обичан језик једним идеалним, вештачким језиком, чија ће синтакса не само изражавати све карактеристике једне универзалне људске логичке структуре мишљења, већ и апсолутну структуру стварности. Млади

⁴ Ogden, Richards, *The Meaning of Meaning*, London, 1923, „Appendix“, p. 416—419.

⁵ Urban, *Language and Reality*, New York, II impr. 1951, p. 26.

Расл који је с оваквим уверењима градио језик својих *Принципа математике* очигледно је само померио поље примене традиционалног платоновског реализма с обичног језика на вештачки.

За то време је антички скептицизам више пута доживљавао своју обнову. Најпре у касној схоластици, у номиналистичкој негацији реалног постојања универзалија. Постоје, дакле, речи које ништа не означавају. Бекон је, затим, заострио критику језика и убедљиво показао да постоје речи које нас систематски обмањују. Лок је већ, у правом смислу речи, отац савремене филозофије језика. Он је први од свих филозофа постао потпуно свестан језика као проблема јер је први јасно формулисао тезу да језик као инструменат изражавања до те мере учествује у процесу сазнања, да се овај уопште не може ваљано проучити без претходног истраживања језика.⁶

Читав каснији емпиризам — са својим једностраним инсистирањем само на чулном искуству као извору сазнања, ослонио се на ову Локову тезу и, како је више времена пролазило, све више је пажње посвећивао анализи језика. То је, уосталом, био идеалан начин да се изгради филозофија без претпоставке материјалне супстанце и реалних суштина с једне стране, без апстрактних мисаоних ентитета с друге. Зато је већ Беркли оштро напао теорију о апстрактним идејама а Хјум довео у сумњу објективно постојање ствари, њихово нужно узрочно деловање, затим објективно постојање бога, душе, па чак и нашег „ја“ као јединственог ентитета. Као нешто несумњиво остали су само — непосредно искуство и језик. Све апстракције интерпретиране су као конвенционални језички знаци емпиријског или логичко-математичког карактера.

Поред ових двеју класичних форми рационализма и емпиризма, развитак филозофије крајем XVIII и у току XIX века донео је још два њихова варијетета.

Најпре је као реакција на скептицизам енглеске филозофије XVIII века, нарочито Лока, настао немачки трансцендентализам Канта и његових следбеника. Кант се проблемима језика није много бавио, али је зато од капиталног значаја за овај правац дело Хумболта. Аналогно Кантовом наглашавању улоге трансценденталних мисаоних форми *a priori* у организовању чулног искуства и конституцији предметног света, Хумболтова је основна теза да су језичке форме не само медијум за изражавање сазнања већ, пре свега, средство за откривање оног што још није сазнато, тако да се изражавањем језика могу упознати све најдуб-

⁶ Locke. *An Essay Concerning Human Understanding*, Book III. ch. IX, sec. 21.

ље истине о свету.⁷ За трансценденталну филозофију језика, коју је касније нарочито исцрпно развио Касирер, карактеристична је једна веома тачна и плодна мисао: Језик је конституитивни фактор целокупног нашег знања о свету. Међутим, овај моменат је пренаглашен: заснивајући своју концепцију језика на идеалистичкој теорији сазнања, трансценденталисти не могу у принципу прихватити тезу о примату и независном постојању материјалне стварности у односу на језик и мишљење. „Границе мог језика — границе су мога света“ тврди Урбан. Дакле, између света и језика нема оне релативне дискрепанције у којој се и корени један део проблема у вези с језиком. Опет је успостављено јединство духа, језика и света као у традиционалном појму *logos*, само што овог пута то више није учињено у оквирима једне онтолошке већ гносеолошке теорије. Уместо наивне, ничим оправдане претпоставке да језик рефлектује у себи идеалну структуру стварности, сад се срећемо с далеко рафиниранијом тезом да *a priori* форме духа присутне у језику организују искуство и на тај начин уобличавају свет нашег сазнања (једини свет који може бити предмет научног и филозофског истраживања). Ипак старе предрасуде су биле задржане. Ово једнострано хипостазирање идентичности на рачун разлике, синтезе на рачун анализе затварало је низ проблема у вези с језиком уместо да их реши. У првом реду, оваквим идеализовањем језика постало је необјашњиво како језик може бити извор предрасуда и заблуда, како он може не само спајати већ и раздвајати људе — што његова практична примена увек изнова доказује. То је, уосталом, онај чинилац који чини нужним његово даље мењање и усавршавање.

Да би се и ова страна језика могла објаснити, требало га је схватити као *динамичку природну* појаву, а не као непроменљиви израз тоталитета људског духа. Требало га је схватити као оруђе човековог адаптирања и контроле природне средине у којој живи и којом тежи да овлада. Овакво гледање на природу језика, овај *Schritt vom Geist zur Natur*, било је припремљено Дарвиновим еволуционизмом. Детронизација човека морала је да доведе до схватања да је језик као и његов творац човек — само део природе, да води порекло из сличних само мање савршених форми комуникације међу животињама, да се, захваљујући спољашњим силама и у складу с природним законима, развија у времену, и да, према томе, има да се проучава методима природних наука. Тако је никао низ натуралис-

⁷ Хумболтово писмо Волфу, 1805, Cassirer, *Die Philosophie der Symbolischen Formen*, В. I, pp. 98 ff.

тичких, бихевиористичких, прагматичких и инструменталистичких теорија.⁸

Велика је заслуга ове нове концепције што је створила неке основне предуслове да се извесни проблеми језика уопште сагледају и почну да изучавају на конкретан начин, методама емпиријских наука. Међутим, опет се претерало — овог пута у сасвим супротном правцу. Пажња је обраћена искључиво спољашњој, натуралној димензији језика. Пошто је језик једном схваћен *само* као форма објективног, физичког људског понашања, настале су нерешиве тешкоће око проблема значења. Не могући да говоре о мисаоном замишљању, свесним намерама и свим другим менталним процесима који су нераздвојни од језика али не спадају у објективно, емпиријски опажљиво понашање, бихевиористима није остало ништа друго до да проблематику значења третирају веома сиромашним теоријским апаратом стимулуса и реакција, који може да задовољи само у примени на веома неразвијене и примитивне језике. У ствари, бихевиористи су поновили једну стару заблуду. Елиминисањем сваке релативне самосталности менталних процеса, њиховим потпуним свођењем на спољашње вербално понашање, они су још једном идентификовали мишљење и језик и занемарили све оне проблеме језика који настају из чињенице да језик није *исто* што и мишљење, иако је с њим нераздвојно повезан. И не само то. Желећи да остану потпуно у подручју опажљивих природних појава, они су о материјалној стварности почели да говоре само као о природној *околини* порекавши јој сваку структурираност, оформљеност. Нема никакве друге опште структуре сем структуре језичког понашања. Тако смо наместо некадашњег монизма супстанције и каснијег монизма људског духа добили монизам језика и језичке праксе.

За разлику од свих наведених типичних концепција језика, класично-рационалистичке, класично-емпиричке, трансценденталне и бихевиористичке, материјалистичка дијалектика и овде има на расположењу један веома еластичан појмовни апарат, којим је у стању да одреди однос језика, људске психе и материјалне стварности. Општа форма којом би се тај однос сасвим апстрактно могао представити јесте појам односа јединства супротности, односно релативне идентичности између три различита комплекса појава. Наравно, само овим не би било ништа речено ако се тај однос не би даље анализирао.

⁸ Ово ново гледиште продрло је и у литературу. У Франсовој *Побуни анђела* Аркадије вели: „Шта је друго људски језик до крик из шуме и планине, компликован и искварен од стране арогантних антропоида.“

Језик и мишљење

Најпре ћемо узети у обзир однос језика и људског психичког живота.

Прво што се о том односу може рећи јесте да је језик инструменат објективног друштвеног изражавања наших субјективних мисли, осећања, жеља итд. Из тога следи да је један од најважнијих објективних искуствених извора за проучавање менталних процеса у једном субјекту — његово вербално понашање.

Из тога, додуше, не следи теза о апсолутној идентичности језичких исказа и оног што се објективно може знати о менталним процесима једног субјекта. Сем вербалног постоје и други облици понашања, који су исто тако приступачни емпиријским методама проучавања, и на основу којих се могу градити објективни закључци високог ступња вероватноће о одговарајућим психичким процесима. У неким случајевима гестови, физиолошке реакције, практични поступци могу бити бољи индикатор процеса који се обављају у нечијој свести или подвести него његови језички искази. На пример, поступци Аглаје Јепанчине у Достојевскијевом *Идиоту* много више говоре о њеној љубави према кнезу Мишкину него њене речи.

Ипак, постоји једна врста психичких процеса која је много присније везана с језиком него све остале, и за чије је упознавање вербално понашање далеко најпоузданији кључ. То су процеси мишљења. По изразу очију, облику уста, гримасама, гестовима, покретима тела не може се о садржају мишљења утврдити ни изблиза тако много као на пример о емоцијама гнева или љубоморе. Мерењем јачине и фреквенције биоелектричких струја у кортексу, које вероватно представљају физиолошку основу процеса мишљења, могло би се нешто сазнати о степену интензитета напора који се при мишљењу улаже и о узбуђењима која га прате. Овакви апарати би можда могли да послуже као добри детектори за откривање лажи, мада ни то није сасвим сигурно, јер ако људе изузетно узбуђује оно што им се ретко дешава и чему се још нису прилагодили, није искључено да код неких људи ови апарати покажу највишу емотивну температуру баш онда кад се каже истина и обратно. У сваком случају, по свим непосредним спољашњим манифестацијама и пропратним појавама открива се сувише мало о квалитативној, садржинској страни мишљења.

Много више говоре о садржају мишљења накнадне практичне акције којима човек настоји да разреши проблематичне ситуације које су настале у његовом односу према природи и према другим људима. У Дјуијевој тези

да је свака мисао — план за акцију има сигурно велики део истине. Према томе, по карактеру акције може се закључити и каквом мишљу је она испланирана. Утолико је једна од димензија значења и практичко значење. Па ипак, овај пут за откривање садржаја процеса мишљења је често веома тежак и компликован. Између мисли и одговарајуће акције може бити велико временско растојање. Акција се, услед деловања разних фактора, може обавити на начин потпуно супротан планираном. Уместо једне изоловане акције, у којој може доћи и до великих одступања од плана, било би потребно узети у обзир целокупну физичку праксу датог субјекта. Код мисли врло апстрактног карактера физичка пракса може потпуно изостати. И најзад, по пракси се може о мисли судити тек посебним закључивањем по аналогiji чија је сазнајна вредност ограничена.

Далеко најсигурнији индикатор мисли је језик. Језик је у ствари присно дијалектичко јединство две врсте процеса. У њему су извесни строго фиксирани материјални процеси (звучи које производи ларинкс, одређене конфигурације мрља мастила или штампарске боје), *перманентно* асоцирани с *одређеним* мисаоним процесима. Ове две врсте процеса су *структурално сличне*, а то значи следеће: у мноштву појединачних варијација језичких знакова постоје инваријантни типови и инваријантне релације међу њима. С друге стране, у огромној варијабилности нашег менталног живота постоје инваријантне диспозиције да се замисле извесни објекти, или да се препознају кад се актуално сретну, или да се правилно употребе знаци који их означавају. Између првих и других постоји таква функционална веза да појава знака *нормално* изазива одговарајућу диспозицију, и обратно, појава једне менталне диспозиције (изазвана непосредно другим физичким и менталним догађајима) тежи да доведе до репродукције знакова или бар да евоцира његову представу. Од битног је значаја за језик да су и типови, односно релације знакова и типови и структура мисаоних диспозиција *друштвеног* карактера — то су не само инваријантни елементи у мишљењу и говору појединаца већ и свих чланова друштвене заједнице. У том смислу је језик медијум који повезује различите појединачне процесе мишљења, и у том смислу је он *израз* (не само лични већ и друштвени) мишљења.

Захваљујући својој спољашњој физичкој страни, језик представља један објективни феномен који се може научно истраживати као и свака друга појава материјалног света. Захваљујући тек томе што је ова спољашња страна на извешан константан и законит начин везана са својом унутрашњом страном — светом значења, светом мисли, језик може тако сјајно послужити за проучавање мишљења.

У том погледу језик пред осталим облицима праксе има велику предност због *релативно* строге фиксације односа субјективних и објективних елемената у њему, због *сразмерно* велике инваријантности, једноставности и правилности која у том погледу влада. Кад неко у себи одлучи да је догматичко схватање марксизма равно његовом дискредитовању и да се зато против догматизма ваља борити — ова његова мисао се може у пракси изразити на безброј различитих начина; код многих нећемо ни знати шта заправо из понашања тог човека треба да закључимо. Међутим, у језику се ова мисао може изразити једном једноставном реченицом. Додуше, из те реченице се не може са сигурношћу закључити да онај који ју је изрекао искрено верује у њу — али у већини случајева нема сумње о томе коју је мисао хтео да изрази.

Савремени емпиричари, следећи Хјума и Витгенштајна, и свакако под утицајем бихевиористичке психологије, чине велике напоре да докажу да ментални процеси као нешто различито од језичких који их изражавају — уопште не постоје. Тако на пример Ејер је још 1947. године писао: „На питање да ли се процес мишљења може с правом разликовати од његовог изражавања, ја сам, следећи професора Рајла, склон да кажем да не може.“ Додуше, Ејер дозвољава да се некад може рећи да су људи имали мисли које нису могли да изразе. Зато он заступа мање радикалну тезу: „У случајевима кад је мисао изражена, изражавање и мишљење се спајају у један јединствен процес.“... Мишљење није процес паралелан говору, нити је... разумевање неки ментални акт који прати речи.“⁹ Додуше Ејер не жели да буде идентификован с оним бихевиористима који мишљење своде на извесне покрете ларинкса. Иако се то заиста често дешава, он сматра да је та веза контингентна и да логички није противуречно ако се каже да неко мисли а да при том његови органи говора потпуно мирују. По Ејеровом мишљењу еластичније је, а још увек довољно да се разбије мит о мишљењу као менталном процесу, ако се каже да у свим оним случајевима кад људи мисле а не говоре гласно — они у ствари говоре у себи („before saying certain words aloud, they say them to themselves“¹⁰). Овај говор у себи не треба по Ејеру идентификовати ни са каквим скупом физичких покрета.¹¹

У ствари, једина новост која се крије иза привидно врло смеле и револуционарне негације менталног карактера мишљења и његовог свођења на говор — јесте промена

⁹ A. J. Ayer, *Thinking and Meaning* (Inaugural lecture), London, 1947, p. 7—8.

¹⁰ *Ibid.*, p. 8.

¹¹ *Ibid.*, p. 9.

значања неких термина. Кад се говори о језику или говору као изразу мишљења обично се има на уму спољашња материјална страна језика: језик као систем знакова, говор као физички процес изговарања гласова. Међутим, језик се може и шире схватити — као систем знакова *заједно* са својим значењима. У том проширеном смислу се и о говору може рећи не само да је течан, брз, граматички правилан итд. већ и да је паметан, снажан итд. У овом другом случају је језик, и посебно говор, схваћен као јединство мисли и свог израза. Према томе, у свим овим случајевима где неко мисли и *истовремено* своје мисли изражава говорним или писаним знацима рећи ћемо да се ту имају два паралелна процеса ако се језик схвати у ужем смислу, а један јединствен процес ако се термин „језик“ узме у свом ширем смислу. Нема сумње да се оба значења срећу у пракси.

Међутим, има још две врсте случајева које су неугодне за бихевиористе, било екстремне, било умерене.

У прву спадају сви они тако чести процеси кад се размишља а мисли се не изражавају језичким знацима, било говорним било писаним. У другу спада свака употреба знакова која није праћена процесима интерпретације и разумевања, на пример од стране машина, папагаја, малоумника, људи у сну, деце. Појмовни апарат бихевиориста је сувише сиромашан да би изразио све очигледне дистинкције. Између кричања папагаја и безгласне медитације научника постоји толики понор да је сасвим неоправдано звати и једну и другу појаву говором.¹² Да би се негирала идеалистичка теза о примату и независном постојању духа и менталних процеса није потребно ићи тако далеко па уопште свести мишљење на говор (макар и говор у себи). Од битног значаја је за борбу против ментализма само та чињеница да су у сваком процесу мишљења, уколико је оно уопште одређено и артикулисано, језички знаци или *бар представе тих знака* — конститутивни елеменат.

Ми ћемо термин „говор“ примењивати само на оне случајеве где се фактички обавља оперисање физичким знацима. Пошто су језички знаци већ по дефиницији материјални објекти, и *говор је увек материјални процес*. (У нашој терминологији израз „говор у себи“ као неки чисто психички процес био би парадоксалан.) Међутим, мишљење као психички процес не би било могуће без организаторске и формативне улоге представа језичких знако-

¹² Критеријум оправданости је овде следећи: кад је већ једна дистинкција поштована у нормалној језичкој пракси (услед чега се о човеку који мисли у себи не каже да он говори у себи), не треба је без велике потребе замаглити у техничком језику. Управо је то учињено с бихевиористичким проширивањем границе примене термина „говор“.

ва. Кретање ларинкса које се при размишљању неоспорно обавља само је пропратни процес представљања оних знакова који би фактички били изговорени кад бисмо отворили уста и послали струју ваздуха кроз говорне органе. На овај начин разграничавамо се и од бихевиоризма и од идеалистичког ментализма и трансцендентализма. Представљање знакова је унутрашњи ментални процес који се не може свести на ма какви спољашњи физички процес нити се може идентификовати с материјалним оперисањем знацима као објектима. С друге стране, теза да је за свако организовано, артикулисано мишљење нужно учешће језичких знакова, макар у форми представа, значи одлучну негацију трансценденталистичке тезе о примату и самосталности духа у односу на језик као његов секундарни израз. У ствари мишљење у себи могло је историјски настати само као надрградња претходно развијеног мишљења израженог говором. Тек кад је човек већ створио навике да мисли гласно и у оквиру друштвене комуникације могло је доћи до задржавања говорних операција и до замене изговорене и написане речи представом о речи. Главне фазе тог развитка могле би се представити следећом схемом:

1. Пресимболичка фаза језика: говор нема за циљ да информира о неким објектима већ само да задовољи неку потребу организма; ту спадају крикови којима примитивац *изражава* своја осећања (већ ту језик има своју *експресивну* функцију) да сутерира неке ставове и практичне операције (директивна функција), да у неком ритуалу или приликом измене речи код које није важно шта се говори оствари социјалну кохезију итд. Овде се опет могу разликовати два ступња: један је кад појединац тек покушава да успостави контакт с другим појединцима у друштву и кад његови знаци још немају друштвено значење, на пример брбљање бебе која још није проговорила, велики део животињских крикова; други је кад говор добије објективно експресивно и прескриптивно значење иако је још увек когнитивно бесмислен.

2. Говор који већ има све димензије значења и који је у стању да изрази мишљење (најпре мишљење конкретним представама а затим апстрактним појмовима).

3. На врло високом ступњу друштвеног развитка, кад су већ развијени не само говор о природним објектима већ и говор о говору и кад су већ чврсто изграђене везе између језичких знакова и одговарајућих диспозиција замишљања објеката, појављује се могућност да представе знака замене саме знаке у њиховој функцији конституисања замисли. Тако се јавља мишљење у себи, или како кажу бихевиористи, говор у себи.

4. Међутим, тиме још није све речено о односу мишљења и језика. Довде смо увек имали у виду језик као

друштвени производ и инструменат друштвене комуникације. Његову структуру чине инваријантни елементи друштвеног говора, који су, опет, са своје стране, израз и конститутивни фактор оних елемената индивидуалног мишљења који имају друштвени, комуникабилни карактер. Међутим, најразвијенији појединци трансцендирају друштвене оквире мишљења и говора. Њихово мишљење је богатије, сложеније, јер се опире на развијенију мрежу симбола него што су општепознати и општеприхваћени симболи (у целом друштву или у одређеним круговима стручњака). Додуше, они могу, ако то желе, да поставе своје мишљење и свој специфични систем симбола у строго спецификоване релације према друштвеном језику и да му на тај начин омогуће друштвену комуникабилност. Међутим, они то не морају и каткад то не чине — и тада су мање или више објективно неразумљиви (као на пример Хегел, нарочито у неким деловима своје *Велике логике*). На жалост, од ове групе изузетних талената и генија далеко су бројнији они људи који у другом смеру одступају од нормалног — конфузни, ограничени, на страни, психопати који оквире језика напуштају и постају мање или више неразумљиви јер су неспособни да их се држе.

Овакву ситуацију можемо описати на два начина, већ према томе да ли ћемо појам језика тако одредити да он нужно буде друштвеног карактера (на пример, ако сматрамо да се само они системи знакова могу звати језиком који су, поред осталог, средство комуникације међу члановима једне друштвене заједнице) или ћемо термину придати такво значење да буде могуће говорити и о приватним језицима. У овом другом случају и даље би се могло тврдити да не постоји мишљење које није изражено језиком. Међутим, како теза о постојању приватних језика има многе своје незгодне консеквенце, ми ћемо се радије определити за такву дефиницију језика која у себи укључује његов друштвени карактер као један од својих нужних елемената. У том случају мораћемо напред описану ситуацију окарактерисати тако што ћемо рећи да мишљење појединаца трансцендира границе језика.

Међутим, чак и кад остаје у границама општеприхваћеног друштвеног језика, кад се појединац не служи никаквим својим специфичним симболима, мишљење се не може без остатка свести на језик због својих искуствених асоцијација. Кад се једном чврсто утврди да је језик форма мишљења — како форма његовог обликовања, тако и његовог практичног изражавања, остаје чињеница да је он, као и свака форма, оно што је константно у варијабилном, оно што је идентично у великом броју појединачних случајева који се разликују од човека до човека, од тренутка до тренутка.

Мишљење појединца увек има своју специфичну личну боју. Мисао о оцу, мајци, отаџбини, филозофији, пријатељству, бар за нијансу је различита код сваког појединца јер су код сваког од њих извесни инваријантни елементи значења, који су фиксирани идентичним терминима — апстраховани из различитих искустава и своју везу с тим искуствима никад не могу потпуно прекинути. Свако је имао друге родитеље, читао друге књиге и чуо различите разговоре, свако је имао друге пријатеље и пријатељство доживео под друкчијим околностима. Најзад, и у мишљењу истог човека у различитим моментима његове животне историје његове мисли концентришу веће или мање искуство, конкретизоване су различитом сумом опажаја, имају различит емотивни тон и условљене су различитим жељама и практичним објектима.

Језик нивелише велики део тих разлика и спроводи једну сурову, али и најчешће корисну унификацију. За поезију је то један скоро трагичан елемент. У својој тежњи да изрази сву пуноћу живота индивидуалне егзистенције поезија се мора непрестано сударати са сиромаштвом језика. Постоје хиљаде начина да се мрзи и воли, а само неколико убогих речи. Нешто јединствено, непоновљиво треба изразити старим и поновљивим средствима. Зато се траже нове метафоре, кују нове речи, придају нове нијансе значења, граде нове на изглед бесмислене комбинације речи — тиме се поетски језик све више удаљује од једне свеопште јасноће и разумљивости да би се једној уској групи људи сличне психичке конституције специфичним средствима саопштио један специфичан садржај.

Друкчија је ситуација у науци. Наука је, нарочито у фази теоријског истраживања (мање у фази практичне примене), усмерена ка општем, и да би то опште било што прецизније и што објективније фиксирано, језик мора имати максималну једноставност. Поетске метафоре могу учинити један научни текст занимљивијим, читљивијим, али га оне исто тако неизбежно чине мутнијим, неодређенијим. Мисаони садржај који је један Планк или Шредингер изразио у виду математичке формуле мора оживети на идентичан начин у свести сваког оног научника који ради на истом подручју и познаје технички језик који се у њему употребљава. Сви елементи (нужно једностране) перцепције, маште, емоције, воље, једном речју све оно што представља субјективну искуствену конотацију симбола треба приликом овог преношења мисли путем језика да буде искључено из значења. Међутим, ово искључивање не може бити никад остварено на апсолутан начин: на ток научног мишљења, нарочито на избор хипотеза и постулата, неизбежно утичу претходна искуства, емоције, интереси. Потребна униформност значења је и у науци, нарочито у ем-

пиријским наукама, гранични појам. Говорећи језиком категорија оваква ситуација се може описати као дивергенција садржаја од форме — у овом случају дивергенција конкретнoг и динамичког мишљења прожетог искуством од апстрактних и релативно статичких језичких форми. Утолико се и у науци може говорити о општем углавном као конкретном општем.

Довде смо, говорећи о мишљењу, увек имали на уму дискурзивно, строго артикулисано логичко мишљење. Недискурзивно, интуитивно мишљење још у много већој мери и на друкчији начин превазилази оквире језика. Отуда незадовољство језиком код свих филозофа који су контемплацију, интуицију сматрали једним веродостојним извором сазнања. Већ код Платона у *Седмој епистоли*, за разлику од његових ранијих схватања из *Кратила*, где је изражавао неограничено поверење у језик, налазимо тврдњу да ниједан интелегентан човек никад неће бити тако претерано смео да у језик стави оне ствари које је његов ум контемплирао. Језик је ту за њега тек први корак у сазнању јер значење представља једним чулним знаком. Докле год мисао остане у овој сфери „егзистенције“, она може само тежити изразу чистог бића, али га никад не може достићи. Зато језик никад не може да изрази садржај чисто филозофског сазнања.¹³

Ово гледиште су заступали и неоплатоничари и многи каснији мистици. У модерној филозофији наћи ћемо га сасвим природно код Бергсона, мада у једној умеренијој варијанти. Језик је по природи статичан, мртав, неспособан да изрази сву динамику стварности. Међутим, он може да доведе оног који га интерпретира до тачке на којој ће бити у стању да трансцендира језик и да урони својом мишљу у подручје неизразиве интуиције.

Мора се признати да је интуитивна мисао још увек мисао, да је језик немоћан да је потпуно адекватно изрази, и да је она, упркос томе, у стању да генијалне мислиоце доведе до значајних открића. Могу се спорити само две ствари: прво, да је овакво мишљење слободно и независно од сваког симболичког апарата, друго, да оно има карактер сазнања, тј. да је оно што се њим открива објективна истина. Нема сумње да се и овакво мишљење опире на неку врсту симбола, мада различиту од језичких (то могу бити, на пример, ликовни симболи — слике); само захваљујући томе, оно ипак може имати неку унутрашњу организацију. Где тога нема — нема ни мишљења. Такозвана контемплација оријенталних мистичара по свој прилици није никакво мишљење већ пре једно неодређено дифузно стање свести одсутне од свих збивања око ње. У сваком случају инту-

¹³ Види: Urban, *Language and Reality*, p. 54.

итивно мишљење није још сазнавање. Открића до којих се њим дође могу у најбољем случају бити плодне хипотезе једног стварног процеса сазнања (који укључује у себи логичко дискурзивно мишљење и емпиријску верификацију).

Из анализе односа језика и мишљења види се јасно зашто се једно с другим не може идентификовати. Најпре имамо такве процесе оперисања знацима који фактички нису руковођени свесним избором, односно праћени разумевачем, већ се обављају условним рефлексима, по навици, или чак деловањем физичких сила (код машина). По свим објективним, материјалним критеријумима ту имамо посла с језиком, јер је ту његова материјална компонента заиста присутна, али немамо посла с мишљењем. Наравно, могућност овакве дискрепанције отвара озбиљне проблеме. Кад имамо пред собом један организам који правилно употребљава језичке знаке поставља се крупно питање: Како знамо да ли мисли као што говори и да ли уопште нешто мисли?

С друге стране, имамо процесе мишљења без говора. Ипак, уколико се ради о нормалном дискурзивном мишљењу, овде веза између језика и мишљења није прекинута — можемо рећи да је ту мишљење изражено представама језичких знакова. Ова врста разлике између језика и мишљења, такође рађа извесне проблеме. Ту се, наиме, појављује несклад између вербалног и осталих облика понашања датог субјекта: његова целокупна пракса никако се не може објаснити његовим вербалним исказима, што је сигурна индикација да су они непотпуни. Тако се јавља проблем бар делимичног изналагања оног комплекса његових мисли које су остале недоречене. Без оваквог трагања често се ни експлицитно формулисани искази не могу правилно интерпретирати, нарочито кад су сувише сажети.

Највише проблема несумњиво настаје услед тога што мисао уопште трансцендира језик било на који од наведених начина. Ту се срећемо с појавом мање или веће, а каткад и скоро тоталне неразумљивости. У неким случајевима интерпретација је могућа само ако успемо да пронађемо симболе којима се дати субјекат служио и да их преведемо у друштвено комуникабилни језик. Међутим, и тамо где су употребљени идентични, општеприхваћени друштвени симболи интерпретација ће бити могућа и везе комуникације ће бити успостављене тек кад особе које покушавају да нешто једна другој саопште узму у обзир различите специфичне услове под којима се развијала њихова мисао и који су дали специфичне искуствене конотације њиховим заједничким симболима.

Већ у претходној анализи је имплицирано да искуство још далеко више превазилази оквире језика него само

мишљење, из чега следи да се још мање него мишљење може целокупна психика идентификовати с језиком и свести на њега. Па ипак, све што је напред речено (углавном у полемици с бихевиоризмом, а затим и свима онима који још увек, на традиционални начин, форсирају ову идентификацију и редуцију и тиме замагљују битне проблеме које језик и комуникација собом постављају) — не негира чињеницу да је језик костур, форма не само изражавања већ и конституисања мишљења и целокупног психичког живота (на пример, несвесни нагони и комплекси редовно се везују за извесне симболе). Мишљење, и уопште људска психика, представља објективну практичну стварност само утолико уколико је оформљена језиком. Тако треба и схватити познате Марксове мисли о језику: „Језик је непосредна стварност мисли“ (вероватно за разлику од остале људске праксе која је посредна стварност мисли) и „Језик је исто толико стар колико и свест; језик и јесте практична, постојећа и за друге људе, а самим тим постојећа и за мене самог стварна свест; слично свести и језик ниче само из потребе, из стварне нужде за општењем с другим људима.“¹⁴

Језик и материјална стварност

По питању односа језика и материјалне стварности постоје два екстремно супротна гледишта. По једном, првобитном, карактеристичном за митско мишљење примитивца, наивни реализам здраворазумског мишљења и спекулативну методу традиционалних филозофа реалиста, рационалиста и објективних идеалиста — између језика и објективне реалности постоји *нужна* веза; језик у себи рефлектује структуру стварности, дакле, идентичан је с њом. По другом, које је настало знатно касније, као плод сувише радикалне реакције на наивни реализам и метафизику, језик је систем слободно изабраних *чисто конвенционалних* знакова. Са овог становишта већ и само питање о односу језика према стварности која се налази изван искуства било би легитимно и можда чак бесмислено.

Критичка анализа оба ова гледишта већ је дата у претходним главама посвећеним одговарајућим теоријама значења и проблематици симбола уопште. Њима је већ тамо супротстављено гледиште материјалистичке дијалектике које ћемо овде укратко даље развити.

Да језик и материјална стварност нису две стране једног јединственог *логоса*, или да језик није једноставан рефлекс стварности чији би елементи били у би-унивочној ко-

¹⁴ Маркс, Енгелс, *Сочиненија*, том IV с. 20—21.

респодентности с материјалним објектима, види се већ из тога што, *прво*, нема ниједног језичког симбола који не би могао бити замењен неким другим симболом или коме се не би могло променити значење, и, *друго*, нема ниједног језика који би био идеално примењив у свим случајевима људске комуникације и практичне делатности, и коме се, бар на неком подручју појава, не би могао претпоставити неки други језик мање или више различитог речника и синтактичке структуре.

Из првог следи да актуални и потенцијални језички знаци према одговарајућим означеним објектима стоје у релацији многог-према-једном (а не једног-према-једном) и да од људског избора (који се додуше креће у оквирима наметнутим потребама друштвене подесности и специфичним законима развоја језика) зависи који ће из мноштва потенцијалних знакова бити изабран да симболизује дати материјални објекат. Према томе, значења појединих симбола не морају нужно одговарати битним карактеристикама *баш једне одређене* врсте објеката; зато нема никакве онтолошке основе да се говори о *правим* значењима речи.

Из другог следи да не постоји (и по свој прилици неће никад постојати) један савршени, идеални, универзални језик чија је структура идентична са структуром стварности. Да би се избегла конфузија треба истаћи да се о обичном језику говори као о универзалном у различитом смислу речи. Обичан језик је универзалан у том смислу што је непосредно изграђен на објективном друштвеном искуству, па сви други вештачки конструисани језици морају бити преводљиви у њега да би били комуникабилни. Међутим, он није универзалан у смислу ефективне свеопште примењивости. Њим се тешко може послужити физичар у својим теоријским калкулацијама; он је сувише терминолошки сиромашан, па чак и структурално неадекватан кад треба описати нека врло специфична искуства или изразити врло апстрактне процесе мишљења. Зато се онда прибегава разноврсним техничким језицима од којих је сваки надмоћан обичном језику на свом уском подручју.

Међутим, с друге стране, језик, ако је уопште практично примењив, нема чисто конвенционални карактер. Чињеница да је он форма мишљења и сазнања и да је инструмент координације друштвене праксе имплицира собом да он може успешно функционисати само ако је прилагођен структури материјалне стварности. Језик који не би био њом условљен, који би био од ње диспаратан, не би могао да испуњава неке своје битне функције. То би могао да буде један систем потпуно конвенционалних знакова који би могао да изрази и оформи нечије мишљење, који би можда могао да буде чак и друштвено употребљен — у некој игри или у неком ритуалу. Међутим мишљење изражено

и организовано оваквим језиком не би имало карактер сазнања, друштвена пракса њим подстакнута могла би да задовољи једино потребу стварања и одржавања социјалне кохезије, а не и потребу овладавања и контроле над стигмацијом природне и друштвене средине у којој човек живи.

У ствари, језик је с материјалном стварношћу повезан на следеће начине:

1. Сам језик је својом спољашњом страном материјална појава. Сви његови знаци су материјални објекти и не могу а да у себи не носе „природу природне целине“. Неке функције језика зависе од чисто физикалних својстава знакова. На пример, од јачине и боје гласа, ритма говора, његовог временског трајања и периодичног понављања може у великој мери зависити да ли ће нечији говор евоцирати неке афекте и стимулирати извесне активности у маси слушалаца. Сазнајна функција језика зависи знатно мање од физикалних својстава употребљених симбола, мада је чињеница да има извешан број речи које су конструисане тако да што више личе на објекте које означавају (на пример, ономатопејске речи).

2. Између материјалних објеката и операција језичким изразима често постоје узрочни односи без посредништва мишљења. Наиме, у многим случајевима један организам дугом праксом стиче навику да на појаву једног материјалног објекта директно и аутоматски одговори једном вербалном акцијом. Ову појаву су веома лепо осветлили емпирички филозофи (Расл, Витгенштајн, Рајл, Ејер и други) који су се били ангажовали да сруше Декартов мит о „духу у машини“, односно стару идеалистичку претпоставку о духу као примордијалном менталном ентитету независном од језика. Тако на пример, Расл је у својим чувеним *Истраживањима значења и истине* писао:

„Један црни објекат може проузроковати да кажете ‚Ово је црно‘ на чисто механички начин без схватања значења ваших речи. Заправо можда има више вероватноће да је истинито оно што је речено на овај немисаони начин него оно што је речено намерно; јер ако знате енглески постоји каузална веза између једног црног објекта и речи ‚black‘ . . .“

„ . . . Речи могу да буду резултат околности исто онако директно као и звук ‚јао‘ кад сам повређен . . . Разлика између крика који изражава бол и речи ‚дрн‘ јесте у томе што је први безуслован рефлекс док други није.“

„Људи који науче један језик стекли су импулс да употребљавају извесну реч у одређеним приликама, а овај импулс, кад је једном стечен, стриктно је аналоган импулсу да се крикне кад је човек повређен.“¹⁵

¹⁵ Russell, *Inquiry into Meaning and Truth*, p. 59—62.

Уопштени закључак који Расл на крају изводи већ је чисто бихевиористичког карактера и не може се одржати јер је употреба речи ипак најчешће праћена *схватањем* значења речи, па се утолико фундаментално разликује од чисто рефлексних говорних операција. Међутим, може се усвојити да оваква рефлексна употреба језичких знакова постоји и да може бити од великог практичног значаја као израз изванредне прилагођености једном одређеном типу ситуација.

3. Наравно, од пресудног гнесеолошког значаја је онај однос језика према материјалном бићу који је посредован мишљењем. Карактер тог односа очигледно зависи од сазнајне вредности мишљења које је њим организовано и изражено. Прорачунавање варијаната при игрању шаха је мисаони процес који ниуколико не води сазнању објективне истине о стварности; према томе и језик шаховских симбола не рефлектује у себи структуралне одлике стварности. Друкчије стоји ствар с обичним језиком и са различитим техничким језицима којима се служе научници. Кад год имамо пред собом један говорни или писани текст који је логички кохерентан и који тако усмерава нашу праксу да јој омогућује максимум ефикасности, овој ситуацији не можемо дати друкчије рационално објашњење него што је теза да структура језика оваквог текста релативно кореспондира структури одговарајућег подручја материјалне стварности. Према томе, језик који успешно обавља своје функције заиста је утолико рефлекс ванјезичке стварности. И не само рефлекс. Он учествује у процесу којим човек ту стварност конституише за себе.

Ова креативна улога језика остварује се на два начина. Најпре човек поставља себи циљеве у језичкој форми — ми без језика не можемо замислити предмет који ћемо својом праксом створити. Кад је једном створен, тај предмет носи на себи печат човековог језика. Друго, све што ми о стварности сазнајемо формулисано је језиком. То још не значи, као што ћемо видети, да су „границе језика границе мог света“ — као што каже Урбан, али то сигурно значи да је језик конститутивни фактор у нашој *слици света*. Док је научницима и филозофима за грађење њихове визије света стајао на расположењу само обичан језик са својим реченицама предикативне форме, било је неизбежно да сви они полазе од најопштије претпоставке о свету као супстанцији са својим атрибутима. Међутим у слици света коју даје модерна физика, која оперише једним строго релационим језиком, ствари готово ишчезавају — остају релације, структуре, функције.

Кад у обзир не узмемо само нашу слику света (свет за нас) већ покушамо да мислимо о односу језика према материјалном свету онаквом какав постоји по себи, не-

зависно од наше свести, ту више нису могућа упоређења, али је могућа следећа претпоставка:

Ако већ обично људско мишљење, а нарочито чулно искуство, трансцендира језик, то се још у неупоредиво већој мери мора рећи за материјални свет, који нас кроз целу историју људске праксе непрестано изненађује све новим врстама појава, све новим и непредвиђеним њиховим својствима и релацијама. Језик фиксира само оно што је релативно инваријабилно у променљивом — чак и његова особена имена односе се само на једну константну форму нечега што стално тече и мења се. Језик не успева да обухвати многе значајне везе и дистинкције — његова структура је, значи, само делимично адекватна (познато је, на пример, да се иза речи „је“ крије неколико потпуно различитих врста односа). Нарочито се несавршеност и сиромаштво језика открива кад се сударимо с једним новим подручјем појава за које уопште немамо изграђен симболички апарат. Типичан пример је шок који ми и данас, после педесет година, осећамо кад покушавамо да једним општекомуникабилним језиком изразимо оно што поуздано, експериментално проверено знамо о појавама микрофизике и релативности простора и времена. Ту наш традиционални, здраворазумски језик — језик чврстих, детерминираних, тродимензионалних ствари, локализованих у апсолутном простору и времену, потпуно отказује послушност.

Према томе, морамо бити свесни проблема који се отвара пред нама чињеницом релативне дискрепације језика и материјалне стварности. Та дискрепација постоји и на синтактичком и на семантичком плану. Релативно су неадекватни и речник, који са својих неколико стотина хиљада речи треба да обухвати бесконачно мноштво материјалних објеката од којих сваки има бесконачно мноштво посебних варијетета и стања, и граматичка структура, која је израсла из временски и предметно ограничене праксе и најзад, предметна значења која су сувише штурa у односу према неисцрпном богатству и разноликости одлика означених материјалних објеката.

Проблем који се услед овакве ситуације увек изнова отвара пред нама, не може се једном за свагда дефинитивно решити. То, другим речима, значи да је идеја о идеалном, савршеном језику, којом су се заносили филозофи од Декарта до младог Расла, само једна од великих утопија људског рода. Међутим, то не значи да је овај актуелно нерешиви проблем и принципијелно нерешив. Напротив, он се прогресивно, корак по корак, решава укључивањем у језик све нових и нових симбола, све нових типова њихових комбинација, разликовањем све већег броја предметних значења. Чињеница је да човек

све ефикасније успоставља своју контролу над светом у коме живи и све бржим темпом ту контролу проширује и на нова досад неосвојена подручја. Непрестано даље обогаћивање језика и негирање постојеће дискрепанције између њега и остале материјалне стварности — не само што је ефекат већ је и један од битних услова овог општег прогресивног процеса.

Језик као форма значења

Из претходне анализе непосредно следи да је већ у оном што смо претходно назвали менталним и предметним значењем имплицитно садржано језичко значење.

Диспозиција да се при појави једног знака доживи једна замисао или какав други психички процес не би била могућа кад та замисао не би била претходно оформљена и изражена једним другим скупом језичких знакова. Ја могу усред дана замислити звезде само зато што сам некад у прошлости у ведрој ноћи гледао у небо и неко ми је говорио: „Видиш, те светле тачкице на небу су звезде.“ Или је просто погледао у небо и рекао: „Звезде“, а ја сам сам закључио да су звезде — ситне, светле, трепераве тачкице које се у ведрој ноћи виде на небу. Али за тако висок ступањ умешности у интерпретацији било је потребно да ме неко показивањем и истовременим изговарањем одговарајућих речи научи шта је то „ситно“, „светло“, „трепераво“ итд. Могао сам да научим значење речи „звезда“ и на други начин — погађањем из контекста у току вишеструко поновљене употребе. Међутим, у сваком случају, замишљању у тренутку *t*, морала је претходити вербална пракса у тренуцима *t*₁, *t*₂, *t*₃ итд., која је доводила језички израз дате замисли у разноврсне релације с другим језичким изразима. Наравно, замисао може, како смо видели, превазићи оквири претходних језичких комбинација. Она може садржавати и моменте чисто субјективне, може бити асоцирана с неком сасвим специфичном представом, сликом маште, емоцијом. Међутим, њено језгро, жижу која све те личне доживљаје кристалише око себе — чиниће представа једне комбинације речи којом би се они на *општи* начин могли описати. Сама диспозиција да се при појави једног знака доживи одговарајућа замисао вероватно није ништа друго до један веома сложени условни рефлекс¹⁶, који се по

¹⁶ Чарлс Осгуд замењује термин „диспозиција“ изразом „представни посредни процес“ (*presentational meditational process*) — представни јер чини део укупног понашања које иначе изазива означени објект, а посредни јер са своје стране изазива понашање које је прилагођено означеним стварима. Овим изразом он дефинише

вољи може и укочити (утолико се може говорити о свесном избору), и који се састоји у томе да један знак у датим условима повлачи собом представу целе групе знакова, око које се онда кристалишу сви остали субјективни елементи. Према томе, имплицитну форму менталног значења чини језичко значење. Кад се та форма експлицитно изрази добијамо језичко значење као материјалну појаву — а то је већ једна од могућих дефиниција датог термина.

Оно што смо назвали означеним објектом као категоријом *сазнања* (уколико је, дакле, реч о објекту за нас) у многим случајевима *садржински* није ништа друго до комуникабилан и кохерентан скуп друштвено инваријантних елемената у замислима и искуству појединаца. Кад је објекат у питању *сазната материјална ствар* (или материјални процес) (својство релација), онда је тај скуп друштвено инваријантних елемената не само комуникабилан и кохерентан већ и практично верификован и асоциран с веровањем да он релативно тачно одговара неком конституенту стварности по себи. Према томе, за нашу свест означени објекат непосредно постоји пре свега као једна својствена структура симбола, најчешће језичких симбола. Кад ту структуру експлицитно изразимо, добијамо опет дефиницију датог знака, само овог пута не ма коју могућу, произвољно изабрану дефиницију већ ону (бар уколико се ради о научном језику) којој је призната сазнајна вредност и која је друштвено прихваћена.

На тај начин, увиђање улоге језика у конституисању менталног и предметног значења природно води централном проблему језичке анализе значења — проблему дефиниције.

2. ДЕФИНИЦИЈА

Појам дефиниције и подручје њене примене

Сем теорије закључивања ни на једном другом подручју логике није се толико радило у току протекла два и по миленијума колико на проблемима дефиниције. Није стога чудо што су о скоро сваком питању из те области, почев од дефиниције дефиниције, изречена најразличитија схватања. За Аристотела је дефиниција објашњење суштине ствари¹⁷, за Цицерона она је објашњење својстава

тзв. психолошко значење — (Osgood, Suci, Tannenbaum, *The Measurement of Meaning*, University of Illinois Press, Urbana, 1957, p. 6, 318—318).

¹⁷ *Topics*, I 5.

ствари коју хоћемо да дефинишемо¹⁸. За Спинозу истинска дефиниција изражава природу дефинисане ствари¹⁹, за Лока она чини да други разумеју помоћу речи коју идеју дефинисани термин представља²⁰. По Канту дефиниција је „довољно јасан и тачан појам“ или један „логички савршен појам“²¹. Већина дефиниција су само „ексцлусиције“ датих појмова. По Милу то је став који објављује значење једне речи, било оно значење које је општеприхваћено, било оно које писац или говорник жели да јој припише ради посебне сврхе његовог говора. За Расла и Вајтхеда дефиниција је изјава да изврстан нововедени симбол треба да значи исто као нека друга комбинација симбола чије је значење већ познато. Витгенштајн схвата дефиниције као правила за превођење из једног језика у други²², а Карнап као правила за узајамну трансформацију речи у истом језику.²³ Робинсон у својој монографији о дефиницији сматра да је за њу од свега најбитније да је то, пре свега, извесна интелектуална активност којом се објашњава значење неког елементарног симбола.²⁴

Из ових сумарно набачених одредаба види се да не постоји опште слагање чак ни у основном питању: Шта је то што се дефинише — реч, појам или ствар? За античке филозофе то је била ствар, *res*; сврха дефиниције је била да се објасни њена суштина. Насупрот овој реалистичкој концепцији *реалне* дефиниције, номиналисти су (нарочито Лок и Мил) заступали гледиште да се дефиниција може применити само на реч чије значење треба да да. Најзад, немачки филозофи, Кант, Рикерт²⁵ и други, сматрали су да је појам она врста ентитета која се у дефиницијама ближе одређује. Ипак у последње време и у логичкој литератури и у научној пракси све више преовлађује гледиште према коме су језички симболи оно што се дефинише. Једино ова концепција дозвољава да прецизно правимо разлику између дефиниција и свих осталих ставова, — а ту разлику имплицитно признају сви самим тим што се баве посебним статусом дефиниције. Схватање дефиниције као одређивање „суштине“ или „природе“ ствари не даје нам одређен критеријум њеног разграничавања од осталих ставова јер није довољно јасно чак ни шта је ствар, поготову су нејасни

¹⁸ *De Oratore*, I 42, 189.

¹⁹ *Етика* I, став 8 бр. 2.

²⁰ *Essay Concerning Human Understanding*, III, 3, 10.

²¹ Kant, *Logik*, § 99.

²² Wittgenstein, *Tractatus logico philosophicus*, § 3, 343.

²³ Carnap, *The Unity of Science*, p. 33.

²⁴ R. Robinson, *Definition*, Oxford, 1954, p. 13, 24.

²⁵ Heinrich Rickert, *Zur Lehre von der Definition*, Freiburg, 1888.

појмови суштине и природе. Па чак и кад би били јасни, могло би се поставити питање: није ли сваки став у ствари елеменат једне дефиниције, не одређује ли се суштина ствари прогресивно сваком тврдњом која се о њој изговори. Није зато чудо што је Сантајана сматрао да цела његова књига *The Sense of Beauty* даје дефиницију лепоте.

Дефиниција је, дакле, изказ о значењу једног језичког симбола. Од других исказа се она може јасно разликовати већ по спољашњем облику. Наиме, симбол који се дефинише (*definiendum*) увек се ставља у заграде да би се тако дало на знање да се не говори о објекту који он означава већ о самом термину. Садржински, за дефиницију је специфично то што она *непосредно* говори само о језичким навикама — оним које су актуално дате или оним које су могуће и препоручљиве. Тек *посредно* дефиниција може да нас информише и о ванјезичким чињеницама.

Подручје примене дефиниције, по концепцији која је овде изложена, знатно је шире него код филозофа номиналиста и концептуалиста — углавном зато што се не сматра да говор о вези симбола и објеката обавезно води метафизици, и што је при дефинисању узета у обзир и пракса. С друге стране, у односу на традиционалне реалисте подручје примене категорије дефиниције знатно је сужено. Кад Аристотел каже да је кретање актуализација потенцијалног, да је време број покрета с обзиром на термине „пре“ и „после“, да је срећа активност душе итд., ови ставови не би требало да буду схваћени као дефиниције, јер се по њиховим формулацијама и по интенцији аутора (која је очевидна из контекста) види да њихова сврха није била да се нешто каже о значењу речи „кретање“, „време“, „срећа“ итд. већ да се дају ближе одредбе објеката који су овим терминима означени.

У најновијој литератури једно веома широко схватање појма дефиниције налазимо код Робинсона. По њему дефиниција је „ма који процес, вербални или какав други, којим неки појединац, било бог или анђео, или човек, или животиња, доводи неког појединца, било себе, било другог, да сазна значење неког елементарног симбола, вербалног или ма каквог другог, а ако је у питању вербални симбол, онда то може бити било именица или придев или предлог или било која друга врста речи“.²⁶

Робинсон признаје да је „мало људи икад употребило реч „дефиниција“ у тако широком смислу“, међутим, он пажљиво анализира постојећа ограничења и наводи раз-

²⁶ Robinson, *Definition*, p. 21.

логе зашто би их требало укинути. Неки од његових захтева за проширење подручја примене појма дефиниције су умесни, добро образложени и већ су фактички у пракси прихваћени од стране многих савремених логичара. Тако на пример, готово опште је прихваћено да се и друге врсте речи, а не само именице, могу дефинисати. Затим, мало ко од савремених логичара сматра да се дефиниција може обављати само аналитичком методом. Џонсон је увео *остензивну* и *синтетичку* дефиницију, Пепер *једначинску* и *дескриптивну*, Бридмен *операционалну*, Крејтон *генетичку*, Вајтхед и Расл *дефиницију употребом*, Жергон *имплицитну*, Рајкенбах *координирајућу* итд. Најзад, заиста нема разлога да се сматра да се само општи термини, са изузетком категорија, могу дефинисати док су сингуларни термини и категорије — недефинљиви.

Међутим, неки од Робинсонових предлога за укидање постојећих ограничења се тешко могу прихватити. Тако на пример, он захтева да се дефиниција не ограничава само на људска бића. Међутим, докле год не будемо сигурни да постоје још нека мисаона бића која се баве дефинисањем својих симбола, бесмилесно је проширивати обим појма дефиниције и на њихову имагинарну делатност.

Дакле, он предлаже да се дефиницијом сматра и процес разумевања и креирања значења једног симбола од стране самог субјекта који га употребљава. Овако широко схваћена дефиниција би се готово изједначила с целокупним мишљењем. У ствари, дефиниција је пре свега скуп симбола, однос једног знака према другима, дакле, нешто материјално. Различите менталне операције које Робинсон схвата као дефиницију имају своја посебна имена, на пример: дефинисање, креирање дефиниције, интерпретација дефиниције итд.

Даље, Робинсон предлаже да се не говори само о дефинисању вербалних симбола већ и свих других знакова, на пример, сигнала ватром, зеленог и црвеног светла на раскрсницама итд. Овде нема неких принципијелних разлога који би спречавали такво проширење значења термина „дефиниција“ — ми несумњиво врло често речима објашњавамо значење разних сигнала, уметничких и других симбола. Међутим, оваква пракса се обично не назива „дефинисање“. Кад неки музички естетичар за прве тактове Бетовенове Пете симфоније каже: „Тако судбина куца на врата“ или кад неко покуша да нам разјасни значење неког кубистичког лика са три носа и петоро очију отприлике речима: „Тиме је изражена релативност простора; тако изгледа лице посматрано у исти мах у три координатна система“ — онда ови језички коментари могу бити мање или више успешни, литерарни

итд., могу нам мање или више помоћи да назремо значење музичких и ликовних симбола, али, у сваком случају, било би врло чудно, ако чак не би и директно вређало наше осећање уметности — кад бисмо за њих рекли да су то дефиниције. Пошто нема никаквих научних разлога за вршење овог насиља над уобичајеном језичком праксом, боље је остати код тога да је дефинисани симбол увек неки *језички* (вербални) симбол.

Најзад, Робинсон предлаже да се на најшири могући начин схвате методи којима се значење може објаснити, па да се, поред објашњења речима, дефинисањем сматра и објашњење другим путевима, на пример директним показивањем објеката. Знатан број логичара је ово већ одавно усвојио и овакав начин учења значења назива „остензивном дефиницијом“. Поред тога што оваква примена опет одступа од уобичајене праксе у научном раду, има логичара који јој се супротстављају и из принципијелних разлога. На пример, Сузана Стебинг је сматрала, да „треба да будемо пажљиви па да не употребљавамо реч ‚дефиниција‘ тако широко да означава сваки процес који нам омогућава да научимо примену речи. Ови процеси су толико различити да воде конфузији ако их све зовемо истим именом.“²⁷

Према томе, исцрпна дефиниција значења термина „дефиниција“ изгледала би овако: *Дефиниција је сваки онај исказ људског језика у коме се значење једног језичког симбола објашњава помоћу скупа других језичких симбола.*

3. КОНТЕКСТ

Недостаји вербалних дефиниција

Веома је широко распрострањена заблуда да је довољно дефинисати један термин па да се зна његово значење, и да је то уопште основни начин да се његово значење научи.

Међутим, у последње време би се могло говорити о читавом покрету у круговима филозофа који се баве питањима семантике и филозофије језика против прецењивања значаја вербалних дефиниција. Иако један део филозофа језика, углавном онај који се бави проблематиком вештачких језика и даље активност прецизирања значења своди на утврђивање дефиниција (на пример Карнап, Квајн, Черч, Тарски) готово сви филозофи који се баве проблематиком природних језика дошли су до закључка да нам проуча-

²⁷ Susan Stebbing, *A Modern Introduction to Logic*, ed. II, London, 1933, p. 422.

вање употребе речи у говору и пракси говори много више и свестраније о њиховом значењу него вербалне дефиниције. Ту спадају, пре свега, следбеници Витгенштајна — а то су скоро сви савремени енглески филозофи. Исто тако кад Коржибски, Хајакава и други припадници америчке „опште семантике“ устају против „интензионалне“ а за „екстензионалну“ оријентацију²⁸, они под тим, поред осталог, подразумевају и ограничавање дефиниција на најнеопходнији минимум, и одређивање значења из контекста, у непосредном контакту с чињеницама.

Веома ниско мишљење о вредности дефиниција имао је и Фриц Маутнер у својим *Прилозима критици језика*.²⁹

Из сасвим других разлога значај дефиниција су потцењивали филозофи као Бергсон и Вајтхед, који су сматрали да претерано инсистирање на тој врсти јасноће води занемаривању других значајних вредности једног текста.³⁰

Иако је овакво незадовољство дефиницијама често претерано и неоправдано оштро, као кад на пример Хајакава каже да нам дефинисање помоћу апстракција истог или вишег реда него што је онај на коме се налази дефинисана реч — не говори ништа, ипак оно се може оправдати и неким разлозима који стоје.

Критички став према дефиницијама нужан је већ на основу опште концепције о критеријумима знања и недољности чисто теоријског знања. Два су основна услова да бисмо могли да сматрамо да знамо неко x : 1) x мора бити елемент једног појмовног система који задовољава основне логичке захтеве; 2) морамо бити у стању да x у пракси, у прикладним ситуацијама, употребимо, и, ако је потребно, репродукујемо.

Кад је x — значење неког симбола, онда је критеријум његовог познавања, очигледно, (1) да ли су нам познате везе и односи појма који је датим симболима изражен са другим појмовима система коме припада, и (2) да ли смо приликом комуникације с другим људима у стању да употребимо тај симбол тамо где треба.

Дефиниција нам не даје чак ни потпуно теоријско знање значења. Она чак и у најбољем случају успева само да конституише један појам, тако да се он може разликовати од других, и да утврди неке његове везе с другим појмовима. Највећи део тих веза остаје нам и после дефиниције непознат. Кад из речника видим да су *tamalia* — сисари то ми о сисарима не пружа апсолутно никакво зна-

²⁸ Hayakawa, *Language in Thought and Action*, London, 1952, p. 173.

²⁹ Mauthner, *Beiträge zur einer Kritik der Sprache*, Stuttgart 1902, III, S. 299—310.

³⁰ N. Whitehead, *Adventures of Ideas*, p. 91.

ње. Мурова дефиниција „лепог“ као „свега оног што је добро посматрати с дивљењем“ не омогућава ми да разумем све оне безбројне контексте у којима се реч „лепо“ употребљава: „лепа скулптура“, „лепа жена“, „лепа прилика“, „лепа замисао“, „лепа способност“ итд. Или зар ме операционалистичка дефиниција „време је оно што се мери сатом“ заиста наоружава разумевањем за све оно што су песници говорили о пролазности времена или што психолози говоре о психолошком и физиолошком времену, или физичари о апсолутности и релативности времена, или филозофи о времену као форми постојања материје?

Још мање него свестраном разумевању, дефиниција доприноси практичној способности примене једне речи. Мурова дефиниција „лепог“ ме не наоружава способношћу да могу да кажем да ли је лепа најновија Бифеова слика или Шостаковичева симфонија. Шта би се тек мислило о човеку који би порицао да се било шта са смислом може рећи о времену ако неко нема при руци сат којим би га мерио?

Слабости дефиниције произилазе из оног што је, уосталом, њена главна снага, а то су две ствари — прво, чињеница да се она служи речима да би објаснила значење, и друго, њена краткоћа, сажетост, прегледност.

Огромна снага речи у томе је што су објективног, друштвеног карактера, и што собом фиксирају оно што је опште, структурално. Међутим, *omnis determinatio est negatio*, речи негирају све елементе личног, приватног значења који су израсли на основу специфичних искустава и мисаоних токова једног појединца. А затим, речи апстрахују све оно што је појединачно и специфично у самим објектима. Сваки син је различит а ипак, значење речи „син“ је јединствено. Из тога следи да чак и кад бисмо једну реч проучавали у свом богатству њених односа с другим речима, то би био само један део приче о њеном значењу. Други део би открила тек њена многострука практична употреба у најразноврснијим ситуацијама.

Међутим, дефиниција не узима у обзир све богатство односа једне речи с другим речима. Она треба да буде релативно кратка јер нама у конверзацијама, дискусијама и научним расправама обично није циљ да говоримо о значењима речи већ да утврдимо значења да бисмо могли да расправљамо о објектима који нас, пре свега, интересују. Зато је Аристотел подразумевао да дефиниција треба да буде кратка, а Цицерон је овај захтев укључио чак и у своју дефиницију дефиниције. Ова сажетост, која је веома корисна да бисмо разумели онај најбитнији минимум значења који је потребан за интерпретацију *датог текста*, постаје ограничење кад помоћу ње треба да интерпретирамо

друге текстове, поготову кад треба да је практично употребљавамо под различитим условима.

Видимо, дакле, које су принципијелне слабости дефиниције чак и кад је она најуспешнија. Њима се прикључују слабости које настају услед грешака при дефинисању, било услед техничких грешака (непоштовања логичких правила), било услед грешака које имају свој дубљи корен у неким заблудама општефилософског карактера. Таква је, на пример, заблуда, која је дошла до изражаја у Аристотеловој одредби дефиниције, и коју су после вековима понављали сви логичари — да је дефиниција „исказ о суштини ствари“³¹. Како је „суштина“ обично оштро супротстављана „појави“ и како се једино о појавама може имати непосредно искуство, последица ове концепције је била да се о суштини често говорило апстрактним изразима који нису могли бити доведени ни у какву релацију према чулном искуству и који су, према томе, имали мрачан и јасно метафизички карактер. Кад, на пример, Шлегел дефинише језик као „служавку разума коју нам је бог дао“, Новалис као „средство помоћу кога дух долази до самосвести“, а Хегел као „актуалност културе“, овакве одредбе више проблема отварају него што решавају. Многи противници дефиниције су дошли до свог става више услед незадовољства постојећим дефиницијама него теоријском анализом дефиниције као логичке форме. На пример, Хајакава, чији смо револт против дефиниције већ поменули, пише: „Људи често верују да је дефинисањем речи успостављена нека врста разумевања. Они при том игноришу чињеницу да се иза речи у дефиницијама често крију још озбиљније конфузије и вишесмислености него иза дефинисане речи.“ Он наводи као пример следећу дискусију:

„Шта подразумевате под демократијом?“

„Демократија значи очување људских права.“

„Шта подразумевате под правима?“

„Под правима подразумевамо оне привилегије које нам је свима бог дао — мислим на човечје инхерентне привилегије.“

„Као на пример?“

„На пример слобода.“

„Шта подразумевате под слободом? (*liberty*)?“

„Религиозну и политичку слободу (*freedom*).“

„А шта то значи?“

„Религиозна и политичка слобода је оно што имамо кад поступамо на демократски начин.“³²

³¹ Aristotle, *Topics*, I, 5.

³² Hayakawa, *Language in Thought and Action*, London, 1952, p. 173.

Овај текст, поред тога што илуструје начин на који се у обичном животу често покушава дефинисање апстрактних термина, показује и то да се борба против дефиниције као форме каткад води навођењем рђавих, несавршених дефиниција. „Демократија“ се сигурно може дефинисати на много прецизнији начин него што то Хајакавини дискусанти чине. Хајакава, ипак, из свог примера изводи закључак да се треба добро чувати таквог мишљења које никад не напушта високе вербалне нивое апстракције. Међутим, образац таквог мишљења је математичко мишљење.

Закључак из ове дискусије би свакако био: Дефиниција (кад је успешна) представља неопходну форму сажетог објашњења основних елемената значења који су потребни за дату сврху комуникације. Међутим, увек је могуће да се за неку другу сврху дата дефиниција покаже сувише штуром и сиромашном. Дефиниција је уопште само апстрактна шема језичког значења. Да би она уопште била могућа, ми смо већ морали да научимо значење извесног фонда речи неким другим путем а не дефиницијом. А затим, кад већ имамо дефиниције, пуније, конкретније знање значења дефинисаних термина, стиче се запажањем њихове употребе у разним контекстима.

Учење речи употребом у контексту

Прве речи дете несумњиво научи уочавајући како их родитељи употребљавају у говору у разним практичним ситуацијама. Њему се, на пример, непрестано дешава да му родитељи говоре о томе да треба да буде „добар“, да је био или није био „добар“ итд. Оно постепено схвата да се реч „добар“ редовно везује с речима „слушати“, „добро јести“, „не дирати забрањене ствари“, „не плакати кад треба да се иде на спавање“, „не викати по кући“, „не тући брата или сестру“, „рећи 'добар дан' кад неко дође и 'хвала' кад се нешто добије“, „не правити штету“, „не говорити ружне речи“ итд. Из тих и безброја других асоцијација дете оформи себи значење речи „добар“, и научи кад и у којим приликама може и само да је употребљава. У ствари, то је један од најапстрактнијих симбола уопште и мало ко од одраслих би успео да да било какву несавршену њену дефиницију. Познато је да је Мур у *Principia Ethica* поставио тврдњу (која се, додуше, не може одржати) да је тај термин у принципу недефинљив.

На овај начин и одрасли савладају велики део речничког фонда једног страног језика. Читајући или учествујући у конверзацији ми се непрестано срећемо с новим

речима. Због неких од њих ми ћемо, свакако, погледати у речник и видети који су им еквиваленти у нашем језику (метод синонима). Међутим, то би било сувише заморно и сем тога ми не носимо увек речник са собом. После довољног броја сусрета с таквим речима ми ћемо најзад назрети њихово значење и то много конкретније него што је речничко.

Неки логичари су сматрали да се сваки онај став у коме се употребљава један симбол тако да се откривају неки битни елементи његовог значења може сматрати дефиницијом. Овакву дефиницију Жергон је звао „имплицитном“³³. Формални логичари (на пример Расл) су употребљавали термин „дефиниција употребом“ да означе начин на који се основним симболима, за које у датом систему нису дате експлицитне дефиниције, ипак придаје одређено значење употребом у аксиомама. Робинсон је овај начин назвао *имплицитивним* методом, јер он даје реченицу која имплицира да реч значи то и то. Као алтернативу он је предложио име *контекстуални* метод, јер ставља реч у контекст који одређује њен смисао.³⁴ Као пример он даје следећу реченицу: „Квадрат има две дијагонале и свака од њих дели квадрат у два правоугла равнокрака троугла.“ Нема сумње да из ове реченице особа која зна значење свих других речи сем речи „дијагонала“ може научити шта и она значи.

Па ипак, ми овакав начин објашњавања значења нисмо укључили у дефиниције јер онда више уопште не бисмо могли прецизно одредити појам дефиниције и разграничити га од појма исказа уопште.³⁵ Оно што Жергон зове имплицитном дефиницијом ни у чему се не разликује од ма којег другог става. По концепцији коју смо овде усвојили, битна разлика је у томе што се у дефиницијама реч *памине* (и зато стоји у наводницама), док се у свим другим ставовима она *употребљава*. Другим речима, дефиниција нам *говори о једном симболу* (па тек посредно, објашњавањем његовог значења и о неком објекту), док нам ма који други став *говори о објекту*.

Ипак, уколико се тзв. имплицитна дефиниција изражава *једном* реченицом, могло би се рећи да она представља прелазни члан између објашњења значења дефиницијом и употребом у контексту.

³³ Gergonne, „Essai sur la théorie des définitions“, *Annales de Mathématiques Pures et Appliquées*, IX (1818), pp. 1—35.

³⁴ Robinson, *Definition*, Oxford, 1954, p. 107.

³⁵ Уопште у последње време је видна тенденција да се не говори о дефиницији употребом (*definition in use*) већ о *опису* употребе (*description of use*). Види на пример: G. J. Warnock, *English Philosophy since 1900*, London 1958, p. 119.

Конкретна интерпретација узимањем у обзир
контекста

Ако о једном говорном или писаном тексту ништа друго не знамо сем дефиниције његових речи, највероватније је да га нећемо потпуно адекватно интерпретирати. То важи чак и у случају да се користимо дефиницијама које је дао сам аутор. Речи имају такво мноштво функција које се нису могле обухватити дефиницијом, да аутор најчешће стихијски и несвесно, по навици, продужује да их, где год то ситуација захтева, употребљава ван оних уских оквира значења које им је прописао.

Већ самим тим што је укључена у једну реченицу, реч престаје да буде ентитет за себе и постаје елеменат једне смисаоне целине. На тај начин не само што долази до изражаја сва разноликост нијанса њеног значења, која је стихијским путем већ оформљена и продрла у језичке навике људи, већ се непрестано обавља даљи развој значења, његово померање, разгранавање, диференцирање, емотивно бојење. Тако смо, на пример, од некадашњих термина „реализам“ (*realismus* — који је означавао платонску доктрину по којој су идеје *реалније* од појединачних чулних бића) добили изразе „наивнореалистичко схватање опажаја“, „реалистичка оцена политичке ситуације“, „социјалистичко-реалистички уметнички поступак“, „неореалистичка одбрана здравог разума“, „реалистички конзерватизам у литератури“, „реалист у љубави“, „реалист на платонски начин“, „критички реализам“ итд.

Конкретно значење речи у једној одређеној употреби може се каткад закључити узимајући у обзир само њен однос према другим речима у реченици. Међутим, често то неће бити довољно. Једна иста реченица може функционисати на разне начине, — каткад се то може увидети из интонације којом је изговорена, а у сваком случају из односа према другим реченицама. Витгенштајн је чак тврдио да постоје *безбројне* различите врсте употребе речи и реченица, на пример при тврђењу, давању наредби, описивању ствари, изражавању жеља, при игрању у позоришту, при превођењу, причању прича, мољењу, захваљивању, грђењу, поздрављању... И ово мноштво није нешто што би било фиксирано правилима.³⁶ Кад се из неког новинског текста извади реченица „Наш народ уме да разликује своје пријатеље од непријатеља“, без икаквих даљих података се не може тачно знати да ли је њом изражена тврдња о чињеничком стању, или претпоставка о будућности, или жеља, или сугестија која треба да стимулира на акцију, или је то фраза из литературе, или нечији иронични исказ који

³⁶ Wittgenstein, *Investigations*, Oxford, 1953, § 23.

имплицира собом супротно од оног што говори, или напад на неког итд.

Поред модалитета остали фактори који су обично неопходни за тачну интерпретацију јесу познавање аутора, места и времена и осталих битних елемената ситуације. У зависности од ових фактора значење целе горње реченице, и посебно речи „наш народ“, „пријатељ“ „непријатељ“, може јако варирати. Је ли ту реч о француском, енглеском, руском, египатском или ком другом народу? Мисли ли се на народ у смислу нације, у ком случају би му пријатељи или непријатељи могли бити неки други народи? Или се мисли на народ у смислу обичних радних људи, у коме случају аутор под његовим „пријатељима“ или „непријатељима“ свакако подразумева представнике одређених класа и политичких партија? Потиче ли ова реченица од неког грађанског либерала или десног социјалисте? — Под непријатељима се у том случају свакако подразумевају ултрареакционари и тоталитаристи, у које би онда, по његовом мишљењу, спадали и комунисти. Потиче ли она од фашисте — непријатељи народа су плутократи, Јевреји, масони и нарочито комунисти. Потиче ли она од комуниста? — Непријатељи народа су у том случају капиталисти, велепоседници, фашисти итд. Ту опет постоје велике разлике у зависности од тога од које одређене личности дати став потиче, кад и где је он исказан. У Југославији 1941. године термин „непријатељи народа“ односио се на окупаторе и све њихове сараднике, без обзира на њихову класну и политичку припадност. Један сељак ни у ком случају није био обухваћен тим термином самим тим што је богат. Друкчије је било у Совјетском Савезу 1930. године, у јеку борбе против „кулака“. У Југославији се у непријатеље народа укључује и бирократија као експлоататорски друштвени слој. У неким другим социјалистичким земљама, ако се уопште говори о бирократији, том термину се придаје различито значење — под њим се не подразумева друштвена групација која се одвојила од народа, лишила га учешћа у руковођењу средствима за производњу и одлучивању о расподели вишка рада и присвојила себи разне економске и политичке привилегије. „Бирократ“ је за њих човек који се круто, с висине, односи према народу и од папира и параграфа не види живот у својој његовој конкретности. Наравно да су многи ситни чиновници—бирократи у овом смислу. Ако смо горе наведену реченицу прочитали у неким кинеским или албанским новинама 1959. године, можемо бити сигурни да је у првом реду уперена против „ревизиониста“. А и ту постоје разне нијансе у схватању „ревизиониста“. За неке, то је свакако револуционар, али национално ограничен, анархоидан, без

смисла за дисциплину. За неке друге то је без икакве сумње плаћеник империјализма.

Једном речи, тек узимање у обзир читавог контекста омогућиће нам да тачно интерпретирамо речи и реченице које су пред нама. Контекст бисмо могли да дефинишемо као *целокупност података који су претпостављени у једном процесу комуникације* или, другим речима, као *целокупност услова, под којима се једна комуникација обавља и који се морају узети у обзир да би интерпретација била конкретна и адекватна*. Из претходног излагања смо већ видели да су основни елементи контекста: услови места и времена, познавање личности аутора (његове националне, класне, политичке припадности, интереса, мотива, претпоставки итд.) и познавање основних одлика објективне ситуације у којој је исказ учињен.

Обично се разликује језички и мета-језички контекст (или како га је Малиновски назвао, „контекст ситуације“).

Језички контекст је скуп свих оних реченица једног комуникативног процеса које су релативне за дати симбол (исказ или термин), тј. које нас обавештавају о личности аутора, месту, времену и ситуацији.

Мета-језички контекст је скуп свих објективних услова под којима се комуникација обавља, а који су релевантни за дати скуп симбола.

Пошто на овом месту дискутујемо само о језичкој димензији значења, узећемо у обзир само језички контекст. Могло би се онда рећи да језичко значење има два аспекта — експлицитни и имплицитни. Први се утврђује дефиницијом (јер дефиниција је, пре свега, довођење у директну везу једног симбола са скупом других симбола). Други се уочава тек проучавањем контекста.

Према томе, могла би се поставити једначина: *целокупно значење изражено језиком = дефиниција + контекстуално значење*.

Занимљиво је да су средњовековни схоластичари били уочили значај контекста за тачно одређивање значења. У циљу уклањања вишесмислености и конфузије они су до најминуциознијих детаља били развили доктрину о *супозицијама (suppositio)*, тј. о различитим начинима на које се неко име може употребити да би означило различите објекте. Из те доктрине је следило правило да се значење једне речи може разумети само ако се разуме њена супозиција.³⁷ Тај појам је брижљиво био анализиран и установљене су бројне дистинкције, на пример, *suppositio materialis* (ако се мисли на саму реч као такву, тј. на глас), *suppositio formalis* (ако се мисли на значење речи), *suppositio naturalis* (кад се општи термин односи колективно на све

³⁷ Prantl, *Geschichte der Logik*, В II, Аб XV; В III, Аб XVII.

чланове једне класе), *suppositio personalis* (кад се односи на једног од чланова класе) итд.

Урбан у својој филозофији језика преузима овај појам и интерпретира га на модеран начин. Интелигибилна комуникација је могућа само ако је претпоставка (*supposition*) експлицитно изражена и узајамно призната. На пример, кад се каже „Неке виле су зле“, овај исказ има значење само ако се претпостави свет бајки у коме виле бивствују на одређен начин. Ако се ова претпоставка не прихвати, реченица је бесмислена. Слично томе, исказ „Брак је светиња“ може имати смисла само ако је у комуникацији између бар два човека обострано признато да постоји нека сфера бића у којој ствари могу бити свете.

Из овог Урбан изводи два значајна филозофска закључка. Прво, не постоји само један већ више различитих модуса бића, или другим речима, онтолошки предикат „јесте“ нема увек исто значење.

Друго, услов смисаоности једног става није у томе да извесни ентитети, о којима се нешто каже, постоје у смислу емпиријске проверљивости, већ у томе да узајамно буде признато постојање подручја бића у коме су ови ентитети саставни елементи.³⁸

Моменат који је Урбан овде истакао заиста је од кључног значаја не само за адекватност интерпретације већ и за саму њену могућност. Међу људима који се не слажу у томе да извесна врста ентитета бар у неком смислу речи објективно постоји, комуникација уопште није могућа. Све што један говори, другом ће изгледати бесмислено. Тако је, на пример, бесмислен говор теолога атеисти јер овај последњи одриче постојање ма каквих објеката који су означени речима „бог“, „анђели“, „пакао“, „прародитељски грех“ итд. Следбенику логичког позитивизма између два рата метафизички ставови су били „псеудо-ставови“, бесмислице, јер нема никаквог разлога да се верује у постојање објеката који се тим ставовима претпостављају. Једини довољан разлог је за њега био: верификација у личном искуству. Присталици интуиционистичке школе у математици бесмислено је говорити о трансфинитним скуповима кад се они не могу конструисати. Између њега и присталице Кантора комуникација о овом проблему је веома отежана итд.

Може се, према томе, са сигурношћу установити да где год су везе комуникације фактички успостављене између бар двојице људи, ту постоји један претпостављени свет објеката у који обојица верују (Универзум говора — *Universe of discourse* у терминологији Августа де Морган).³⁹

³⁸ Urban, *Language and Reality*, London, II impr. 1951, p. 201.

³⁹ De Morgan, *Formal Logic*, pp. 41, 55.

Из тога даље следи да при интерпретацији морамо, пре свега, установити у ком свету се аутор креће, која је то сфера бића коју он у свом говору претпоставља. Ако смо веома искључиви, ми ћемо на основу тога што сматрамо да објекти у које он верује реално не постоје, прогласити његов говор бесмисленим. Ако смо толерантни и ако искрено желимо да разумемо нашег саговорника, ми ћемо дозволити да његови искази имају извешан смисао под условом да оно о чему говори свакако буду објекти, макар и нереални објекти. Кад ми неко каже да „сатири воле младе пастрице“ из контекста његовог говора ћу утврдити да ли он прави алузију на неког или говори о сатирима као митолошким бићима. Ако је друго по среди, исказ ћу ипак схватити као смисаон (*у оквирима језика литературе и мита*) јер се сатири могу описати на друштвено разумљив начин и јер их свако може замислити. Они су, дакле, ипак објекти, макар и нереални, утолико што могу бити инваријантан елеменат у сликама маште великог броја људи. Ако ми се пак говори о нечему што се не може изразити на комуникабилан начин, и што чак ни у машти други људи не могу замислити — само у том случају закључићу да је интерпретација немогућа и да говорник прича бесмислице.

Толерантност у признавању различитих сфера бића и различитих начина на које симболи могу бити смисаони не води нужно у релативизам. Не постоји мноштво *еквивалентних* светова које ми по вољи конструишемо, већ само један реални свет и мноштво идеалних конструкција нашег ума, емоције, маште, снова. За разлику од других врста смисла (литерарног, митског, религиозног, метафизичког итд.) ставови који говоре о реалном свету имају *сазнајни* смисао. А одлучујући критеријум тог смисла је искуствена проверљивост, односно практична применљивост. Залажући се за један шири критеријум смисла, Урбан је пропустио да подвуче примарни значај емпиријског и практичког критеријума у свакој комуникацији о *реалном* свету. Напротив, он га је једноставно порекао.

Видимо, дакле, да нам тек узимање у обзир контекста датог симбола омогућује да утврдимо: (1) којој врсти језика припада и која је сфера бића коју претпоставља; (2) да ли уопште има смисла и, ако има, коју врсту; (3) ко је аутор и каква је сврха његовог исказа; (4) кад, где и у каквој објективној ситуацији он говори; и најзад, на основу свега тога, (5) која је специфична функција коју дати симбол у свом контексту обавља.

ПРАКТИЧКО ЗНАЧЕЊЕ

Свака од димензија значења о којима је досад било речи има своју практичну, оперативну страну.

Објекти који су означени знацима само су нам утолико познати и само утолико учествују у конституисању значења уколико су праксом створени и уколико имају неку практичку сврху. Чињеница да су они резултат извесних специфичних практичких операција и полазна тачка нових операција битни је део њихове одредбе. Та два елемента се само у једној теоријској анализи могу привремено издвојити и посебно разматрати да би у једној каснијој синтези опет нужно била схваћена у јединству.

Опажаји, замисли, осећања, слике маште, вољни импулси нису само догађаји и процеси који би били нешто дато, аутоматски резултат неких спољашњих и унутрашњих стимула. То су и операције, — опажања, замишљања, подстицања или кочења осећања, хтења итд. Уколико се човек уздиже и развија и укида своју примитивност и анималност да би се превазишао у друштвено биће, утолико је јаче изражен креативни моменат чак и најелементарнијим формама његовог психичког живота. Развијен, културан, друштвен човек преображава своја чула¹: он ствара око које ће умети да уочи лепоту, које ће на једном специјалном подручју појава умети да опази детаље који ће лаику остати потпуно неприметни; он ствара ухо које ће бити у стању да слуша музику, да чује реч на страном језику (свако ко је слушао Шекспира у оригиналу зна колико треба времена да се изгради ухо за њега чак и кад се језик већ зна толико да се његови комади могу читати и разумети — то важи уопште за слушање говора на страном језику). Ако је човек у стању да ствара своја чула, још у већој мери то важи

¹ Изванредне мисли о стварању чула могу се наћи код Маркса у *Економско-филозофским рукописима*.

за његову способност интерпретације чулних података: посматрајући муњу, образован човек види на небу електричну варницу, примитивац види акт Зевса или светог Илије. Представљање, замишљање, суђење, закључивање су несумњиво форме свесне делатности. Појам смо досад углавном одређивали као диспозицију (асоцирану с извесним симболом) да се при одређеним условима замисли неки објекат. Друго могуће тумачење појма, на коме инсистирају бихевиористи, још више подвлачи практични карактер појма: појам би био схваћен као скуп правила за оперисање једним симболом. Код осећања као да има најмање елементарна карактеристичних за праксу, као што су слобода, свесни избор, напор потребан за савлађивање препрека. Рекло би се да осећања стихијски настају — она нас обустимају више него што их ми слободно стварамо. И то је делимично тачно. Наш емотивни живот је до извесне мере нужно условљен анатомски, физиолошки, друштвено. Па ипак, и ту развијен човек не заузима потпуно пасиван однос према својим осећањима. Он чини напор да их контролише — подстиче их, кочи, сублимише, трансформише из једне врсте у другу. Сем тога, он од себе гради такву личност чије ће стихијске емотивне реакције бити друкчије него код примитиваца. Сензибилитет није нешто само дато већ и створено.

Најзад, језик се може схватити и као структура објеката, односно систем релација међу знацима. Говорећи о језичком значењу, у првом реду смо имали пред очима ту његову страну. Међутим, језик је у првом реду делатност говора и писања, дакте систем *операција* знацима. У том смислу језичка пракса је саставна компонента готово сваког практичног процеса. То важи чак и за индивидуалну праксу, уколико је она уопште сврсисходна, планска, организована. Могуће је, наравно, делати и стихијно, по инстинкту, али таква делатност није карактеристична за човека. Човек о својој делатности размишља, одређује циљ, одабира средства, прави претпоставке о могућим тешкоћама и отпорима, прорачунава последице итд. Ово размишљање није могуће без језика — као форма мисли језик је конститутивни елемент плана делатности, па самим тим и карактера практичних операција које ће на основу тог плана бити предузете. Још већа је улога језика у друштвеној пракси, — он тамо није само фактор који утиче посредно, као чинилац планирања, већ фактор који непосредно организује делатност појединаца у акциону целину, било да се ради о кооперацији или другим врстама друштвене интеракције.

Кад се пракса овако широко схвати, онда је разумљиво што се за *сваки* знак може рећи да поред других димензија значења има и практичко значење и да све оно што, поред других услова, не задовољава и тај нужни услов, не може бити сматрано знаком (самим тим и симболом). Шта би сле-

дило из констатације да неки знак нема практичко значење, али да зато поседује остале димензије значења? То би значило:

1) За објекат који је њим означен никакве практичне операције нису релевантне. Ми не знамо како га можемо произвести, нити шта с њим можемо учинити. Не знамо којим практичним искуствима се могу проверити тврдње о њему. У том случају морало би се закључити да ми тај објекат заправо не познајемо и да немамо никаквих оправданих разлога да тврдимо да он уопште постоји.

2) Појам који је њим изражен требало би схватити на традиционалан начин као ментални *ентитет*, као елеменат декартовски схваћеног духа (*res cogitans*). Савремена психологија нам ништа не може рећи о постојању оваквих ствари. Кад не размишљамо о браку, нема никаквог менталног ентитета који би у себи садржавао све битне карактеристике брака и који би био негде локализован у кортексу. Може се рећи само то да је мој кортекс тако организован и функционално предиспониран да у њему постоји спремност за одређену *активност* под датим условима. Психички корелат тог физиолошког процеса су операције замишљања — у овом случају замишљања брака као објективне установе; језички корелат су операције интерпретирања и употребе речи „брак“.

3) Језик би требало схватити само као систем знакова, као нечег датог. Међутим, ми знакове стварамо и с њима оперишемо. Према томе, чак и најапстрактнији математички симбол има практичко значење у том смислу што се с њим може нешто *учинити* да би се задовољила нека теоријска сврха. У ствари, док је најтежи или „најјачи“ услов да се неки ентитет сматра знаком — означавање неког објекта или поседовање предметне димензије значења, „најслабији“ услов је поседовање практичког значења јер га све друге димензије собом имплицирају. Практичко значење је у ствари фундаментална компонента значења, исто онако као што је пракса фундаментална категорија сазнања. И као што се све друге гносеолошке категорије, објективне стварности с једне стране и субјекта с друге, могу добити анализом праксе, тако су и у практичком значењу имплицитно садржане све друге димензије значења. Тек његовим рашчлањавањем могу се оне издвојити и експлицитно изразити. Ако би се најопштије и најсажетије (мада и недовољно одређено) хтела одредити ова тако комплексна појава као што је значење, могло би се рећи: *значење једног знака је пракса којом је он створен, и којој његова употреба служи.*

Наравно, требало би се подсетити да овде под праксом не подразумевамо само операције деловања већ и објекат који тим операцијама бива трансформисан, и субјекат (индивидуални или друштвени) који делује.

Досадашњим излагањем ми смо већ обухватили следеће елементе овако широко схваћене праксе:

1) однос знака према означеном објекту (предметно значење),

2) однос знака према психичким диспозицијама које су с њим асоциране (ментално значење),

3) однос знака према другим знацима (језичко значење).

Два елемента нисмо досад посебно испитивали, а то су:

4) однос знака према операцијама којима је он настао и које стимулира, и

5) однос знака према заједници субјеката чију међусобну интеракцију условљава.

Ова два елемента су међусобно тесно везана и у анализи значења их не би требало раздвајати јер смо значење од почетка схватили као друштвену појаву, па су за њега само операције друштвеног карактера релевантне.

Према томе, у овој глави биће речи о практичком значењу у ужем смислу као о оперативном значењу, при чему ћемо подразумевати да се ради о друштвеном оперативном значењу. Његова дефиниција би била:

Оперативно значење једног знака је његов однос према скупу друштвених операција које његова употреба собом имплицира (или: које су за њега релевантне).

Да би ова дефиниција била довољно јасна, потребна је ближа одредба три појма који се у њој појављују: 1) операција, 2) друштвен и 3) однос имплицирања или релевантности између знака и одговарајућих операција.

1) Под операцијом ћемо подразумевати сваку свесну, сврховиту промену једног стања. Из тога следи, најпре, да смо (за нашу сврху) тај појам ограничили само на деловање свесних субјеката, и то такво деловање које води остварењу неког циља. Аутоматске, несвесне реакције су овде искључене из обима појма операције. Зато практичко значење симбола које истражује психоанализа није у односу према несвесним процесима који доводе до омашки, снова итд. већ у односу према свесним операцијама које доводе до успостављања везе између несвесних процеса и спољашњег понашања. На пример, практичко значење симбола заборављања имена био би скуп операција којим се може утврдити да људи који заборављају име неке особе осећају антипатију према њој.

Друго, овде имамо у виду како *физичке* тако и *менталне* операције јер се и једне и друге могу окарактерисати као промена стања неког физичког објекта (у првом случају), психичког стања (у другом). Пошто су физичке операције методолошки приступачније проучавању и могу се директно сазнавати, треба тежити томе да се практичко значење, свуда где је то могуће, њима одређује. Међутим, то није увек могуће. Практичко значење једног метафизичког става

или једне математичке формуле која није још нашла своју примену — не састоји се ни у каквим физичким операцијама. А ипак, они нису без икаквог практичког значења, — потребна је умна делатност да се замисли оно што такви симболи покушавају да нам саопште. Конструкција идеалних објеката, као што су монаде или етар или Канторови трансфинитни скупови несумњиво је једна врста праксе (духовна пракса).

У складу с анализом праксе која је била дата у Другом делу, можемо разликовати следећих шест врста операција: 1) произвођење, укидање и трансформисање објеката, 2) успостављање и укидање социјалне кохезије, 3) писмено и усмено оперисање знацима (говор), 4) креирање и интерпретирање искуства, 5) вредносно оцењивање, 6) мишљење.

2) Рећи да је једна операција *друштвена* значи да постоји једна заједница субјеката који учествују у њеном извођењу и утичу на друге. Једна друштвена операција је *реципрочна* ако поједини њени делови које изводе једни појединци играју улогу стимулуса за делатност других појединаца дате друштвене заједнице. Ако то није случај, једна операција је *не-реципрочна*. На пример, разговор преко телефона је реципрочна операција јер оба саговорника наизменично стимулирају вербалне реакције другог. Међутим, говор преко радија углавном није реципрочна операција (мада у неким случајевима може доћи до одговора слушалаца говорнику писањем писама, критиком итд.).

Чарлс Морис је разликовао три врсте реципрчног понашања: *кооперативно*, *компетитивно* и *симбиотичко*, према томе да ли понашање сваког организма помаже другог у достизању неког заједничког циља, или га у томе спречава, или га само стимулира на активност у одсуству неког заједничког циља. (Морис наводи за пример животиње које скрећу пажњу једна другој да има хране и то у довољној количини да обе задовоље глад.)²

Ова Морисова подела се може усвојити. Тако, аналогно њој можемо разликовати *кооперативне*, *компетитивне* и *симбиотичке* операције.

3) Кад кажемо да један знак *A* собом *имплицира* скуп практичних операција *B* или да је скуп практичних операција *B* *релевантан* за знак *A*, оваквом формулацијом изражавамо један од следећих могућих односа између *A* и *B*.

B може бити најпре скуп *физичких* операција којима се производи, модификује или укида једна врста реалних објеката. Ако се на тај начин задовољава једна друштвена потреба, пре или после ће друштво створити један знак (*A*)

² Morris, *Signs, Language and Behaviour*, New York, 1946, p. 32—33.

којим ће означавати дату врсту реалних објеката, а који ће собом имплицирати практичне операције (B) потребне за њихово стварање или модификацију. На пример, реч „ватра“ примитивцу значи објекат који се може произвести једино дугим и мучним радњама трења два комада дрвета, и који се зато мора стално одржавати да се не угаси. Човеку XX века та реч означава објекат који се за тили час добија кресањем шибица. Оно што смо назвали предметним и практичним значењем стварности је нераздвојно повезано: већ у концепцији објекта укључена је одговарајућа практична делатност.

Међутим, то није увек делатност стварања или модификовања објекта. То може да буде и уклањање од њега (ако је опасан), предузимање разних мера да би се неутралисало његово дејство, коришћење његових корисних ефеката, његово мерење, испитивање његових својстава итд. Практичка компонента значења је варијабилна и битно зависи од ситуације и од интенције оног који знак употребљава (његова интенција се открива гестом, нагласком, изразом лица, језичким контекстом итд.).

И поред све варијабилности, у свим случајевима ове врсте практичко значење је конституисано *физичким* операцијама којима долазимо у један од различитих могућих практичних односа према *реалним* објектима, којима реагујемо на спољашњу ситуацију и мењамо је у складу с нашим потребама.

Међутим, једну од компонената практичког значења представљају *менталне* операције које треба извести да би се *схватило* значење једног знака и да бисмо сазнали објекат који је њим означен. То су, у првом реду, операције замишљања једног предмета и операције чулног проверавања његове егзистенције, односно довођења у везу његове замисли с извесним практичним искуствима.

На пример, ми у нашем језику не бисмо имали ниједну реч за означавање бесконачних објеката кад би значење увек било конституисано само физичким операцијама. Све физичке операције доводе нас у одређене односе искључиво с коначним објектима. До појма о бесконачном долазимо тек замишљеним неограниченим продужавањем физичких операција — додавањем све нових јединки, дељењем добијених делова на њихове саставне делове, смањивањем које никад не достиже нулу илд.

Видимо, дакле, да се чак ни сви реални објекти (бесконачно је реално дато) не могу практично одредити само физичким операцијама. Поготову то важи за идеалне и имагинарне објекте (апсолутно празни простор, математичко клатно, први човек на Марсу итд.). Сви ови објекти конституисани су нашим мисаоним операцијама, у стварности они нису дати. (Мада су у ове мисаоне конструкције ушли

елементи стварних објеката.) Наравно, поставља се питање колико далеко можемо ићи с нашим менталним конструкцијама а да се не пређу границе схватљивости. *Шта је, уопште, критеријум схватљивости значења једног знака?*

Традиционално гледиште би било: значење једног знака је схватљиво ако се може образовати његова представа (слика, идеја у локовском смислу). Наравно, у том случају било би потребно да се означени објекат актуално може конструисати ограниченим бројем менталних операција. У модерној науци овог традиционалног гледишта се држе сви они који захтевају да се једној апстрактној теорији призна смисао само ако се може изградити одговарајући модел, на пример модел атома, модел релативности простора и времена итд. У теоријској математици слично гледиште је заступала интуиционистичка школа (Броувер, Хејтинг, Вејл): признају се само они математички ентитети који се могу конструисати коначним бројем актуалних операција. Пошто то не важи за бесконачне скупове, интуиционисти су оспорили вредност Канторове теорије трансфинитних скупова.

Супротно, формалистичко гледиште било би: значење једног знака је схватљиво ако се експлицитно могу навести операције којима је оно конструисано, тако да их и свако други може извести и доћи до истоветних резултата. Кантор би могао своје трансфинитне скупове да брани позивајући се на то да се они добијају добро познатим операцијама сабирања и множења с бесконачним скуповима. Символ ω^2 би имао одређено значење и био би схватљив самим тим што се добија простом операцијом множења једног бесконачног скупа самим собом.

Традиционално гледиште које критеријум схватљивости види у могућности образовања слике једног објекта веома је привлачно. Слике, дијаграми, модели огромно олакшавају разумевање јер наше апстракције директно везују за извесне чулно опажљиве елементе материјалног света од којих је слика компонована. Међутим, безуслован и универзалан захтев за њима унео би сувише велика ограничења у научни језик и елиминисао би неке изванредно плодне појмове као што су „кривина простора“, „талас-копускула“ итд.

С друге стране, ако би експлицитно формулисање свих операција потребних за мисаоно конструисање једног идеалног објекта било довољан критеријум схватљивости, и ако бисмо за сваког који је успео да изведе све потребне операције с једним знаком у складу с добијеним упутствима рекли да је схватио значење тог знака, онда бисмо морали да признамо способност схватања и електронским мозговима, пошто су то и они у стању да ураде (и то много брже и егзактније него човек).

У ствари, човек схвата један симбол на тај начин што сагледава практичне консеквенце његове употребе, при чему бар неке од тих консеквенци морају бити могуће физикалне операције с реалним објектима. Да је неко схватио једно значење види се и по томе што је у стању да га објасни другима. (Није довољно да само буде у стању да тачно употребљава одговарајући знак.) Кад нам физичари кажу да је „хиперон“ честица тежа од протона, састављена од једног неутрона и једног мезона, ми ово објашњење схватамо претпостављајући да постоји неки начин да се ове честице мере (као и сви други предмети који имају масу) и да се рапчлањавају на мање и лакше делове. Овде су основа нашег схватања и могућности нашег објашњења другима — практичне операције мерења и дељења материјалних објеката с којима се свакодневно срећемо. То су, наравно, замишљене физикалне операције; бар један део концепције хиперона и сваког другог апстрактног појма мора се свести на њих.

Овај захтев је мање строг од захтева за обавезним сликама и моделима. Модел је целина сложена од реалних чулно доживљених елемената. Сваки од ових елемената без изузетка познат нам је само захваљујући извесним физикалним операцијама. На пример, у Радерфорд-Боровом моделу атома нема ниједног елемента који нисмо у стању да физички конструишемо. Хајзенберг-Диракова концепција атома се не може представити никаквим моделом. Све што о њој можемо рећи јесте да из ње логички следе неки објекти који имају моделе и који се могу физички конструисати.

Довде смо говорили само о схватању и критеријумима схватљивости, а не и о сазнању и критеријумима сазнања. Ови други су утолико јачи што, пре свега, укључују у себе актуално обављање (а не само могућност) одговарајућих физикалних операција. Сем тога, што је много важније, мора се радити о физикалним операцијама за чије је објашњење *нужан* дати апстрактни симбол. За схватање хиперона довољно је представити себи дељење једне мајусне честице на две још мање чија се тежина може још увек мерити. Ми можемо *схватити* нешто о чијем стварном постојању још ништа не знамо. *Знање*, међутим, имплицира веровање у егзистенцију оног што знамо, дакле практичну верификацију, искуствену потврду резултата до којих се дошло мишљењем. О сазнању објекта који је означен термином „хиперон“ може се говорити тек пошто је фактички обављена једна врло специјална врста физичких операција чији резултат се може објаснити само претпоставком његовог постојања. Потребно је да у Вилсоновој комори изазовемо распадање језгра једног атома, да то снимимо и да *видимо* онај део фотографије који се, према нашем садаш-

њем знању, не може друкчије интерпретирати него као распад једне тешке, комплексне честице на неурон и мезон. Ми *знамо* онда кад смо не само у стању да правилно употребљавамо одговарајући симбол и да објаснимо његово значење, већ и кад смо способни да наведемо операције којима је искуствено проверено постојање одговарајућег означеног објекта.

Видимо, дакле, да се без мисаоних и искуствених операција уопште не би могло говорити о значењима. Њима се сазнају објекти и интерпретирају знакови. Међутим, они су засновани на физичким операцијама. Битан садржај нашег искуства су промене које смо нашом физичком делатношћу изазвали на објектима. Ми перципирамо, пре свега, оно што смо морали да створимо или против чега морамо да се боримо ради задовољавања наших основних животних потреба. Наивно реалистичка је заблуда да ми перципирамо објекте онакве какви су по себи дати. Ми у ономе што по себи постоји опажамо оно што нам треба, повлачимо врло суптилне дистинкције у оном подручју реалности које је од виталног значаја за испуњење наших циљева, занемарујемо и не примећујемо ствари за које нисмо заинтересовани итд.³

С овако практично схваћеним објектима, означеним помоћу симбола, ми вршимо мање или више сложене мисаоне операције и често се сасвим удаљујемо од подручја реалности. Па ипак, чак и кад смо сигурни да не постоје објекти добијени овим апстрактним операцијама, ми их схватамо уколико се међу њиховим логичким последицама налазе и неки објекти добијени физикалним операцијама. Другим речима, између апстрактних конструкција и физикалних операција мора постојати нека логичка веза. Та веза је још много строжа кад се не ради само о *схватању значења* него о сазнавању *истине*. Друге морају бити *нужна* консеквенца првих и морају бити *актуално изведене*.

3) Једну посебну врсту операција које улазе у практично значење представљају језичке операције. Једним својим аспектом оне су физичке јер се састоје из произвођења знакова писаних или усмених приликом говора. Другом страном оне су менталне; онај који их употребљава жели

³ Тако, на пример, Ворф је тврдио да Ескимима у свом језику имају мноштво речи за различите врсте снега. С друге стране Ацтеки немају ниједну реч као ми, већ истом речу означавају хладноћу, лед и снег. Сапир је навео замашан чињенички материјал за потврду тезе да речник једне друштвене заједнице јасно одражава физичку и друштвену околин у којој она живи. На пример, племе Нутка на северозападној обали Америке има веома богат речник за морске животиње, нека пустињска племена имају мноштво термина за разне врсте купина и других биљака чији се плодови могу јести. (*Language, Thought and Culture*, ed. by Henle, The University of Michigan, Press 1958, p. 5)

да пренесе неку информацију, да изрази неко своје осећање, да стимулира на активност. Онај који слуша или чита врши напор да тачно интерпретира и да разуме интенције говорника, односно писца.

Језик ни у ком случају није мртви униформни систем знакова (*le langue*) већ и жива конкретна спецификована пракса оперисања знацима од стране одређених људи у простору и времену (*le language*). Значење једног знака се не исцрпљује његовим нормалним односом према другим знацима. Чак и кад узмемо у обзир језички контекст у коме је знак употребљен (а не само дефиницију) још увек немамо пуну слику значења. Значење је конкретно тек кад се узме у обзир целовита практична ситуација у којој се комуникација обавља, тј. природна и друштвена околина, културна позадина (*background*) дате заједнице, интересе и интенције субјекта који знак употребљава итд.

Према томе, практичко значење једног знака не конституишу само физичке операције којима се модификују неки реални објекти и менталне операције којима се значење креира, схвата и сазнаје, него и све оне мање или више варијабилне употребе тог знака у разним језичким контекстима и разним ситуацијама.

Рећи ћемо, дакле, да неко зна практичко значење једног знака уколико су следећи услови задовољени:

Пре свега, он треба да зна шта се све може урадити са самим знаком, како се он може употребити под различитим околностима. Знање ове димензије практичког значења не имплицира собом нужно постојање одговарајућих свесних процеса; кад програмом формулишемо правила за употребу једног знака, машина је у стању да га тачно употребљава иако не схвата формулацију правила и, самим тим, значење знака.

Друго, он треба да зна какве се све мисаоне и искуствене операције могу извести с једним појмом (или судом) да би се он схватио, да би се могао другим објаснити и да би се сазнало да ли је адекватан, односно примењив. Схватање укључује у себи свест о неком могућем објекту, способност објашњења неких његових битних својстава и релација, али не и обавезно веровање у његову стварну егзистенцију. Сазнање укључује у себи и ово друго. Па ипак, неко може и схватити и знати, тј. бити способан и да објасни својства једног објекта и да наведе којим физичким операцијама се он верификује, а да ипак при том не зна највећи број његових практичних намена. Једно је знати како се може добити неко хемијско једињење, а друго знати за шта се све оно може употребити.

Најзад, пуно практичко значење једног знака зна тек онај који зна шта се све може урадити с објектом који је њим означен, какве се све људске потребе могу њим задо-

вољити. Ту можемо опет разликовати научено, теоријско знање различитих могућих практичних употреба и оно знање које је израсло из сопственог практичног искуства, које је праћено способношћу да се актуално обаве све потребне физикалне операције.

Идеално познавање значења једног знака укључује у себе сва ова три момента, при чему је од нарочитог значаја да способност ваљане употребе знака и способност објашњавања његовог значења буде удружена са способношћу практичне употребе објекта који је њим означен. Само на тај начин долази до неопходног склада теорије и праксе.

ГЕНЕЗА ЗНАКОВА И ЗНАЧЕЊА

Настанак и развитак знакова и значења може се објаснити само узимајући у обзир понашање свесних организама, односно друштвену праксу — кад је реч о људским знаковима и посебно о језичким симболима.

Једна од највећих заблуда традиционалне филозофије све до Маркса и разних облика еволуционизма, прагматизма и бихевиоризма у савременој грађанској филозофији било је схватање човека као, пре свега, интелектуалног бића које пасивно посматра и медитира изоловано од сваке материјалне делатности. Та заблуда је уосталом била условљена оштром поделом људског рада на духовни и телесни. Она је била удружена с једном другом фундаменталном методолошком слабошћу класичне филозофије — статичким прилажењем свим проблемима, па и проблему језика и мишљења. Човек није био схваћен као биће које је еволуирало из других форми органског света; у складу с тим није се ни постављао проблем како је настао његов језик и способност мишљења. За Декарта разум је ствар која је од свих других на свету најбоље подељена, дакле, свако, ако је уопште човек, има га у подједнакој мери. За Канта категорије нису симболи који су се развили из одређеног практичног искуства већ непроменљиве *apriorne* конститутивне форме људског ума. Претпоставка је увек *homo universalis, homo sapiens*, који је од Адама до данас увек знао да говори и био способан да мисли.

Марксизам је собом донео темељан преокрет схватањем човека као битно практичног бића и својим динамичким, еволутивним прилажењем проблемима. Маркс је већ у *Тезама о Фојербаху* прокламовао нови материјалистички активизам: Људи нису само производ околности већ и они који те околности мењају, не ради се више само о објашњењу света већ и о његовом мењању, објекти нису ствар

чисте контемплације већ и чулна пракса.¹ Енгелс је објаснио да је рад створио човека и да је он примаран у односу на језик и мишљење.² Он је, такође, подвукао да основа нашег сазнања нису објекти као такви већ наше мењање објеката.³ Најзад, Лењин је, читајући материјалистички Хегела, дао неколико драгоцених афоризама о овој проблематици, на пример, објашњење настанка категорија као милијарду пута поновљене људске праксе⁴, тезу да у одредбу објекта увек улази гледиште праксе и да се тек са практичног становишта може оценити шта је битно а шта небитно⁵ итд.

Појава теорије еволуције и опсежна антрополошка, социолошка и лингвистичка испитивања примитивних људских заједница дала су огроман чињенички материјал, који је не само потврдио плодност принципа развојности и примата праксе у примени на проблеме настанка и развоја језика и симбола уопште, већ и омогућио на том подручју постављање низа мање-више конкретних теорија, од којих неке потичу од стране филозофа (Касирер, Дјуи, Мид, Морис, Расл, Лангер), а неке од стране специјалних научника — социолога, антрополога, социјалних психолога и лингвиста (Леви Брил, Диркем, Де Лагуна, Малиновски, Сапир, Хол, Толмен, Гардинер, Јесперсен, Емерсон, Пијаже, Нуаре, Пеџет, Торндајк, ван Гејнекен итд.). Често су ова излагања једнострана прагматичка и бихевиористичка. Међутим, ако се усвоје неоспорне емпиријске чињенице које су оваквим истраживањима утврђене, и ако се узму у обзир теоријске претпоставке које су бар делимично тим чињеницама верификоване, добија се ипак једна основа која омогућава покушај оформљавања једног синтетичког погледа на основне фазе у развоју знакова и значења. Та синтеза садржи у себи многе хипотетичке елементе, које је већ по природи предмета тешко проверити (ради се о далекој прошлости, о којој никад нећемо имати довољно чињеница на расположењу). Међутим, човек се ипак не може одрећи напора да разуме и такве појаве о којима сувише мало зна да би се могло говорити о неком строго научном и егзактном објашњењу. У сваком случају, ако теорије о настанку Сунчевог система, галаксије и космоса, затим тео-

Маркс, Енгелс, *Изабрана дела*, Култура 1950, том II, с. 391—393.

¹ *Ibid.*, с. 75—85.

² „Битну и најближу основу човечјег мишљења чини — не природа као таква, него *управо мењање природе од стране човека*. Човекова интелигенција расла је сразмерно томе како се човек учио да мења природу.“ (Енгелс, *Дијалектика природе*, Култура, 1951, стр. 237.)

⁴ Лењин, *Философские тетради*, ОГИЗ 1947, С. 164.

⁵ Лењин, *Још једном о синдикатима*.

рије о настанку живота и пореклу човека могу још увек спадати у науку, не види се зашто не би било тако и с теоријама о генези језика.

1. ПРВОБИТНИ ОБЛИЦИ КОМУНИКАЦИЈЕ МЕЂУ ЖИВОТИЊАМА

Први знакови јављају се у својим рудиментарним формама већ са првим зачецима свесног живота код животиња. Безусловни и условни рефлекси су први облици у којима знакови почињу да играју важну улогу у животу организама. Један природан објекат служи као знак који извесном скупу навикнутих организама замењује други. Уколико је навика наслеђена, ради се о безусловним рефлексима, тј. дубоко укорењеним инстинктима целе врсте, уколико је стечена у току индивидуалног живота једног појединачног организма, рефлекс у питању је услован и може се касније модификовати или изгубити. У сваком случају, знак је овде увек један природан објекат који стоји у некој константној релацији према неком другом природном објекту, било да се ради о односу дела и целине, узрока и ефекта, константне временске сукцесије, сталне просторне коезистенције итд. Овај други, означени објекат задовољава неку потребу организма, зато је пажња организма фиксирана на његове релације с другим објектима. После довољног броја поновљеног појављивања ове релације животиња (или цела врста) је у стању да је запамти и да стекне навику да на знак реагује на сличан начин као и на објекат који је њим означен. Тако на пример, један пас може бити тако истрениран да звук за њега постане знак да ће добити храну. Он ће отићи на место с кога обично добија храну а његове жлезде ће почети да луче пљувачку. Ако је пас научен да храну добија тек извесно време после звука звона, он ће најпре сачекати да тај временски интервал прође. Овде, као и у свим другим случајевима оперисања са знацима, звук звона ће на сличан (иако не на истоветан) начин усмерити понашање организма ка задовољавању његове потребе за храном као и појава саме хране. Служење знацима по први пут омогућава животињи да предвиђа (макар и на сасвим шаблонски, аутоматски начин), отуд његова огромна биолошка вредност у борби за преживљавање.

Овде већ имамо неке битне елементе значења:

(1) означени објекат (храна);

(2) диспозиција пса да доживи представу хране;

(Свакако да појава ове представе није нужан услов да би пас реаговао на звоно — његова реакција може бити и сасвим аутоматизована; нема, међутим, разлога да се сумња

да бар у фази изграђивања *условних* рефлекса, и бар кад су у питању високо развијене животиње, навика да се реагује на знак бива формирана повезивањем опажаја знака с представом означеног објекта.)

(3) практичне акције које пас на појаву знака предузима да би задовољио своју потребу — знак се појављује као стимуланс одређеног понашања.

Међутим, у овој фази је знак још увек само природни сигнал, дакле конкретни природни објекат. Означени објекат је такође увек нека ствар или догађај, никад структура. Ментално значење у најбољем случају постоји само у рудиментима и као афективни израз — о постојању појмова ни у ком случају још нема ни говора. Практично значење је сведено само на физичке операције које су увелико аутоматског карактера. Језичко значење потпуно недостаје самим тим што језик и говор у овој фази још не постоје.

Оно што код животиња претходи језичким *знаковима* јесу крици који изражавају жеље и осећања. Већ код мање развијених животиња наилазимо на спонтане усклике који се инстинктивно отимају приликом доживљавања јаких осећања. Код мајмуна налазимо већ свесну употребу извесних крикова одређеног типа који се у сличним ситуацијама мање-више константно понављају. Тако је совјетска научница Лодигина Котс посматрањем понашања младунца шимпанза званог „Јони“ утврдила да он производи 23 различита звука који су изражавали његова осећања и жеље у разним типовима ситуација. Слично томе, Роберт Јеркс и његова сарадница Лернед су проучавањем два шимпанза „Чим“ и „Панзи“ издиференцирали 32 основна типа шимпанзових крикова који су изражавали задовољство при храњењу, страх, бол, поздрав, узрујаност, глад, раздражење итд. Неки од мајмунских звукова не разликују се битно од људских гласова, нарочито „г“, „к“, „м“, „х“, самогласници „у“, „а“ итд. Исто тако многи мајмунски телесни покрети подсећају на људске гестове. На пример, шимпанзо „зове“ човека, вукући га за руку тамо где му треба, он изражава своју наклоност тиме што узме туђу руку, притисне је уз тело и тапше по њој, „прет“ узвиком, лупањем, „пориче“ тресењем главе итд. Па ипак, битна разлика између свих ових покрета и гласова с једне стране, и говорних гласова с друге састоји се у томе што *су они само изрази, симптоми осећања и жеља*, а не знаци који *означавају*. Зато је њима могућа сасвим скучена комуникација. Како је то закључио Холанђанин Ревес — животиње не могу питати и одговарати, разговарати међусобно. На сваки глас друге животиње мајмуни одговарају истим звуком и никад, чак ни у људском друштву, они нису у стању да произведу нове звукове и да подражавају људске гласове.

2. КОМУНИКАЦИЈА ВЕШТАЧКИМ СИМБОЛИМА ДРУШТВЕНОГ ЗНАЧЕЊА КОД ВИШИХ ЖИВОТИЊА И У ПРВОБИТНИМ ЉУДСКИМ ЗАЈЕДНИЦАМА

Даљи корак у развиту знакова обављен је код свих оних организама који живе у заједницама и чија пракса има већ друштвени карактер (пчеле, мрави, чопори сисара, првобитне људске хорде). Овде се појављују друштвени циљеви — скупљање хране за читаву заједницу, лов, изградња објеката друштвеног значења, као што су мравињаџи, кошнице, дабровске бране од дрвета итд. Знакови добијају *интерперсонални* карактер јер постају инструменти за остваривање друштвених циљева. Такође они сад постају *плуриситуациони*, тј. имају значење у разноврсним ситуацијама (истог типа) а не само у једној јединој.

Две крупне тековине у овој фази јесу: (1) појава вештачких знакова произведених од стране самих организама и (2) појава заједничког, друштвеног значења.

Већ код пчела ми се срећемо са знаковима које су саме животиње произвеле, а који имају друштвено значење. Карол фон Фриш је у свом пионирском раду о пчелама⁶ описао две врсте знакова којима се ове животињице служе кад хоће да обавесте друге пчеле из своје кошнице да су нашле извор хране. Оне обављају нарочите покрете који личе на играње. Постоје две форме игре. Кад је храну нашла у непосредној близини, пчела прави мале кругове, међутим, ако је дистанца већа, пчела се креће у виду фигуре броја осам. При том она врти репом брзином коју зависи од дистанце до хране, а фигура коју својим кретањем описује својом централном линијом се налази у таквом односу према вертикали у каквом се налази правац хране у односу на сунце. Својом игром она привлачи пажњу других пчела које јој прилазе, миришу и кушају полен и нектар који она носи, затим одлазе да и саме потраже извор хране о коме су њеним знаковима обавештене.

Нема сумње да је друштвена пракса од одлучујућег значаја за настанак вештачки произведених знакова. Животиње које не живе у друштвеним заједницама такође испуштају разне крикове и обављају покрете који би у подесним условима могли да постану гестови. Међутим, тек у заједници извесни гласови и покрети могу добити значење за друге. Тек у заједници која има извесне практичне циљеве од општег значења појављује се потреба за координирањем акција, за преношењем информација, за међусобним помагањем, за такмичењем. При том се врши при-

⁶ Karl von Frisch, *Bees, Their Vision, Chemical Senses and Language*, Cornell University Press, Ithaca, 1950 (Наведено по: Colin Cherry, *On Human Communication*, New York, 1957, p. 18)

родна селекција између великог броја анатомски и физиолошки могућих гласова и покрета. Само неки међу њима почињу да нешто значе и за друге — почињу да добијају друштвено значење. То су, пре свега, они који се налазе у природном каузалном односу (или односу дела и целине, или у ма ком другом константном односу) према објекту који је од животног значаја за заједницу. Овај прелаз од природног сигнала за појединца ка вештачком сигналу за заједницу може се логички изразити и следећом схемом:

(1) најпре појединачни организам O запажа константно понављање једне релације (на пример временске сукцесије) између два природна објекта A и B , од којих један (B) задовољава неку значајну потребу организма. У том случају појава A ће за организам O постати знак који означава B .

2. Претпоставимо да уместо једног имамо више организама ($O_1, O_2 \dots O_n$) који имају заједнички циљ B . Природни објекат A који појави B константно претходи постаје знак који има *интерперсонално* значење.

3. Унесимо сад једну нову модификацију. Нека A не буде природни објекат већ крик или гест једног од чланова заједнице. Међутим, претпоставимо да је он исто као и досадашњи природни сигнал у извесном објективном константном односу према B — у овом случају појава која му временски претходи. На пример, ако је раније неки нарочити шум био знак да је нека одређена врста опасности близу, сад ће ту исту улогу играти крик неког члана заједнице. Тај крик ће постати *вештачки* знак с *интерперсоналним* значењем.

Питање је једино како тај намерно произведени крик постиже потребну униформност да би уопште постао знак. Јер схватање нечег као знака захтева велику претходну константност његовог појављивања. У свим варијацијама појављивања једног објекта мора бити нешто идентично, типско, да би се за њега уопште могло рећи да стоји у једној константној релацији према означеном објекту и да би, према томе, уопште могао да игра улогу знака.

Тај елеменат идентичности се најлакше постиже *имитацијом*. Уколико глас и гест личе на један објекат од значаја, подсећају друге на њега, тако они почињу да за њих функционишу као знаци. Ту се свакако дешава нешто што се може и данас показати код мале деце која још не знају да говоре. Ако се малом детету које је видело и чуло пса и уплашило се од њега каже „ав, — ав“, оно сместа тражи заштиту. Далеко пре него што је научило језик и значење симбола „пас“, оно реагира на сигнале који подражавају глас опасне животиње.

Овакви сигнали имају *информативну* функцију. Међутим, и код сигнала који пре свега имају *директивну*

(прескриптивну) функцију налазимо елементе подражавања. На пример, они су тако произведени да опонашају ритам практичне операције коју треба извести. („О-о-о-рук“).

Међутим, само један део сигнала добија друштвено значење захваљујући успешном подражавању објеката који задовољавају (или угрожавају) друштвене потребе. Утолико је теорија ономатопејског постанка језика Маркса Милера (названа *ваувау теоријом*) заиста једнострана и недовољна да објасни настанак језика. Многи сигнали имају примарно *експресивни* карактер. Желећи да осталим члановима заједнице или сигнализира опасност налаз извора хране, животиња својим криковима, мимиком и гестовима не мора подражавати и описивати извор опасности или хране, већ може само изражавати своје осећање страха или задовољства.

Како други успеју да схвате везу између ових субјективних израза осећања и објеката чије означавање је било интендирано? Ту се уопште налазимо пред кључним проблемом у вези с настанком друштвеног значења: Како то да знаци, чак и кад нису дословна имитација означеног објекта, ипак постижу толику униформност да постане *свеједно који од чланова заједнице их је произвео?*

Од битног значаја је овде чињеница да један организам, учествујући у некој практичној акцији, успева да схвати аналогiju између реакција неког другог организма и својих сопствених реакција на изван конкретан догађај у тој акцији. Ако догађај у питању има довољно велики друштвени значај, такве реакције постају знаци с интерперсоналним значењем, који са своје стране стимулирају нове реакције осталих чланова заједнице.

Наравно, огроман број појединаца ништа ново не опажа и не открива већ се понаша рефлексно. Међутим, некад су у току дуге историје врсте, морали постојати такви организми који су рефлексе изградили — иначе колективно значење не би било могуће. Битно је овде:

(1) Да се тек у пракси може открити аналогija међу реакцијама разних чланова једне заједнице.

(2) Откриће ове аналогije је могуће само уколико је један организам у стању да своје сопствене реакције води или чује. Ово је врло важан моменат на који је први Мид обратио пажњу. Питање је како животиња која чини нешто што друге примају као знак постаје свесна свог сопственог акта као знака. Мид⁷ је указао на то да већина реакција једног организма уопште не делује на његов сопствени чулни апарат. На пример, он не види гримасе на свом лицу док други виде. Он не види многе покрете свог тела као што други виде. Међутим, постоје неке радње које он пер-

⁷ George H. Mead, *Mind, Self and Society*, Chicago, University of Chicago, Press 1934.

ципира приближно исто као и други. То су, пре свега, говорне радње: он чује свој глас углавном као и други. Он види гестове своје руке углавном као и други. Тиме је дат кључ за решење проблема, јер је тиме показано да сваки организам може постати свестан бар неких својих акција и реакција и тако стећи могућност да их упоређује с акцијама и реакцијама других.

Тако на пример, ако из једне заједнице која тражи храну издвојимо ма која два члана, сваки од њих ће опазити да онај други, откривајући један извор хране, испушта крикове сличне онима какве и он сам у таквој ситуацији производи. Посматрајући другог, он ће открити и самог себе и, што је овде за нас нарочито важно, учиниће први битни корак у уопштавању значења, у његовом прелазу од индивидуалног ка друштвеном.

Код Чарлса Мориса налазимо следећу схему настајања комуникације и друштвеног значења:

„Ако је звук, произведен од стране организма, *A* постао знак другом организму *B*, онда, ако је *B* произвео сличан звук, овај звук би могао (тзв. „уопштавањем стимула“) продужити да за *B* буде знак са истим значењем које је имао кад је био произведен од стране *A*.

То је први корак. Следећи би се састојао у томе да организам *A* прође кроз исти процес: звук произведен од стране *B* мора постати за *A* знак с истим значењем које је имао за *B* кад је сличан звук био произведен од самог *A*; кад је то једном постигнуто, звук би имао исто значење кад је произведен од стране *A* као и кад је произведен од стране *B*. Звук би онда имао исто значење за *A* и *B* без обзира да ли је произведен од стране *A* или *B*...“⁸

Ова анализа показује како и знакови који пре свега имају *експресивну* функцију могу добити друштвено значење. Кад организам који осећа бол јауче — звуци које испушта имају најпре персонално значење само за њега. На овом примитивном ступњу развитка знакова неко ко није никад осећао бол није у положају да разуме значење ових израза патњи. Међутим, једном ће и сам доживети бол и бити приморан да испушта сличне гласове. Тада ће (под условом да га добро служи памћење и да има велику способност асоцирања) схватити шта други осећају кад јаучу и ови изрази бола ће добити своје друштвено значење.

У Мидовој анализи настанка „смисаоних симбола“ (*significant symbol*) — а то су у његовој терминологији сви знакови који имају друштвено значење (*comsigns* — у Морисовом језику) одлучујући значај има појам „узимања

⁸ Charles Morris, *Signs, Language and Behaviour*, p. 40.

улоге другог“ (*taking the role of the other*). Он каже: „Ми морамо назначити себи не само објекат већ и спремност да се на њега одговори на одређене начине, и ово назначење се мора учинити у ставу или улози друге јединке којој је тај објекат показан или може бити показан. Ако ово није случај, он нема оно заједничко својство које је укључено у значење. Један симбол постаје смисаон захваљујући способности да будемо други у исто време кад и ми сами.“⁹ Ово уживљавање у положај другог, идентификовање с њим, закључивање по аналогiji о значењима која неки знакови имају за њега на основу свести о значењима која они имају за нас, свакако да је нужан услов за формирање друштвених значења.

Остали нужни услови су, као што смо видели:

1. Способност учачања константних релација под варијабилним условима (без тога се никад не може схватити веза знака и означеног објекта).

2. Заједничко учешће у практичној делатности које омогућава свакодневно, безброј пута поновљено опажање везе између појединих гестова и звукова које испуштају други чланови заједнице и извесних догађаја од животног значаја у природној околини.

3. Способност произвођења сличних знакова под одређеним спољашњим околностима (иначе се никад не би појавили интерперсонални вештачки знакови). Ова способност мора бити условљена анатомски и физиолошки; она се затим даље развија у одређеним друштвеним оквирима и то у првом реду имитирањем одраслих и награђивањем успешних имитација.

4. Способност да се опажају своји сопствени знакови (што је нужан услов да бисмо могли да их упоређујемо са знаковима које други производе и да овима придајемо исто значење које наши знакови имају за нас).

Кад упоређујемо ову фазу у развитку знакова с претходном увиђамо појаву следећих нових момената:

Знакови су још увек само *сигнали*, али не више искључиво природни већ и вештачки, произведени од стране организама. Они су постали интерперсонални и, у далеко већој мери него раније, плуриситуациони, најзад, они су добили друштвено значење и постали су инструменти за остваривање циљева друштвеног карактера. Већ су настале такве форме комуникације међу различитим јединкама исте заједнице које омогућују координацију њихових напора.

Ипак, овакви системи знакова још увек немају неке битне карактеристике језика. Знакови се још налазе на

⁹ George H. Mead, „A Behavioristic Account of the Significant Symbol“, *Journal of Philosophy*, 19, 1922, p. 161.

предсимболичком ступњу развитка, њихова значења још немају општи и апстрактни карактер, мишљење у правом смислу речи (мишљење у појмовима) није се још развило.

3. ПРВОБИТНИ ЈЕЗИЧКИ СИМБОЛИ ЕМПИРИЈСКОГ ЗНАЧЕЊА

Језик и сви други симболички системи настали су тек у људском друштву на релативно високом ступњу његовог развитка.

Одлучујући предуслови настанка језика били су, с једне стране, дефинитивно усправљање, ослобођење руке и повећање мождане масе, с друге стране, почетак употребе вештачких оруђа и свесно усмереног рада.¹⁰ Наравно, све ове промене између себе су биле тесно узајамно условљене. Усправљање и ослобођење руке су омогућили примену оруђа и рада. И обратно, радом, прилагођавањем све новим и новим радњама створена је тако истанчана структура мишића, тетива и костију људске руке која је омогућила извођење најпрецизнијих практичних операција, укључујући и писање знакова.

Организми који су случајним мутацијама рођени с већим лобањама и већом запремином мождане масе имали су сад могућности да региструју огромна нова искуства и да изграде нове условне рефлексе који су им омогућавали успешније сналажење у новим животним условима и давали бољу шансу преживљавања у борби за опстанак. Ова селекција је, са своје стране, омогућавала све разноврснију употребу оруђа и све више планских елемената у практичној делатности. Ако различите облике праксе — мењања околине ради остварења извесних животних циљева — срећемо у целом органском свету, свесна, плански усмерена друштвена делатност помоћу различитих оруђа, дакле *рад*, јесте *differentia specifica* човека. Рад је омогућио настанак језика из претходних различитих сигналних система, али је и рађање језика, са своје стране, значило одлучујуће оформљавање и организовање дискурзивног мишљења које је даље унапређивало људски рад и чинило га све ефикаснијим.

Како је то Енгелс објаснио, радом је човек све више повећавао власт над природом, а сваки корак у том процесу проширивао је видокруг човека. На предметима природе он је откривао све нова и нова дотле непозната својства. С друге стране, развијање рада нужно је доприносило

¹⁰ Енгелс, *Улога рада у процесу претварања мајмуна у човека*, Култура, 1951, с. 172—187.

томе да се чланови друштва све тешње збијају јер се нагло повећавала потреба међусобног помагања и сарадње; свест о корисности заједничког рада постајала је сваком појединцу све јаснија.¹¹ Све су то нужни предуслови за настанак језичких знакова, који више неће имати само експресивну већ и *денотативну* функцију, и чије ће значење имати општи друштвени карактер.

Па ипак, ова сумарна скица је више основа за једну теорију него што је сама теорија о настанку језика. Стварно објаснити генезу језика значи дати подробнији одговор бар на следећих неколико питања:

1. Како се развио артикулисани људски говор?
2. Како су настала прва имена, први знаци који не само што изражавају жеље и осећања већ и означавају објекте?
3. Како су настала општа појмовна значења, како је извршен прелаз од конкретних имена ка апстрактним симболима и
4. Како се развила структура језика?

Настанак артикулисаног говора

Многи истраживачи који су се бавили проблемом генезе језика и упоређивали људски говор с оним облицима комуникације који се могу срести код виших сисара, нарочито код мајмуна, истакли су да је главна разлика у томе што се код људи већ у најранијем детињству испољава једна инстинктивна тенденција за врло живом и разноврсном употребом вокалних органа и произвођењем најразличитијих гласова од којих ће се само неки сачувати у говору одраслих. Тако Сузана Лангер тврди: „Несумњиво један од разлога за недостатак говора код мајмуна је одсуство код њих икакве тенденције за гукањем.“¹² Брачни пар Келог је одгајио малог шимпанза Гију на исти начин као своје дете. Они су запазили да, за разлику од детета које се играло гласовима још од првих месеци живота, Гија никад није ни покушала да користи своје усне, језик, зубе и усну шупљину да би произвела неки нови, случајан, спонтан звук. Она је испуштала узвике само кад је за то постојао какав одређен стимулус, и то углавном емотивног карактера.¹³

Фернес је великим напором и стрпљењем успео да научи једног орангутана две речи енглеског језика: „папа“

¹¹ *Ibid.*, с. 175.

¹² Susanne Langer, *Philosophy in a New Key*, New York, VII print, 1955, p. 85.

¹³ W. N. Kellog and L. A. Kellog, *The Ape and the Child*, New York, 1933, p. 281.

и „дуп“. Ипак тај резултат је он постигао само захваљујући томе што је сам својим рукама покретао мајмунове усне. Код мајмуна није било никакве тенденције да се сам спонтано служи уснама и језиком нити да подражава људске покрете уста. Он је успео да схвати значење ове речи, али сам не би никад дошао до тога да изговори потребне гласове.¹⁴

Из оваквих чињеница су неки истраживачи извели закључак да се генеза језика може објаснити постојањем већ код мале деце неког нарочитог инстинкта за прављење језика. Тако је Хорацио Хејл тврдио да је човек по природи створење способно за прављење језика и да би деца и ван друштва била у стању да снагом свог лингвистичког инстинкта спонтано створе језик.¹⁵

Несумњива чињеница на коју се опире ова теорија јесте инстинктивна потреба деце да гучу, брбљају, да производе најразличитије гласове и њихове комбинације већ у првим месецима живота. Остаје, међутим, необјашњиво како је настала ова потреба, под којим условима се развио овај специфично људски инстинкт. Друга изразита слабост ове теорије је у томе што извесне чињенице показују да и поред свог инстинкта дете које одрасте ван људског друштва није у стању да развије способност говора.

Веће и разноврсније коришћење вокалног апарата човека анатомски и физиолошки је омогућено његовим управљањем. За разлику од мајмуна и других четвороножних животиња усна шупљина код човека стоји скоро под правим углом према душнику, тиме је повећана дужина пута којим улази ваздух из плућа и створени су бољи услови за разноврсно коришћење ваздушне струје при издисању. Човек је престао да дише само на нос као друге животиње; уместо чула мириса од одлучујућег значаја је за њега сад постало чуло вида. У вези с тим врло је карактеристична еволуција гласничног поклопца на меким непцима. Код животиња он има функцију да спречи излазак ваздуха из плућа кроз уста. Код човеколиких мајмуна он почиње да губи ту функцију, постаје мањи, а упоредо с тим и њух слаби. Код човека он добија нову функцију као орган говора и постаје видно повећан.

Већа употреба овако модификованог говорног апарата несумњиво има везе с радом. Појава сврсисходне организоване друштвене активности морала је нагло проширивати оквире искуства и повећавати потребу за изразом и међу-

¹⁴ Furness, *Observations on the Mentality of Chimpansees and Orang-Utans*, pp. 281—284.

¹⁵ Horatio Hale, „The Origin of Languages and the Antiquity of Speaking Man“, *Proceedings of the American Association for the Advancement of Science*, XXXV (1887), 279—323 (S. Langer, *op. cit.*, p. 86).

собним општењем.¹⁶ Већ и најпримитивнији облик заједничког рада ствара неопходност да они који у њему учествују ускладе своје напоре, да се на неки начин договоре. Оно што томе претходи не може бити ништа друго до максимално коришћење свих расположивих средстава изражавања од гестова и мимике до произвођења свих могућих гласова. При том су гласови имали огромну предност над осталим потенцијалним средствима комуникације. Гестови би ангажовали руке које су биле потребне за рад.¹⁷ Сем тога, они се, као и мимика, обраћају чулу вида чије је опажајно поље често знатно уже од поља слуха. Ми можемо чути и оног кога не видимо, најзад, ми можемо увек чути и себе саме, што је, као што смо већ видели, био важан моменат у процесу оформљавања знакова и значења друштвеног карактера.

Од великог значаја је и чињеница да су најпогодније да буду схваћене као знакови нечег другог оне појаве које саме по себи немају биолошко значење. У том погледу су звукови које испуштају наши говорни органи далеко подеснији од покрета руку и других делова тела који обично сами по себи врше неку корисну функцију.

Нуареова теорија о настанку говора, иако узета у целини неприхватљива, указује на један значајан моменат. Рад је морао бити праћен мноштвом узвика и крикова, од којих су неки били просто изазвани напрезањем, неки су спонтано изражавали осећање колективне повезаности и солидарности, а неки су подражавали различите шумове који су се могли чути при раду.¹⁸

¹⁶ По Енгелсу тек у процесу рада могла се код праљуди појавити потреба да један другом нешто кажу. *Op. cit.*

¹⁷ Мар је у своје време био изнео теорију да се првобитни говор обављао гестовима руку (ручни говор) и покретима осталих делова тела (кинетички говор). Човек је наводно почео говорити гласовима тек касније, кад је почео да прави оруђа. Ова теорија би била у складу с Хекеловом концепцијом „немог човека“ (*homo alalus*) који наводно представља једну од прелазних карика у развоју од мајмуна до разумног човека.

Под утицајем Мара је и скорашња теорија Холанђанина ван Гејнекена. По њој као и по каснијим модификованим Маровим схватањима примарну улогу у првобитном говору су имали гестови, али су врло рано људи почели да им додају и звукове. За све теорије ове врсте још увек важе следећи аргументи Ломоносова: „Истина је да се мисли, осим нашом речју, могу изражавати и разним покретима очију, руку и других делова тела, као што се то у позоришту представља пантомимом, међутим, на тај начин би без светлости било немогуће говорити, и друге радње човекове, нарочито рад наших руку, биле би велика сметња за такав разговор.“ (Цитирано по: Никољски, Јаковљев, *Како су људи научили да говоре*, Сарајево, 1949, с. 25)

¹⁸ Нуаре је сматрао да су од ових последњих настале прве речи у језику и да су то били првобитни називи радњи — глаголи.

Неки други истраживачи су мотиве за ову типично људску интензивну вокалну активност видели у првобитним ритуалима.¹⁹ На пример, Доновен је још 1891. поставио теорију²⁰ по којој су звуци могли да добију симболички карактер само у одсуству утилитарних мотива за његово произвођење при игри, при чистом изразу животне радости, једном речи, кад су настали из чисто естетских разлога. Најидеалнију прилику за овакво играње звуцима представљале су разне свечаности и ритуали у којима би учествовала цела заједница. Потреба за наглашавањем водила је наводно артикулисању гласова, а центрирање свечаности око неког објекта — игра смрти око леша, тријумфалне игре око заробљеника, ухваћене животиње или поглавице, — водило би асоцирању ових првобитно чисто експресивних артикулисаних звукова (на пример ритмичких група слогова) с том централном фигуром, тако да би ови временом постали њен репрезентативни знак — симбол. Ову теорију прихвата и Сузана Лангер. По њој „ритуал је колевка језика“²¹.

Може се усвојити као неоспорно да су племенске свечаности и ритуали били један од честих и битних повода интензивне вокалне активности првобитних људи. Међутим, сами ритуали су тесно повезани с радом — они му често претходе, следе, или се обављају у току самог рада. Данас је веома широко усвојено гледиште да је сврха ритуала изражавање и учвршћење колективног духа у једној заједници. Међутим, рад је оно што, пре свега, ствара *потребу* за удруживањем у друштвене заједнице и јачањем колективности. Естетика првобитног човека је далеко мање утилитарног карактера него што то Доновен претпоставља. Уосталом, предуслов настанка језичких симбола јесте само да будући *знаци* — у овом случају гласови — немају сами по себи неку корисну функцију. Што се тиче *означених објеката* ствари стоје обратно. Управо њихова велика био-

¹⁹ Врло широко распрострањено у историји људске мисли било је гледиште да је говор настао из певања. У то су веровали још Русо и Хердер. Фон Хумболт је тврдио да свака и најдивљија номадска хорда већ има своје песме и да је „човек као врста створење које пева“ (*Die sprachphilosophischen Werke Wilhelm von Humboldt*, Berlin, 1884, p. 289). У новије време ту везу заступа Јесперсен: „Све чињенице и разматрања воде ка истом закључку да је једном било време кад је сав говор био песма, или тачније, кад ове две радње нису још биле диференциране...“ (Jespersen, *Language, Its Nature, Development and Origin*, Henry Holt & Co 1922, p. 420).

Међутим за нас овде није толико битно да ли је првобитна вокална активност имала карактер говора или певања, или једног и другог, већ у којим условима је она настала и који фактори су је стимулирали.

²⁰ I. Donovan, „The Festal Origin of Human Speech“, *Mind*, 1891—92. p. I., p. 499.

²¹ *Op. cit.*, p. 115.

лошка корисност и изискује потребу да се они означе подесним знацима.

У сваком случају, међу специјалистима постоји готово општа сагласност да првобитни језички знаци још нису били артикулисани гласови већ вишегласни узвици и крикови који су имали значење целовитих саопштења. Совјетски научници Никољски и Јаковљев су изнели тезу да се и у данашњим језицима налазе рудименти таквих првобитних неартикулисаних комплекса гласова, на пример, „пст“ („тише“), „ссс“ (позив), „м-хм“ (одобравање), „нк-нк“ (порицање), „дцц“ (израз сажалења), „ооо“ (позив коњу да стане). У језику којим се одрасли обраћају деци и животињама има особито много оваквих звукова. На врло велику њихову старост указује и чињеница да су интернационалног карактера и да се многи међу њима могу срести код готово свих народа.

Потребан је био дуг процес еволуције и селекције да би се из ових вишегласовних, мање-више неартикулисаних крикова издиференцирао и издвојио релативно мали број константних гласова јединица — фонема, чијим се комбинавањем добијају све речи у савременим језицима.

Аналогну еволуцију налазимо у развоју дечјег говора. Прва два месеца дете је у стању да испушта само крикове који су рефлексне реакције и у којима већ налазимо гласове сличне каснијим самогласницима и неким сугласницима, најпре грленим и усненим, затим зубним и најзад шуштавим. Почетком трећег месеца дете почиње да гуче и да се игра, испуштајући мноштво нових слободних гласова. То је период свестраног и спонтаног упознавања и савлађивања свог говорног апарата. Тиме је већ припремљен огроман фонетски материјал из којег ће касније настати говор. Само неки од ових гласова биће касније фиксирани као фонеме, и то они који буду фаворизовани реакцијама одраслих. Без ове друштвено условљене селекције гласова дете не би никад научило да говори; то је утврђена чињеница која обара теорију о инстинктивном настанку говора.

Хорације Хејл је тврдио да се утицај друштва своди на то што оно деци наметне један одређен, матерњи језик, али да би деца која би успела да преживе и да одрасту у дивљини (захваљујући неким изузетно повољним условима — топлој клими и лако приступачној храни) такође проговорила неким језиком. У ствари, заиста је забележено неколико таквих случајева: Петар, дивљи дечко нађен у пољима близу Хановера 1723, Виктор „дивљак из Авејрона“ нађен 1799, и две мале девојчице, Амела и Камела, нађене близу Миднапура у Индији 1920²². Међутим, ниједно од ове деце није могло да говори никаквим језиком — сам ин-

²² Види S. Langer, *op. cit.*, p. 87.

стинкт очевидно није био довољан. У ствари, тек слушањем говора одраслих инстинктивна тенденција за брбљањем мале бебе преображава се у доминантну и сталну, друштвено стечену навику. Они потенцијални фонеме који не наиђу на одговарајућу реакцију одраслих дефинитивно се губе, и зато свако дете које се у том периоду свог живота нађе изоловано од нормалне друштвене средине касније мора да савлађује огромне тешкоће да би направило незнатни напредак у учењу језика. Једно од првих великих открића које дете чини, и које можда представља прву још неразговетну генерализацију у његовом свесном животу, јесте идентификовање гласова одраслих с неким од гласова које само изговара. Наравно, селекција фонема коју дете на основу овог идентификовања врши не обавља се толико услед дечјег разумевања колико на истој основи на којој се стварају и сви други условни рефлексни: употреба правих гласова води задовољавању елементарних дечјих потреба и жеља, брбљање које нема никакве сличности с говором одраслих има обратан исход јер га одрасли не разумеју. Тако многи потенцијални фонеме који не наиђу на повољан одговор одраслих бивају потпуно изгубљени и касније се више не могу изговорити.

Настанак имена

Једна од битних специфичности језичких знакова за разлику од животињских гестова и крикова јесте њихова функција означавања. Сви знакови који се налазе на генетички нижем ступњу — узвици и гласови животиња и савсим мале деце — имају углавном експресивну функцију; они, пре свега, изражавају осећања, жеље, потребе, и имају рефлексни карактер. Да би се појавили знаци који врше функцију имена требало је да буде задовољено неколико основних услова:

1. Морао се појавити такав гласовни материјал који нема искључиво афективни карактер и који је сам по себи углавном без икаквог биолошког значаја.

2. Свест је морала бити већ толико развијена да су се упоредо с инстинктивним испуштањем гласова сад појавили и условни рефлексни вишег реда, тј. намерна употреба гласова у разним врстама ситуација да би се постигао одређени практични циљ. Другим речима, елементарни облици мишљења већ су морали бити развијени.

3. Предуслов за појаву денотације је живот у друштву. Појединац је морао безброј пута запазити везу између неке ситуације и гласова других да би ови добили репрезентативни карактер, да би од простог *израза* туђих осе-

ћања и жеља у извесној објективној ситуацији они за њега постали ознака саме ове ситуације. Тек сад је он могао да почне да се намерно служи овим истим знаком не више да би изразио своје субјективно стање већ да би привукао пажњу других на објекат. Наравно, мешање ове две функције је морало јако ометати споразумевање. Баш зато су касније у сврху именована били далеко подеснији на изглед безначајни гласови.

Заједничка делатност људи у процесу рада је представљала онај медијум у коме су једино могли да се остваре сви ови услови. Никаква друга активност не изискује такву потребу за организацијом, за општењем које нема само афективни карактер. Најподеснији кандидати за прва имена су били они спонтани гласови и гестови којима се подражавају извесне радње или шумови и којима се манифестују и учвршћују социјалне везе међу јединкама које сарађују. Рад је, више него ма шта у животу првобитних мајмуна-људи, изискивао учачавање извесних константних релација и структура, вршење операција извесним редом, стварање навика. Тек свест обогачена оваквим искуствима, способна за формирање условних рефлекса вишег реда постала је способна да обавља првобитне операције именована. А потреба за оваквим операцијама расла је све више баш у процесу рада. Требало је диференцирати разна оруђа, разне стране и делове природних објеката. Требало је бити способан да се о њима мисли и кад нису присутни у видном пољу и да се о њима нешто саопшти и другима. Учествовање у радном процесу постављало је пред човека непрестане проблеме, а с увиђањем проблема, с осећањем потребе да се нешто схвати, да се нека тешкоћа реши, и почиње прави мисаони процес.

Први облици мишљења још су потпуно укорениени у чулном опажању, многи аутори га називају *опажајним мишљењем*²³. Појмова још нема — елементи мишљења су представне слике и схеме. Повезивање слика и закључивање врши се још у великој мери по законима асоцијација и готово искључиво у оквирима опажајне ситуације (зато се ово мишљење назива још и *ситуационим*). За разлику од теоријског, апстрактног мишљења оно је непосредно усмерено ка решавању практичних задатака.²⁴ Процес рашчлањавања непосредно датог напредовао је тек у незнатној мери, битне везе и односи још нису издвојени из непосредно датих синкретичких целина. Према томе, ово мишљење још није постало формално (у Хегеловој терминологији — ра-

²³ Рубинштајн, *Основи опште психологије*, I изд. 1940, II изд. 1946, *Психологија мишљења и говора*, Загреб, 1950.

²⁴ „Стварање идеја, представа свести првобитно је непосредно укључено у материјалну делатност и материјалне односе људи—језик реалног живота.“ (Маркс—Енгелс, *Немачка идеологија*, стр. 16)

зумско); оно је још *претформално*. Даље, оно је још у великој мери руковођено слабо контролисаним емоцијама и склоно је да свуда у недостатку познавања веза конструише имагинарне, емотивно обојене, мистичке везе. Како се то понегде у психолошкој литератури формулише, оно се не потчињава толико „принципу реалности“ колико „принципу задовољства“.²⁵

Настанку првих облика оваквог ситуационог мишљења одговарао је развитак говора од првих комплекса гласово-реченица, који су служили за означавање целовитих ситуација, до оформљавања бројних посебних речи које именују различите конкретне делове и аспекте ситуација. Сви истраживачи примитивних језика констатују присуство низа конкретних речи за означавање разних варијетета некоег предмета од практичног значаја, при чему недостаје апстрактна реч која би обухватала све варијетете исте врсте и која би, према томе, имала појмовно значење. Рубинштајн наводи следеће примере: „Становници Тасманије имају ознаке за сваку варијанту аустралијске акције, али немају реч ‚дрво‘. Зулуси имају речи за означавање беле краве, мрке краве итд., али немају реч ‚крáva‘, код Мохиканаца постоје речи за означавање расецања различитих посебних предмета, али нема опште речи ‚расецати‘. Многи народи имају различите речи за означавање сиве боје патке, коња, вуне, итд., а немају општу ознаку за одговарајућу боју.“²⁶

Дакле, прва имена су била максимално конкретна и означавала су само чулно опажљиве објекте. Међутим, веома је карактеристично да им денотација није строго фиксирана: име се преноси с једног појединачног објекта на све друге објекте који су му у неком погледу слични, нарочито на оне који, и поред свих разлика, имају неку сличну функцију или задовољавају истоветну практичку сврху. Тако на пример, у неким језицима се иста реч најпре употребљава за именовање пса, затим јелена, а касније и коња. Још није створен појам сваке од ове врсте животиња већ је денотација извршена с обзиром на функцију превозног средства коју све ове три врсте животиња врше. Из истог разлога у неким другим језицима се истим именом називају јелен, слон и магарац. Карактеристично је такође за првобитна имена да се њихов однос према означеним стварима схвата као нужан. Име је у неку руку део оног што је

²⁵ Због тога су неки аутори, на пример Леви Брил, окарактерисали ово мишљење као „прелогичко“ и „мистичко“. Међутим, иако између овог опажљивог и ситуационог мишљења, с једне стране, и појмовног, с друге, постоји квалитативна разлика, неоправдано је порећи сваки континуитет међу њима. Рудименти логике морају постојати већ у првобитним облицима мишљења иначе оно не би успевало да обавља практичну функцију која му је била намењена.

²⁶ Рубинштајн, *Op. cit.*, стр. 197.

именовано — отуд код примитиваца наивна и мистичка вера да знање имена омогућава власт над самим објектом који је њим означен.

Извесну светлост на проблем генеze имена баца анализа развоја дечјег говора. Према једном Линднеровом опажању изгледа да је дете већ после петог месеца у стању да фиксира једну константну везу између гласа и неког објекта. Дете које је гледало на сат док му се понављано изговарала реч „тик-так“ касније је при понављању те речи увек изнова обраћало поглед сату. Утврђивање ове везе има, свакако, условно-рефлексни карактер, али управо такви условни рефлексни су историјски морали претходити свесном именовању ствари.

Крајем прве и почетком друге године дете је већ у стању да, поред осталих производа своје игре гласовима, и само прави такве комбинације које имају смисла и врше функцију имена („мама“, „тата“, итд.). Дете, свакако, још увек не разуме принцип денотације и симболизма, али стимулирано одушевљеним пријемом на који овај његов први „говор“ наилази код одраслих, оно продужава да производи такве гласове којима подражава говор одраслих. Уколико одрасли довољно упорно продуже да пред дететом асоцирају ствари и артикулисане гласове и да стимулирају дечје подражавање њиховог говора, дете средином друге године постепено успева да схвати да све ствари имају своја имена и почиње да се упорно распитује за њих код своје околине. Стерн је тврдио да дете тада „чини највеће откриће у свом животу“ и да је то „прва заиста општа мисао детета“.

У аутобиографији слепе и глувонеме Хелен Келер постоји једно чудно место где она описује како је први пут схватила суштину језика — означавајући функцију речи. Она је и пре тога употребљавала знаке и образовала асоцијације, али, како сама каже, дуго није знала да на свету има речи и шта су то речи. Њена наставница јој је давала да опипа разне предмете а затим јој је писала слова по руци. Хелен је само подражавала и тако је без икаквог разумевања научила да употребљава мноштво речи. Тек после неколико недеља овакве припреме Хелен је једног дана седећи крај пумпе и осећајући додир воде, док јој је наставница писала слова по руци, најзад одједном схватила однос денотације између ове две појаве²⁷, и назрела да све

²⁷ Сама Хелен Келер овако описује тај догађај: „Док је хладан млаз текао по мојој руци она (наставница ММ) писала је слово по слово по другој руци реч *water*, прво лагано затим брзо. Стајала сам мирна, сва моја пажња је била прикована на кретање њених прстију. Изненада сам осетила магловиту свест као о нечему забораваљеном—узбуђење мисли која се враћа; и тако ми је мистерија језика била откривена. Сад сам знала да је в-о-д-а значила оно нешто дивно хладно што је текло по мојој руци. Ова жива реч

ствари имају своја имена. Њено излагање се потпуно слаже с описом истог догађаја од стране њене наставнице госпођице Саливен. Хелен је непосредно после свог открића почела да се жудно распитује како се зову разне ствари из њене околине. „Чучнула је, дирнула рукама земљу и упитала како се то зове, а затим је такође показала на песак и решетку. После тога се наједном окренула и упитала како се ја зovem. На повратку била је читаво време необично узбуђена и питала је за име сваког предмета који је додиривала, тако да је за неколико сати научила тридесет речи.“

Разуме се, код већине деце се не запажа овако нагли скок у разумевању основног принципа симболизма. Рубинштајн је вероватно у праву кад тврди да дете, много пре но што стварно разумом схвати општи принцип симболизма, овладава њим у пракси. „Оно сазнаје да се помоћу речи може упозорити на ствар, обратити на њу пажњу одраслих, добити је... Дете се почиње служити односом речи према предметима који се њом означавају, а да тај однос теоријски још уопште није схватило.“²⁸

У том смислу је Малиновски истицао да су за дете речи много више средство акције него само изражавање мисли. Изговарање речи располаже силом да материјализује потребне особе и ствари. Речи су активне силе, које као свој ефекат производе управо оно што значе.²⁹

Углавном, и у говору детета налазимо исте карактеристике имена као и код примитивца. Најпре, она су конкретна, означавају искључиво ствари из непосредне околине, везана су обично за одређену ситуацију и, да би била схваћена како треба, често морају бити допуњена гестовима и мимиком. Затим, веза између имена и ствари схвата се на онтолошки начин: оба су део једне више објективне целине и неодвојива су једно од другог. Детету просто не иде у главу да би се „тата“ могао звати „мама“ и обратно.

Најзад, за дечји говор је у највећој мери карактеристичан и пренос имена асоцијацијом на многе друге предмете, при чему особина по којој су асоцирани може бити савр-

---

је пробудила моју душу, дала јој светлост, наду, радост, ослобођење. Истина, постојале су још баријере, али такве које су временом могле да буду срушене. Напустила сам пумпу с живом жељом да учим. Све је имало име и свако име је рађало нову мисао. Док сам се враћала кући сваки објект који сам додиривала изгледало ми је да трепери од живота. То је било тако јер сам све видела чудним новим погледом...“ (Helen Keller, *The Story of My Life*, Garden City, 1936, p. 23—24)

²⁸ Рубинштајн, *Психологија мишљења и говора*, Загреб, 1950, стр. 204.

²⁹ В. Malinovski, „The Problem of Meaning in Primitive Languages“, Ogden & Richards, *The Meaning of Meaning*, London, 1923 Suppl. I, p. 487.

шено небитна, површинска, али занимљива са становишта дечјег опажања. Забележено је, на пример, да је једно дете звало „кључем“ све предмете који блеште, да је Дарвинов унук речју „квак“ звао патку, воду у којој је она пливала, затим разне птице и разне друге течности. Минто у својој *Логци* наводи пример детета које је речју „ма“ звало најпре своју дојиљу, затим њену шиваћу машину, затим хармонику, па свог гуменог мајмуна итд. Овде асоцијације очевидно нису увек вршене по сличности (макар и врло површиној) већ вероватно на основу њихове истовремене датости на истом месту.

Даљи развој дечјег говора обавља се постепеним фиксирањем имена за предмете исте врсте и образовањем првих, још увек потпуно емпиријски заснованих појмова.

Настанак симбола општег, појмовног значења

Већ појава обичних сигнала претпоставља извесне елементарне облике апстракције и генерализације. Да би се идентификовао свој глас с гласом других и једна појединачна ситуација с другом, да би се уопште један звук или гест препознао као *исти* сигнал, потребна је извесна способност уопштавања и апстраховања особености појединих индивидуа и ситуација, којом располажу и многе животиње. Даљи корак у развоју ових мисаоних операција довео је до стварања имена. Да би неки гласови и гестови могли да преузму функцију означавања, било је потребно да из синкретичких опажајних склопова већ буде издвојено оно што треба да буде означено, да објекти буду опажени као објекти, тј. као нешто константно, стабилно, целовито у свој варијабилности искуственог тока.

Даљи развој способности уопштавања, апстраховања и анализе био је стимулиран учешћем у раду. Радећи, човек се непрестано сретао с појавом идентичног у различитом: он је употребљавао иста оруђа за разне начине, рашчлањавао предмете на њихове саставне делове, упознавао им различита својства, користио их за разне сврхе. И обратно, увиђао је да и разна оруђа могу имати неку истовестну практичку функцију, да разни предмети имају сличне одлике и могу задовољити исту потребу.

Разуме се, овде имамо посла с једном еволуцијом која је трајала стотинама хиљада година, и која је била пуна произвољних уопштавања и класификација на основу небитних, емотивно занимљивих својстава објеката. Нарочито је велику муку нашим прецима морало задавати схватање односа уопште и посебно узрочних веза. Ту је морало бити највише заблуда и каснијих исправљања, и, у сваком слу-

чају, први појмови односа и узрочних веза су могли обухватити само оне који су се могли непосредно опажати (просторни и временски односи, односи величине, тежине, сличности и различитости, изазивање промена на једном објекту непосредним деловањем на њега итд.). Нарочито је чест извор заблуда морало бити мешање односа појединачног и општег с односом дела и целине. Услед тога је везивању заједничког имена за општу особину или скуп општих својстава једне групе ствари свакако претходило називање истим именом свих делова једне целовите ситуације, односно *пренос имена*, о чему је већ претходно било речи. Пренос имена је несумњиво такође једна форма генерализације — генерализација линијом небитних веза и својстава. Пракса је, међутим, неизбежно вршила корекције оваквих уопштавања. Искуство је морало показивати да се предмети названи истим именом сувише често из основа различито понашају и да се највећи број предвиђања показују тачним само за мали број међу њима. Развитак праксе је захтевао да се ствари упоређују и класификују по различитим основама од првобитне, с обзиром на неку другу практичну сврху, и онда се откривало да су многи истоимени објекти далеко више различити него слични. Тако је долазило до ревизије једног система имена и његове постепене замене неким другим, у коме су генерализације значења и пренос имена покушани неком другом линијом. Овим методом покушаја, погрешака и њихових корекција постепено су све тачније диференцирана битна својства од небитних и све више је истоименост коинцидирала са стварном сродношћу међу означеним објектима.

Закључивање, које се дуго у почетку вршило искључиво формом коју је Стерн назвао трансдукцијом и описао као прелаз по аналогiji од појединачног ка другом појединачном, без општег као средњег термина, прелази сада ка вишим формама — индукцији и дедукцији. Првобитна индукција је закључивање од појединачног и посебног ка општем *простим набрајањем*. Опште је најпре схваћено *екстензивно* као *свеукупност* неке групе ствари или догађаја у *границама опажања*³⁰. На пример, сад већ постоји општи термин „крава“. Али он још не значи скуп битних (константних и нужних) својстава разних појединачних крава већ њихов збир. Другим речима, већ је формиран

³⁰ У вези с емпиријском границом првобитног схватања екстензије занимљива су саопштења Турнвелда и Вертхајма о начину бројања примитиваца. Они су у стању да броје само ако се претходно каже шта треба да се преброји. При том је обим предмета који се броје стриктно ограничен конкретном ситуацијом. Медведи се могу бројати само до 6 „јер ниједном човеку није успело да убије више медведа“. Граница броја крава је 60 „јер се не дешава да један човек има већи број крава“ итд.

обим појма (денотација значења), али садржај (конотација) још није на нивоу појма; у њему преовлађују опажајне, сликовне, небитне ознаке.

Ова прелазна фаза у процесу стварања појмовних значења језички се често манифестује придавањем особеним именима функције општих именица. Реч која је првобитно означавала један појединачни објекат почиње се употребљавати и у својству имена свих објеката исте врсте. Докле год су појединачно и опште истоимени, не може се још говорити о постојању појма у правом смислу речи. Тек кад су већ створена два различита знака — један за појединачно а други за опште — може се рећи да је испуњен један од важних услова за образовање појмовног значења.

Други битни услов је упознавање константних и нужних својстава и односа извесне групе објеката. Тај услов може бити задовољен само у односу на објекте који су практично испитани, којима је човек већ толико овладао да је у вези с њима у стању да прави тачна предвиђања. Такви су објекти из непосредне чулно опаљљиве околине, и, пре свега, објекти с којима човек долази константно у додир у процесу своје радне делатности. Зато су први појмови још потпуно емпиријског карактера — сазнато је опште појединачног, али не и опште општег. Не постоје још појмови о појмовима ни симболи о симболима. Мишљење на овом ступњу апстрактности може се назвати *емпиријским* за разлику од *теоријског* које оперише апстракцијама вишег реда.

Карактеристично је за симболе појмовног значења у овој фази развитка мишљења да се њима мање-више коректно оперише у разним контекстима, али без способности да се они и ваљано дефинишу. Сви покушаји дефинисања свршавају се фактички давањем дескрипција којима се случајне и варијабилне одлике објеката мешају с нужним и инваријантним. Дакле, значења се знају имплицитно, практички, али се испољава немоћ да се она експлицитно тачно формулишу. Уопште и касније употреба појмова знатно претходи способности њиховог објашњења и дефинисања; утолико су у праву они филозофи који се скептички односе према дефиницијама и сматрају да нам о стварном значењу једног симбола много више говори његова употреба него вербална дефиниција. Карактеристично је да при менталним регресијама које наступају код оболелих од афазиие, болесник често није у стању да разуме један термин, поготово да сам објасни његово значење, али и даље задржава способност да се у разним практичким контекстима њим служи. Из тога непобитно следи да је практично овладавање значењем једног симбола генетички примарно у односу на његово интелектуално разумевање.

Све ове фазе развитака појмова налазимо и у развитуку дечјег мишљења говора — то даје једну више индикацију да су се оне у далекој прошлости заиста могле тако обавити. Прве дечје генерализације такође иду линијом небитних, површних, емотивно интересантних својстава ствари, — као што смо већ видели дете се обилато служи преношењем имена и успостављањем свих могућих асоцијација. У његовим напорима да схвати опште запажају се обе карактеристичне појаве; употреба особених имена као општих именица и схватање општег као збира предмета.⁸¹

Посебну тешкоћу детета представља схватање односа. Разни, на изглед бесмислени дечји преноси имена су најчешће последица мешања односа дела и целине и појединачног и општег. Пијаже је чак поставио теорију по којој дете све до отприлике 11—12 година уопште није способно да схвати односе. Оно наводно узима ствари на апсолутан начин ван везе с другим стварима. По Пијажеу дете сматра да у породицу спадају људи који заједно станују а не зато што су међусобно у одређеним родбинским односима. Оно схвата шта су странци за нас, али не и да смо ми странци за њих. Оно разуме да је једна земља на северу од друге, али не и да је она истовремено на југу од неке друге, — дакле, није у стању да схвати релационо значење ознака појединих страна света. Нарочито на питања о узроцима појединих појава — ветра, кретања звезда итд. деца обично дају одговоре сасвим „митолошког“ карактера. Ипак, новија истраживања показују да код оваквих испитивања велику улогу игра околност из ког подручја појава се деци постављају питања. Мноштво чињеница убедљиво показује да су деца у стању да уоче неке односе, па чак и узрочне, уколико се ради о односима међу стварима и појавама непосредне околине детета, које је оно имало прилике да опажа и да о њима стиче практично искуство.

Тек у процесу систематске наставе дете успе да диференцира ствари и односе, да ствари схвати релационо, да издвоји битно од небитног, једном речи, да овлада низом појмова. Међутим, могло би се рећи да како за одраслог човека у његовој појединачној историји, тако и за људско сазнање уопште остаје трајна тешкоћа релационо схватање објеката. Човек је уопште склон да све схвати на апсолутизован, упрошћен начин. На пример, тек у XX веку, и то врло ограничен круг интелектуалаца, успео је да схвати да је кретање увек релативно с обзиром на неки координантни

⁸¹ Рубинштајн даје следећа два примера дечје индукције простим набрајањем: „Олга ће се играти, мама ће се играти—сви ће се играти.“ „Мама дошла, тета дошла, Олга дошла—сви дошли.“ (Рубинштајн, *op. cit.*, стр. 135)

систем, да су време и маса релативни с обзиром на брзину кретања итд.

Другу трајну тешкоћу представља дефинисање појмова. Дете предшколског периода није у стању да дефинише ниједну од речи којима се служи. Ако га питају шта је то „мама“ или „тата“, оно је једино у стању да покаже своје родитеље. Касније је оно у стању да да мање-више произвољан опис означеног објекта или да објасни практичку сврху коју он задовољава. Тек касније у процесу организоване наставе оно се научи да даје логичке дефиниције основних појмова којима се већ увелико коректно служи. Ово заостајање дефиниција за употребом има трајни карактер, чак и у науци. Треба се само сетити тешкоћа у вези с дефиницијом појма броја (иако сви знају шта је број), уметнички лепог (мада, бар кад је реч о класичним делима, постоји готово опште слагање да су лепа), или доброг (иако бар за извештан скуп људских поступака не постоји сумња готово ни код кога да се могу називати добрим), итд.

Настанак структуре језика

Међу лингвистима и истраживачима примитивних култура је широко прихваћено гледиште да су првобитни језички знаци — скупови гласова који имају значење читаве реченице. Проблем је онда како је из конгломерације оваквих атомских знакова настала она сложена структура коју наилазимо чак и код најпримитивнијих урођеничких племена. Сам збир симбола, макар они већ имали развијено појмовно значење, још увек не би конституисао језик. Језик је систем чији појединачни симболи међусобно стоје у одређеним сталним релацијама, систем који има своју логику.

Како се овај процес обавио, данас се може само нагађати. Међутим, и ту нам проучавање развоја дечјег говора може олакшати да поставимо бар хипотезу о основним етапама којима се овај развој могао обавити.

Дете је већ крајем друге године у стању да употреби неколико артикулисаних речи у једном низу. Међутим, то већином није једна реченица већ скуп неколико њих. Према томе, изгледа да је први корак у превладавању првобитног синкретизма — способност да се једна сложена ситуација рашчлани на неколико елемената чији односи нису још схваћени. То се језички манифестује у простом низању речи-реченица које су међусобно још неповезане.

Следећи корак у структурирању говора јесте фиксирање имена. Појава имена већ значи да је учињен значајан напредак у схватању структуре стварности и људског искуства — издвајање објеката и формирање представа као

стабилних целина чулних података. Тек сад, кад већ постоје имена, могуће је напредовати и у схватању односа. Тек кад је један објекат означен једним симболом, могуће је задржати га у сећању упркос појави новог искуства. Уместо да нови опажај прекрије и замагли претходни опажај, учини да овај толико ишчили да је везу међу њима немогуће схватити, сад у свести коегзистирају опажаји једног објекта и сећање на друге објекте које је фиксирано одговарајућим симболима — именима. Тек захваљујући томе, може се учити и однос међу њима. Сузана Лангер је у праву кад каже: „Без језика релације су или претпостављене у акцији — као на пример код пса који с пуно наде загледа у суд са сплацинама или се склања од казне испод софе — или се уопште не могу схватити. Мајмун просто није знао ништа о односу између штапа и плода кад њихова ко-присутност није била видна.“³² (Реч је о немогућности мајмуна да се послужи штапом да би дохватио високо окачену банану уколико штап није у његовом видном пољу).

Кад је једном схваћен однос извесног објекта означеног именом према другим објектима, односно улога коју он игра у датој ситуацији, реч-реченица бива замењена комплексом речи међу којима централно место заузима именица или глагол у функцији предиката, а остале споредне речи служе углавном да назначе контекст. Прелазни члан између ове две језичке форме свакако је употреба имена која су праћена гестовима и мимиком да би се назначио контекст. Контекст је у сваком случају непосредно опаљљива ситуација у којој се налазе и онај који говори и онај који га слуша. Субјект се обично подразумева или је, да би био назначен, довољно показати га руком или махнути ка њему главом. Зато је обично сам предикат довољан да саопшти све што је од значаја. На пример, реч „паде“ сама по себи довољно говори онима који учествују у неком послу или присуствују једном спортском такмичењу или полагању испита — уколико само једно лице долази у обзир да буде могући субјекат. Кад се радња подразумева, али се може односити на више лица, саопштење ће бити довољно јасно и ако се само изговори име једног од њих — име овде такође игра улогу предиката. („То је био х“)

Овакав елиптички, „ситуациони“ начин говора ми и касније задржавамо кад год нам је подесан.³³ Међутим, језик који само њим располаже неоспорно је веома сиромашан и оне који се њим служе излаже непрестаној могућности неспоразума. Читав каснији развитак структуре је-

³² Langer, *Op. cit.*, p. 110.

³³ Карл Билер га је назвао „емпрактичном“ употребом језика. (Karl Bühler, *Sprachtheorie*, ch. III)

зика резултат је потребе за отклањањем неспоразума и за што прецизнијом комуникацијом. Функцију коју у почетку врше гестови, мимика, интонација и друга изражајна средства временом преузимају мале помоћне речи, — заменице, које назначују подразумеване објекте, предлози који ближе одређују односе, затим придеви и прилози који допуњују информацију дату именицом или глаголом истичући неко њихово, практички релативно својство или однос. Нарочито је крупна тековина у развоју језика било увођење посебних модификација речи (флексија) да би се изразили односи објеката (деклинација именица), време и начин радњи (конјугација глагола) и степен изражености неког својства (ступња или поређења придева). Флексивним говором дете овлада већ са навршеном другом годином живота.³⁴

Реченице форме „S је P“ или „aRb“ су тек производ далеко одмаклог развоја мишљења и говора јер претпостављају схватање општих својстава и односа и постојање симбола појмовног и релационог значења. На развитак граматичке структуре језика морао је велики утицај извршити развој писања. Обраћање невидљивим, непознатим читаоцима који се више не налазе у истој ситуацији с нама, као што је то случај с нашим слушаоцима, нужно нас натерује да све оно што би се иначе подразумевало — експлицитно изразимо (на пример, субјекат у реченици). Тако се врши постепени прелаз од *ситуационог* ка *контекстном говору*, у коме елементи контекста бивају изричито поменути.

Синтактичка структура сложених реченица је вероватно генетички најмлађи елеменат језичке структуре. Примитивци и деца у првом периоду појаве развијених реченица у њиховом говору (у првој половини треће године) само ређају главне реченице које су међусобно врло слабо спојене везама „и“, „и тако“, „и још“, и сл. Тек касније, поред форме паратаксе (главне реченице) јављају се и форме хипотаксе (споредне реченице). Потребан је висок ниво способности апстрактног мишљења да би били схваћени и такви најопштији односи међу објектима као што су: однос услова и последице, каузалитет, дисјункција, комплементарност, узајамно искључивање итд. Тек онда је структурирање читавих говорних целина могло бити доведено до краја. И различити логички односи међу реченицама (односи координације и субординације) могли су бити експлицитно изражени свезама „ако... онда“, „према томе“, „зато“, „или“, „али“, „упркос томе“ итд. Дете сразмерно

³⁴ Билер је ово схватање принципа да се односи међу речима могу изразити гласовним променама речи означио као друго велико откриће у историји дечјег говора. Међутим, свакако да деца најпре у пракси и путем исправки одраслих науче како у појединим приликама треба мењати речи, па тек онда (релативно касно) схвате и сам општи принцип.

рано (крајем треће године) почне да употребљава овакве свезе али још дуго фактички не схвата логичке односе које ове речи изражавају. То значи да, кад је граматичка структура већ једном створена, она се може усвојити и без пуног разумевања и на тај начин она може престижизати стварни развој мишљења.

У сваком случају, структура једног језика — било то схваћено или не — рефлектује у себи структуру стварности и једну већ високо развијену организацију друштвеног искуства о свету; утолико је учење језика несумњиво облик сазнавања, штавише, облик оформљавања једног погледа на свет. (Примери наведени у *Уводу* у вези с језиком и културом Хопи, Навахо и Винту Индијанаца несумњиво показују паралелност структуре језика и општих карактеристика погледа на свет. Такође је често истицано да је карактер Аристотелове логике као и његове супстанцијалистичке метафизике, поред осталог, у великој мери био одређен особеностима грчког језика.)

Ово последње већ собом имплицира да не треба очекивати да ће се у језичкој структури наћи апсолутно адекватан *рефлекс* стварности „по себи“. Не само семантички него и морфолошки, један одређени језик је и *израз* једне културе, једног стила мишљења, једне вредносне и практичне оријентације у датој природној и друштвеној средини. Зато је Малиновски био у праву кад је захтевао да се прошири појам контекста тако да он укључи не само одлике непосредне ситуације у којој се говори, већ и све претпоставке (интелектуалне, емотивне, практичне) који се у једној културној средини прећутно подразумевају, а без којих је каткад немогуће адекватно интерпретирати један исказ. То нарочито важи за говор примитивних народа чија је култура потпуно различита од наше.

4. ЈЕЗИК ТЕОРИЈСКОГ МИШЉЕЊА

Језик о коме је досад било речи био је, пре свега, инструмент за изражавање *емпиријског* мишљења и за такву комуникацију међу људима која је *непосредно* везана за остваривање извесних практичних циљева. Зато је тај језик био релативно конкретан и практичан — његови симболи су означавали у најбољем случају опште особине или односе непосредно опажљивих и практично приступачних објеката. Он је сав чврсто везан за чулно опажљиву стварност. Његова структурираност је изражавала претпоставке контекста таман у толикој мери колико је било неопходно потребно да би се омогућило елементарно споразумевање и сарадња

међу људима који заједно живе и делују у једној друштвеној средини.

Поред релативно ниског ступња општости и апстрактности његових симбола, за овај језик је карактеристично и то да је стваран спонтано у току веома дугог процеса понављаних покушаја рапчлањавања, издвајања, уопштавања, погрешних повезивања, корекција, напуштања првобитних говорних навика и стварања нових, неспоразума и модификација да би се они избегли итд.

Међутим, подела рада је убрзо довела до стварања друштвених група које се нису непосредно бавиле физичким радом већ разним формама духовне делатности (свештеници, политичари, песници, филозофи, научници итд.). Они су уопштавањем, изражавањем различитих емоција, стварањем ликова имагинарних бића у све већој мери превазилазили границе емпиријског, непосредног практичког мишљења, па су за своје сврхе морали стварати и одговарајући језик.

Човек је већ од најстаријих времена упоредо с језиком стварао и различите друге симболе, митске, ритуалне, уметничке, да би изразио своје емотивне потребе, игру своје маште, своје снове, где год налазимо трагове људског живота срећемо се с фетишима, симболима живота и смрти, са скулптурама и цртежима, ритуалним маскама итд. Па и сам језик је све време задржао и своју експресивну функцију; у првобитном ритуалном ритмичком скандирању оштро артикулисаних, бесмислених слогова, у поетским покушајима, па чак и у обичној друштвеној конверзацији (до дана данашњег) ми се срећемо с таквим знацима који не означавају никакве објекте већ служе искључиво изражавању осећања, стварању и учвршћивању друштвених веза и каткад просто потреби за самим општењем као таквим, без обзира да ли се има да саопшти штогод од значаја. (Цивилизовани људи и данас почињу разговоре коментарима о времену, и на изглед потпуно непотребном изменом информација о догађајима који су очевидни — сврха ових разговора није измена саопштења већ општење само по себи.) Иако примарно практично биће, човек је већ од најранијих времена способност мишљења, која му се у процесу рада развила, ангажовао не само да би решавао непосредне практичне задатке, већ и да би себи објаснио извесне тајне које су га мучиле, — тајну живота и смрти, постанка света, правилности процеса који се у њему смењују итд.

Ова пробуђена интелектуална радозналост и развијена емотивност, с једне стране, и већ освојена тековина симболичког означавања с друге, морале су довести до стварања симбола чији означени објекти уопште нису чулно опажљиви. Даљи развитак је ишао у два правца.

Филозофи, математичари, научници специјалисти, теоретичари политике, уметности, морала, језика, реторике истраживали су природу, супстанцију, прве узроке, суштину чулне стварности, трагали су за општијим родовским одређењима већ формираних појмова.

Творци религија, свештеници, песници и књижевници су стварали симболе с имагинарним одговарајућим објектима — боговима, духовима, ликовима могућих људи и могућих животних ситуација. Ти замишљени објекти су задовољавали и извесне интелектуалне потребе: они су били у стању да унесу потребан ред и хармонију у замишљену визију света, њихова претпоставка је пружала извесна објашњења реалних догађаја, нарочито правилности у природи, разних несрећа и катаклизми, уопште свих несхваћених природних и друштвених сила. Сем тога, кад је реч о књижевности, она је задовољавала и интелект својим описом неслућених могућности човека и најфантастичнијих облика живота. Међутим, и религиозни и литерарни симболи су, пре свега, имали афективно значење; њима су стварани небројени светови за којима је човек жудео, који су задовољавали његову потребу за сигурношћу или за бесмртношћу или просто за игром, за слободом од свих веза и ограничености реалног света. Једно је битно за све симболе ове врсте: не само што су њихови означени објекти били фиктивни, имагинарни (јер такве срећемо и у филозофији и у науци у одређеним фазама њиховог развитка), већ се није ни постављало питање накнадног утврђивања њиховог реалног постојања путем чулног искуства. У њих је требало просто веровати (религија) или их примити управо као фиктивне (литература).

Нас овде, пре свега, интересује развитак научног језика којим је изражавано теоријско мишљење филозофа и научника. Карактеристично је за њега да његови симболи више не настају из непосредних практичних потреба (мада су у крајњој линији применљиви у пракси), да имају значење вишег степена апстрактности и општости него симболи обичног, емпиријског језика, али при том, да означавају објекте који се, (макар били и идеализовани), не сматрају нереалним, у принципу непроверљивим — као што је случај са религиозним и литерарним симболима.

Даља генерализација језика вероватно је обављена живом употребом метафора. Многи истраживачи, на пример Вегенер, на кога се позива и Лангерова, сматрају да је метафора један од основних принципа развоја језика и да се оно ново што треба саопштити, а за шта недостаје адекватна реч, обично по логичкој аналогiji изражава једном већ постојећом речи. Контекст је ту да назначи да таква реч није употребљена у свом дословном већ у преносном

значењу. Међутим, честом употребом једне метафоре ми се навикавамо да метафоричко значење речи схватамо као дословно. Тиме њено значење бива проширено и често уопштено. По Вегенеру сви општи термини су вероватно изведени из посебних — метафоричком употребом, тако да је наш језик у ствари „складиште избледелих метафора“. Штавише, он сматра да овакав процес представља мост од прве фазе језика (говор једном речи—реченицом) до развијене фазе дискурзивног излагања.³⁵

Без обзира на то што ова теорија изгледа једнострана, и што се генерализација (у већ развијеном флексибном говору) често језички изражава неком модификацијом постојеће речи или стварањем нове, стоји чињеница да је употреба метафоре један од најподеснијих метода који нам у ту сврху стоји на расположењу. Најстарији филозофи су се претежно служили метафорама да би, у недостатку термина, означили најопштије апстрактне односе стварности. Кад Хераклит каже да „*све тече*“, да је овај свет „*живи огањ који се с мером пали и с мером гаси*“, да је „*рат отац свега*“ итд. он се све време служи терминима емпиријског карактера да би означио објективне односе за које ми данас имамо посебна имена: „промена“, „законитост“, „борба супротности као покретачка сила развоја“, итд. Али и у данашњој филозофској терминологији ми се служимо знатним бројем вегенеровски „избледелих метафора“. Шта су друго: „одражавање“, „база и надградња“, „органска целина“, „привид“, „род и врста“ (које је Аристотел увео у логику из ботанике) итд.?

Док су први емпиријски појмови настали стихижски, апстрактни појмови којима се оперише у процесу теоријског мишљења врло често су резултат свесног и систематског обављања мисаоних операција, — компарације, идентификовања и дискриминације, анализе и синтезе, апстракције и генерализације. Сврха њиховог конструисања је, пре свега, објашњење, уношење континуитета, реда и структурираности у слабо повезану и на многим местима искидану мрежу емпиријских појмова. Ако су појмови „медведа“ и „краве“ и слични били неопходни човеку првенствено да би знао како да се према различитим појединачним животињама практично постави, сад му је појам супстанције потребан да би себи објаснио како све ствари, мењајући се, ипак у нечему остају и истоветне, шта је првобитна основа на којој су никле све разлике на свету. Наравно, временом се најапстрактнији симболи нађу, макар и посредно, суочени с актуалном животном праксом — они бивају елиминисани ако лоше, неадекватно органи-

³⁵ Philip Wegener, *Untersuchungen über die Grundfragen des Sprachlebens*, p. 54.

зују мрежу емпиријских појмова. Ипак остаје та њихова специфичност да у моменту њиховог стварања једине практичне потребе које стимулирају њихов настанак јесу потребе решавања теоријских проблема; додуше и то је пракса, али само узета у најширем смислу речи.

За разлику од емпиријског мишљења, теоријско је увек у већој или мањој мери формализовано, тј. оно се свесно обавља по одређеним правилима, оно следи извесне принципе опште филозофске или специјално научне методе.

Додуше, и обично емпиријско мишљење, па чак и ситуационо мишљење чулним схемама и представама, обавља се у извесним формама, и ми смо видели да аналогно томе и говор, већ са првом способношћу анализе синкретичких целина искуства и употребе реченица састављених од више од једне речи, добија одређену структуру.

Квалитативни скок који раздваја теоријско мишљење од емпиријског јесте, пре свега, у томе што и саме форме језика и мишљења постају предмет изучавања. Јављају се појмови појмова, симболи симбола. Људи су почели да говоре о говору, да мисле о мишљењу, да изводе математичке операције са симболима који означавају бројеве. У лингвистици се сад могло научити да нам се говор састоји од реченица, реченице од речи а ове од гласова; у логици се стиче свест о томе да мислимо појмовима, судовима и закључцима, математика нас учи да су симболи којима се служимо при бројању и мерењу — позитивни и негативни цели бројеви, разломци, односно троуглови, четвороугли итд. Конструисани су специјални симболи за говор о симболима. Једном речи, створени су специјални језици вишега реда да би се на њима говорило о језицима у којима се говори о разним врстама објеката. Модерном терминологијом изражено, створена је хијерархија језика: објект-језици, мета-језици, мета-мета-језици итд., где се увек у језику вишег ступња апстрактности проучавају формална (структурална) својства одговарајућег одређеног језика. На тај начин је имплицитно подразумевање, стихијско, практично овладавање правилима мишљења и говора на једном одређеном подручју — сад у све већој мери почело да се замењује њиховим експлицитним, формулисаним, свесним и намерним оперисањем симболима у складу са њима.

У најновијој фази развика теоријског мишљења ово владање формом језика достигло је такав ниво да су научници почели да стварају вештачке језике са што једноставнијом и складнијом структуром.

На жалост, напредак на семантичком плану није био ни изблиза тако велик као на морфолошком (синтактичком). Тек последњих деценија почело се интензивније комуницирати о комуникацији, дискутовати о значењу самог

појма значења и озбиљно истраживати како да се обезбеди што адекватније интерпретирање симбола и што веће међусобно споразумевање. Тек кад ови напори буду крунисани успехом и огромна савремена конфузија, нарочито на плану теоријске мисли, буде сведена на минимум, моћи ће се рећи да је језик достигао такав ступањ свог развика да је престао да буде један од оних отуђених производа људске делатности који су се претворили у непознату стихијску силу која влада човеком. Моћи ће се тада рећи да је човек језиком дефинитивно и у одлучујућој мери овладао.

ДЕВЕТНАЕСТА ГЛАВА

ОПШТА ДЕФИНИЦИЈА ЗНАЧЕЊА

МЕЋУСОБНИ ОДНОС ПОЈЕДИНИХ ДИМЕНЗИЈА ЗНАЧЕЊА

Према оном што је досад било речено једна општа дефиниција значења би могла да се изрази у следећих неколико варијаната.

(А) Кад једна група свесних бића при појави једног материјалног објекта има диспозицију да замисли један објекат (или доживи ма какво друго психичко стање које као свој спољашњи корелат има извештан објекат) и та замисао (доживљај) се може језички изразити помоћу знакова које сви чланови дате друштвене групе могу интерпретирати и практично применити, ми у том случају можемо рећи да је дати материјални објекат један знак и да он има одређено значење.

(В) Значење је комплекс релација једног знака према
(а) менталном стању које изражава,
(б) објекту који означава,
(с) другим знацима датог система и
(д) практичним операцијама потребним за стварање, мењање или одређивање означеног објекта.

(С) Значење једног знака је функција менталног стања неког субјекта, других знакова којима се то стање може описати, објекта који је њима означен и практичних операција којима се тај објекат ствара, мења или одређује.

(Д) Дефиниција (С) може се математички изразити на следећи начин:

$$Z(S_i) = f(M, S, P, O),$$

где је M = ментално стање једног или више субјеката,

S = скуп знакова или симбола,

P = скуп релевантних практичних операција и

O = означени објекат.

Изузев последње две (у којима је само употребљен различит језик) све ове дефиниције нису међусобно идентичне. Разлике потичу углавном отуд што досадашња детаљна анализа појединих димензија значења није била праћена анализом њихових међусобних односа, из чега резултира слобода да се они набрајају различитим редом и да се у први план истичу разни аспекти њиховог узајамног условљавања.

Проблем одређивања међусобних односа појединих елемената значења може се рашчланити на следећа три питања:

1. Како варирају остали елементи кад се мења један од њих?

2. Да ли су могућа стапања два елемента (другим речима, да ли увек морају разговетно фигурирати сва четири елемента да бисмо рекли да један знак има одређено значење)?

3. Да ли се набрајање четири елемента једног поред другог може заменити прецизнијим одређивањем њихове међусобне структуре?

Ad 1. Ментално значење може варирати на два основна начина: (а) према степену друштвености и (б) према врсти психичког доживљаја.

Према степену друштвености ментално значење може варирати од чисто субјективног до највишег могућег степена интересубјективности — општечовечанског значења. У првом случају ментално значење се не може описати знацима ниједног од постојећих друштвених језика. Ту се о језичком значењу може говорити само уколико је дати субјект конструисао свој лични језик у коме се дати знак налази у одређеним односима према осталим знацима. Овај језик је непреводљив (иначе се не би могло рећи да је потпуно личан и да су с његовим знацима асоцирана потпуно субјективна психичка стања).

У овом случају се о предметном значењу може говорити само утолико што је означени објекат независан од свести датог субјекта у једном одређеном временском тренутку. Међутим, он није независан од свести датог субјекта уопште. На пример, ја сам замислио, доживео и извесном својом личном симболичком описао како изгледа љубав међу Марсовцима. То је сад објекат за мене утолико што на изврстан начин постоји и кад у датом тренутку не мислим на њега. Чим поново обратим пажњу мојим симболима ја тај објекат могу поново доживети. Међутим, пошто је мој доживљај јединствен, субјективан, а моја симболика некомуникативна, ишчезавањем мене и моје свести ишчезава и овај замишљени предмет. Ово заправо и не би био објекат у оном смислу у коме смо га увек досад

одређивали: у овом случају имамо посла с нечим што би у континууму субјективно-објективно заправо спадало у сферу субјективног. Практичко значење у овом случају може бити једино скуп субјективних менталних операција којима се од елемената реалног света синтетичке једна имагинарна целина. Кад би постојала бар једна телесна операција релевантна за дати знак, то би већ собом имплицирало да ипак имамо посла с једним објектом за друге (објекат измерен, произведен, модификован делатношћу телесних органа приступачан је бар у принципу и опажању других).

Уколико ментално значење има интерсубјективнији карактер, утолико је његово језичко значење комуникабилније а предметно значење константније и независније од људске свести. По правилу су реални објекти константнији и трајнији, више општељудског карактера него идеални и имагинарни објекти. Међутим, има и изузетака. Кућа неког Београђанина из XIX века могла је бити предметно значење неког симбола свега неколико деценија и за врло мали круг људи. Замишљена личност Зевса (или уопште бога) окупира мисаони свет милиона људи хиљадама година. Овакви изузеци су могући углавном зато што постоје јаке и веома трајне општељудске мисаоне и нарочито емотивне потребе које захтевају конструисање извесних нереалних објеката. (Тога ће, по свој прилици, бити увек, у уметности). Међутим, у сфери сазнања, нарочито кад је реч о научном језику, односи су једноставни: порасту интерсубјективности менталног значења одговара кретање предметног значења од фиктивних објеката ка друштвеним и од ових ка природним објектима све веће распрострањености, учестаности јављања и све дужег трајања.

Упоредо с тим, и практичко значење варира од искључиво менталног ка све једноставнијим телесним операцијама. Симболи као „ваздух“, „ватра“, „вода“, итд. имају општељудско ментално значење, најкомуникабилнији су; односе се на природне објекте с којима су се људи свакодневно сретали од свог постанка; с њима су асоциране врло једноставне практичне операције: ваздух је оно што се дише, ватра оно чиме се спрема храна, вода оно што се пије итд.

Према врсти психичког доживљаја, ментално значење може варирати од представе и појма до осећања и хтења. У складу с тим знак који га изражава има сазнајни, емотивни или прескриптивни карактер. Он стоји у одређеним односима према другим знацима система чији је елемент, а и може бити њима замењен, али и они морају бити истог карактера. Раније смо већ видели да су предметна значења когнитивних симбола — сазнати објекти; при том су корелат представа углавном појединачни објекти, док се појмови односе на њихове опште односе и структуре, а

судови на стварне или замишљене (претпостављене) чињенице. Означени објекат емотивних симбола је увек извесна структура људских осећања, а прескриптивних симбола — неки жељени тип људске акције.

Различитим врстама представа и појмова одговарају различите врсте практичних операција. Ту је од битног значаја следећа дистинкција: За све оне представе и појмове који успешно служе практичној делатности, у том смислу што су, макар посредно, асоцирани с таквим правилима телесног понашања која успевају да нас доведу до реализације жељених циљева — кажемо да имају *реални* садржај и да се односе на *реалне објекте*. Овакв карактер имају многе здраворазумске представе којима се служимо у свакодневном животу. За појмове и судове који су (макар посредно) асоцирани с оваквим успешним физикалним операцијама кажемо да имају *научни* карактер. Представе и појмови који немају никакве, чак ни посредне, везе с материјалном праксом третирају се као метафизички, митски, религиозни, уметнички итд. појмови и представе.

Веза између емотивних симбола и праксе је изванредно варијабилна и често неодређена. Усклик бола једног појединца ће условити да људи из његове околине реагују на врло различите начине у различитим ситуацијама — с обзиром на разне могуће узроке његовог бола. Дакле, друштвено практичко значење је овде у великој мери условљено контекстом. Изузетно велики теоријски значај имају *вредносни* симболи чије значење је знатним делом емотивно. Практичко значење оваквих симбола су обичне операције које воде задовољењу једне потребе или остварењу једног идеала који сви чланови дате заједнице теже да достигну.

Најзад, за практичко значење прескриптивних симбола је карактеристично да се овде обично ради о операцијама које дати субјекат не изводи спонтано, по слободном избору, већ према директивама другог. Оно, дакле, садржи у себи један елемент принуде.

Ми смо овде добили неке основне функционалне односе између варијација појединих елемената значења узимајући ментално значење као независно променљиво. Сличне корелације добијамо и ако за независну променљиву узмемо ма који други елемент значења.

Ad 2. У многим случајевима значење једног знака се не може разговетно рашчланити на све четири компоненте о којима је досад било речи.

Целокупан наш психички живот, а нарочито мишљење, нераздвојно је повезан с различитим системима знакова и симбола. Елементи искуства и мишљења добијају своју одређеност и објективност тек пошто су фиксирани одговарајућим речима или било каквим другим симболима. Према томе, ментално значење једног знака постаје фак-

тички оформљено и одређено (тако да се може описати и анализирати) тек уколико је тај знак имплицитно доведен у однос према другим знацима датог система (језика). И обратно, једна дефиниција или употреба једног знака у извесном контексту разоткривају значење тог знака само под условом да постоји бар један свесни субјекат који је у стању да цео овај процес оперисања знацима интерпретира. Иначе, то остаје обичан материјални процес без особитог значења, као и сви други.

Ментално и језичко значење се најјасније разликују у двама врстама случајева: (1) кад је мисао (или неки други психички доживљај који конституише ментално значење) веома специфичног, личног карактера тако да се не може до краја изразити стереотипним симболичким апаратом који стоји на расположењу; и (2) кад се знаци употребљавају према одређеним правилима, по навици, без икаквог замишљања објеката, на начин сличан условним рефлексима. Код прве групе случајева очигледно је да постоји један елемент значења који више или мање превазилази могућност изражавања језиком. Код друге групе случајева јасно је да се може говорити о значењу иако недостају психички процеси (замишљања објеката, емоције итд.), који обично конституишу ментално значење. Треба ипак истаћи да и овде мора постојати минимум свесности — наиме бар свест о правилима за оперисање једним симболом као и свест о типу ситуације (о контексту) који захтева примену једног или другог правила.

Уколико се од ових крајности приближујемо нормалним случајевима употребе знакова, нарочито у свакодневnoj конверзацији и стручним текстовима, где имамо посла с великом униформисаношћу значења, с безличним, клише-тираним мислима, општим местима, стереотипним осећањима — утолико више се ментално значење стапа с језичким у једну јединствену целину.

Ментално и предметно значење се јасно разликују кад је означени објекат нека материјална ствар или чињеница. Међутим, те две компоненте значења теже ка свом коинцидирању кад се дати симбол не односи на објекте у простору и времену већ на колективна психичка стања, идеалне и имагинарне објекте. У том случају објекат је инваријантна структура у психичким доживљајима свих субјеката дате друштвене групе. Предметно значење се онда односи према менталном као део према целини, као опште према појединачном, као идентично према варијабилном. До потпуног стапања међу њима долази у свим оним случајевима где је ментално значење једна диспозиција довољно општег и схематског карактера. То се дешава код многих симбола апстрактног значења у математици и симболичкој логици.

На пример, ментално значење симбола „ $\sqrt{-a}$ “ јесте диспозиција свих оних субјеката који овај знак разумеју да замисле један број који помножен самим собом даје негативан број. Истовремено, управо овакав имагинарни број је објективни корелат означен симболом „ $\sqrt{-a}$ “. Овде у менталном значењу нема ниједног елемента који би био чисто индивидуалан, субјективан, а у предметном значењу нема ниједног елемента који није мисаон. У оба случаја се ради о истом садржају, само што је у првом случају акценат на том садржају као структури једне диспозиције мишљења, а у другом случају акценат је на независности тог садржаја од мишљења ма којег појединачног субјекта.

Међутим, овакви случајеви се дешавају изузетно и само кад је реч о значењима вештачких, симболичких језика. Обично је контраст света мисли и психичких диспозиција, с једне стране, и света објеката, с друге, толико оштар да га филозофи третирају као основну гносеолошку супротност. Људски предметни свет је толико богат, и развитком науке и праксе се непрестано даље проширује и конкретизује таквом брзином, да му мисао ма којег појединца или друштвене групе може кореспондирати само приближно, релативно адекватно, транспоновано у складу с различитим субјективним предрасудама, афектима, хтењима, идеалима.

Једна компонента значења која снажно ураста у све остале, каткад се чак идентификујући с њима, јесте практичко значење. И психички процеси и језик (или ма који други систем знакова) имају и своју практичку страну. Представа и појам су увек и операција представљања и поимања. Једна језичка структура је увек нека могућа употреба у говору и писању. Могуће је једино разликовати сам акт операције и њен резултат. Оно што смо назвали менталним значењем у ствари је резултат извесних психичких операција и полазна тачка за вршење нових. Језик је оно што је фиксирано говором и што ће бити даље модификовано будућим говором.

Нарочито је тешко рацхланивати објекат и практичне операције којима је он створен, модификован, одређен. Ми никад не долазимо до свести о објекту пре праксе и независно од сваке праксе. Управо зато је појам ствари „по себи“ потпуно празна апстракција. Тек уколико покушамо да говоримо о објекту, не као нечем независном од људске праксе уопште, већ као независном од одређеног, конкретного скупа практичних операција, ми ћемо моћи довољно јасно да разликујемо оно што је било првобитно дато, од оног што је овим операцијама креирано. Додуше, то првобитно дато је и само резултат неких претходно обављених операција наших или других људи.

Ипак, пошто ми о практичком значењу говоримо *увек у релацији према одређеном скупу операција O* (које се операционалном дефиницијом могу и експлицитно назначити) ми га у већини случајева можемо релативно јасно разликовати од предметног значења, које нам даје целовит појам о објекту (првобитно дато + модификације унете скупом операција O).

Постоје две врсте граничних случајева код којих се објективно дато и пракса стапају уједно тако да се добија утисак да је једна димензија значења ишчезла. Прва врста, видели смо, јесте она која се добија кад покушавамо да говоримо о чистим објектима независним од праксе, о објектима „по себи“. Међутим, пошто то није могуће, ми једино фактички постижемо да говоримо о објектима без спецификовања практичких операција које су у датом контексту за њих релевантне. Последица тога је да више не можемо диференцирати дато од креираног. Тако нам се обе димензије значења стапају у једну. Онај који тврди да су објекти „по себи“ — „чисти објекти“ има таман толико право да то каже колико и неко други ко би тврдио да су објекти „по себи“ чисти производи наше (мисаоне или физикалне) праксе.

С другом врстом се срећемо код свих императива и уопште језичких израза чије је искључиво значење да нас стимулирају на неку активност. Такав је случај, на пример, с изразом „Отвори прозор“. Његово практично значење је операција отварања прозора. Међутим, то је и његово предметно значење; тај израз *означава* један (за све људе који га разумеју) објективно дат тип (структуру) људског понашања. Овде се опет не ради о томе да једна димензија значења просто недостаје већ о томе да су две димензије тако међусобно срасле да се више не могу разликовати.

С овим случајевима стапања двају димензија друштвеног значења треба упоредити оне код којих једна стварно недостаје, па ће се одмах видети крупна разлика. Претпоставимо да је неко слушајући једног дана Моцартов *Реквијем* у дубоком узбуђењу интерпретирао ту музику као императив да напусти своју дотадашњу службу, породицу и све друге друштвене обавезе и да оде у калуђере. Та музика је овде добила једно практичко значење. Међутим, други људи не интерпретирају тако Моцартов *Реквијем*, па чак можда ни наш пријатељ већ код следећег слушања неће поново имати овакав доживљај. У том случају овде недостаје предметно значење, — не може се рећи да је одлажење у манастир објективно дат тип акције који је означен овом музиком.

Занимљиво је питање да ли постоје такви симболи код којих су све компоненте значења стопљене у једну.

Уколико се на ово питање може одговорити потврдно, највише изгледа да буду укључени у такву врсту симбола имају они императиви који су изражени довољно стереотипним терминима и који се односе на менталне а не на телесне практичке операције. Такав је на пример израз: „Посматрајте!“ Ментално значење је овде свест о једној врсти понашања, та свест је језички оформљена помоћу других симбола који асоцирају шта је то посматрати и шта је то што се може посматрати, итд. (језичко значење). Предметно значење је тај тип понашања као нешто што је у друштву објективно дато. То би се истовремено могло схватити и као практичко значење.

Ипак, изгледа да се сваки овакав пример може интерпретирати и тако да се ипак покажу разлике између појединих димензија значења. Такве могућности постоје нарочито с обзиром на ментално и практичко значење која могу укључивати у себи разне врсте ствари. Тако на пример, ментално значење израза „посматрајте“ може варирати од актуалног посматрања до замишљања те врсте психичких процеса, оно може варирати од спремности да се послуша до осећања отпора и чак револта. С друге стране, практичко значење израза „Посматрајте“ варира од саме радње посматрања до скупа свих могућих радњи којима се може проверавати да ли други заиста посматрају итд. Све зависи од ситуације, врсте људи који интерпретирају, њихове функције у датој ситуацији итд.

С друге стране, уколико се и могу замислити услови у којима значење једног симбола представља целину која се садржински тешко може анализирати на посебне компоненте, остаје ипак чињеница да тај исти садржај ипак има своје разне видове: свесни, језички, предметни, практички.

Ad 3. На крају анализе значења набрајање основних компонената значења се може заменити једном дефиницијом која прецизно излаже њихову међусобну структуру:

Симбол S_i има значење = Df постоји неки објекат, који је последица једног скупа практичких операција; том објекту кореспондира једна диспозиција менталног реаговања својствена скупу субјеката x , која се појављује као последица симбола S_i и симболички је изражен односом S_i према скупу симбола $\mathcal{S}$.

Ранију упрошћену формулу $Z = dif (M, S, P, O)$ можемо сад заменити сложеном формулом која нам прецизније изражава структуру значења.

$$Z(S_i)_{Df} = (EO) E(M_x) \{ [Ef(O, P)] \cdot [Corr(M_x, O)] \cdot [Ef(M_x, S_i)] \cdot [Simb(M_x, S_i) \equiv R_1(S_i, S_1) \cdot \dots \cdot R_n(S_i, S_n)] \}$$

под условима: $S_1 \dots S_n \in \mathcal{S}$ и $\mathcal{S} \neq \emptyset$.

Одредба значења је овде дата помоћу следећих осам појмова:

- 1) објекат = O
- 2) скуп субјеката једне друштвене заједнице = x
- 3) скуп симбола једног одређеног система = S
- 4) диспозиција менталног реаговања (што укључује у себе замишљање неког објекта, односно ма какав други психички доживљај везан за њега, али исто тако и понашање као да се нешто замислило, осетило, хтело) = M
- 5) скуп практичних операција којима се одређује (ствара, мења, мери) објекат = P
- 6) релација „бити последица“ = Ef
- 7) релација кореспондирања = $Corr$
- 8) релација „бити симболички изражен“ = $Simb.$

Првих пет појмова представљају основне конституенте комплекса релација на које се појава значења може рашчланити. Остала три појма се односе на најбитније релације: (1) условљавање објекта праксом и свести језиком (то условљавање је додуше узајамно, међутим у дефиницији значења треба посебно истаћи да су објекти на које се симболи односе — увек објекти практично одређени, и да су менталне диспозиције о којима је реч — оформљене језиком); (2) кореспондирање менталних диспозиција објектима, и (3) скуп релација датог симбола према другим симболима којима се дата диспозиција оформљава и помоћу којих се може изразити. У формули је фиксиран још један однос, али за њега није било потребно уводити посебан термин јер се може изразити симболом индекса: чињеница да је једна ментална диспозиција одређена увек у релацији према датом скупу субјеката може се симболички изразити тако што ће симбол за скуп субјеката (x) постати индекс симбола за диспозицију).

ДВАДЕСЕТА ГЛАВА

УСЛОВИ ЕФЕКТИВНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ

Многи филозофи још увек живе у уверењу да је једини циљ њихове теоријске активности — задовољење једне племените људске радозналости пред основним проблемима сазнања и стварности. Да су они у дубокој заблуди види се из тога што су стварно вредна дела великих филозофа увек вршила огроман утицај на своје савременике. При том можемо занемарити чињеницу да су се филозофи често бавили и конкретним проблемима науке, морала, уметности, политике. Они су одлучујући утицај вршили и у својим најапстрактнијим радовима из области онтологије, теорије сазнања, методологије, логике. Демокритов атомизам (који је био изложен као једна онтолошка теорија), платоновска традиција у математици, Аристотелова метафизика која је обележавала неприкосновене оквири природно-научног сазнања кроз цео средњи век, беконовски индуктивизам, картезијанство, хегеловски историзам, позитивистички скептицизам, Марксова материјалистичка дијалектика, Дјуијев прагматизам — представљају довољно убедљиве примере. Крупна филозофска дела, свакако захваљујући томе што су успевала да изразе општедуховне потребе и вредности једне класе или целе једне епохе, снажно су утицала на теоријску и методолошку оријентацију свих оних који непосредније учествују у друштвеној пракси. Према томе, Маркс је својом славном једанаестом тезом о Фојербаху само изразио нешто што је одувек, у извесном смислу, било тачно. Филозофи су одувек не само објашњавали свет већ, у већој или мањој мери, доприносили и његовом практичном мењању. Ипак, они то најчешће нису радили са свесном намером. Сем тога ова скривена практичка оријентација није била увек и доследно спроведена. Оно ново што је донела савремена научна филозофија и посебно марксизам јесте, прво, ели-

минисање проблема који немају апсолутно никакву везу с људском праксом и, друго, потреба за експлицитним формулисањем практичних последица једне теоријске анализе.

Логичко истраживање проблема значења свакако да спада у оне који су вишеструко релевантни за људску праксу. Та релевантност је најпре у многим правцима *посредна*. Резултати теорије значења могу послужити као основа за теоријска расправљања разних специфичних проблема лингвистике, психологије, социологије, сазнања, антропологије и других специјалних наука. Међутим, они имају и *непосредно* практични значај у процесу комуникације међу људима. Расветљавање разноврсних одлика свих оних релација које конституишу феномен значења треба да одстрани многе заблуде и илузије које представљају баријере у процесу комуницирања и да на тај начин омогући максимално међусобно разумевање.

У складу са захтевом модерне методологије да интуитивно назирање извесних претпоставки и последица треба, где год је то могуће и целисходно, превазићи њиховим експлицитним формулисањем, у овој глави биће укратко изведене практичке последице које у смислу повећања ефективности процеса комуникације може имати решење проблема значења које је у претходним главама предложено.

Ове практичке последице се могу изразити у неколико могућих облика. Један од њих би се састојао у набрајању уобичајених заблуда и недостатака који долазе до изражаја у процесима комуникације и које, пошто их постанемо свесни, треба убудуће елиминисати.

Други позитивнији начин састојао би се у утврђивању правила комуникабилности, тј. услова који треба да буду задовољени да би комуникација била ефективна. Кад пођемо овим путем треба, пре свега, прецизирати појам ефективне комуникације.

Један комуникативни процес сматраћемо ефективним у оној мери у којој интерпретор придаје знацима исто значење као и онај који их употребљава (или уколико бар успева да схвати које значење им је придао онај који их употребљава). Критеријум по коме се једино може судити да ли два саговорника знацима које употребљавају придају исто значење јесте сагласност у њиховој употреби одређених израза у одређеним ситуацијама. Уколико им њихова убеђења, веровања, интереси међусобно кореспондирају, могу се очекивати и разни други облици испољавања сагласности, као што је прихватање саговорникових тврђења, делатност у складу с његовим предлозима, захтевима, сугестијама итд. Међутим, уколико на

другој страни дође до несклада и отпора, још увек постоји могућност да су они проузроковани разликама у убеђењима и животним ставовима, а не различитим интерпретацијама употребљених знакова. Да се ради о неспоразуму бићемо сигурни тек онда кад видимо да исте знаке саговорници примењују на различите начине. На пример, они се могу разилазити у томе да ли се један чулно опажљиви објекат може именовати једним термином, да ли један израз има неки други као свој виши род или као свој синоним, да ли је једна реченица аналитичка, да ли једна реченица логички следи из друге итд. Кад од два нормално интелигентна човека, који признају иста логичка правила, један тврди а други пориче да је реченица „У свим демократским земљама постоји неограничена слобода штампе“ аналитичка, тј. истинита већ на основу значења речи „демократија“ и, даље, да из ње логички следи реченица „У свим демократским земљама дозвољено је јавно заступати свако уверење без обзира на то да ли је оно истинито или погрешно, друштвено корисно или штетно, прогресивно или реакционарно“, онда се не ради само о разликама у убеђењима и животним ставовима већ и о различитим значењима која се придају терминима „демократија“ и „слобода штампе“. О ефективној комуникацији се може говорити само онда кад у оваквим случајевима међу саговорницима постоји изврстан минимум сагласности — ако не и сагласности у убеђењима, у сваком случају сагласности у језичким конвенцијама. Ја могу сматрати да су обе наведене реченице у којима се употребљавају термини „демократски“ и „слобода штампе“ неистините — кад се тим терминима придају она значења која сматрам једино адекватним. Међутим, ако сам схватио какво значење, различито од мога, овим терминима придаје мој саговорник, ја се могу сложити с тим да је, *полазећи од његове интерпретације ових термина*, прва реченица заиста аналитичка, док је друга реченица заиста изведена из ње логички нужно. Моје вербално понашање ће бити из основа различито према томе да ли сам схватио смисао који речима „демократија“ и „слобода штампе“ придаје мој саговорник. Ако нисам, ја ћу се ватрено спорити с њим око реченица у којима су ти термини употребљени, доказујући му да су те реченице неистините. Ако јесам, ја се уопште нећу с њим спорити око истиносне вредности тих реченица, већ ћу ставити у питање саме појмове демократије и слободе штампе. Само у овом другом случају имамо посла с једном заиста ефективном комуникацијом, у којој, без обзира на могуће огромне разлике у убеђењима, интересима, па чак и у терминологији, један саговорник ипак у основи разуме језик другог.

Постављајући питање услова ефективне комуникације, треба прецизирати на које подручје употребе знакова се они односе. Још у Уводу направили смо разлику између три разна нивоа општости од којих сваки захтева своју посебну теорију значења. То су најпре, најопштији ниво, на коме је реч о употреби свих знакова уопште — и природних и вештачких, и језичких и ванјезичких, и сигнала и симбола. Други, посебнији ниво, на коме се може говорити о условима ефективне комуникације јесте подручје симбола који су од непосреднијег значаја за филозофију — а то су они који се срећу у уметности, моралу и научном језику. Трећи, још специфичнији ниво јесте подручје апстрактних израза једног филозофског језика (језика логике, етике, естетике, историје филозофије).

У излагањима која следе биће речи, пре свега, о условима ефективне комуникације кад су знаци у питању — когнитивни језички симболи.

Даље, треба разликовати (1) опште услове ефективне комуникације, без обзира на то да ли се односе на оне који се знацима служе или на оне који те знаке треба да интерпретирају, (2) посебне услове *употребе* знакова (то су истовремено и услови прецизног изражавања мисли), и (3) посебне услове *адекватне интерпретације*. Најподесније изгледа дати најпре опште услове, а затим их спецификовати и назначити који од њих се претежно односе на процес употребе знакова а који на процес интерпретације.

Најзад, треба водити рачуна о томе да је појам *услова ефективне комуникације* шири појам од *логичких услова комуникабилности*. Први се односи на нужне услове који треба да буду задовољени да би две или више особа које се налазе у процесу комуникације разумеле једна другу, да би схватиле значење које појединим речима и реченицама придаје њихов саговорник, без обзира на то да ли су те реченице истините или лажне. Други се односи на нужне (мада не и довољне) услове који приликом употребе језичких израза треба да буду задовољени да би се добијени ставови могли сматрати објективно истинитим.

Ова два појма се међусобно укрштају. Један део услова ефективне комуникације су логички услови утолико што обезбеђују прецизно одређивање става који је једном реченицом изражен. Да би се уопште могло расправљати о истиносној вредности једне реченице, пре свега треба утврдити која мисао објективног друштвеног карактера је њом формулисана. Међутим, поред логичких, услови ефективне комуникације обухватају и неке психолошке услове. С друге стране, логички услови комуникабилности

су утолико строжи што имају општедруштвени карактер, они дакле не обезбеђују само да једни појединци успешно разумеју друге, него да један језички израз буде сам собом у датом контексту опште разумљив, без икаквих накнадних усмених и других објашњења свог аутора.

ПРВО ПРАВИЛО

У сваком процесу комуникације треба да буде јасно о којој врсти симболичке функције се ради.

Многе заблуде и непотребни спорови настају отуд што се не води рачуна о чињеници да употребљени знаци могу вршити своју симболичку функцију на разне начине. Они могу преносити информације, служити за изражавање и евоцирање осећања, стимулирати друге на активност. Они могу припадати разним врстама језика: обичном свакодневном језику, емпиријском научном језику, симболичком језику логике или математике, метафизичком језику, језику уметности, језику идеологије и политичке пропаганде, језику религије и мита итд. Па чак и ако узмемо у обзир један одређени језик, на пример научни језик, у њему изрази сличне форме могу вршити битно различиту симболичку функцију: они могу саопштавати резултате опажања, изражавати резултате закључивања, вредносне оцене, дефиниције, методска правила. Свака од ових врста језичких формулација има различит сазнајни статус и различите логичке карактеристике.

Занемаривање ових разлика један је од честих узрока неспоразума и непотребних сукоба. Пре свега, оно што има пуно своје значење на једном пољу симболичке активности постаје бесмислено на другом.

Кад метафизичари говоре о „вечним објектима“ (Вајтхед), „будућности као примарној димензији времена“ (Хајдегер), „вољи као ствари по себи која се налази ван простора, времена и каузалности“ (Шопенхауер), „о светом као апсолутном бићу“ (Шелер) итд., такви текстови су за научника некомуникабилни; мерени његовим критеријумом смисла они су бесмислени. Па ипак, оном ко је вољан да се креће по терену метафизике и ко је спреман да напусти научне критеријуме, ови текстови могу нешто сугерирати, могу му пренети неку поруку свог аутора.

Није искључено да би метафизичару, као и обичном човеку који мисли дискурзивно и служи се само свакодневним практичним језиком, један текст рефлексивне, филозофске поезије звучао тотално бесмислено.

С друге стране, научник би се могао оштро супротставити непрецизности једног текста у коме се излажу

извесни научни резултати, све док се не би уверио да се ради о покушају да се *обичним* језиком што популарније широкој публици презентирају тековине савремене науке. И обратно, кад се обичан човек здравог разума суочи с научним ставовима у којима се говори о кривини простора, о скраћивању дужина, бржем прогицању времена и повећању маса у системима који се веома брзо крећу, о коначности универзума, о скуповима који су бесконачни на квадрат и куб, о честицама-таласима итд., он се налази пред једном непролазном баријером некомуникабилности — појава с којом се често срећемо кад симболе једне области преносимо у другу која располаже фундаментално различитим језиком.

Па и у логици, неко ко је навикао на једну реалистичку интерпретацију логичких категорија доживљава прави мисаони шок кад се сретне са симболом импликације и с њеним парадоксима (из лажног става може се извести сваки могући став итд.). Много шта у симболичкој логици престаје да му изгледа бесмислено тек онда кад схвати да се ту ради о једној сасвим различитој врсти језика којим се не означавају чињенице већ структуре *логички могућих* чињеница, дакле, чије формуле не представљају исказе о стварности већ схеме за прављење *логички могућих* исказа о стварности.

У научним текстовима чест извор конфузије је мешање различитих типова ставова као што су: опажајни искази (којима се описују непосредно доживљена искуства), закључци, вредносни искази, дефиниције и методска правила. Кад смо добро разумели нашег саговорника и схватили коју врсту исказа је употребио, али се с њим садржински не слажемо, дискусија с њим ће имати битно различит карактер у сваком од ових случајева. Ако се ради о *опажајним исказима*, бесмислено је спорити се уколико нисмо и сами извршили потребна опажања. Ако се ипак разилазимо, а уверени смо да је наш исказ тачан и да је његов формулисан без намере да нас обмане, долази у обзир једино да је наш саговорник обавио своја опажања под различитим условима, да се служио битно различитим инструментима, да је направио какву грешку у посматрању, да је под утицајем превише јаких предубеђења извршио лошу интерпретацију оног што је видео и сл. На сасвим другој страни морамо тражити корене наших разилажења уколико је исказ у питању — *закључак*. Тада ћемо ставити у питање премисе од којих је пошао и правилност извођења. Код разилажења у *вредносним судовима* не долази уопште у обзир спор око тога чији је суд истинит, јер ови искази, за разлику од фактичких исказа (опажајних или закључених) немају карактер истинитости или лажности, бар немају у истом смислу.

Код њих, уколико постоји сагласност у свим фактичким питањима, треба ићи на утврђивање фундаменталних вредносних принципа из којих су изведени. Уколико у овом испитивању не нађемо бар један вредносни принцип у коме се с нашим саговорником слажемо, дискусија с њим је углавном излишна. Кад је реч о дефиницијама поставља се питање њихове прецизности, склада с устаљеном језичком праксом, ефикасности у смислу веће јасноће која се постиже њиховом применом итд. У сваком случају мора се бити начисто с тим да одређивање значења једног термина путем дефиниције има битно различит логички статус од тврђења о стварима и њиховим претпостављеним суштинама. То исто важи и за формулације правила. Њима се ништа не тврди што би могло бити истинито или лажно, већ се само предлаже један одређени начин поступања. Уколико се с тим предлогом не слажемо, ми његову вредност можемо оспоравати указивањем на његову неоснованост или на слабе резултате који се добијају његовом практичном применом.

Кад не успемо да уочимо све ове дистинкције међу типовима симболичке функције коју врше наши језички изрази, неизбежно ћемо реаговати неадекватно и комуникативне везе с нашим саговорником биће покидане или тешко оштећене.

Садржај првог правила може се спецификовати на следећи начин:

- 1.1. При интерпретацији једног текста треба узети у обзир да он може имати сазнајну, експресивну, директивну итд. сврху. Треба утврдити о којој функцији је реч у датом случају.
- 1.2. Утврди којој врсти језика припада дати израз.
- 1.3. Кад је у питању значење једног исказа, утврди да ли је то исказ опажања, закључак, вредносни суд, дефиниција или методско правило.

ДРУГО ПРАВИЛО

Треба тежити употреби само оних симбола који имају све своје основне димензије значења.

То значи да знаци које употребљавамо треба не само да изражавају један наш субјективни појам (представу, замишљену слику, чулни опажај), већ и да означавају објекте који се одређеним практичним операцијама могу идентификовати или створити и који се неким другим скупом симбола могу описати.

Већ је Лок осудио навику многих људи да често употребљавају апстрактне речи (као што су: „мудрост“, „слава“, „милост“ итд.) којима у њиховом уму не само

што не одговара никаква јасна и разговетна идеја, већ уопште никаква идеја. Иако би данас овакав захтев требало много прецизније формулисати јер се научници успешно служе многим апстракцијама за које нису у стању да вежу никакву идеју у смислу менталне слике, остаје у њему оправдано то да ниједан знак не треба употребљавати аутоматски, шаблонски, по навици, већ руковођен јасном свешћу о условима и границама његове примене.

Даље, многе апстракције и емотивно обојене речи постају баријера између нас и људи с којима општимо, јер смо им придали потпуно лично значење и нисмо у стању да укажемо на објекат који означавају. Треба бити свестан опасности да у нашем речнику можда има речи које употребљавамо по навици а да никад нисмо размислили о томе какве објекте они у ствари означавају и да ли се уопште односе на ма шта што и други могу доживети као објекат. У ствари, први и основни предуслов да нас други разумеју јесте да буду у стању да схвате на које објекте се наши језички изрази односе. У случају материјалних објеката ми их увек можемо показати или описати, у случају идеалних и имагинарних објеката треба да смо у стању да опишемо начин на који смо до њих дошли полазећи од реалних објеката.

Овим описивањем ми у ствари одређујемо однос једних израза према другим изразима језичког система којим се служимо. На тај начин експлицитно изражавамо значење речи (дајемо његову вербалну, језичку димензију).

Само описивање карактеристика означеног објекта често неће бити довољно, нарочито кад је реч о врло апстрактним симболима. Сви наши описи могу другима изгледати произвољни и неуверљиви. Кад већ дође до оваквих тешкоћа у процесу комуникације потребно је да будемо у стању да покажемо везе наших језичких израза с практичним искуством. Указати на практичне консекуенце једног термина или исказа значи навести практичне операције којима се може конструисати (променити, идентификовати) објекат на који се он односи. Уколико то нисмо у стању кад је реч о једном термину треба да будемо спремни да га елиминишемо и да оно што хоћемо да кажемо саопштимо без њега.

Уопште, по правилу, комуникација ће бити утолико успешнија уколико се више служимо специфичним, конкретним речима које имају своју емпиријску, практичну основу. Уколико више прибегавамо апстракцијама (у обичном језику, а често и у науци), нарочито шаблонским, стереотипним апстракцијама, утолико је вероватноћа неспоразума већа. Филозофи су већ врло давно постали свесни опасности хипостазирања апстракција и мешања речи са стварима (оног што је Лок звао *taking words for things*).

Наравно, кад су апстракције прецизно дефинисане, као што је случај у егзактним наукама, оне обезбеђују велику плодност и широку применљивост резултата научног истраживања. Међутим, при осталим једнаким условима може се прихватити принцип да је ефективност једног процеса комуникације управо сразмерна степену употребе таквих језичких израза који имају несумњиву и непосредну везу с друштвеним практичним искуством.

Према томе, општи садржај другог правила може се овако спецификовати:

- 2.1. Употреба знакова треба да буде усмерена јасном свешћу о условима и границама њихове примене.
- 2.2. Језички изрази које употребљавамо у једном процесу комуникације треба да имају објективно, друштвено значење, односно да означавају објекте који су приступачни опажању и замишљању других људи.
- 2.3. Треба употребљавати, пре свега, оне речи чије значење можемо објаснити помоћу других речи.
- 2.4. Приликом избора језичких израза којима желимо да нешто саопшtimo другим људима преимућство треба дати оним изразима чије практичне консеквенце су нам јасне.

ТРЕЋЕ ПРАВИЛО

У току датог процеса комуникације сваки симбол треба да има само једно значење.

Вишесмисленост речи је одувек сматрана једним од основних недостатака обичног језика. Још је Аристотел указао на софизме и паралогизме који настају кад се једна двосмислена реч (хомоним) или фраза или граматичка конструкција употреби на два места с различитим значењем; тако се добија закључак који изгледа формално правилан, али је у ствари садржински неистинит (еквивокација и амфиболија).

Лок је, говорећи о основним облицима лоше употребе речи, навео да у дискусијама често неспоразуми настају услед тога што се једна иста реч употребљава час за један скуп простих идеја час за други.

При покушају да избегнемо вишесмисленост срећемо се с једном фундаменталном тешкоћом. Ствар је у томе што у језику ограничен број речи треба користити за означавање (потенцијално) бесконачног броја објеката. Немогуће је уводити све нове и нове речи за сваки нови објекат који у природи откријемо или нашом делатношћу

произведемо. Зато је извесна флуидност и флексибилност језика неизбежна. Људи XVIII века као Свифт и Џонсон, који су сматрали да треба фиксирати језик да би се избегла конфузија, поставили су један сасвим нереалан програм. Жив језик којим људи опште и којим изражавају и оформљавају своја искуства и своје мисли — непрестано се развија. Да га не бисмо сувише оптеретили све новим и новим кованицама, ми вршимо пренос значења: речи које већ имају одређену денотацију примењујемо и на друге сличне објекте (сличне по објективним својствима или по субјективним асоцијацијама). Устаљивањем тако добијених метафора успостављају се нова значења поред старих. Такве речи сад постају двосмислене или вишесмислене, њихова употреба ће одсад постати непрестани потенцијални извор конфузије. Међутим, с друге стране, без метафора не би било уопштавања и уопште артикулације. Многе апстракције биле су некад хомоними, чије је примарно, конкретно значење ишчезло а секундарно, метафоричко се одржало.

Да бисмо неутралисали негативне последице ове ситуације треба избећи двосмисленост у оним случајевима где се оба значења могу срести на истом пољу примене, поготово у истом процесу комуникације. Тако, на пример, не би се смела под „метафизиком“ подразумевати час наука о бићу у аристотеловском смислу, час статички начин мишљења у Енгелсовом смислу. Не би требало истим термином „дијалектика“ називати и општу теорију о развоју објективног света и конкретну логику и законитост самих ствари. Ствара забуну и кад се под „објективним“ подразумева и „оно што постоји независно од људске свести“ и „сазнање које одговара објекту“ и „сазнање које је интерсубјективног (друштвеног) карактера“, па чак (у жаргону неких економиста и социолога) и све оно што је економског карактера у друштвеним процесима и установама, за разлику од тзв. облика надградње.

У свим оваквим случајевима треба задржати само једно значење а остала елиминисати, односно везати их за неке друге термине.

Треће правило се може, дакле, рашчланити на следећа два посебнија правила:

- 3.1. Не употребљавај у једном тексту исту реч у два различита значења. Уколико се то не може избећи, разлика у значењима треба да је нагловештена контекстом или експлицитно.
- 3.2. Елиминиши вишесмисленост на истом подручју примене: за свако значење нађи посебан одговарајући термин.

ЧЕТВРТО ПРАВИЛО

Комуникација је утолико ефективнија уколико је већем броју кључних термина значење експлицитно одређено.

У идеално егзактној комуникацији каква се постиже употребом формализованих, вештачких језика, сви термини бивају дефинисани помоћу минималног броја основних термина чије значење је интуитивно јасно или имплицитно одређено њиховом употребом у аксиомима датог језика.

При употреби обичног језика није потребно нити могуће постављати овако строге услове. Чак и у најједноставнијим разговорима ми се служимо сразмерно великим бројем речи; био би то огроман губитак времена кад бисмо их сваки пут све дефинисали. Уосталом, оваква педантност није ни потребна: значење многих речи је непосредно јасно и једносмислено, на пример, кад се ради о именима материјалних ствари које нас окружују у свакодневном животу. Сем тога, многи изрази у једном тексту немају велику информативну вредност и не играју битну улогу у преношењу једне мисаоне целине, односно у интерпретирању једног целовитог текста. У сваком тексту има доста таквих речи које можемо и не разумети или погрешно разумети, а да нас то ипак одвише не омете да ваљано схватимо општи смисао текста као целине. За језик је уопште карактеристично да свака реч има више слова и сваки текст има више речи него што је неопходно да би се могла изразити и пренети нека информација. Захваљујући томе ми успевамо да тачно реконструирамо смисао целине и онда кад поједини делови текста до нас и не допру. Захваљујући томе, ми смо обезбеђени од многих крупних грешака при интерпретацији. У модерној теорији информације ова одлика језика названа је „обилатост“ (*redundancy*) језика.

Међутим, у сваком тексту има термина који су у њему од кључног значаја или који, модерним језиком речено, имају изузетно велику информативну вредност. Адекватна интерпретација оваквих термина је од одлучујућег значаја за тачно разумевање текста. Сем тога, неки термини, иако можда немају такву информативну вредност првог реда, још увек су веома значајни са становишта оптималних услова комуникације, јер им разни аутори придају различита значења и јер њихово значење није непосредно јасно. Они можда немају изузетно велику информативну вредност кад су тачно интерпретирани, али зато можда њихова погрешна интерпретација врши колосалну дезинформативну функцију. (На пример, кад је у своје време Макарти оплгужио тадашњег вођу енглеских лабуриста Атлија да је комунист, тиме нико није ништа ново

сазнао ни о Атлију ни о комунизму, али је зато овакав исказ у главама многих Американаца могао створити тоталну збрку појмова).

Отуда захтев да се значење свих оваквих појмова, за које смо рекли да су кључни с обзиром на целовит објективни смисао једног текста и субјективне интенције својих аутора — експлицитно одреди. Ма који од раније наведених метода дефинисања долази у обзир. Предност треба свакако дати аналитичким и операционалним дефиницијама. Уколико оне нису могуће или уколико желимо да постигнемо неку посебну сврху (да одредимо релацију значења датог термина према значењу једног другог одређеног термина, да објаснимо начин постанка означеног објекта, да укажемо на конкретну емпиријску основу једне апстракције или да неког научимо под којим условима се може употребљавати дати термин) послужићемо се синтетичким, генетичким, денотативним методом, односно методом давања правила за употребу. Још мању сазнајну вредност него сви наведени има метод синонима — он нам не говори ништа о означеном објекту или о пракси којом га можемо створити. Па ипак, његова примена ће бити корисна кад год желимо да значење једног термина изразимо на максимално сажет и економичан начин његовим простим превођењем, довођењем у однос семантичке еквивалентности с неким другим термином чије значење нам је већ познато.

Треба правити разлику између емпиријске и нормативне (постулативне) дефиниције, јер се код прве може поставити питање фактичке истине, и има смисла спорити се и доказивати исправност неке друге дефиниције уместо наведене. Такав спор би био узалудан код нормативне дефиниције, јер се не ради о *тврдњи* већ о *предлогу*. Ипак, и овде се поставља питање оправданости. Предлог који није умесан и оправдан мора се одбацити. Мерила за оцењивање оправданости једне нормативне дефиниције су следећа: а) да ли она уклања неку постојећу нејасност? б) да ли је условљена потребом за ревидирањем значења на основу открића неких нових чињеница? с) да ли доводи до таквог сажимања излагања које омогућује већу прегледност и боље разумевање?

Према томе, четврто правило се може спецификовати на следећи начин:

- 4.1. Термине чије је тачно разумевање нужан услов тачног разумевања целине текста треба дефинисати.
- 4.2. Максимум информативне вредности имају аналитичке и операционалне дефиниције. Осталим методама треба прибегавати само уколико једна

од ове две или обе заједно нису могуће или нису најподесније за неку посебну сврху.

4.3. При интерпретирању једне дефиниције и заузимању става према њој треба оценити да ли је интенција аутора била да да емпиријску или постулативну дефиницију.

4.4. Постулативним дефиницијама, кад су произвољне, само се даље увећава постојећа конфузија; према томе, треба им прибегавати само кад је то нужно, кад се с добрим разлозима може очекивати да ће њихова примена повећати комуникабилност датог термина.

ПЕТО ПРАВИЛО

Да би била адекватна, интерпретација треба да буде заснована на узимању у обзир тоталитета контекста.

Чак и кад су најсавршеније, дефиниције не успевају да нам пренесу целокупно значење дефинисаних термина. Оне су сувише кратке и сажете. Затим, дефиниција је каткад само израз неостварене намере свог аутора да једном изразу прида једно одређено значење. У његовој стварној употреби тог изрази може се несвесно и стихијски пробијати неко различито значење. Сем тога, дефиниције су и релативно апстрактне. Оне нам заправо, чак и у најбољем случају, дају само општу форму значења. Највећи број веза једног појма с другим појмовима остаје нам и даље непознат.

Зато поред дефиниције треба узети у обзир и контекст у коме се дати термини употребљавају и у коме његово значење бива с разних страна имплицитно одређено. Под контекстом подразумевамо целокупност података који су претпостављени у једном процесу комуникације, а који су релевантни за значење једног изрази. Тек на основу контекста можемо оценити ко је аутор и какве су његове интенције, кад, где и у каквој објективној ситуацији он говори, којој врсти језика његов исказ припада, да ли уопште има смисла и ако има коју врсту, најзад, коју специфичну функцију у свом контексту он обавља.

Појам контекста у свом ужем смислу је *језички контекст*, тј. скуп свих оних реченица које нам посредно дају податке неопходне за целовито и конкретно схватање значења датог симбола.

Међутим, често језички контекст, и ако је нужан, још увек није довољан за потпуно адекватну интерпретацију. Подаци и претпоставке које треба да знамо да бисмо тачно разумели нашег саговорника или текст који се налази

пред нама, често уопште нису до краја изражени речима и писаним знацима. Каткад нам боја гласа, интонација, израз лица, пропратни гест кажу више од оног што је речено.

И не само то. Људи који живе у различитим срединама и епохама имају различита предзнања, опште филозофске, идеолошке и друге претпоставке, различита искуства. Тако долази до појаве да се за мноштво језичких израза уопште не може наћи потпуни језички еквивалент при превођењу; речи које најближе одговарају једна другој ипак су везане с различитим представама и појмовима. Треба, дакле, да научимо језик оног с којим хоћемо да комуницирамо, и то не само у обичном смислу речи, у смислу стицања способности буквалног превођења, знања чисто реченичких корелација. Треба савладати туђи језик у смислу поимања начина мишљења нашег саговорника, у смислу схватања целокупне суме специфичних филозофских, општекултурних и социјалних претпоставки којима се он свесно или несвесно руководи у свему што каже. Зато се мора узети у обзир културни ниво, географски, социјални и економски услови, обичаји, па чак и читава претходна историја дате заједнице.

Хајакава с правом истиче да је један од разлога због којих се младеж у свакој земљи натерује да изучава историју и литературу свог народа тај што би иначе било немогуће потпуно успешно учествовати у комуникацији с људима свог сопственог народа или сопствене групе. Било би, на пример, немогуће разумети многе алузије, метафоре, елиптичне изразе, поређења. То је нарочито случај код развијенијих народа са старом и богатом културом. За тачно разумевање многих симбола у европској литератури, треба знати Хомера и уопште грчку митологију. Онај ко добро не зна Библију и Шекспира уопште није у стању да тачно преведе чак ни наслове многих енглеских литерарних дела и, у последње време, филмова.

Према томе, важе следећа специфична правила:

- 5.1. У циљу потпунијег разумевања значења једног израза, треба обратити пажњу не само на његову дефиницију већ и на начин његове употребе на разним местима у току једног комуникативног процеса.
- 5.2. Да би тачно интерпретирао ма који део једног текста, узми у обзир целокупност података које даје текст узет у својој целини.
- 5.3. Максимално адекватна интерпретација биће остварљива једино уколико се узме у обзир целокупност културних и социјално-историјских претпоставки и услова једног језика.

ШЕСТО ПРАВИЛО

Треба истовремено водити рачуна о томе да се језик непрестано мења и развија, али и да, упркос томе, значења у једном датом комуникативном процесу треба да остану максимално непромењива.

Језик је процес као и све друге појаве стварности. Временом се мењају и његов речник и граматика, мењају се и значења појединих речи. Историјски развитак значења проучава семантика као посебна лингвистичка дисциплина.

Несхватање ове динамичке природе језика може да буде извор озбиљних неспоразума. Илузорно је, на пример, позивати се на ауторитет великих писаца и лексикографа прошлости кад је у питању данашње значење једне речи. Њихово становиште нам може послужити само као сигурна индикација стања у прошлости, као материјал за објашњење генезе једног појма. Нова искуства, нове асоцијације доводе до модификације значења, до настајања једног или више нових значења поред старог, до преношења на једно ново име које је првобитно било само асоцирано с основним именом, до преношења имена на друго значење слично с првобитним итд. Тако је наш данашњи „папир“ прешао дугу еволуцију од античког „папируса“; „књига“ је пре проналаска штампарства значила ма који скуп листова исписане хартије; (на пример у нашим народним песмама „књига“ је синоним за „писмо“); „перо“ је првобитно имало само значење перја. Како је то још Шухард објаснио, француско *trouver* и италијанско *trovare* (наћи) је настало као метатеза латинског *turbare* (мутити): најпре је *turbare* добило специјализовано значење у једној ужој друштвеној заједници — међу рибарима, где је почело да значи: „мутити воду тако да се риба гони у једном правцу и тамо хвата“, (то значење се још задржало у сардинском *trubare*); затим је ово специјализовано значење поново уопштено и добило свој данашњи апстрактни вид. *Adripere* је некад било саставни део научке терминологије — значило је „стићи морем“; данас француско *arriver* и енглеско *arrive* значи „стићи“ уопште. Меје је истакао да је латинско *pater*, од кога води порекло име оца у многим европским језицима (енглеско *father*, француско *père*, немачко *Vater* итд.) имало више друштвено него биолошко значење. У патријархалном друштву *pater* је био, пре свега, глава породице а не отац у биолошком смислу — за овај други смисао употребљавана је реч *parens* или *genitor*.

Нарочито се лако могу пратити промене значења термина који се односе на друштвене установе и односе у

периоду темељних друштвених промена. На пример, многе речи као: „задруга“, „одборник“, „фронтавац“, „бирокупат“, „задуђење“, „састанак“, „идеолошки“, „савет“, „партија“ добиле су за врло кратко време, у току револуције у нашој земљи, масовно усвојена нова значења и нове емотивне конотације.

Међутим, колико год је свест о динамичкој природи језика неопходна да бисмо били довољно еластични и толерантни у сусрету с променама значења, да бисмо и сами били довољно слободни при избору средстава језичког изражавања наших мисли, толико, с друге стране, треба бити стриктан кад се ради о варирању значења у току једног истог комуникативног процеса.

Мало шта толико омета тачно разумевање колико померање значења термина у току једног истог текста. Постоји битна разлика између семантичких промена које су резултат историјског развитка (материјалног и културног прогреса, стицања нових знања и искустава, овладавања новим објектима, итд.), па чак и оних семантичких промена у језику појединаца које су резултат еволуције његове мисли и опште културе и, с друге стране, оних варијација значења које су резултат неспособности да се мисли или говори дисциплиновано и сређено, или што је још горе, које су резултат неспособности да се призна пораз у једном спору.

Један од главних разлога због којих дискусије и спорови тако ретко доводе до одређених резултата, јесте тај, што опоненту који губи увек стоји на расположењу једно моћно средство да свој пораз прикрије — то је просто померање значења макар само једног од својих кључних термина. Кад осети да више нема ефикасних разлога за своју првобитну тезу и да је тако притиснут аргументима противника да му више ништа не остаје до да призна да није био у праву, он се у критичном часу лађа новог оружја: наводи аргументе који су за његову првобитну мисао ирелевантни, али који још увек имају своје пуно важење уколико се првобитни језички израз његове мисли друкчије интерпретира. То је фактички промена његовог става, замена првобитне мисли другом — то је, заправо, и неславни крај првобитног спора. Међутим, није лако открити да је то заиста тако. Пред светом он још увек заступа, на изглед с обновљеном снагом, исти језички исказ. Промену је тешко уочити јер (оно што се обично дешава) на почетку није ни утврђено шта су прецизна значења кључних термина и који мисаони ставови су изражени језичким изразима супротних теза. Треба имати извесну семантичку културу и већ унапред знати шта се

све у једном процесу комуникације може очекивати, да би се на време дала тачна дијагноза оног што се десило. Пошто је то ретко случај, дешава се следеће: публика присуствује једном бесконачном дуелу у коме сваки пут свако ко говори изгледа да има права, и у коме је временом све теже пратити око чега је заправо био спор. Опонент који је фактички већ добио битку ни сам то не примећује. Он види да је његов на изглед већ потучени противник наставио борбу с новом снагом. Он можда и осећа да ту нешто није било у реду, али му не остаје ништа друго до да продужи дискусију (која је сад, заправо, спор око сасвим друге ствари). Или, да прекине с једним горким осећањем јаловости сваке полемике: у том случају остаће у јавности запамћено да је то било једно непотребно обрачунавање које, као и обично, није довело ни до чега.

Једини ефикасни лек против оваквих свесних или несвесних злоупотреба јесте тачно фиксирање почетног значења основних термина и теза, а затим будна пажња да се то почетно значење доследно примењује у даљем току комуникације. Свака промена значења треба да буде експлицитно назначена. Чим се примети недоследност у употреби једног знака, што је индикација промене значења, треба прекинути фактичку дискусију и поново расправити семантичка питања. Уколико се овом семантичком дискусијом заиста утврди да је дошло одступања од доследне употребе знака, пред говорником остају само две алтернативе: или да остане код првобитног значења, што је равно признању да његови ново уведени аргументи нису релевантни за његову тезу, или да експлицитно формулише промену значења, што је равно признању да је његова мисао неприхватљива у свом првобитном облику и да његова почетна теза треба да буде замењена новом.

Из свега овог излази нужност следећа три специфична правила:

- 6.1. Приликом интерпретације текстова од којих нас дели осетна временска дистанца, не пројектуј у њих данашња значења одговарајућих израза већ узми у обзир могуће семантичке промене.
- 6.2. При интерпретацији текста једног савременика треба узети у обзир да он можда не употребљава све речи у опште усвојеним значењима, и да су семантичке промене које он уноси можда умесне и научно основане.
- 6.3. Значење треба да остане константно у току једног комуникативног процеса. Свака промена треба да буде експлицитно назначена.

СЕДМО ПРАВИЛО

У сваком комуникативном процесу треба бити свестан тога да веза између знакова и објеката није нужна, да у значењима има један моменат конвенционалности, и да, према томе „правих“ значења у онтолошком смислу речи нема. С друге стране, треба водити рачуна о извесним законитостима семантичког развитка језика и не третирају везу између знака и објекта као потпуно произвољну.

Једна од карактеристика примитивног менталитета је фетишизирање симбола, прећутна претпоставка да између знака и означеног објекта, имена и онога што је именовано — постоји нужен однос и да, према томе, сваки знак има једно своје право значење, док су сва остала лажна, неадекватна. Ова предрасуда је толико дубоко укореењена у свести обичног човека да је продрла и у науку и филозофију. Дефиниције у којима се у ствари само објашњава значење термина, третирају се као тврдње о објекту. Претпоставка је у таквим случајевима да термин у питању има једно своје утврђено (право) значење које је ван спора, па се датим исказом тврди нека веза између означених објеката. У дискусијама се отворено изражава сумња да неки израз може значити ма шта друго од оног што једна страна мисли да он значи, па се чак и оперише с појмом *право значење* у једном недозвољеном онтолошком смислу:

Овај појам би се евентуално могао употребљавати само у једном различитом — социјалном смислу. Под „правим“ значењем једног знака би се могло подразумевати оно које је у једној одређеној друштвеној заједници опште прихваћено. Слично томе, могло би се тврдити да је више у складу с тенденцијама семантичког развитка једног језика да неки појам буде језички изражен једним термином него другим. Међутим, у овоме нема никакве неминовности. Извесни семантички закони језика стихијски делују, али се људи увек могу договорити да одступе од њих. Од тога неће ништа трпети комуникација међу људима који су се договорили и који су свесно усвојили промене конвенције. Али како чак и међу нашим сународницима и савременицима, а поготову међу људима из удаљених просторних подручја и временских периода, има веома много оних који у договору нису учествовали, и који ће се и даље понашати по стихијској законитости семантичког развитка, овакви договори и слободна одступања од стихије могу не само уносити ред и прецизност, већ и повећавати општи неред и конфузију. Зато у сваком конкретном случају треба одмерити њихову оправданост.

У циљу ослобађања од једне дубоко укореењене заблуде од свега је најважније схватити да везе између речи и ствари на које се оне односе нису онтолошки нужне. Из

тога треба да проистиче једна много већа толерантност при термилолошким споровима него што је то иначе случај. Треба да нам буде јасно да, ако се већ од нашег саговорника разликујемо у семантичким питањима, ако, пре свега, придајемо различита значења истим терминима, наша мисао неће ни најмање изгубити у својој вредности уколико је изразимо његовим језиком. Да би дошло до узajамног разумевања потребно је да бар један од двојице учини тај корак; не устручавајмо се да ми будемо тај. Потребно је овде упозорити да таква толерантност неће бити свуда могућа. Тачније: уколико већу улогу на једном подручју играју *емотивна* значења речи — утолико је теже одрећи се свог језика јер се његовим мењањем мења и укупни ефекат на друге људе, до кога нам је стало. Такав је случај у уметности, политичкој пропаганди итд. Међутим, уколико у већој мери имамо посла с једним научним језиком чија је сврха да преноси мисли, и уопште *сазнајне* садржаје, утолико је слобода у избору одговарајућих језичких израза већа и утолико је рационалније испољавати максимум толерантности при постојању семантичких разлика.

Један посебан облик испољавања вере у „права“ значења појављује се при интерпретацији текстова филозофа класика, и уопште мислилаца који нису присутни да нам дају аутентична тумачења својих текстова. Том приликом појављују се две супротне крајности. Неки интерпретатори заузимају произвољан, субјективистички став према тексту: узимају из њега оно што им се свиђа, одбацују оно што им се не свиђа, у њега без устручавања пројектују ставове своје и других аутора. Затим, са извесном дозом гордости проглашавају: то је мој Декарт, мој Хегел, мој Маркс, мој Хајдегер. Револт према оваквој произвољности често се изражава на екстреман начин аргументом да је постојао само један Декарт, Хегел, Маркс, Хајдегер, према томе, постоји само једна могућа њихова интерпретација која има објективни карактер.

Премиса овог аргумента је тачна, закључак није. Једино што се научним путем може утврдити као несумњиво то је целокупност текстова и чињеница о животу и делатности једног филозофа. Међутим, из тих материјалних података не следе с математичком егзактношћу и једнозначношћу закључци о објективном смислу тих текстова. Каснија знања и искуства бацају нова светла на њих. Духовне и практичне потребе једне епохе, поглед на свет и целокупна личност интерпретатора снажно утичу при одређивању оног што је битно у једној мисли, при селекцији између две или више објективне могућности њеног тумачења — тамо где ни сам аутор није био довољно експлицитан итд. Овде се не ради о субјективистичкој про-

извольности, већ о оном неминовном моменту субјективног у свакој објективној интерпретацији. Објективно значење је оно које је утврђено узимајући у обзир појмовни апарат аутора, контекст његовог целокупног стваралаштва и праксе. Међутим, то објективно значење не постоји по себи, на апсолутан начин; то није једно јединствено „право“ значење. Њега мора утврдити други човек — а тај други човек, са својим схватањима, интересима и методологијом истраживања, није константа већ променљива.

На основу ових теза могу се формулисати следећа правила:

- 7.1. С обзиром на то да је везу између речи и објекта човек одредио (да она није онтолошки нужна) не устручавај се да промениш језички израз своје мисли ако то може да допринесе отклањању терминолошких неспоразума.
- 7.2. Користећи (релативну) слободу да једној речи промениш значење, односно да исти појам изразиш неким другим термином, води рачуна о законитости развоја језика, о постојећој језичкој пракси, и, у вези с тим, о пертурбацијама које ова промена може проузроковати у процесу друштвене комуникације.
- 7.3. Напор да се утврди објективни смисао једног филозофског текста не треба да буде праћен уверењем да је то једини могућ, „прави“ његов смисао.

ОСМО ПРАВИЛО

Кад у једном комуникативном процесу неспоразум између два саговорника искрсне услед тога што они полазе од различитих система мишљења, треба тражити оно што је у оба њихова система инваријантно.

Често се догађа да су два појма за неког диспаратна, за другог нису. На пример, у ставу „Геодетска крива је најкраћи пут између две тачке“ појмови „крива“ и „најкраћи пут између две тачке“ су диспаратни са становишта Еуклидове, а кохерентни са становишта Риманове геометрије. Или узмимо став: „Након свргавања буржоазије с власти и укидања приватне својине на средства за производњу радничка класа још увек може бити експлоатисана од стране државе.“ Са становишта стаљинизма овај став је бесмислица, јер изгледа несумњиво да су, у условима укинуте приватне својине на средства за производњу, појмови „експлоатација радничке класе“ и „експлоатација

од стране државе“ — диспаратни појмови. Међутим, са становишта аутентичног марксизма који узима у обзир реалну опасност од бирократије након обарања буржоазије с власти, ови појмови нису диспаратни (услед чега се и поставља захтев за континуираним одумирањем државе).

Овакви спорови нису само фактичке природе. Може се десити да ће се саговорници сложити у свим чињеницама, међутим, они ће употребити различит језички и појмовни апарат да их опишу. И не само то. Разлике у језичком апарату у оваквим случајевима имају свој дубљи корен у супротности полазних принципа читавог система схватања.

Каткад су корени оваквих неспоразума још дубљи; они могу бити проузроковани супротностима у најфундаменталнијим логичким принципима. На пример, за већину људи реченице форме „А је В и није В“ нису само лажне већ бесмислене, јер не саопштавају никакву одређену мисао. Међутим, за друге људе, на чији начин мишљења је имала утицаја традиција хераклитовске, хегеловске и Марксове дијалектике, овакве реченице, под одређеним условима, могу не само имати смисла већ бити и дубоко истините.

Овде се на изглед налазимо пред непролазном баријером. Ако се два човека разликују чак и у основним принципима логике, како се може имати илузија да ће се они ма у чему споразумети. Па ипак, ако смо успели да поставимо тачну дијагнозу узрока њиховог узајамног неспоразумевања (што је у ствари најтеже од свега), даљи корак би био проналажење нечег инваријантног у обе логике и покушај отклањања неспоразума на мета-логичком нивоу. Истина, може се десити да Х одступа од логике Y не зато што би имао неку друкчију логику већ зато што се при мета-логичком испитивању показује да он заправо и нема никакву логику. До тог закључка ћемо доћи ако утврдимо да је његов начин мишљења до те мере неорганизован да не задовољава свеопшти теоретски захтев доследности (који не треба идентификовати с формалнологичком непротивуречношћу), да је он, даље, неприменљив у емпиријским истраживањима јер нас стално оријентише да тврдимо ставове које искуство непосредно обара итд. Међутим, ако један систем мишљења, различит од нашег, задовољава све ове мета-логичке захтеве, морамо доћи до закључка да наши системи имају једну заједничку основу (уколико нису и потпуно идентични) и да супротност није толико у значењима колико у језичким формулацијама њихових принципа.

Ова претпоставка се може илустровати на следећим примерима. Ставови „предмет А има и нема одлуку f “ и „предмет А се у датом тренутку и налази и не налази на

датом месту“ су бесмислени уколико је претпостављено да су нам појмови прецизни, једнозначни и одсечно разграничени једни од других, и да су нам познати сви услови под којима нешто тврдимо. То су све претпоставке формалне логике. Зато је она у потпуности примењива само на идеално егзактан језик, чији су термини једнозначни, строго фиксиране денотације и чији су искази *потпуни*. Шта се, међутим, дешава ако ти услови нису задовољени? Пуна комплексна истина о стварима може бити изречена само ако се обухвате обе стране супротности. Чим не знамо под којим условима, у ком смислу и релацији примењујемо један предикат постаје највероватније да га неки предмет и има и нема. Исто то важи и ако није фиксиран временски тренутак, јер у том случају остаје могуће да је предмет једном имао дато својство а да га је касније у процесу свог развоја изгубио.

Расправљање оваквог типа (које је овде скицирано у сасвим рудиментарном облику) показује да би се један формални логичар и дијалектичар на крају морали сложити у следећем:

Класични принципи непротивуречности и искључења трећег важе уколико језик у коме се примењују задовољава следеће услове:

а) тачна одређеност значења сваког термина (што, пре свега укључује у себе могућност строгог разграничавања једног означеног објекта од другог);

б) одсуство вишесмислености;

в) непромењивост значења (дакле и непромењивост означених објеката);

д) познавање и експлицитно формулисање свих услова под којима се један догађај одиграо и релација под којима је посматран (што значи да сви искази морају бити *потпуни*).

У свим споровима између дијалектичара и формалних логичара дешава се обично следеће: први тврде да у различитим конкретним случајевима примене (нарочито кад је реч о динамичким процесима) класични принципи непротивуречности и искључења трећег не важе, јер у пракси обичан језик, па ни језик емпиријских наука и филозофије, фактички не задовољава услове (а) — (д). Формални логичари на то одговарају да се у свим примерима који захтевају примену различитих, дијалектичких принципа мишљења, може извршити допуна става (формулисањем оног што се имплицитно подразумевало), па ће се добити искази који задовољавају класичне логичке принципе.

На тај начин се показује да у оба логичка система има нешто инваријантно — разлике настају отуд што дијалектичар узима у обзир услове практичне примене, док

их формални логичар апстрахује и пред очима има идеал једног савршено егзактног језика.

Много лакше се те инваријантности откривају кад су у питању супротности међу системима специјално-теоријских схватања, без разилажења у логици. На пример, у спору око смисла тврдње о експлоатацији радничке класе након обављене пролетерске револуције, првобитни јаз у језичким претпоставкама би могао бити осетно ублажен анализом појма „експлоатација“ (који, поред осталог, носи са собом и једно врло интензивно емотивно значење). Стаљинист би морао да се сложи с тим да, у условима социјалистичке изградње, држава често акумулира огроман део вишка рада произвођача, да је својина на средства за производњу државна и да радници не учествују непосредно у управљању средствима за производњу и у одлучивању о расподели вишка свог рада. Њему би онда било објашњено да је такав друштвени положај радника оно што се подразумевало под термином „експлоатација“ (док су по његовом мишљењу управо такви друштвени односи нужни за даљу брзу изградњу социјализма). Сад би дискусија била померена на питање далеко општије и од далеко мањег непосредно практичног значаја: Да ли је умесно овакав друштвени статус описати термином „експлоатација“ (с обзиром на то да је он у многоме различит од статуса радника у капитализму)? Та дискусија би могла довести до тога да се термин „експлоатација“ замени неким другим. Међутим, можда би се могло доказати на аутентичним текстовима да у оквиру Марксовог теоријског система термин „експлоатација“ има довољно опште значење да се у њега може укључити и специфичан друштвени статус радника у неким социјалистичким земљама за време Стаљинове ере.

Према томе, претходну општу формулацију осмог правила могли бисмо спецификовати на следећи начин:

- 8.1. У случајевима кад се оба саговорника слажу у битним чињеницама и значењима основних дескриптивних термина, а ипак се разилазе у основним критеријумима, нарочито у оцени смисаоности и бесмисла појединих реченица, треба узети у обзир да се они можда разликују у својим основним филозофским претпоставкама.
- 8.2. Уколико утврдимо да се с нашим саговорником не слажемо у основним теоријским принципима, треба анализирати језик одговарајућих теоријских система и испитати не прикривају ли различите језичке конвенције тих система значајне инваријантне елементе, који би, формулисани на други начин, омогућили нормалну даљу комуникацију.

ДЕВЕТО ПРАВИЛО

Нужан услов који треба да буде задовољен да би комуникација била ефективна јесте максимум испољавања кооперативног духа.

Како је ово у ствари један психолошки услов који је толико евидентан да му неко посебно објашњење није потребно, задржаћемо се само на прецизирању шта то значи „бити кооперативан у процесу комуникације“. То значи:

1. Бити спреман на улагање извесног напора у циљу узајамног разумевања.

2. При појави тешкоћа тежити да се открије максимум заједничких претпоставки.

3. Испољити разумну меру толерантности и бити спреман на прављење извесних уступака *језичког* карактера да би се своје мисли учиниле разумљивијим саговорнику. Наравно, бити кооперативан и толерантан у овом смислу не значи: правити уступке фактичког карактера (одступати од својих убеђења, модификовати своје мисли). Овде је реч само о спремности да се исте мисли и убеђења изразе мало модификованим језиком.

4. *Искрено* тежити тачној интерпретацији исказа саговорника. Она ће бити могућа само ако су задовољени и неки други услови: у неким случајевима претходна припрема, у сваком случају максимум пажње при праћењу текста итд.

5. У случају евентуалних дискусија руководити се једним основним мотивом, а то је: утврђивање објективне истине. Елиминисати све друге мотиве који овом основном противурече (лична афирмација, сујета, интерес лични или групни итд). Сем тога, потребно је све време држати на уму главни проблем око кога се води дискусија — не одступати од њега, не губити се у непотребним детаљима.

6. Бити коректан, имати обзира, не хватати се за неуспешне формулације делова када нам је јасно једно гледиште у целини, уздржавати се од саркастичних приредби и уопште од уношења емоција.

*

Међу наведеним правилима треба посебно издвојити оне који представљају *логичке услове комуникабилности*, тј. нужне (мада не и довољне) услове које језички искази треба да задовољавају да би се могли оценити као објективно истинити.

Рећи да је један исказ *p* логички комуникабилан значи да *p* има следеће карактеристике:

1. *p* врши *сазнајну* функцију у датом контексту.

2. *p* има све димензије *објективног друштвеног значења*, тј. а) оно изражава једну менталну диспозицију реаговања која је инваријантна у мишљењу разних појединаца једне друштвене заједнице; б) оно означава један објективни догађај, чињеницу или структуру међу објектима; с) *p* је састављено од речи чије се значење може дефинисати другим речима, према томе смисао исказа *p* се може експлицитно формулисати у датом језику. Тај језик мора бити преводљив у обичан практични језик; д) *p* мора бити применљиво за потребе описивања и објашњавања конкретних, искуствених ситуација. Дакле, оно мора означавати такве везе објеката за које је релевантно неко практично искуство.

3. *p* је састављено од знакова који у датом процесу комуникације имају *једно* значење; према томе и *p* има само *један* смисао.

4. Уколико *p* садржи знаке који су иначе у општој употреби вишесмислени и недовољно одређени, или се у *p* употребљавају у неком новом или специфичном значењу које одступа од опште усвојеног, значење тих знакова је *експлицитно одређено* дефиницијом или довољно свестраном употребом у подесним контекстима.

5. Смисао *p* је константан у свим случајевима његове употребе у једном тексту.

Задовољавањем логичких и свих других услова комуникабилности међу људима би било више међусобног разумевања и бар за нијансу више хуманости у међусобним односима. Наравно, сви спорови ни издалека не би ишчезли, него би напротив, тек тада терен био раширенији за праве спорове који могу довести до заиста плодних резултата. Не би се онда више дешавало да се на изглед, по језичкој форми, слажу људи који се у ствари по својим убеђењима дубоко разилазе, а да се исцрпљују у непотребним псеудо-споровима они који можда иза привидно диспаратних језичких исказа у суштини имају сродна гледишта.

SUMMARY

THE DIALECTICAL THEORY OF MEANING

Various theories of meaning in contemporary philosophy differ from each other, firstly, in their underlying fundamental philosophical assumptions, and secondly, in paying attention to different aspects of meaning. These two are closely connected.

(1) A critical analysis of these theories shows that the whole approach to the problem of symbolism and meaning has been largely determined by the kind of philosophy previously accepted. Nominalism has led towards an investigation of the relationship of signs toward other signs. Various forms of behaviourism and pragmatism have influenced their followers to concentrate only on the relation between symbols and practical actions. Empiricists and positivists have showed interest in the connection between signs and sensory experience (at least in the field of empirical sciences). For transcendental idealists in the Kantian sense, the relation of signs to concepts has always been in the very centre of their interest, whereas from the fundamental assumptions of any kind of realist philosophy follows an urge to emphasize the relation of signs towards external objects. This leads to a rather confusing situation: various theories seem to exclude each other, and still, each finds a certain support in the actual usage of the term "meaning". In fact the actual linguistic practice in this case is extremely complex and the term is being used in many overlapping ways. A dialectical approach to this situation would consist in taking into account all properties and relationships of the phenomenon in question, i.e. to consider all the various kinds of application of the concept of meaning. The problem might be solved in one of two alternative ways: either to analyse the concept in question into a set of subconcepts, i.e. to substitute several carefully selected new terms for the term "meaning", or to distinguish among various dimensions of meaning. The second of the alternatives has been accepted, its advantages being not only conformity with actual linguistic practice, but also the fact that there is a certain amount of unity among all different aspects of meaning (and consequently among all various types of usage of the term): one has fully understood a term only when one has come to know the totality of its relationships: to other terms, to its designatum, to relevant practical operations etc.

(2) In order to overcome certain apparently flagrant contradictions in contemporary theories of meaning certain distinctions should be introduced:

- (i) a distinction between private (subjective) and social (inter-subjective) meaning;
- (ii) a distinction between implicit and explicit meaning;
- (iii) a distinction between meaning as a mental disposition and meaning as a disposition for overt behaviour;

(iv) a distinction between meaning as a human concept and meaning as the external object to which the concept refers.

Some of these are not points of issue. It is no problem whether there are private meanings: it is not hard to realise that anyone can create his own new meanings for certain signs so that no one can understand him. The problem is: in what sense do meanings of a social character exist: are they collective representations, ideal essences, concepts *a priori* given in our minds etc.

Also, there is no problem about explicit meaning: once people have a whole system of signs at their disposal they are obviously able to express the meanings of some signs in terms of all other signs of the given system. However, the problem is how to account for our understanding of those other signs. If we want to avoid circularity or *regressus ad infinitum*, we have to introduce the implicit meaning at a certain point and the problem arises how to explain it. Is it correct to assume the existence of certain mental entities which are expressed by symbols and which are guiding forces in our overt behaviour? Also, how are we to justify assumptions about the existence of the external correlates of our signs?

(3) In answering all these problems the view has been taken that what we call "meaning" of a given sign is a whole set of relationships, a structure which can be analysed as:

(i) a relation of the sign to a mental disposition of a group of conscious beings (mental meaning);

(ii) a relation of the sign to an object which is designated by it (objective meaning);

(iii) a relation of a sign towards other signs of the given system (linguistic meaning);

(iv) a relation of a sign to a set of relevant practical actions of the given group of human beings (practical meaning).

In all these relations an additional relation is implicit: ie the relation of at least two subjects to each other, one of them being the person who uses the sign, the other being the interpreter. That is why all mentioned components of meaning have an intersubjective character: concepts, denoted objects, linguistic systems, practical actions are all social creations or known only in the social context.

This conception differs from Peirce's well-known triadic scheme (sign, object, interpretant) in so far as the rather complex concept of interpretant has been analysed into three closely connected and still different elements: a disposition to conceive or experience something, an association of a sign with other signs, and a tendency to act in an appropriate way.

(4) *Mental meaning* should not be conceived as any kind of fixed entity which exists in our mind whether *a priori* or *a posteriori*. Behaviourists have succeeded in bringing to light weak points in traditional mentalism and in greatly improving the methodology of inquiry in this field. However they have gone to the other extreme. The fact that we have no good reasons to assume that there are any thoughts which preexist independently of language does not imply that we can reduce *all* forms of our intellectual life to a very simple scheme of stimulus and reactions. In all more refined forms of cultural activity either the stimulus or the overt verbal reaction is absent. Besides, there is a need to distinguish between two kinds of usage of signs which are clearly different. To the first belong all those cases where the use of signs is followed by interpretation and understanding. In the second there are cases of animal cries, unconscious talk of dreamers and lunatics, functioning of electronic brains, etc. Behaviourism does not provide a basis for the explanation of this obvious distinction. The only outcome would be to assume that,

at least in some cases of genuine communication the appearance of signs causes the interpreters to conceive some other object which the perception of the sign is permanently associated with. In all cases of this kind we may speak of mental dispositions which are connected with signs and which constitute their "mental meaning". Of course this view can be classified neither as mentalism nor as behaviourism. It is opposed to the first by involving the thesis that there is no thought which is completely separated from language; language is not only expression but also formative factor of thought. On the other hand, behaviourism is overcome by the insistence on purposeful and personal character of at least some processes of the use of signs. Language constitutes only the general (and social) structure of thought.

(5) A second dimension of meaning is the relation of a sign to the object which is designated by it. The term "object" is taken here in the broadest possible sense as anything which exists independently of any particular subject. That any communicable sign refers to an object in this sense is analytically true in view of the definitions of "sign" and "communication". Members of a social group can understand each other only under the assumption that for most (of all) of them signs refer to something else than themselves and this "else" can be known in an intersubjective way. Otherwise signs have no social meaning — they are incommunicable, although they may have a purely personal sense.

However, in order to avoid the consequences of an uncritical realism, objects are conceived in a much more flexible way. Objects — constituents of meaning are never *things in themselves*; we can think and speak only about things transformed by our practical actions and interpreted by help of our previously acquired experiences and concepts. Things and physical objects in general (events, properties, relations) constitute only one part of objects — material objects which are given both in space and time. Collective mental processes, social ideas, and norms, "public opinion", class consciousness, even the individual psychic phenomena (in so far as they have become the subject-matter or somebody else's investigation) also belong to the category of objects in the defined sense. In difference from material objects they are given only in time. However they both constitute the large class of *real* objects. The criterion of *x* being a real object is this: of the concept of *x* is communicable, theoretically well supported and has directly or indirectly been practically applied, we may say that *x* is a real object. This criterion is strict enough to exclude imaginary objects like "satyrs", "Pegasus" etc. However it is flexible enough to embrace all those mathematical and logical symbols which have found an application in empirical sciences and ordinary life. The fact that they may be successfully used as instruments in formulating certain statements which correctly describe a class of events and which have been empirically confirmed, can be accounted for only by the assumption that *in so far* they may be taken to designate certain objective structural features of the described events.

In connection with imaginary objects the question arises whether it would be proper to call them "objects" at all. This question is answered in affirmative. From the definition of "object" previously given it follows that if a number of people conceive a similar being in association with the words "Sphinx" or "Hamlet", so that they are able to interpret properly sentences in which these words appear, then there is something which is designated by these words, which exists independently of any particular subject, although not independently of Man and Human culture in general. Therefore, the designatum of "Hamlet" is also in object in the sense of a set of invariant intersubjective elements in the thoughts and experiences of a group of persons.

Various problems in connection with this dimension of meaning are discussed in great length: eg. classification of objects, criteria of knowing material objects, various senses of the term "denotation", criticism of atomism and functionalism, specification of the kind of objects designated by various kinds of signs, in view of the distinctions: (1) between cognitive, emotive and prescriptive signs, (2) within the range of cognitive signs: between descriptive, explicative, instrumental and metaphysical signs, (3) between sentences, words, descriptions and functions.

(6) Linguistic meaning is that dimension of meaning which is constituted by bringing a sign into all sorts of connection with other signs of the given language. From the point of view of the analysis of meaning language is not simply an instrument of expressing and communicating meaning to other people. It is also a constitutive factor of mental dispositions and all knowledge about objects. Fixing constant elements in the flux of experience, interpreting them as stable objects with permanent structure is possible only due to the formative role of linguistic symbols. In so far language constitutes the form of meaning. Individual thinking transcends more or less the limits of linguistic forms, firstly, due to personal deviation from social standards (in so far it becomes more or less socially incommunicable), secondly, due to manifold associations with experiential data (in so far it becomes unrepeatable to the same person on any later occasion).

Linguistic meaning is always implicitly given in the use of a sign in various contexts. Sometimes it is also explicitly defined.

(a) Besides the customary explanations of the concept of context, the point is stressed that its fundamental element is an assumption as to the universe of objects accepted. Only in relation to the set of objects assumed the question can arise whether a sign is meaningful. Such a principle of relativity of meaning was generally disregarded by logical positivists. The fact that metaphysicians understand each other although their statements cannot be empirically confirmed is to be accounted for by introducing a distinction between two various kinds of meaning — one relative to metaphysical language and the other relative to the language of empirical science. This principle does not lead to a relativism. Although there is a multitude of worlds one can think of and sensibly talk about, there is just one *real* world. Therefore the language of science which presupposes a universe of real objects is of a primary importance for any cognitive purpose.

(b) Definition is taken to be a statement which explicitly formulates some characteristic elements of meaning of a linguistic symbol. The implications of this conception of definition are following:

(i) What is defined is always a linguistic term, not any other kind of signs nor a thing (*res*).

(ii) A definition may tell us *indirectly* something about the "essence" of the object designated. However its direct task is to formulate a meaning.

(iii) A definition is not an intellectual or any other kind of activity but a statement as their result. Therefore "ostensive" definitions are excluded from the range of the concept definition.

(iv) In difference from teaching someone the meaning of a term through its use in various contexts, in a definition its meanings is explicitly formulated i.e. the given symbol is mentioned and not used. This implies that "definitions in use" are not definitions in the proper sense of the term.

(v) Definitions, being short, usually give us only the core of the meaning of a term. Its full meaning can be demonstrated and learnt only by its use in various contexts.

There are four main types of definitions depending on which dimension of meaning is stressed in the *definiens*:

(i) If *definiens* is constituted by a group of words which, as a whole, can play the role of the synonym to *definiendum*, this type is similar to the classical nominal definition. The copula "is" or sign "≡df" is the relation of equivalence of meaning.

(ii) In some cases *definiens* is a description of a mental disposition which is constantly associated with the defined term; this type might be called by a convention: conceptualist definition. The copula here connects an expression with that which is expressed.

(iii) When *definiens* is the description of an object, we get what has usually been called a realist definition. The copula is here a relation of designation.

(iv) If *definiens* is constituted by the enumeration of a set of practical operations, relevant to the defined term, we have the case of an operational definition in the sense of Bridgman. The copula here implies a relation of causality between a set of practical actions and the objects designated by the term.

In practice these four types are usually intermingled.

(7) In connection with *Practical meaning*: the concept of *operation* and the relation of *relevancy* (of a set of operation to a given sign.) have been clarified.

Under the term "operation" one should understand each conscious, purposeful change of a state of affairs. This implies, first, that automatic, unconscious reactions are not embraced by the range of the concept. Second, both physical and mental operations are included. All operations are classified into six groups: (i) transformation of physical objects (physical work), (ii) social actions intended to keep or change social institutions, (iii) speech, (iv) interpretation of experience, (v) evaluation, (vi) thinking.

At least some of the operations relevant for a sign must be of a social character which implies that they must be *relative* to a community of subjects which take part in it, influencing each other. Therefore, meaning in general is a social phenomenon.

To say that a set of operations *B* is *relevant* for a sign *A* means one of the following alternatives:

(i) *B* is a set of physical operations by which a class of real objects can be produced, or modified.

(ii) *B* is a set of mental operations which are necessary in order to conceive an object or (in some cases) to verify its existence. The criterion of conceivability is not the formation an image or model of the object in question but primarily a possibility of imagining the practical consequences of its existence, some of them necessarily being possible physical operations on real objects.

(iii) *B* is a set of linguistic operations of usage *A*.

So, to know the practical meaning of a sign is: first, to know how it can be used under various circumstances; second, to know in what way its meaning can be explicitly explained to other people and applied in any theoretical activity. Third, to know what can be done and what human needs (if any) can be satisfied with the object designated.

(8) After detailed analysis of each of the four dimensions of meaning two problems have been analysed: (i) in what way they can vary and how the variations of any one among them affect all the rest? (ii) is it possible for at least two of them to fuse together, in other words, is possibility of clear distinction between all of them a necessary condition for a sign to have a distinct meaning?

In connection with (i) various dynamical correlations between particular components of the complex meaning have been described.

As to (ii) it has been shown that in many cases the analysis of meaning into four components is not possible. For example, mental and linguistic meaning are indistinguishable when using stereotypes; mental and objective meaning are blended when objects in question are abstract public ideas or imaginary objects (they are related to each other as whole to its part, or as personal content to its social form). Particularly, practical meaning is implicit in all other dimensions.

There is even a sort of case where all dimensions are fused: these are imperatives expressed in stereotyped terms which refer to mental practical actions (eg. "Look").

However even in such cases various aspects of meaning can be emphasized depending on situation, kinds of people who communicate, their practical needs and intentions etc.

At last the mere enumeration of the fundamental dimensions of meaning can be replaced by the following definition which exhibits their structure in a precise way:

The symbol S_i is meaningful = Df the symbol S_i is associated (i) with an object O which is designated by it, (ii) a set of practical operations P , which are both determined by O and constitutive for it, (iii) a disposition of mental reaction M which corresponds to the features of O and P and (iv) a system of symbols S such that S_i is a member of S and the relations of S_i towards other members of S express M , describe O and indicate possibilities of P .

(9) One chapter of the book is devoted to the exposition of a (hypothetical) theory of the genesis and development of signs and meaning. The main stages of this evolution seem to be:

I Origin of first signs and most primitive forms of animal communication.

II Communication by artificial, non-linguistic signs of inter-personal meaning.

III Primitive linguistic signs endowed with empirical meaning.

IV The language of abstract thinking:

In the very beginning of this evolution signs are natural objects which stand in constant relations to other natural objects which satisfy vital needs of the given organism. The individual acquires a habit to react in an appropriate way to the appearance of certain objects, which thus become signs for it.

The transition to artificial, interpersonal and plurisituational signs is held to be the result of a basic need of all organisms who live in communities: the need to coordinate their practical activity. Mere imitation of natural objects could not explain the uniformity of social signals. Of primary importance is here the fact that an organism who participates in a practical action becomes able to realise the analogy between the reactions of his partners and his own reactions to a certain event.

Further steps in the development of human communication are: origin of articulate speech, appearance of first names and first signs with general meanings. The thesis has been supported and elaborated in detail that basic condition of the origin of language is human productive work. It is true that very young human beings manifest an instinctive tendency to use their vocal organs and to produce various sounds. However the problem is how this instinct was developed. The most probable answer is that already in the very beginning of a purposeful and organised social activity, such as work, an urgent need to harmonise their efforts brought Men to use their vocal organs in a much more intensive way than ever before. To this purpose uttered sounds are much more convenient than gestures or other possible means of communication: they do

not occupy hands, which remain free for work, and they can be used by persons who are not in each other's visual field, which is often the case while working.

The conditions which had to be fulfilled for some sounds to become names ie. signs which do not have only expressive but also denotative function, are:

(i) The appearance of sounds without direct biological importance;
(ii) Capacity of forming conditioned reflexes of higher order ie. capacity of deliberate use of sounds in order to achieve a definite practical end;

(iii) Elementary forms of social life. A sign may acquire a representative character only if individuals have many opportunities to observe the connection between a given situation and a certain sound. Thus they acquire a new function; besides being the expression of one's feelings and desires they also become a substitute for certain objects or features of the corresponding situation. Now individuals begin to use such a sign deliberately, not only to express their subjective attitudes but also to draw other's attention to a definite object.

The only medium where all these conditions might have been fulfilled is working process of a social community. No other activity demands such a high level of organisation, concentration on definite particular aspects of situations and objects, such a need to pay attention to and speak of objects which are not present in speaker's and hearer's visual field. First names have been concrete; they designated only immediately observable objects. However their designates were not fixed. The transfer of names to all other objects similar to the previous designatum is the prototype of all generalisation. Further development of the human capacity of generalisation, abstraction, analysis and synthesis was also stimulated by more and more sophisticated forms of work. In enormous efforts to solve his practical problems Man was coming to realise again and again that there was something identical in different objects: he used the same tools in various ways, analysed things into their component parts, got acquainted with their various properties, used them for various purposes etc.

In order to determine the main phases of the early development of human language and thinking, the results of child psychology have been used.

The division of labor brought to existence particular social groups which were concerned only with various forms of cultural activity. An awakened intellectual curiosity in a society which has already mastered the elementary technique of symbolism led step by step to creation symbols which no longer designate any observable objects. The aim of using language was no longer direct practical success. The time was rife for philosophers, mathematicians, writers to appear on the historical stage. Not only that the meanings of particular expressions become now much more abstract and general. The structure of language becomes much more complex. As language is no longer used in concrete practical situations, a need appears to elaborate means for indicating the context. Language becomes more and more formalised, subject to definite rules. Forms of language and thought themselves become the subject-matter of inquiry. This is the point where the prehistory of language and meaning ends.

(9) Logical inquiries of the problem of symbolism and meaning have a great practical importance for every-day communication in science and ordinary life. Their results enable us to eliminate many errors, illusions and bad linguistic habits. On the basis of previously suggested solutions of the various problems of meaning following

Summary

---

conditions of effective communication (by cognitive signs) may be established:

(i) In each process of communication it should be made clear which kind of symbolic function is in question, i.e. to which kind of language do the used symbols belong (ordinary, scientific, metaphysical, mythological language, language of arts, politics etc.) In scientific language a distinction should be made between various possible functions of expressions which have similar syntactical structure: they may express observations, inferences, evaluations, definitions, rules. Each of these has different logical status — and complies with different criteria of meaningfulness.

(ii) One should prefer to use those expressions which have all fundamental dimensions of meanings i.e. which not only express a concept but also designate objects which can be created or identified by definite practical operations and which can be described by a set of other linguistic expressions.

(iii) Each symbol should be used unambiguously in a given process of communication and at a particular field of application.

(iv) Terms whose correct understanding is a necessary condition for the interpretation of the whole of a text should be explicitly defined. Analytical and operational definitions have maximum of cognitive value. The interpreter should estimate whether the speaker intended to give an empirical or postulational definition.

(v) A necessary condition of an adequate interpretation is taking into account the totality of context (including cultural and socio-historical conditions of a language and of the particular occasion of its usage).

(vi) A language should be considered as a dynamic historical process. Contemporary meanings should not be projected into old texts. Even if the author in question is our contemporary, one should take into account that maybe he does not use all of his terms in a generally accepted sense and that the semantic changes, introduced by him, may be justified. However, during a given communication all meanings should be strictly fixed and all changes explicitly indicated.

(ii) The connection between signs and objects is not necessary (in an ontological sense), therefore there are no "right" meanings, or objective meanings in an absolute sense; in each there is an element of conventionality. On the other hand, this connection should not be treated as purely arbitrary. Certain laws of the semantical evolution of a language ought to be observed if a general confusion is to be avoided.

When an issue arises as to the "genuine" sense of a text, particularly when we are separated from the author by a considerable distance in time, an opposition to subjectivism should not bring us to the other extreme of insisting on only one possible interpretation. A considerable amount of objectivity can be reached by taking into account all texts and all relevant facts about life and activities of the given author, as well of social and cultural conditions of his time. However, the interpreter is conditioned himself by his own theoretical assumptions and practical interests, which implies that a certain amount of flexibility and tolerance in all matters of interpretation is needed.

(viii) When the cause of a misunderstanding is a difference in theoretical assumptions of the speakers, the language of the corresponding theoretical systems should be analysed in order to discover whether behind different linguistic conventions important invariant conceptual elements are hidden. The reformulation of these elements would provide a basis for further communication.

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

A

Абелар, Пјер (Abélard, Pierre) 140
 Авенаријус, Рихард (Avenarius, Richard) 266
 Ајнштајн, Алберт (Einstein, Albert) 176, 208*, 233, 327
 Акерман, В. (Ackermann, W.) 33, 43, 44
 Актон, Вилем (Acton, William) 103
 Александер, Самјуел (Alexander, Samuel) 26
 Анаксимандар 92, 388
 Аристарх, 277, 278
 Аристотел 2, 163, 208, 262, 264, 278, 313, 388, 424, 443, 445, 449, 450, 496, 499, 511, 519
 Армсон (Urmson J. O.) 355
 Атли, Клемент Ричард (Attlee, Clement Richard) 521, 522
 Ашби, Р. В. (Ashby, R. W.) 134, 371

Б

Балзак, Оноре де (Balzac, Honoré de) 254
 Барток, Вела (Bartók, Béla) 359
 Бах, Јохан Себастијан (Bach, Johann Sebastian) 244, 250
 Бекон, Франсис (Bacon, Francis) 425
 Бенџамин, Корнелијус (Benjamin, Cornelius) 100

Бергсон, Анри (Bergson, Henri) 337, 423, 435, 448
 Беркли, Џорџ (Berkeley, George) 77, 148, 166, 197, 198, 215, 425
 Берлин, Исаја (Berlin, Isaiah) 198
 Бернаис, Паул (Bernays, Paul) 33
 Бетовен, Лудвиг ван (Beethoven, Ludwig van) 244, 250, 279, 333, 351
 Билер, Карл (Bühler, Karl) 494, 495
 Бифе, Бернар (Buffet, Bernar) 244, 449
 Бихлер, Јулиус (Büchler, Julius) 104
 Блек, Вилем (Blacke, William) 6, 7
 Блек, Макс (Black, Max) 70, 71, 73
 Блумберг (Blumberg) 104
 Воас, Франц (Voas, Franz) 82
 Болцано, Бернард (Bolzano, Bernhard) 225
 Бор, Нилс (Bohr, Niels Henrik David) 92, 298, 308, 465
 Бохенски, Јозеф (Bochenski, Józef) 38
 Бошковић, Руђер 345
 Брајтмен Едгар Шефилд (Brightman, Edgar Sheffield) 388
 Браун, Роберт (Brown, Robert) 134
 Бреал, Мишел (Bréal, Michel) 50
 Брентано, Франц (Brentano, Franz) 163
 Бридмен, Перси Вилијам (Bridgman, Percy Williams) 89, 91, 137, 446

* Курзивним цифрама дате су странице на којима се имена помињу само у фуснотама.

Брод, Чарли Данбар (Broad, Charlie Dunbar) 328
 Брољи, Луј де (Broglie, Louis de) 177
 Броувер, Луицен Егбертус Јан (Brouwer, Luitzen Egbertus Jan) 49, 177, 466
 Брукнер, Антон (Bruckner, Anton) 244
 Бул, Џорџ (Boole, George) 2, 35
 Буркхард, Јакоб (Burckhard, Jakob) 26

В

Вагнер, Рихард (Wagner, Richard) 244, 249, 384
 Вајлд, Џон (Wild, John) 162, 163
 Вајнберг (Weinberg) 114
 Вајсман, Фридрих (Weissmann, Friedrich) 49, 104
 Вајтхед, Алфред Норт (Whitehead, Alfred North) 18, 156, 164, 177, 240, 241, 247, 351, 352, 388, 444, 446, 448, 515
 Вајц, Морис (Weitz, Morris) 56
 Ван Гог, Винсент (Van Gogh, Vincent) 351
 Вебер, Ернст Хајнрих (Weber, Ernst Heinrich) 229
 Вегенер, Филип (Wegener, Philip) 498, 499
 Вејл, Херман (Weyl, Hermann) 464
 Велби, Викторија (Welby Victoria) 331
 Ворнок, Џефри Џемс (Warnock, Geoffrey James) 452
 Вертхајм 490
 Вилсон, Чарлс Томсон Рис (Wilson, Charles Thomson Rees) 272, 465
 Висдом, Џон (Wisdom, John) 273, 349
 Витгенштајн, Лудвиг (Wittgenstein, Ludwig) 40, 53—56, 60, 104—106, 108, 109, 114, 122—125, 130, 136, 148, 149, 160, 196, 326, 334, 348, 349, 356, 371—379, 406, 430, 439, 444, 448, 453
 Вич, Хенри (Veatch, Henry) 162, 163
 Волф, Фридрих Аугуст (Wolf, Friedrich August) 144, 426
 Ворф, Бенџамин (Whorf, Benjamin L.) 15, 466
 Вотлинг, Џон (Watling, J. L.) 134
 Вотсон, Џон (Watson, John B.) 64—67

Г

Гајгер, Лазарус (Geiger) 144
 Гали, В. Б. (Galilei, W. B.) 81, 331
 Галилеј, Галилео (Galilei, Galileo) 254, 293
 Гардинер, Патрик (Gardiner, Patrick) 470
 Гароди, Роже (Garaudy, Roger) 188
 Гаус, Карл Фридрих (Gauss, Carl Friedrich) 262
 Гедел, Курт (Gödel, Kurt) 48, 49, 156, 164, 174
 Гејзер, Јозеф (Geyser, Joseph) 161
 Гејнекен 470, 481
 Гобло, Едмон (Goblot, Edmond) 22
 Гоген, Пол (Gauguin, Paul) 351
 Горгија 424
 Горки, Максим 362

Д

Данте, Алигијери (Dante, Alighieri) 232
 Дарвин, Чарлс Роберт (Darwin, Charles Robert) 26, 87, 254, 426, 489
 Де Морган, Аугуст (De Morgan, Augustus) 2, 26, 341, 456
 Декарт, Рене (Descartes, René) 2, 14, 38, 218, 237, 295, 388, 424, 439, 441, 469, 529
 Демокрит 92, 511
 Дикас, Курт Џон (Ducasse, Curt John) 74
 Дирак, Пол (Dirac, Paul Adrien Maurice) 233, 465
 Дирер, Албрехт (Dürer, Albrecht) 229, 230, 412
 Диркем, Емил (Durkheim, Emile) 224, 470
 Дјуи, Џон (Dewey, John) 81—89, 91, 96, 220, 221, 428, 470, 511
 Доновен (Donovan, I.) 482
 Достојевски, Фјодор Михајлович 359, 428
 Дрејк, Дјурент (Drake, Durant) 156
 Дриш, Ханс (Driesch, Hans) 337

Ђ

Ђото (Giotto di Bondone) 359

Е

- Ејер, Алфред Жил (Ayer, Alfred Jules) 33, 73, 74, 106, 114, 117, 119, 132—134, 148, 173, 198—201, 216, 349, 430, 439
 Емерсон, Ралф Валдо (Emerson, Ralph Waldo) 470
 Енгелс, Фридрих (Engels, Friedrich) 47, 97, 187, 233, 254, 437, 470, 478, 481, 485, 520
 Енезедимус 424
 Епименид Крићанин 132
 Ердман, Бено (Erdmann, Benno) 313, 390
 Ердман, Карл Ото (Erdmann, Karl Oto) 335
 Еуклид 37, 176, 262, 264, 530

Ж

- Жергон, Жозеф (Gergonne, Joseph Diez) 446, 452

З

- Зенон 415
 Зигварт, Христов (Sigwart, Christoph) 142

И

- Ибзен, Хенрик (Ibsen, Henrik) 250, 254

- Јаковљев, Н. Ф. 481, 483
 Јеркс, Роберт 472
 Јесперсен, Ото (Jespersen, Otto) 470, 482
 Јонеско, Ежен (Ionesco, Eugène) 17
 Јуинг, Алфред Сирил (Ewing, Alfred Cyril) 113, 114, 132

К

- Кант, Имануел (Kant, Immanuel) 37, 97, 98, 140, 141, 150, 186, 192, 195, 213, 395, 425, 444, 469
 Кантели, Гвидо (Cantelli, Guido) 398

- Кантор Георг (Cantor, Georg) 48, 456, 462, 464
 Карнап, Рудолф (Carnap, Rudolf) 33, 40—42, 49, 106, 107, 109, 112, 113, 118, 121, 123, 126—133, 135, 136, 148, 156, 164, 165, 177, 198, 199, 205—208, 210, 211, 216, 252, 307, 444, 447
 Касирер, Ернст (Cassirer, Ernst) 3, 10, 14, 140—148, 150—153, 163, 167, 255, 257, 384, 426, 470
 Квајн, Вилард ван Ормен (Quine, Willard Van Orman) 203, 204, 206, 207, 210, 353, 357, 361, 367, 370
 Келер, Хелен (Keller, Helen) 487, 488
 Келог, В. Н. (Kellog, W. N.) 479
 Келог, Л. А. (Kellogg, L. A.) 479
 Кеплер, Јохан (Kepler, Johannes) 109, 110, 159
 Кивије, Жорж (Cuvier, Georges) 264
 Клакхон (Cluckhon) 16
 Коперник, Никола (Copernicus, Nicolaus) 176, 254, 286
 Копи, Ирвинг (Copi, Irving) 27
 Коржибски, Алфред (Korzybski, Alfred) 9, 28, 246, 252, 290, 344, 448
 Корнфорт, Морис (Cornforth, Maurice) 7
 Котарбињски, Тадеуш (Kotarbiński, Tadeusz) 242
 Котс, 472
 Крејтон, Џемс Едвин (Creighton, James Edwin) 446

Л

- Лавоазје, Антоан (Lavoisier, Antoine) 293
 Лагуна, Грејс де (Laguna, Grace de) 14, 470
 Лајбниц, Готфрид Вилхелм (Leibnitz, Gottfried Wilhelm) 140, 263, 266, 313, 388, 424
 Лаланд, Андре (Lalande, André) 217, 219—221
 Лангер, Сузана (Langer, Susanne) 248, 249, 258, 470, 479, 480, 482, 483, 494, 498
 Леверје, Ирбен-Жан-Жозеф (Le Verrier, Urbain-Jean-Joseph) 233
 Леви Брил, Лисјен (Lévy-Bruhl, Lucien) 470, 486
 Лейтон (Leighton) 16

Лењин, Владимир Иљич 35, 188, 470
 Лерд, Џон (Laird, John) 329
 Лернед (Learned) 472
 Леукип 92, 310
 Ли, Дороти (Lee, Dorothy) 15
 Линднер 487
 Лок, Џон (Locke, John) 140, 197, 200, 425, 444, 517—519
 Ломоносов, Михаил Васиљевич 481
 Лоце, Рудолф Херман (Lotze, Rudolf Hermann) 143, 152
 Лулус, Рајмонд (Lullius, Raimundus) 2

Љ

Љуис, Кларенс Ирвинг (Lewis, Clarence Irving) 112, 121, 125, 129, 131

М

Мајнонг, Алексијус (Meinong, Alexius) 233, 354, 404, 411
 Макарти, Џозеф (McCarthy, Joseph) 521
 Максвел, Џејмс Клерк (Maxwell, James Clerk) 264
 Малиновски, Бронислав Каспер (Malinowski, Bronislaw Kasper) 455, 470, 488, 496
 Мар, Николај Јаковљевич 481
 Марвин, Волгер (Marwin, Walter) 156, 215, 216
 Маркс, Карл (Marx, Karl) 47, 86, 87, 97, 99, 170, 187, 233, 254, 255, 347, 368, 415, 437, 458, 469, 470, 485, 511, 529, 531, 533
 Маутнер, Фриц (Mauthner, Fritz) 448
 Мах, Ернст (Mach, Ernst) 90
 Меје, Антоан (Meillet, Antoine) 525
 Менделеев, Дмитриј Иванович 174, 233, 412
 Мерсен, Марен (Mersenne, Marin) 424
 Метелњиков 287
 Метцер, Волфганг (Metzger, Wolfgang) 214, 215
 Мид, Џорџ Херберт (Mead, George Herbert) 470, 475—477
 Мил, Џон Стјуарт (Mill, John Stuart) 57, 58, 71, 263, 313, 320, 343, 353, 354, 371, 444

Милер, Маркс (Müller, Marx) 475
 Минто Вилијем (Minto, William) 489
 Молијер, Жан Батист Поклен (Molière, Jean Baptiste Poquelin) 93, 94
 Моне, Клод (Monet, Claude) 351
 Монтегју, Вилијам Пеперел (Montague, William Pepperel) 156, 169, 215, 216
 Морис, Чарлс (Morris, Charles) 4, 5, 10, 52, 64, 67—74, 85, 88, 246, 336, 339, 343, 381, 462, 470, 476
 Моцарт, Волфганг Амадеус (Mozart, Wolfgang Amadeus) 120, 245, 508
 Мур, Џорџ Едвард (Moore, George Edward) 119, 156, 213—216, 225, 449, 451
 Мусоргски, Модест Петрович 351

Н

Недић, Милан 382
 Нејгел, Ернест (Nagel, Ernest) 121, 126, 127
 Нехру, Пандит Џавахарлал (Nehru, Pandit Jawaharlal) 60
 Николски, В. И. 481, 483
 Нуаре, Лудвиг (Noûré) 470, 481

Њ

Њутн, Исак (Newton, Isaac) 176, 264, 286, 293

О

Огден, Чарлс Кеј (Ogden, Charles Kay) 4, 172, 246, 252, 328, 331, 424
 Ојстрах, Давид Фјодорович 395
 Окамски, Вилем (Occam, William) 139
 О'Конор (O'Connor, B. I.) 133, 134, 200, 201
 Осгуд, Чарлс (Osgood, Charles) 442, 443

П

Павлов, Иван Петрович 288
 Пап, Артур (Pap, Arthur) 90, 108, 132, 160, 325, 328, 339, 416
 Парменид 388

- Пастер, Луј (Pasteur, Louis) 377
 Паш, Мориц (Pasch) 37
 Пеано, Бузепе (Peano, Giuseppe) 46, 408
 Пепер, Стивен (Pepper, Stephen) 446
 Пери, Ралф Бартон (Perry, Ralph Barton) 156, 215, 216, 246
 Перовић, Миливоје 302
 Перс, Чарлс Сандерс (Peirce, Charles Sanders) 4, 5, 28, 71, 76—81, 86, 87, 89, 96, 99, 103, 104, 156, 185, 195, 328, 331
 Пеџет (Paget) 470
 Пијаже, Жан (Piaget, Jean) 344, 470, 492
 Питкин, Волтер (Pitkin, Walter) 215, 216
 Планк, Макс (Planck, Max) 233, 434
 Платон 2, 82, 162, 163, 225, 233, 356, 388, 424, 435
 Попер, Карл (Popper, Karl) 121—127, 136
 Прагтл, Карл (Prantl, Karl) 455
 Праг (Pratt) 156
 Пристли, Џозеф (Priestley, Joseph) 233
 Пронин 233
 Птоломеј, Клаудије 176, 286
 Пусен, Никола (Poussin, Nicolas) 118
- ## Р
- Радерфорд, Ернест (Rutherford, Ernest) 92, 298, 308, 465
 Радојчић, Мирослав 339
 Рајл, Гилберт (Ryle, Gilbert) 56, 295, 329, 330, 349, 353, 357, 361, 370, 371, 430, 439
 Рајкенбах, Ханс (Reichenbach, Hans) 121, 125—127, 446
 Ракић, Милан 250
 Рамзи, Френк Пламpton (Ramsey, Frank Plumpton) 109, 130, 203, 204
 Ранке, Леополд (Ranke, Leopold) 22
 Рапопорт, Анатол (Rapport, Anatol) 423
 Расл, Берtrand (Russel, Bertrand) 57, 66, 67, 81, 110, 114, 115, 130, 132, 148, 156, 158—160, 164, 172, 177, 201—204, 206, 207, 210, 225, 233, 241, 242, 257, 263, 325, 329, 343, 354—356, 390, 397, 403—405, 410, 412, 413, 425, 439—441, 444, 446, 452, 470
 Ревес (Révész) 472
 Рембрант, Харменс ван Рајн (Rembrandt, Harmensz van Rijn) 199, 351
 Реноар, Огист (Renoir, Auguste) 351
 Рид, Томас (Read, Thomas) 140, 156
 Ризер, Макс (Rieser, Max) 218
 Рикерт, Хайнрих (Rickert, Heinrich) 444
 Риман, Бернхард (Riemann, Georg Friedrich Bernhard) 262, 530
 Ричардс, Ајвор Армстронг (Richards, Ivor Armstrong), 4, 172, 246, 252, 328, 331, 424
 Робинсон, Едвард (Robinson, Edward) 344
 Робинсон, Ричард (Robinson, Richard), 444—447, 452
 Ројс, Џосија (Royce, Josiah) 83
 Рубенс, Петер Паул (Rubens, Peter Paul) 351
 Рубинштајн, Сергеј Леонидович 485, 486, 488, 492
 Ружиче, Луј (Rougier, Louis) 262, 270
 Русо, Жан-Жак (Rousseau, Jean-Jacques) 482
- ## С
- Саливен, Хари (Sullivan, Harry) 488
 Сантајана, Џорџ (Santayana, George) 156, 445
 Сапир, Едвард (Sapir, Edward) 422, 423, 466, 470
 Свердлов, Јаков Михајлович 359
 Свифт, Џонатан (Swift, Jonathan) 520
 Селарс, Рој Вуд (Sellars, Roy Wood) 156, 157
 Селарс, Вилфрид (Sellers, Willfried) 336
 Сколем, Торалф (Skolem, Thoralf) 49
 Снајдерс, Франс (Snyders, Frans) 118
 Сократ 2, 356, 424
 Спиноза, Барух (Spinoza, Baruch de) 316, 388, 444
 Сполдинг (Spaulding) 215, 216
 Стаљин, Јосиф Висарионович 8, 533
 Стебинг, Сузана (Stebbing, Susan) 246, 247, 447
 Стејс, Волтер Теренс (Stace, Walter Terence) 121

Стерн, Луј Вилијем (Stern, Louis William) 487, 490
 Стивенсон, Чарлс Лесли (Stevenson, Charles Leslie) 336
 Стоун, Љуис (Stone, Lewis) 344
 Стросон, Питер Фредерик (Strawson, Peter Frederick) 59

T

Таненбаум (Tannenbaum) 443
 Тарски, Алфред (Tarski, Alfred) 397, 447
 Тен, Иполит (Taine, Hippolyte) 22
 Тенсинг 329
 Толмен (Toulmen) 470
 Толстој, Лав Николајевич 362
 Тома Аквински (S. Thomas Aquinas) 388
 Томсон, Џозеф Џон (Thomson, Joseph John) 92
 Торндајк, Едвард (Thorndike, Edward), 470
 Тосканини, Артуро (Toscanini, Arturo) 279
 Трајчке, Хајнрих фон (Treitschke, Heinrich von) 22
 Турнвелд 490

У

Урбан, Вилбур Маршал (Urban, Wilbur Marshall) 254, 255, 257, 334—336, 341, 424, 426, 435, 440, 456, 457

Ф

Фајл, Херберт (Feigl, Herbert) 104
 Фаради, Мајкл (Faraday, Michael) 264
 Фернес (Furness) 479, 480
 Фиблмен, Џејмс (Feibleman, James) 162, 163, 404
 Фицџералд, Џорџ (Fitzgerald, George) 92
 Фишер, Лудвиг (Fischer, Ludvik) 48
 Фојерабенд, Паул (Feuerabend, Paul) 56
 Фојербах, Лудвиг (Feuerbach, Ludwig) 87, 97, 99, 170, 187, 415, 469, 511
 Франк, Сезар (Franck, César) 268

Франк, Филип (Franck, Philipp) 216
 Франс, Анатол (France, Anatole) 427
 Фреге, Готлоб (Frege, Gottlob) 71, 81, 156—159, 164, 329, 343, 354
 Фрезер, Џејмс Џорџ (Frazer, James George) 77
 Фриш, Карл фон (Frisch, Karl von) 473
 Фројд, Сигмунд (Freud, Sigmund) 224
 Фуко, Леон (Foucault, Léon) 286
 Фурман, Хелена 351
 Фуртвенглер, Вилхелм (Furtwängler, Wilhelm) 279

X

Хајакава, Семјуел (Hayakawa, Samuel Ichijue) 9, 344, 421, 448, 450, 451, 524
 Хајдегер, Мартин (Heidegger, Martin) 18, 515, 529
 Хајдн, Јозеф (Haydn, Joseph) 244
 Хајзенберг, Вернер (Heisenberg, Werner) 176, 414, 465
 Хамер-Пургштал, Јозеф фон (Hammer-Purgstall, Joseph von) 145, 524
 Харкнес, Маргарит (Harkness, Margaret) 254
 Хартман, Николај (Hartmann, Nicolai) 225, 390, 393
 Хегел, Георг Вилхелм Фридрих (Hegel, Georg Wilhelm Friedrich) 18, 19, 22, 26—28, 47, 86, 87, 91, 191, 225, 249, 337, 347, 388, 402, 406, 415, 416, 433, 450, 470, 481, 485, 529
 Хејл, Хорешо (Hale, Horatio) 480, 483
 Хејтинг, Аренд (Heyting, Arend) 177, 464
 Хемпел, Карл Густав (Hempel, Carl Gustav) 124, 133, 135
 Хендл, Георг Фридрих (Händel, Georg Friedrich) 244
 Хенле, Пол (Henle, Paul) 16
 Хераклит 333, 388, 499
 Хердер, Јохан Готфрид (Herder, Johann, Gottfried) 26, 482
 Хилари, Едмунд (Hillary, Edmund) 329
 Хилберт, Давид (Hilbert, David) 33, 37—39, 43, 44, 177
 Хитлер, Адолф (Hitler, Adolf) 60, 61

Хјум, Дејвид (Hume, David) 84,
108, 119, 197, 206, 208, 210, 252,
425, 430
Хобс, Томас (Hobbes, Thomas)
353
Хојер, Хари (Hoijer, Harry) 16
Хол, Стенли (Hall, Stanley) 470
Холингворт (Hollingworth, H. L.)
69
Холт, Едвин Бисел (Holt, Edwin
Bissel) 215, 216
Хосперс, Џон (Hospers, John) 336
Хумболт, Вилхелм фон (Humbolt,
Wilhelm von) 143, 144, 425,
426, 482
Хусерл, Едмунд (Husserl, Ed-
mund) 156, 161, 163, 187, 225,
231
Хутен, Ернест (Hutten, Ernest)
126

Ц

Цезар (Caius Iulius Caesar) 41
Цермело, Ернст (Zermelo, Ernst)
48
Цицерон (Marcus Tullius Cicero)
443, 449

Ч

Чајковски, Петар Иљич 248
Чејз, Стјуарт (Chase, Stuart) 9
Чери, Колин (Cherry, Colin) 473
Черч, Алонзо (Church, Alonzo)
133, 447

Џ

Џемс, Вилем (James, William)
76, 78, 81, 82, 85—87, 186, 206
Џод (Joad C.E.M) 112, 116
Џонсон (Johnson, W. E.) 446
Џонсон, Самјуел (Johnson, Sa-
muel) 520

Ш

Шекспир, Вилијам (Shakespeare,
William) 441, 458, 524
Шелер, Макс (Scheler, Max) 225,
388, 515
Шефер (Sheffer, H. M) 406
Шлегел, Фридрих (Schlegel,
Friedrich) 450
Шлик, Мориц (Schlick, Moritz)
104, 107—109, 115, 123—125, 131,
136, 265, 266, 268, 270, 271
Шнајдер, Фридрих (Schneider,
Friedrich) 214
Шопенхауер, Артур (Schopen-
hauer, Arthur) 337, 515
Шостакович, Дмитриј Дмитри-
јевич 449
Шпенглер, Освалд (Spengler, Os-
wald) 26
Шредингер, Ервин (Schrödinger,
Erwin) 176, 434
Шуберт, Франц (Schubert,
Franz) 250
Шухард, Хуго (Schuchardt,
Hugo) 525

Владимир Јанковић

ПРЕДМЕТНИ РЕГИСТАР

А

Аксиом, 37, 38, 46, 47, 48, 49, 56
Анализа, 297, 313
Апстракција, 285, 286, 297
Атомизам, 53, 56, 57, 370, 378, 411
Атомска чињеница, 53
Атомски став, 108

Б

Биологизам, 72, 73, 76, 87, 88
б. Морисове теорије значења, 71, 73
б. Дјуијеве теорије значења, 86, 87, 88
Биће, 95, 161, 177, 234, 235, 405—406
објективно биће, 234
Бихевиоризам, 52, 53, 60, 62, 63, 64, 67, 69, 73, 74; класични б. Вотсона, 64—65 Раселова критика класичног б., 66—67 б. и ментализам, 73—74
Бихевиористичка теорија значења, 52, 56, 64—74

Д

Денотација, 68, 325, 352—370, 482
Денотатум, 68, 70
Денотирати, 56, 356, 357
Дескрипција, 57, 58, 241, 356, 357, 397, 411
Дефиниција, 57, 443—447
Дефиниција значења, 502—510
Дијалектика, 21, 22, 24, 26, 27, 417

Димензије значења, 181—183, 379, 502—510
Диспозиција, 22, 69, 70, 71, 220, 296, 299, 332, 335, 381, 383
Догађај, 240—242

Е

Егзистенцијално значење, 88
Егзистентно, 229, 362
Егзистенција, 180, 227, 234
Елементарни ставови, 53, 105, 108
Емотивистичка теорија вредносних судова, 118—120
Емпиризам, 147, 200, 205
Емпиристички критеријум значења, 116—117
Емпиристичка теорија значења Ејера, 117—120
Емпиристичка теорија значења Карнапа, 109, 112—113, 127—131
Емпиристичка теорија значења Попера, 121—125
Емпиристичка теорија значења Рајженбаха, 125—127
Емпиристичка теорија проверљивости, 102—138
Емпиристичка теорија проверљивости Хемпела, 135—136

З

Закључак (закључивање), 57, 58, 316
Закон, 90, 108—109, 122, 229, 239, 385, 389
Знак, 4, 5, 9, 10, 23, 27, 34, 36, 40, 41, 42, 45, 50, 51, 52, 53, 55,

57, 59, 61, 64, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 84, 86, 87, 88, 91, 103, 327, 334, 346, 460, 461, 464, 467, 468, 469, 504

Значење, 3, 5, 9, 10, 21, 25, 27, 28, 34, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 72, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 100, 105, 139, 146—148, 155, 156, 162, 181, 325, 326, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 355, 370, 372, 428, 461, 463, 469, 502

егзистенцијално, 88

синтактично, 33—50

семантичко, 46, 139

ментално, 88, 330, 332, 333, 334, 474, 502, 503, 505

предметно, 183, 330, 343, 367—370, 373, 380—418, 502, 503, 505

језичко, 54, 55, 330, 347, 419, 442, 455, 474

практично, 100, 330, 392—393, 458—468, 471—472, 503—504

операционално, 461

лично, 182, 331

друштвено, 1, 182, 184, 399, 473—474

као комплекс релација, 328—331

имплицитно, 58

експлицитно, 58, 182

з. као својство понашања по Дјуију, 182—183

општост з., 10—13

општа дефиниција з., 502—510

Значење реченице, 104, 106, 128, 129, 136, 159, 341, 356, 370, 389—390

предметно значење негативних реченица, 390—392, 403

предметно значење модалних реченица, 390—396

предметно значење вредносних ставова, 388

значење симбола, 10, 57, 76, 77, 78, 140, 141—146, 150, 152, 153, 154, 156, 157—158, 164, 165, 166—168

И

Име, 160, 354, 356, 357, 368, 370, 484—489

Импликација, 43, 263, 407—408

Индукција, 57—58, 108

Инструментализам Џона Дјуија, 81—86

Инструменталистичка теорија значења, 57, 85

Интерпретација, 3, 46, 332

Интерпретатор, 43, 68, 70, 103, 332

Искусство, 109, 189, 190, 260, 264, 284

објективно и., 260, 265—267, 268, 270, 272, 276, 279, 280

и. адекватно објекту, 279

објективна структура и., 269—275

однос и. и комуникације, 260—261

однос и. и мишљења, 261—265, 284, 285, 356, 357, 437

Ј

Језик, 1, 2, 7, 13, 14, 16, 40, 54, 64, 82, 83, 105, 141—146, 211, 212, 348, 355, 369, 419—443, 453, 458, 459, 469, 478—479, 493—501

вештачки (симболички) ј., 2, 3, 33, 43, 144, 164, 234, 376, 368, 416

емпиристички ј., 135—136, 137

метафизички ј., 369

научни ј., 11, 14, 130, 191—192, 212, 369, 401, 482

обичан ј., 2, 43, 50, 52, 144, 145, 151, 206, 212, 257, 283

уметнички ј., 17, 369, 438, 503

Језичко значење, 53, 54, 55, 348, 378—443

Језик и материјална стварност, 2, 11, 41, 437—442

Језик и мишљење, 2, 11, 13, 14, 16, 17, 55, 65, 82, 83, 428—437

ј. као израз мишљења, 14, 437

ј. као формативни фактор мишљења, 2, 14, 437

Језик и објективно искуство, 280—282

Језик као форма израза, 3, 16, 144, 419—437

Језик као форма значења, 442—443

К

Касирерово схватање значења, 146—147

Категорија, 185, 190, 191, 227, 235

Каузална теорија значења, 159—160, 172—173

Класа, 163, 164, 236
 Комуникација, 1, 6, 9, 10, 17, 62, 83, 113, 471
 комуникабилност симбола, 282—283
 к. као суштина језика, 1, 420, 448
 услови ефективне комуникације, 18, 19, 511—535
 улога искуства у к., 260—261
 Конкретна интерпретација узимањем у обзир контекста, 453—457
 Конотација, 56, 325, 334, 351—370
 Контекст, 53, 57, 337, 447—457, 491, 498
 лингвистички к., 455
 мета-лингвистички к., 455
 Концептуализам, 147, 148, 150, 152, 153
 к. и бихевиоризам, 147, 148—150
 к. и емпиризам, 147, 148
 к. и реализам, 147, 150—151
 Концептуалистичка теорија значења, 139—155

Л

Логика, 2, 10, 13, 339, 340, 348—385, 412
 л. двовалентна и поливалентна, 176
 l. utens и l. docens, 185, 326
 л. формална и дијалектичка, 176
 Логичке константе, негације, 43
 конјункције, 43, 263, 407
 дисјункције, 43, 241—406
 импликације, 43, 263, 407—408
 еквиваленције, 44, 408
 Логички позитивизам, 102, 122, 207, 210, 355
 Логички принципи заснивања теорије значења, 184—185
 Логички рачун, 44, 201
 Логички услови комуникабилности, 535
 Логичке форме као објекти, 231—232, 279—280

М

Материја, 196, 208, 224, 226, 227
 Материјализам, 186—187
 Материјални објект, 5, 185, 193, 194, 195, 197, 198, 199—200, 210,

220, 221, 224, 226—227, 235—242, 244, 327, 361, 413, 439
 Ментализам, 74, 75
 м. и бихевиоризам, 74—75
 Ментално значење, 330, 332—333, 413, 504, 506
 Метатеорија, 13, 38, 50
 Метафизика, 2, 75, 76, 77, 107, 194, 189, 207, 389
 Метафизички језик, 369, 417
 Мишљење, 83, 84, 87—88, 89, 151, 226, 234, 284, 428—437, 440, 441, 484, 490, 496—501, 504;
 м. и језик, 2, 11, 13, 14, 16, 54, 66, 83, 84, 429—437
 м. и пракса (деловање), 87, 88—89
 Могућност, 393—394, 407, 409
 Молекуларни ставови, 105, 107, 108

Н

Настанак структуре језика, 493—496, 506
 Натурализам, 86
 Наука, 88, 90, 210, 398
 Нужност, 392—395, 409—410
 Нужност и случајност, 393

О

Објект, 4, 16, 22, 23, 24, 90, 99, 147, 161, 192, 194—196, 212, 215, 222, 225, 240, 357, 415, 459, 469
 појам о. у односу према субјекту, 188, 194—196, 222, 234, 240, 244, 414
 о. по себи, 222, 506
 директно сазнати о., 193, 215, 216—223, 355
 класификација објекта, 223—226
 материјални о., 5, 187, 196, 197, 199, 200, 201—202, 213, 220, 221, 224, 226—227, 235, 244, 327, 361, 413, 439
 физички о., 189, 201, 202, 223
 просторно-друштвени о., 223
 психички о., 226
 друштвено-психички о., 224—225
 индивидуално-психички о., 225
 идеални о., 213, 233, 384, 473—474
 нестварни о., 4, 23, 24, 171, 231—234, 412

- стварни о., 4, 23, 28, 205, 231
логичке форме као о., 230—
231, 279—280
- Објективно искуство, 260, 265—
267, 268, 270, 272, 276, 279,
280, 302
језик и о. језика. 280—282
- Објективно могуће, 392
- Објективност, 22, 158, 187, 212,
223, 225, 267—268, 276, 277, 278,
393
- Објекат и пракса, 90, 96, 99, 192,
303, 378, 459, 469, 470
критеријуми сазнања о., 196—
223
- Објективна случајност, 393—394,
409
- Објективна стварност, 233, 235
- Означени објекат, 257, 351, 372,
373, 374, 375, 378, 385—386, 406,
429, 452
- Онтологија, 10, 21, 95
- Операционализам, 89, 90, 91, 93,
96, 97, 100
- Операционалистичка теорија
значења, 89—101
- Операција, 89, 90, 91, 100, 462—
468
физичке и менталне о., 462,
464
језичке о., 463, 467
врсте о. с обзиром на основне
облике праксе, 444
релативност о., 99
оперативно значење, 462
- Операције и теоријски ентитети
који се добијају као резултат
операција, 91, 93, 95
- Опште, 95, 96, 139, 140, 238, 393
- ## П
- Појам, 89, 95, 100, 145, 150, 164,
165, 185, 211, 230, 231, 287, 288,
267, 290, 291, 292, 294, 297, 304,
306, 307, 311—312, 326, 332, 446,
459, 460, 492, 498
п. и објекат, 230, 231, 304, 311
п. и искуство, 297—300
п. и симбол, 300—304
п. и практична операција, 89,
90, 95, 291—294
п. и условни рефлекс, 287—
291
врсте појмова с обзиром на
однос према објекту, 311—312
- формирање појмова, 142—145
појмовно значење, 88, 330, 332,
333, 334, 471, 502, 503, 505
стваралачки моменти у појму,
291—294
хипотетички елементи у садр-
жају појма, 294—300
- Потврдљивост, 128, 130
- Потврђивање (конфирмација)
реченица, 128—129
- Прагматика, 4
- Прагматичка теорија значења,
76—89, 100—101
- Прагматизам, 76, 100—101, 181,
186, 205, 212
- Пракса, 22, 87, 90, 94, 97, 100,
144, 187, 188, 189, 190, 227, 428,
440, 442, 450, 469
појам п., 97, 190
језичка п., 25, 57, 59, 62, 68,
99, 190, 441
п. и експеримент, 102
друштвена п. и индивидуална
п., 183, 454
- Практично значење, 100, 330,
428—429, 451, 452, 453, 458—459,
471—472, 503, 504
- Предмет, 201, 234
- Предметно значење, 183, 330, 341,
367—370, 373, 379—418, 502, 503,
505
предметно значење модалних
речи, 401—410
предметно значење логичких
константи, 403, 404
предметно значење знака не-
гације, 403
предметно значење метафи-
зичких симбола, 387—411
предметно значење дисјунк-
ције, 405
предметно значење дескрип-
ције, 410—412
предметно значење функције,
412—418
- Представа, 333—334
- Принцип демаркације Попера,
121—125
- Принцип прагматизма Перса, 28,
76—79, 89
- Проверавање (верификација),
112, 115, 122, 160
индуктивни и дедуктивни ме-
тод п., 122—123
теорија проверљивости, 102—
138

- теорија проверљивости и Перс, 103—104
 потпуна проверљивост, 107, 110, 112
 тешкоће првобитне верзије теорије проверљивости, 107—113
 побољшања теорије проверљивости Ејера, 132—133
 побољшање теорије проверљивости Карнапа, 127—134
 Процес, 236—237
 Протоколни ставови, 106
- Р**
- Рајхенбахова теорија вероватноће, 125—127
 Реализам, 2, 54, 56, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 164, 177, 216, 363, 365, 406
 Реалистичка теорија значења, 139, 156—178, 343
 предности р. т. з., 165—168
 приговори р. т. з., 168
 некритичност р. т. з., 168—173
 тешкоће р. т. з., 174—175
 Релације, 229, 348, 349, 350, 406
 врсте р. транзитивне, 349, 400
 рефлексивне, 344, 400
 симетричне, 350, 351, 400
 асиметричне, 68, 351—352, 400
- С**
- Сазнање, 226, 273, 358
 Свест, 227, 332
 Својство, 164, 237—238
 диспозиционо с., 238
 Семантика, 2, 4, 8, 42, 50, 51, 317
 Семантичка теорија значења, 156
 Семиотика, 4, 50, 64, 66, 69, 70
 Семиотика Чарлса Мориса, 68—75
 Семиотичка теорија значења, 72, 73
 Сигнификатум, 68, 70, 71
 Символ, 4, 6, 10, 11, 96, 140, 173, 212, 243, 244, 246, 248, 280, 283, 303, 333—334, 361, 367, 465
 смисаоност с., 476
 врсте с., дескриптивни, 282, 379, 385—386
 експликативни, 379, 384, 385—386
 инструментални, 379, 384, 386—389
 општа одредба с., 244—245
 настанак с. емпиријског значења, 478—489
 настанак с. општег појмовног значења, 489—493
 дискурзивни и недискурзивни с., 250—251
 симболички карактер науке, уметности и религије, 3, 4
 језички симбол, 4, 52, 243, 255—259, 258
 Символ и знак, 4, 246—250, 258, 318
 Симболички језик, 2, 3, 33, 43, 144, 164, 234, 345, 348
 Симболичка (математичка) логика, 2, 164, 256, 384—385, 407—408
 Синтакса, 4, 41, 42
 логичка с., 42
 Синтактичка (формалистичка) теорија значења, 33—50, 52, 63, 164
 Систем, 4, 34, 37, 38, 47, 48, 211, 319—320
 Случајност, 390—393, 409
 Став, 18, 105, 106, 125, 126, 162, 165, 194, 195, 287, 294, 452
 општа одредба става, 313—316
 ставови егзистенцијални и теорија проверљивости, 109—110
 ставови о прошлости и теорија проверљивости, 111, 132
 ставови о психичким процесима које доживљавају други људи и теорија проверљивости, 111
 ставови о „ЈА“ и теорија проверљивости, 111
 ставови етички и естетички и теорија проверљивости, 112
 елементарни с., 53, 105, 108
 молекуларни с., 105, 108, 109
 протоколни с., 106
 емпиријски с., 114, 123, 124, 195
 Ствар, 1, 197, 199, 237, 443, 506
 Стварност, 1, 147, 156, 191, 202, 227, 228, 230, 233, 437—442
 Стимулус, 65, 69, 70, 85, 89, 290
 Структура, 236, 270
 с. стварности, 2, 3
 с. мишљења, 2, 257
 с. језика, 2, 3, 16, 40, 493—496, 506
 с. праксе, 98
 с. искуства, 268—274

Субјективни идеализам, 83
Суд, 316
Суштина, 54, 57, 156, 163, 238,
304, 343, 450

Т

Тежина става, 125, 126
Теорија, 13, 94, 170, 177, 316—318
Теорија значења, 20, 21, 28, 33,
100, 102, 130, 177, 181, 183—184,
374
синтактичка (формлистичка),
33—48, 52, 63, 163, 183
функционалистичка, 52—62,
370—380
бихевиористичка, 52, 56, 64—74
прагматичка, 76—89, 100—101
инструменталистичка, 55, 82
операционалистичка, 89—101
концептуалистичка, 139—155
реалистичка, 105, 139, 156—177,
343
пробабилистичка, 125—126
каузална, 159—160, 172—173
теорија проверљивости, 102—
138
теорија доказа, 21
теорија верфикације, 21
Теорија сазнања, 10, 63, 96
107—109, 156, 187—188, 190, 191,
194, 216, 304
идеалистичка гносеологија,
218
Термин, 59—60, 375
Тестирање једне реченице, 128
Трансцендентална схема, 140

У

Универзалија, 143, 162, 163
Услови ефективне комуника-
ције, 511—535

Ф

Фамилија—понашања, 69
Форма, 87, 253, 408
ф. стварности, 105
ф. мишљења, 191, 232
ф. става, 105
Формализам, 33
Формализација, 318—319
Функција, 141, 401—405
Функционализам, 340—348
Функционалистичка теорија
значења, 52—63, 370—380

Ц

Циљ-објекат, 69, 70, 72

Ч

Чињеница, 175, 236
Чулно искуство, 104, 106, 111,
112, 114, 191

Миливоје Стефановић

Белешка аутора

Почетно језгро за ову књигу створено је у току рада на докторској дисертацији *The Concept of Logic* (Појам логике) одбрањеној на Лондонском универзитету, јула 1956. године, пред комисијом коју су чинили А. Ј. Ајер (*Ayer*) и П. Ф. Стросон (*P. F. Strawson*). Једна од њених глава је имала за предмет појам значења.

По повратку у Београд те јесени, 1956. године, почео сам да предајем нови курс: „Филозофија језика“. Убрзо се родила идеја да напишем књигу из те области. Претходна књига, *Формализам у савременој логици* (која чини трећи том у *Изабраним делима*) управо је отишла у штампу. Исте године кад се она појавила (1958), већ сам предао *Нолиту* нови рукопис који је у тој првој верзији имао само прва два садашња дела: (1) критичку анализу теорија значења у савременој филозофији и (2) теоријско сазнајне основе дијалектичког схватања значења. Док сам чекао да се у Савету *Нолита* одлучи о судбини овог рукописа, продужио сам на њему рад и дописао трећи део под насловом „Анализа значења“. Те године, 1959. био сам озбиљно болестан па сам на књизи радио на најразличитијим местима (на Првој интерној клиници у Београду, у Врњачкој Бањи и другим местима у којима сам се опорављао). Књигу је *Нолит* издао 1961. године, а 1971. године, изашло је друго, допуњено издање. 1962. сам за њу добио Седмојулску награду. 1984. године је објављена на енглеском језику од стране познате холандске издавачке куће D. Reidel (*Dialectical Theory of Meaning*, pp. 399). У овом издању недостаје део у коме се излажу савремене теорије значења, али је оно зато допуњено Предговором енглеском издању (20 страна) у коме се излажу новости у овој области у периоду од 1961. до 1984. године.

Као и већина других мојих радова написаних на енглеском језику овај предговор није укључен у садашње издање у оквиру *Изабраних дела*.

27. јуна 1994.

ИЗАБРАНА ДЕЛА МИХАИЛА МАРКОВИЋА
ДРУГИ ТОМ
ДИЈАЛЕКТИЧКА ТЕОРИЈА ЗНАЧЕЊА

Рецензенти

Др Љубомир Тадић
Др Слободан Жуњић

Ликовна опрема

Душан Чарнић

Технички уредник

Пера Станисављевић Бура

Лектор

Светлана Дељанин

Коректура БИГЗ-а

Извршни издавач

ХОЛДИНГ КОМПАНИЈА ГЕНЕС-С
ГЕНЕС-С ШТАМПА
Београд, Булевар Лењина 6
телефони: 620-476, 620-123

За извршног издавача

Зоран Анђелковић

Штампа

БЕОГРАДСКИ ИЗДАВАЧКО-ГРАФИЧКИ ЗАВОД
Булевар војводе Мишића 17, Београд

Тираж

1000

1994

ISBN 86-7030-002-8

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

165.0

МАРКОВИЋ, Михаило

Дијалектичка теорија значења / Михаило Марковић. —
Београд : БИГЗ : Генес-с штампа : Просвета : Српска књи-
жевна задруга, 1994 (Београд : БИГЗ). — 559 стр. ; 20 см. —
(Изабрана дела Михаила Марковића ; Т. 2)

Тираж 1000. — Summary: The Dialectical Theory of Meaning.
— Регистри.

ISBN 86-7030-002-8

а) Семантика
ИД=29176844

СПОНЗОРИ

НАФТНА ИНДУСТРИЈА СРБИЈЕ

Нови Сад, Сутјеска 1

Д.Д. „ТОЗА МАРКОВИЋ“

Кикинда, Башајидски друм 62

БЕОЧИНСКА ФАБРИКА ЦЕМЕНТА

Беоцин, Трг Лоле Рибара 1

ВОЈВОЂАНСКА БАНКА Д.Д.

Нови Сад, Трг Слободе 7

ОПШТИНСКИ ОДБОР СПС

Пећ

ЦТП АСТРО ДИЗАЈН

Београд, Омладинских бригада б.б.

АВАЛА-КОНТАКТ

Београд, Париска 13

М.Д.Д. ПИК ПОЖАРЕВАЦ

Пожаревац, Ул. Лоле Рибара 2

